

ГАЛИЧ

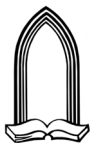
серія 2
ВИПУСК 9

З Б І Р Н И К Н А У К О В И Х П Р А Ц Ї

Богдан ТОМЕНЧУК

Археологія давнього Галича

Ліля-НВ
Івано-Франківськ
2022

УДК 94 (477.86)“10/12”
Т 78

Богдан ТОМЕНЧУК

Археологія давнього Галича // Галич. Збірник наукових праць / За ред.
М. Волощука. Івано-Франківськ : «Лілея-НВ», 2022. Серія 2. Випуск 9. 368 с.

Книжка відомого українського археолога Богдана Томенчука присвячена підсумкам його кількадесятилітніх досліджень долітописного, літописного та пізньосередньовічного Галича. Автор розглядає давню князівську та королівську резиденцію не тільки як світський осередок правління окремих відгалужень династії Рюриковичів — Ростиславовичів і Романовичів, а також угорських Арпадів, а головно — важливий релігійний центр, ознакований ще із дохристиянських часів. Влада та авторитет галицьких єпископів і митрополитів залишили знаковий відбиток на розвитку міста та краю аж до його включення до складу імперії Габсбургів 1772 р. Археологічні студії Б. Томенчука на прикладі розкопок городиш, прицерковних кладовищ, системи укріплень, блискуче продемонстрували усю велич Галича, особливо так званого «золотого віку» середини XII — середини XIII сторіч.

Рецензенти:

доктор історичних наук **Возний Ігор Петрович**

доктор історичних наук **Волощук Мирослав Михайлович**

доктор історичних наук **Пивоваров Сергій Володимирович**

Упорядник вказівників Мирослав ВОЛОЩУК

*Затвердила до друку вчена рада Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника 6 грудня 2022 р., протокол № 10*

ISBN 978-966-668-565-3

© Б. Томенчук, 2022
© Центр медієвістичних студій, 2022
© Видавництво «Лілея-НВ», 2022

ВІД РЕДАКЦІЇ

Історія археологічних досліджень Галича, що налічує вже понад 150 років, без сумніву для пересічного українського, в цілому, і прикарпатського Читача, зокрема, — на загал поціновувача галицьких старожитностей, останні кілька десятиліть асоціюється з відомим українським дослідником (знаним теж далеко за межами свого рідного краю), археологом Богданом Томенчуком, експедиціями, що під його пильним наглядом крок за кроком проливали світло на минуле колись славного княжого і єпископського центру. Наукові студії ученого, його авторитет серед колег і студентів, доброзичливість та легкість у спілкуванні без перебільшення стали знаковими при досягненні бажаного наукового результату дослідника та поступовому збільшенні наших знань про малу батьківщину всіх сучасних «галичан» Івано-Франківщини, Львівщини і Тернопілля.

Після закінчення 1976 р. Чернівецького державного університету наш Автор, вивчаючи найрізноманітнішу археологічну проблематику (некрополі, городища, храми, функціонування давніх водних і сухопутних шляхів тощо) на розлогодному просторі Галицько-Буковинського Прикарпаття, завжди тяжів до ґрунтовних студій Галича. Гідно продовживши справу своїх попередників — Антіна Петрушевича, Ісидора Шараневича, Йосипа Пеленського, Ярослава Пастернака, Володимира Гончарова, Вітольда Ауліха — Богдан Томенчук із 1989 р. відкрив нову яскраву сторінку подальших інвазійних та неінвазійних археологічних досліджень міста. Саме за результатами понад 30-річної копіткої праці нашому Автору вдалося запропонувати науковій спільноті періодизацію функціонування та еволюції Галича: спершу як великохорватського дохристиянського центру (відомого з творів античних авторів під геть іншими назвами), згодом — резиденції літописних галицьких князів та єпископів XII—XIII ст., а відтак — після її занепаду від середини XIII ст. — осідку галицьких владик (включно з

митрополитами XIV ст.), який діяв постійно аж до першого поділу Речі Посполитої 1772 р.

Проблеми одержавлення та християнізації Галича й найближчих околиць представниками київських княжих і церковних еліт Б. Томенчук дослідив шляхом тривалого, складного, втім дуже ретельного вивчення понад 250 захоронень на 12-ти прицерковних і примонастирських кладовищах різних епох. Підйомний матеріал допоміг краще зрозуміти процедуру входження прикарпатського краю (на прикладі одного з найбільших його полісів) до володінь династії Рюриковичів, інституалізації тут князівської влади та прибулих з Києва церковних структур.

Контекст авторських гіпотез сприяв подальшому жвавому вивченню городищ міста, фортифікаційних укріплень та шляхів комунікацій із зовнішнім середовищем тощо. Вченому вдалося відкрити світові, а також додатково дослідити раніше відомі місця знаходжень палацових комплексів, які Автор приписує князям Володимиркові Володаревичу (Спаське городище), Ярославові Володимирковичу (Крилоське городище), Романові Мстиславовичу та його синові Данилу (Пантелеймонівське городище), намагаючись чітко корелювати археологічний матеріал із літописними свідченнями XII–XIII ст. Водночас тривали розкопки церковних та монастирських осідків у Крилосі, Пітричі, Шевченковому. Немалу роботу Автор провів із виявлення решток захоронень в околицях Івано-Франківська та області жертв сталінських репресій.

За десятки років археологічних студій Галича перебрали польовий досвід і відчули теплоту душі Б. Томенчука сотні студентів, які проходили практику під його чуйним керівництвом. За таких умов постійно плекалася любов до галицьких старожитностей нових поколінь Українців, готувалися нові наукові кадри, що готові були перейняти естафету подальших студій.

Цими словами від імені редакції збірника наукових праць «Галич» від щирого серця дякую нашому багаторічному Наставникові за всі попередні роки тісної і дуже плідної співпраці, корисні настанови, важливі консультації. Бажаємо Авторові міцного здоров'я, подальшого творчого неспокою, нових цікавих відкриттів та учнів, гідних продовжувати справу Вчителя.

*Бухарест,
6 жовтня 2022 року*

ВСТУП

Актуальним завданням української історичної науки є вивчення давніх державотворчих і містотворчих процесів на території України. Серед регіональних проблем особливо вирізняється тема виникнення та розвитку Галицького князівства-волості і його політико-адміністративного та релігійного центру — давнього Галича, який став знаковим уособленням західноукраїнських земель, а саме — історичної Галицької землі, Галичини.

У зв'язку з обмеженою історичною джерелознавчою базою для дослідження цих процесів особлива увага завжди приділялася археологічним матеріалам. Саме вони, незважаючи на досить повільний і важкий шлях накопичення, у кінцевому результаті можуть підтвердити чи, навпаки, спростувати дані писемних джерел, а загалом суттєво їх доповнити. З другого боку — вони дозволяють запропонувати зовсім нові їх інтерпретації. Все це стосується і давнього Галича, який досліджують археологічно вже понад 150 років, але походження і структура якого і досі ще не зовсім ясні та зрозумілі. В цілому всі основні гіпотези щодо топографії міста, його структури, хронології та етимології назви запропоновані істориками ще наприкінці XIX — на початку XX століть. Сучасні науковці в основному дотримуються цих теорій.

Узагальнив їх історик Михайло Грушевський (1866—1934). Він писав: «[...] між дослідниками старого Галича вийшов гарячий спір, не покінчений і досі про те, де саме був город, і тим часом, як одні думають, що він стояв більше менше, де й нинішній — в розі Лукви і Дністра, інші його місцем вважають праве побережжя Лімниці, а треті переносять його на Крилос. Головна трудність лежить в тім, що не можна знайти слідів укріплень і взагалі яких-небудь слідів давнього городу-замку». Сам він вважав, що «власливий “город” Галича мусів правдоподібно лежати над Дністром, де в двох місцях наддністрянські горби піднімаються більш-менш до висоти Крилоського городища: се теперішня Замкова гора і

побереже Лімниці [...] Зрештою се питанне здістаєть ся ще отвореним і всякі категоричні вислови були передчасними. Але нічого неможливого нема і в тім, що Галич з своїми передмістями (розложеними певно не збитою масою) займав з певними перервами цілий той простір від Лімниці до Крилоса і теперішнього Галича»¹.

До першої групи дослідників М. Грушевський відніс о. Антіна Петрушевича, до другої – професора Ісидора Шараневича, а до третьої – історика Олександра Чоловського, «доводи якого зробили видно значне враження і на Шараневича». Услід за М. Грушевським дамо коротку характеристику визначення ними історичної топографії давнього Галича.

Отже, до першої – найменшої, але найдавнішої групи дослідників давнього Галича належав історик церкви о. А. Петрушевич (1821–1913). На основі літописних даних про Галич на Дністрі він провів детальні археологічні обстеження його околиць (1847–1850). На той час А. Петрушевич уже закінчив навчання на теологічному факультеті Університету Франца І у Львові (зараз – Львівський національний університет імені Івана Франка) 1845 р., висвятився в целібаті 1847 р. та був капеланом і нотаріусом у митрополита Михайла Левицького (1816–1858), резиденція якого розміщувалася в Унівському монастирі. В їх підсумку і було запропоновано цим на той час 30-річним дослідником першу історично визнану гіпотезу про розміщення давнього Галича на території сучасного міста Галича. Зокрема, він вважав, що місто тоді складалося з центрального укріпленого князівського двору на місці старостинського замку та двох «передмість»: горішнього і долішнього пригородів. До Галича входили і дві окремі фортеці: Крилоська і Пітрицька, де відомі два давні городища. На його думку, давній Галич займав велику площу (30 км²) між Дністром, Луквою і Лімницею².

Згодом у 1860–1880-х рр. також молодий професор історії Університету Франца І Ісидор Шараневич (1829–1901) на основі обстежень галицьких околиць виступив зі своєю теорією. Він вважав, що давній Галич розташовувався при усті рік Лімниці і Дністра, займав площу 5–6 км у довжину і 4–5 км у ширину. Його слідами є залишки церков Святого Пантелеймона (тоді Святого Станіслава) і Святого Спаса (урочище

¹ Грушевський М. Історія України-Руси. Нью-Йорк: Книгоспілка, 1954. Т. II: XI–XIII ст. С. 467.

² Петрушевич А. Критично-історическія разсужденія о надднестрянскомъ городе Галичъ и его достопамятностяхъ // Вестникъ «Народного Дома». 1883–1888. 619 с.

Карпиця — цегельня). Саме біля останньої і був княжий двір. Посеред міста (урочище Над Бідуном на березі Лімниці в західній частині лісу Діброва) могла розміщуватися соборна церква Успіння Богородиці. Вздовж Лукви «тягнулись базари староруського княжого міста аж до самого Дністра, де була купецька пристань [...] і торговиська [...] монастир Святого Івана (літописний) лежав над Луквою на місці теперішньої церкви Крилоської [...]»³.

Ці гіпотези двох львівських істориків спричинили перші справді значні археологічні розкопки на території давнього Галича. Їх започаткував парох церкви села Залуква (з 1871 р.) о. Лев Лаврецький (1837—1910). У 80-х рр. ХІХ ст. ним «під доглядом час від часу професора Ісидора Шараневича», як писав пізніше Ярослав Пастернак, були проведені розкопки фундаментів восьми давніх церков, румовища яких ще тоді добре проглядалися на поверхні. Зокрема, спочатку в урочищах Карпиця, Карпів Гай, Під Дібровою, Над Борщевом (1882), а через два роки (1884) в урочищах Цвинтариська, Прокаліїв Сад, Церквиська, Воскресенське і навіть біля фундаментів церкви Успіння в Крилосі. 1885 р. їх оглянув професор імператорського університету Святого Володимира (зараз — Київський національний університет імені Тараса Шевченка) Володимир Антонович. Він дав високу оцінку цим відкриттям не знаної досі галицької церковної архітектури, яка за своїми масштабами тепер ставала поряд із київською. З іншого боку, ці археологічні відкриття о. Л. Лаврецького, здається, повністю підтверджували гіпотезу І. Шараневича, який був їхнім організатором і науковим консультантом.

У 1890 р. на з'їзді істориків у Львові виступив тоді ще зовсім молодий історик Олександр Чоловський (1865—1944) зі своєю тезою щодо розміщення давнього Галича. Ще учнем Станиславівської гімназії він не раз відвідував околиці Галича. Навчаючись у Львівському університеті, почав співпрацювати з І. Шараневичем під час його досліджень церкви Святого Миколая у Вікторові. Зокрема, вчений вважав, що «[...] єдине місце, де старий Галич міг стояти, є Крилос, не применшуючи заслуг праці Шараневича [...] Городище складається з двох частин (замкнутих) [...] Є два натуральні джерела [...] Одна частина була властивим градом (дитинцем), а друга — його пригородом (передграддям) [...] має ще третю частину — підгороддя, назва якого збереглася дотепер [...] Дерев'яний двір княжий не був укріплений і лежав тільки нижче церкви на місці так

³ Шараневич І. Стародавній Галич // «Зоря Галицкая» яко альбум на 1860. Львов, 1860. С. 295—335.

званого Золотого Току [...] Тут також поблизу треба шукати фундаменти двірської церкви Спаса [...] Церква крилоська і зараз має титул “Катедра Галицька Успіння Богородиці” [...] Тут лежала на цьому місці і церква Соборна. Німецька брама стояла біля вступу до глибокого перекопу (з заходу) [...] Галичина Могила стоїть там, де її ідентифікував Земенцький, на високому пагорбі давнього пригороду [...] поблизу самого граду в Крилосі»⁴.

Цього ж року (1890 р.) О. Чоловський розпочав тут свої недовгі археологічні розкопки за участі І. Шараневича для перевірки всіх існуючих на той час теоретичних гіпотез щодо локалізації давнього Галича. Спочатку біля церкви Різдва Христового в Галичі, а потім біля церкви Успіння в Крилосі. На жаль, вони нічого не змінили в аргументації попередніх теорій, які й надалі залишилися лише гіпотезами.

Все ж треба відзначити, що найбільш правдоподібною – як тоді, так і тепер – була гіпотеза О. Чоловського. Першим її підтримав історик мистецтва Йосип Пеленський (1879–1957), який упродовж 1909–1914 рр. був доцентом кафедри історії мистецтв Ягеллонського університету в Кракові. На той час уже не було в живих професора І. Шараневича й о. Л. Лаврецького, а О. Чоловський активно працював на посаді директора Національного музею імені короля Яна III (зараз – Львівський історичний музей). На початку XIX ст. Й. Пеленський, якому вже виповнилося 30 років, долучився, хоч і ненадовго, до дослідження давнього Галича. Зокрема, він провів широке археологічне обстеження всієї Залуквівської височини 1909 р. та Крилоського городища 1911 р. Особливу увагу приділив церкві Святого Пантелеймона та церкві Успіння Богородиці в Крилосі. Окремою темою його тодішніх досліджень стали розкопки літописної Галичиної Могили в Крилосі. Згодом він писав, що «[...] та скала (Крилоська) власне була замком, тим столичним градом галицьких хронік руських, а також “арх” оповідань Длугоша [...] На ній стояла в середині найвища будівля, церква Катедральна W. В. з каміння. При Катедрі знаходився монастир капітульний з резиденцією єпископа, пізніше митрополита. Там існував двір княжий з церквою Св. Спас [...]»⁵. На жаль, його співпраця з польськими науковими інституціями стала

⁴ Czołowski A. O położeniu starego Halicza // Pamiątnik Drugiego Zjazdu historyków Polskich. Lwów: Druk. W. Łozińskiego, 1890. S. 1–23.

⁵ Пеленський Й. Галич в історії середньовічного мистецтва на основі археологічних досліджень і архівних джерел // Галич. Збірник наукових праць / за ред. М. Волощука. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2017. Серія 2. Вип. 4. С. 156.

причиною окремих непорозумінь з Науковим Товариством імені Шевченка, яке не підтримало його подальших досліджень давнього Галича.

Перша світова війна, яка призвела і до нового великого українсько-польського протистояння в Галичині, надовго перервала археологічні дослідження давнього Галича. І лише 1925 р. до його вивчення долучився краєзнавець зі Станиславова Лев Чачковський (1867—1933) при допомозі лікаря з Крилоса Ярослава Хмілевського (1895—1965). У результаті їхніх шестирічних широких обстежень було надзвичайно детально охарактеризовано всі давні галицькі урочища, включаючи окремі поселення, городища, кургани і церкви. Щодо концептуального вирішення питання історичної топографії давнього Галича Л. Чачковський був прихильником гіпотези О. Чоловського, наповнивши її значним археологічним матеріалом. Правда, лише описовим, без розкопок. Він, зокрема, писав, що «столиця Галицької землі займала простір приблизно одної квадратної милі [...] Простір цей перетинає через половину ріка Луква [...] На визначній горі, там, де сьогодні розбудувалося село Крилос, містився город (арх), себто головна твердиня Галича [...] Тут була резиденція князів та осідок галицьких єпископів [...] Територіально город був поділений на дві частини [...] у північній стороні стояв княжий двір з двірською Спаською церквою [...] Сам палац стояв у південно-східному куті городища [...] На узгір'ях, на правому березі Мозолевого Поточу, стояв ряд оборонних монастирів [...] Найбільша частина галицької столиці була розбудована на залуквівській височині. Там було Галицьке пригороддя. Пригороддя замешкане переважаючою частиною населення (бояри, купці, ремісники, біле і чорне духовенство [...]). Пригороддя не було подібне до тодішніх західноєвропейських столиць з густими рядами вуличок, а будинки галицького пригороддя стояли рідко або в групах, переважно по берегах рік [...] Вздовж декількох головних комунікаційних ліній — доріг і стояли церкви, монастирі, мешкальні доми [...] На високій горі, на правому березі Лукви біля Дністра, стояв укріплений двір Судислава [...]». Крім того, в околицях Галича був і княжий «господарсько-економічний район» та «підміські служебні оселі»⁶.

Найбільших успіхів у справді практичному, археологічному вивченні давнього Галича досягнув у першій половині ХХ ст. Ярослав Пастернак (1892—1969). Він звернувся до археології Галича як уже досить досвідчений і професійний археолог, у віці 42 років.

⁶ Чачковський Л., Хмілевський Я. Княжий Галич. Станиславів: [Б. В.], 1938. С. 78.

Зокрема, 1926 року він захистив дисертацію «*Руські Карпати в археології*», працюючи в Державному археологічному інституті в Празі та беручи участь у дослідженнях на території Празького королівського замку. На час його досліджень давнього Галича він був спочатку директором музею НТШ (до 1939 р.), а потім (до 1941 р.) професором, завідувачем кафедри археології Львівського університету Яна Казимира (зараз – Львівський національний університет імені Івана Франка). Загалом за вісім років досліджень давнього Галича впродовж 1934–1941 рр. учений розкопав тут більше 9000 м² площі. Серед них: на території Золотого Току в 1938–1941 рр., на Качкові в 1934–1935 рр., на Юрівському в 1939 і 1941 рр., на Турковій, Гуниці, Вишнопольній, на Плиті, над Стінкою 1935 р. Окремо слід згадати про його дослідження курганів у лісі Діброва 1935 р. та літописної Галичиної Могили 1934 р.

Все ж головним його успіхом було відкриття фундаментів Успенського собору – кафедрального храму столичного Галича в 1936–1937 рр. та його кладовища в 1940–1941 рр. Так тоді було, здається, остаточно вирішено питання про розташування княжого міста. Підсумовуючи результати своїх справді на той час дуже масштабних студій (завдяки фінансуванню церкви), він залишив наступникам «завдання дальших розкопів [...] Встановити територіальний розвиток цілого центру колишньої столиці на Крилоській горі [...]». На його думку, «цей центр був поділений на дві частини. В північній, на так званому “Золотому Тоці”, знаходився княздвір, дитинець з двірською Спаською церквою [...] У південній частині стояли монументальний Успенський собор, єпископський, пізніше митрополичий палац і капітульний монастир. Простір-долина між обома частинами міста зветься ще й досі “базаром”. За княжих часів там був, треба думати, вільний майдан для купців і прочан, що прибували на державні і храмові свята [...] На південь від кафедрального собору розташоване було просторе пригороддя, тепер поле “Качків”. А по другому березі Лукви, аж по Лімницю і Дністер, просторе пригороддя міста Галича, де мешкали купці, ремісники та рядова міська людність, а в окремих дворах бояри [...] У комплексі княжого городу був цілий ряд монастирів і церков на східному високому березі Мозолевого потоку, які захищали столицю від Сходу [...] Від заходу боронили підступ до столиці кам’яні церкви вздовж Лімниці. Південна частина міста була захищена головно системою подвійних і потрійних валів. Город Галич займав коло 40 кв. км простору своїм княжим двором, осідком церковної влади, базаром, пригороддям і підгороддям, боярськими, купецькими та міщанськими дворищами, промисловими

дільницями, церквами і монастирями [...]»⁷. Як бачимо, Я. Пастернак повністю підтримав концептуальну схему історичної топографії княжого Галича, розроблену О. Чоловським та доповнену Л. Чачковським. Але тепер вона вже була вперше доведена матеріалами його археологічних розкопок. У наступні десятиріччя, здається, вже ніхто з дослідників не думав по-іншому, зовсім проігнорувавши гіпотези о. А. Петрушевича та І. Шараневича.

Після Другої світової війни на території давнього Галича археологічні розкопки розпочав київський археолог Володимир Гончаров (1909–1987) – відомий дослідник пізньослов'янських поселень та давньоруських городищ, який працював тоді у відділі слов'янської археології, а потім у Археологічному музеї Інституту археології АН УРСР. Він здійснив дуже результативні розкопки спочатку на Царинці (1951), де виявив велику двоповерхову дерев'яну будівлю зі скляними вітражами, а потім на Церквиськах, де дослідив ремісничий комплекс. Упродовж 1957–1958 рр. він проводив уже менш вдалі розкопки на Золотому Току.

В. Гончаров вважав, що Крилоське городище відображає тричленний характер центру давнього Галича, а саме князівський двір на Золотому Току, єпископський осідок біля Успенського собору та торгово-ремісничий посад на Качкові. На підгородді (довжиною 4 км) «вздовж Лукви до Дністра стояли боярські і монастирські двори [...] Церква Св. Пантелеймона знаходилась на території монастиря [...]»⁸.

Тоді ж 1955 р. околиці Крилоса обстежив і київський археолог Василь Довженок (1909–1976) – відомий дослідник давньоруських міст, який працював завідувачем відділу слов'янорусської і середньовічної археології Інституту археології АН УРСР⁹.

Водночас на об'єкті виявився ленінградський археолог Михайло Каргер (1903–1976) – відомий дослідник пам'яток архітектури давньої Русі, який працював тоді завідувачем кафедри історії мистецтв історичного факультету Ленінградського ордена Леніна державного університету імені А. А. Жданова (зараз – Санкт-Петербурзький державний університет у Росії) та очолював Галицько-Волинську архітектурно-археологічну експедицію Ленінградського відділення

⁷ Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно-історичні дослідження у 1850–1943 рр. Краків; Львів: Українське вид-во, 1944. С. 41–42.

⁸ Гончаров В. К. Галич // Археологія Української РСР. Київ, 1975. Т. III. С. 222–229.

⁹ Довженок В. И. Селища и городища в окрестностях древнего Галича // Краткие сообщения Института материальной культуры АН УССР. 1955. Вып. 4. С. 12–13.

Інституту археології (далі — ЛОИА). Спочатку він провів невеликі розкопки в пошуках невідомих пам'яток монументальної архітектури на території Золотого Току і в Парафіяльному саду та на Качкові. Потім дослідив фундаменти церкви-ротонди в Прокалієвому саду. 1959 р. ним були розкопані фундаменти церкви-ротонди в селі Побережжі (ур. Мурованка)¹⁰. Саме М. Каргер започаткував на багато років уперед дослідження галицької монументальної архітектури ленінградськими археологами. Слід згадати, що саме в Ленінграді 1941 р. на Всесоюзному конгресі з дослідження давньоруських міст виступав Я. Пастернак. Він прочитав доповідь українською мовою «*Княже місто Галич*». Його виступ, очевидно, надовго запам'ятався ленінградським археологам, які через 13 років самі розпочали дослідження галицької церковної архітектури.

Так, уже 1963 р. на території Крилоського городища невеликі розвідкові розкопки здійснив ленінградський археолог Павло Раппопорт (1913—1988), старший науковий співробітник ЛОНА, який став відомим дослідником пам'яток житлової, військової та культової архітектури давньої Русі. Він обстоював позицію про двочленний характер Крилоського городища XII—XIII ст., де дитинець був оточений подвійною системою валів та ровів, а потрійна система валів обмежувала «окольне місто»¹¹.

У 70—80-х рр. ХХ ст. учень П. Раппопорта, ленінградський археолог Олег Іоаннісян (нар. 1951), завідувач сектору архітектурної археології Ленінградського державного Ермітажу, продовжив дослідження галицької церковної архітектури. Зокрема, ним були розкопані фундаменти церков в урочищах Карпів Гай (1978—1979) і Карпиця-Цегольня (1980—1981) та Цвинтариська (1985), які вперше були виявлені й досліджені 100 років тому о. Л. Лаврецьким (1882, 1884). О. Іоаннісян цілковито підтримував теоретичні висновки щодо давнього Галича, запропоновані М. Каргером і П. Раппопортом¹².

¹⁰ Каргер М. К. Основные итоги раскопок древнего Галича в 1955 г. // Краткие сообщения Института материальной культуры АН УССР. 1960. Вып. 81. С. 61—71.

¹¹ Раппопорт П. Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII веков // Материалы и исследования по истории СССР. Москва ; Ленинград : АН СССР, 1956. № 52. 181 с.

¹² Иоаннисян О. М. Основные этапы развития галицкого зодчества // Древнерусское искусство: художественная культура X — первой половины XIII вв. Москва : Наука, 1988. С. 41—58.

Усе ж, окрім нових дослідників давнього Галича з Києва й Ленінграда, з 1969 р. у давньому Галичі знову почали працювати представники Львівської археологічної школи. Протягом 1969–1989 рр. тут проводив свої широкомасштабні розкопки львівський археолог Вітольд Ауліх (1928–1994) – відомий уже на той час дослідник ранніх слов'янських пам'яток, який працював науковим співробітником відділу археології Інституту суспільних наук АН УРСР (зараз – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України). Йому на початок студій було 40 років. Усього за 20 років роботи Галицької археологічної експедиції інституту спільно з Івано-Франківським краєзнавчим музеєм (у структурі якого був Крилоський краєзнавчий музей) було розкрито близько 7000 м² площі. Це дало можливість виявити численні об'єкти житлового, господарського і ремісничого характеру, які належали здебільшого до XII–XIII ст. – часу розквіту Галича. Окрему малочисельну групу жител він відніс до X–XI ст. і навіть до VIII–IX ст. та VI–VII ст. Нині така їхня хронологія є неоднозначною. Однак В. Ауліху так і не вдалося виявити на Галицькому дитинці такі довгосподівані для нього князівські палацові комплекси, які він хотів бачити кам'яними – як галицькі храми. Золотий Тік і надалі сприймався ним як княжий двір, а центральний майданчик городища з Успенським собором був для нього «нероздільною князівсько-єпископською частиною міста». Третій майданчик (ур. Качків) не був заселений і служив сховищем для населення міста в часи військової небезпеки. Біля підніжжя Крилоської гори вздовж річки Лукви розміщувався торгово-ремісничий посад міста¹³. Така структура давнього Галича і, зокрема, двочленний характер Крилоського городища надовго стали офіційною позицією всіх львівських археологів.

Із 1984 р. у складі Галицької археологічної експедиції почав працювати окремий архітектурно-археологічний загін під керівництвом Юрія Лукомського (нар. 1961), який ще студентом «Львівської політехніки» з 1981 р. брав участь у розкопках. Пізніше він став науковим співробітником відділу археології Інституту суспільних наук АН УРСР та доцентом Львівського політехнічного інституту, де обрав для себе тему вивчення пам'яток монументальної архітектури княжої доби. На території давнього Галича він досліджував чотири храми – в урочищах Кирилівка (1984), Церквиська (1986–1987), Царинка (1986–1988, 1990–1991),

¹³ Ауліх В. Княжий Галич // Галичина і Волинь у добу середньовіччя: До 800-річчя з дня народження Данила Галицького / ред. кол. Я. Ісаєвич (відп. ред.) та ін. Львів, 2001. С. 139–153.

Воскресенська (1989) та були здійснені рятівні розкопки фундаментів Успенського собору (1992–1996). Крім того, автор провів охоронні дослідження Південного палацового комплексу (1998–1999) та на території старостинського замку в Галичі (1991–1997). Упродовж 2000–2001 рр. Ю. Лукомський і Василь Петрик виступили зі своєю концепцією розпланування адміністративно-релігійного центру на Крилоській горі XI–XVII ст.

Зокрема, на першому етапі (XI – початок XII ст.) тут, на їхню думку, вже існувало укріплене поселення. На другому етапі (перша половина XII ст.) в південній частині центрального майданчика (III) було закладено княжий двір (площею 0,5 га) з відповідними житловими будівлями (Південний палацовий комплекс). На північ від нього виділено ділянку під будівництво собору. На захід від собору розміщувалася центральна площа міста. На третьому етапі (1145 р. – друга половина XIII ст.) Успенський собор із центральною площею, вимощеною алебастровими плитами, став основною містобудівною домікантою розпланування міста. На четвертому етапі (кінець XIII – середина XVI ст.) відбувся поступовий занепад княжого міста. Столичними центрами стали Холм, Володимир, а згодом Львів. При соборі існував монастир «*Крилоський*». На п'ятому етапі (друга половина XVI ст.) аварійний стан Успенського собору привів до побудови поруч із ним нової Успенської церкви. Тут постали новий єпископський центр та монастир¹⁴.

Загалом слід згадати, що в складі Галицької археологічної експедиції в окремі періоди працювали такі львівські археологи, як Володимир Петегирич, Василь Оприск, В. Петрик, Андрій Петрик, Віктор Войнаровський (1956–2017), Ігор Коваль (1960–2019), Олена Джеджора. Остання 1991 р. навіть запропонувала свою концепцію «соціотопографічної» структури давнього Галича, який у XII–XIII ст. являв собою «великий поселенський комплекс – своєрідну агломерацію поселень». Початок містотворчих процесів, за її словами, датується кінцем IX – початком X ст., коли тут уже міг бути осередок князівської влади. В XI – на початку XII ст. Галич був

¹⁴ Лукомський Ю., Петрик В. Нові матеріали до відтворення елементів містобудівельної структури Галича XII–XIII ст. // Галичина та Волинь у добу середньовіччя. (До 800-річчя з дня народження Данила Галицького). Історичні та культурологічні студії. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. Ч. 3. С. 166–182; Петрик В. Етапи розпланування адміністративно-релігійного центру на Крилоській горі в XI–XVIII ст. // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Архітектура. Львів, 2000. № 41. С. 116–120.

центром волості. У XII—XIII ст. княжий двір розміщувався на Золотому Току. Окремої єпископської частини не було [...] урочище Качків було сховищем [...] зі сходу Крилоського городища розміщувались численні боярські садиби [...]»¹⁵.

1989 р., в останній рік існування Галицької археологічної експедиції під керівництвом В. Ауліха, у її складі почав діяти окремий загін із дослідження периферії давнього Галича під керівництвом Автора*. На той час ми вже мали досить великий досвід керівництва понад десятима археологічними експедиціями спочатку Чернівецького (1975—1980), а потім Івано-Франківського (1980) обласних краєзнавчих музеїв у дослідженні давньоруських городищ Галицько-Буковинського Прикарпаття. Зокрема, літописного Василева на Дністрі (1976—1977) і літописного Городка на Черемоші (1977—1979) та городищ в Олешкові на Пруті (1981—1984) і в Підгородді — в Рогатині та в Буківні на Дністрі (1987—1991). Першими об'єктами наших досліджень у складі Галицької експедиції стали дев'ять прицерковних кладовищ (в урочищах Карпиця — Цегольня, Карпів Гай, Кирилівка, Цвинтариська, Воскресенське, Прокаліїв Сад, Мнішський Сад, Пітрич-монастир) та зовнішня система оборони давнього Галича (Довгі Вали).

З 1991 р. на території давнього Галича почала діяти Галицька слов'яно-руська археологічна експедиція Інституту археології НАН України та Івано-Франківського краєзнавчого музею під керівництвом Володимира Барана (1927—2019) (слов'янський загін) і Автора (давньоруський загін), які тоді працювали за двома окремими дозволами — «Відкритими листами», хоч звіти і були спільними¹⁶. Це давало можливість

¹⁵ Джеджора О. Проблеми історичної топографії давнього Галича // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці історично-філософської серії. Львів, 1991. Т. 222. С. 292—304.

* Все ж, необхідно згадати, що перші невеликі археологічні розкопки на території давнього Галича (тоді ще 30-річним археологом) були розпочаті 1980 р. Наш переїзд із Чернівців до Галича був пов'язаний з пропозицією керівництва Івано-Франківського обласного краєзнавчого музею (директорка Олександра Синиця) зайняти посаду директора Галицького археологічного заповідника, який так тоді і не було створено. Так я став тоді одним із організаторів Крилоського музею архітектури і побуту в структурі музею (тепер він у складі заповідника «*Давній Галич*»). Крім того, в цей період я був учасником Археологічно-архітектурної експедиції Ленінградського Державного Ермітажу (керівник О. Іоаннісян), яка проводила дослідження церкви Спаса і храму в ур. Цвинтариська.

¹⁶ Баран В., Томенчук Б., Фігурний Ю. Давній Галич. Київ: Видавець Олег Філюк, 2017. 133 с.

комплексного археологічного дослідження давнього Галича як пізньослов'янської і давньоруської пам'ятки з використанням досвіду і можливостей обох дослідників (одному було понад 60 років, іншому – 40), зокрема В. Барана – відомого українського археолога-славіста, на той час завідувача відділу археології слов'ян Інституту археології НАН України, (уродженця с. Дем'янова, що біля Галича), який проводив на той час археологічні дослідження слов'янських поселень на Подністров'ї (Дем'янів, Бурштин, Куропатники).

1996 р. Галицьку слов'яно-руську археологічну експедицію було реорганізовано в Галицьку археологічну експедицію Національного заповідника «*Давній Галич*», який саме тоді було створено. Автор ненадовго став навіть першим завідувачем сектора археології заповідника (за сумісництвом), а перед цим – першим науковим співробітником Крилоського музею архітектури та побуту Прикарпаття у період його формування (тепер у складі заповідника). Загалом у ці роки Автор працював завідувачем відділу охорони пам'яток археології при Івано-Франківському краєзнавчому музеї.

Впродовж 1991–2000 рр. в основному вивчали забудову центрального майданчика Крилоського городища (III) та його оборонну систему. Все ж першим археологічним об'єктом розкопок експедиції за ініціативи Автора та під його керівництвом стала літописна Галичина Могила (1991–1992 рр., куратор – В. Баран). Саме з цього часу багаторічними учасниками проведення розкопок були студенти-історики Прикарпатського університету імені Василя Стефаника (отримав статус національного 2004 р.), які проходили тут навчальну археологічну практику. Найбільш цікавими об'єктами археологічного вивчення забудови Крилоського городища стали тоді Західний (1994–1996) та Південний (1995–2000) палацові комплекси.

2001 року Галицьку археологічну експедицію національного заповідника «*Давній Галич*» було реорганізовано в Галицьку археологічну експедицію Прикарпатського університету імені Василя Стефаника під керівництвом Автора – викладача згаданого навчального закладу. Експедиція традиційно продовжувала працювати спільно із Заповідником та Івано-Франківським обласним краєзнавчим музеєм. Основними об'єктами досліджень були Південний палацовий комплекс і житлово-господарська забудова цієї ділянки Крилоського городища (2001–2004). Вивченням системи в'їзду в четвертому валу (ур. Качків,

2005 р.) було закінчено наші студії Крилоського городища. Подальші роботи проводилися на Залуквівській височині – дослідження палацових комплексів на Пантелеймонівському (2006–2008, 2012) та Спаському (2010–2011) городищах. Крім того, ми здійснювали окремі розвідкові розкопки і в околицях давнього Галича.

Слід згадати, що в складі Галицької археологічної експедиції в окремі періоди працювали Михайло Кучера (м. Київ, 1922–1999), Михайло Филипчук (м. Львів, 1955–2016), Ігор Кочкін (м. Івано-Франківськ), Марія Вуянко (м. Івано-Франківськ) і постійно ще зі студентських років Олег Мельничук (уродженець с. Крилоса).

На території давнього Галича плідно почали працювати й експедиції відділу археології Національного заповідника «*Давній Галич*» (завідувач Тарас Ткачук), зокрема Трипільська (керівник Т. Ткачук), які традиційно співпрацювали з Прикарпатським університетом імені Василя Стефаника.

Більш як двадцятип'ятирічні археологічні дослідження, проведені нами як на території Крилоського городища, так і в його окрузі (1989–2017), дали можливість розробити нову модель розвитку історичної топографії давнього Галича. Вона загалом базується на основних концептуальних засадах (гіпотезах), висунутих усіма попередніми поколіннями дослідників, кожен з яких в окремих висновках були історично виправдані. Новітні дослідження дали можливість узгодити їх хронологічно і структурно-історично. Вперше Авторська концепція була чітко сформована в тезах виступу на VI Міжнародному конгресі слов'янської археології (Москва, 1996 р.)¹⁷. Останніми роками ми внесли до неї лише окремі уточнення. Найперше було чітко визначено еволюцію розвитку історичної топографії давнього Галича залежно від трьох періодів його історичного розвитку: долітописного, літописного та пізньосередньовічного¹⁸.

¹⁷ Томенчук Б. Три періоди розвитку Галича в світлі нових археологічних досліджень // Тези доповідей української делегації на VI Міжнародному конгресі слов'янської археології. Київ: Інститут археології НАН України, 1996. С. 111–113.

¹⁸ Його ж. Давній Галич у новітніх дослідженнях Галицької археологічної експедиції // Галич. Збірник наукових праць / за ред. М. Волощука. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2016. Вип. 1. С. 11–34; Його ж. Археологія долітописного та княжого Галича // Галич. Збірник наукових праць / за ред. М. Волощука. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2018. Вип. 3. С. 10–53; Його ж. Ландшафтно-географічні особливості і просторово-територіальна організація давнього Галича // Галич. Збірник наукових праць / за ред. А. Стасюка. Івано-Франківськ: Лілея-НВ. 2021. Вип. 6. С. 10–37.

У долітописний період велике Крилоське городище, перші укріплення якого датуються ранньозалізним часом, було, очевидно, політико-релігійним центром Великохорватського князівства (друга половина X ст.). Його головною культовою спорудою була літописна Галичина Могила з символічним підкурганним похованням у човні, яка розташовувалась на вічевій площі цього городища полісного (ранньоміського) типу. Після включення цих земель Прикарпаття і Подністров'я до складу Києворуської держави в результаті «русько-хорватської війни» 992–993 рр. тут поряд зі зруйнованим Крилоським городищем існував лише невеликий замок волинських намісників (ур. Штепанівське городище).

Літописний період в історії давнього Галича починається на початку XII ст., коли князь Іван Василькович († 1141 р.) заснував тут столичний центр новоутвореного Галицького князівства (Галицько-Буковинське Прикарпаття), виокремленого з Тербовлянського князівства Василька Ростиславовича († 1124 р.). Його княжий двір, очевидно, розміщувався на території Галицького городища, де перед цим міг бути і замок тербовлянських намісників (1084 р.). Біля княздвору Івана Васильковича на березі Лукви і Дністра постав торгово-ремісничий посад. Невдовзі (1127 р.) цей новоутворений Галич на Дністрі став столичним центром і об'єднаного Галицько-Тербовлянського князівства. Саме тут Галич швидко виріс у досить великий міський центр на перехресті давніх торгово-міграційних шляхів біля переправи через Дністер і Торжища. Зокрема і як традиційно головний склад «галицької солі», яка надходила сюди з численних соляних варниць Покутсько-Бойківського підгір'я.

1141 р. за Володимирка Володаревича давній Галич було вибрано як столицю цілого об'єднаного Галицького князівства. Його княжий двір постав на території Спаського городища, де була розміщена і літописна церква Спаса з переходами до палацового комплексу, виявлені й досліджені нами археологічно. В окремі періоди ці два княжі двори, Івана Васильковича і Володимирка Володаревича, виконували роль дитинців княжого Галича. Скоро Володимирко Володаревич почав розбудову дитинця Галича на старому великохорватському городищі Крилоської гори. Тут було зведено потужні оборонні стіни, закладено фундаменти Успенського собору та збудовано Південний палацовий комплекс (досліджений нами) для князівської адміністрації. На Золотому Току постав і кафедральний Успенський монастир, який став осідком галицьких єпископів. Вони сформували перший великий

багатофункціональний дитинець нового міста — столиці Галицького князівства.

Закінчив цю реорганізацію міської інфраструктури включно зі спорудженням собору вже його син Ярослав (прозваний у *«Слові о полку Ігоревім»* Осмомислом). Зокрема, в крайній західній частині міського замку (7 га) він побудував і окремий княжий двір (2,5 га). Його центральною спорудою був Західний палацовий комплекс, який ми дослідили. Східна частина міського замку була призначена для потреб військового гарнізону. Стару вічеву площу біля міського замку найчастіше використовували як торгіву. Вздовж Лукви, аж до Дністра (4 км), розміщувався великий посад міста — підгородівський князівський і залуквівський боярський. Вони відповідали двом основним містотворчим центрам. Одне було «княжим містом», а друге — «боярським містом», незалежними в доітописний період. У результаті їх відносного об'єднання (синойкізму) вони стали столицею, де й надалі було відчутне сильне політичне й економічне «двовладдя». На рубежі XII—XIII ст. на Залуквівській височині було збудовано княздвір Романа Мстиславовича з церквою Святого Пантелеймона та палацовим комплексом, який ми дослідили. Так, на території східної округи Галича існували два княжі двори і чотири монастирські комплекси. Східна округа була сільськогосподарською. Тут постав лише один монастир — Пітрицький.

Від середини XIII ст., із втратою ролі столичного міста на користь Холма, Володимира, а потім Львова, Галич залишився лише релігійним центром — «церковним містом», «дитинцем» якого був Успенський кафедральний монастир на Золотому Току. У цей ранній пізньосередньовічний період тут існував осідок галицьких єпископів, митрополитів, а потім і митрополичих намісників.

Від середини XIV ст. галицькі землі відійшли до королівства Польщі. Галич на Дністрі набув статусу окремого міста з маґдебурзьким правом (1367 р.), про що так мріяли колись галицькі бояри в цьому «боярському місті».

На Крилоському городищі, як дитинці «княжого міста», відчувався занепад і безнадія на відродження. Успенський собор виконував в основному незвичні для нього функції парафіяльного храму. Успенський кафедральний монастир, як «дитинець церковного міста», також переживав занепад.

Усе змінилося на початку XVII ст., коли на території старого міського замку княжого Галича появився осідок «нез'єднаних» галицько-

львівських єпископів. Поновилися укріплення. Постала нова Успенська церква в структурі нового кафедрального монастиря. На місці княжого Південного палацового комплексу спорудили і єпископський палац, який ми виявили археологічно. Загалом західна частина майданчика була сильно укріпленим єпископським двором, а східна – митрополичим селом Крилос. Посередині розміщувався новий Успенський кафедральний монастир у вигляді цегляного замку з чотирма бастіонами по кутах.

Це був останній період найбільшого піднесення давнього Галича як церковного центру Галичини, який закінчився в середині XVII ст., коли єпископський осідок знову повернувся до Львова. 1772 р. після першого поділу Речі Посполитої Галичина відійшла до Австрії. 1785 р. указом Йосифа II було ліквідовано всі монастирські осідки в краї і, зокрема й на території давнього Галича. Тоді ж закінчився третій, останній період історії давньої столиці. Як місто Галич відтоді назавжди прив'язаний до Дністра, де він починався як столиця Малої Галицької землі-князівства.

На цьому етапі історико-археологічних студій загалом ще досить проблем. Неможливо висвітлити всі надзвичайно складні питання розвитку містотворчих процесів у давньому Галичі. Все ж нам, здається, вдалося примирити і віддати належне всім його дослідникам, особливо тим, котрі виступали з позицій власних гіпотез, які тоді здавалися взаємовиключними, а тепер залучені нами до одної системи розвитку історичної топографії давнього Галича.

Усвідомлюючи, що на даному етапі археологічного вивчення давнього Галича неможливо було вичерпно показати всі результати археологічних досліджень на території давнього міста-столиці, які тривають уже понад 150 років, Автор мав на меті головно підсумувати основні результати, особливо ті, які ми проводили і які дали можливість запропонувати нову схему історичного розвитку давнього Галича. Тим самим також позначити шляхи і перспективи його подальшого вивчення вже на іншому, сучасному, інтердисциплінарному рівні.

Автор щиро вдячний усім колегам за допомогу і співпрацю упродовж десятиліть постійних студій, а школярам міста Галича, сіл Крилоса, Залукви, Шевченкового та студентам Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника – за добросовісну і безоплатну роботу в експедиціях.

ПЕРЕДІСТОРІЯ МАЛОЇ ГАЛИЦЬКОЇ ЗЕМЛІ – ГАЛИЦЬКО-БУКОВИНСЬКОГО ПРИКАРПАТТЯ ЯК ОКРУГИ ДАВНЬОГО ГАЛИЧА

Давній Галич завжди сприймається як столиця Галицького князівства в складі чотирьох об'єднаних земель, які в різний час були окремими князівствами зі своїми столицями. Це, зокрема, Перемишльська, Звенигородська, Тереховлянська і Галицька волості-князівства. Насправді давній Галич насамперед був політико-адміністративним, економічним, військовим та релігійним центром Малої Галицької землі, яка і спричинила його появу. Вже потім давній Галич сприяв її розвитку і розбудові. Саме особливості Малої Галицької землі та Галича як її традиційного центру і стали причиною вибору давнього Галича на роль пізнішого центру всіх чотирьох земель, об'єднаних уже в Галицьке князівство в широкому значенні цього терміна.

Якими ж були особливості даного регіону – Малої Галицької землі? Спробуємо охарактеризувати.

У природно-географічному плані Мала Галицька земля – це Галицько-Буковинське Прикарпаття, яке включає в себе правобережжя Середнього Подністров'я з його правими притоками (Свіча, Сівка, Лімниця, Луква, Бистриця, Тлумач, Чортовець, Онут, Суржа, Сокирянка) та річками Прут і Серет Карпатський у їхніх верхніх частинах. За сучасним адміністративним поділом до Малої Галицької землі входять майже ціла Івано-Франківська та Чернівецька області, які в минулому були відомі ще як Велике Покуття і Буковина.

У геоморфологічному плані Галицько-Буковинське Прикарпаття охоплює стик двох великих природно-географічних областей: Східноєвропейської рівнини, що сформувалась на місці Руської (Східноєвропейської) платформи і Східних Карпат, які виникли на місці Карпатської області альпійської складчастості.

Мала Галицька земля розміщена у трьох природних ландшафтних зонах: Подністрівській, Прикарпатській і Карпатській, що означає контактну зону між давніми Європейським лісостепом і Євразійським степом та Карпатами. Її загальна довжина близько 260 км. Зокрема, від Стрийсько-Свічської улоговини до Хотинської височини – 180 км і ще 80 км до Белуської вододільної рівнини. Ширина цього історико-географічного регіону становить близько 60 км, а саме від Дністра до Карпат і Сучавського плато в його вододільній припрутській частині. Так, загальна площа Малої Галицької землі могла становити близько 16 000 км². Хоч територіально вона невелика, та все ж є найбільшою серед усіх галицьких земель.

У соціально-економічному плані Мала Галицька земля вирізняється серед інших галицьких земель значними природними ресурсами, особливо соляними джерелами й поліметалами та великими зонами пасовищ і землеробських угідь. Ця територія Галицько-Буковинського Прикарпаття завжди характеризувалася і значними людськими ресурсами, які формували велику густоту населення, задіяну в економіці краю. Важливе місце в ній займала міжнародна і регіональна транзитна торгівля. Адже тут були стратегічні ділянки транс'європейських і транс'євразійських торгово-міграційних шляхів, зокрема річкових переправ (бродів) та гірських переходів (перевалів).

У просторовому, етнокультурному сенсі Мала Галицька земля є давнім історично сформованим регіоном у контактній зоні різних культур та держав, де проходили і ранні урбанізаційні процеси. Зокрема, тут засвідчено більше 125 городищ, у той час як на території Перемишльської землі їх лише близько 70, а в Тереховлянській – більше 60. Найдавніші з них відносять до епохи енеоліту, значну частину датують і ранньозалізним часом. Проте більшість із них у кінцевому результаті стали пізньослов'янськими та давньоруськими політико-адміністративними або торгово-економічними чи релігійними центрами, які довгий час археологічно вивчав Автор¹⁹. Одним з них був давній Галич, який еволюціонував у столичний центр цілої землі і великого регіону.

¹⁹ Томенчук Б. Археологія городищ Галицької землі. Галицько-Буковинське Прикарпаття. Матеріали досліджень 1976–2006 років. Івано-Франківськ: Видавець Третяк І. Я., 2008. 696 с.; Його ж. Галич і Мала Галицька земля XII–XIII ст. Історична топографія родовищ. Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2016. 596 с.

Найдавніші сліди заселення Крилоського городища відносять до часів енеоліту. Саме з цього часу ми і почнемо розглядати археологію Галицько-Буковинського Прикарпаття.

Доба енеоліту була поворотною епохою для населення Європи та Східнокарпатського регіону, зокрема Галицько-Буковинського Прикарпаття як його частини²⁰. Східнокарпатський регіон став у той час найважливішим культурно-творчим центром цілої Балкано-Карпатської зони, що пов'язувалося з продукуванням міді в Трансильванії та солі в Північному Прикарпатті. В цей час попередній теплий природно-кліматичний період неоліту змінився дуже різким і довгим похолоданням (з другої половини IV тис. до н. е. до початку III тис. до н. е., максимум 3250–3100 рр. до н. е.), що спричинило зміни у використанні ресурсних зон, а також і привело до значних переміщень населення. Це ж стосується і досить тривалого періоду сильного потепління (середина — друга половина III тис. до н. е.). Найбільш своєрідною і яскравою археологічною культурою була культура Кукутені, сформована на основі місцевих неолітичних культур (боян і лінійно-стрічкової) та впливів культур Балкан і Середнього Подунав'я на початку потепління. Вона займала Східне і Північне Прикарпаття. На останніх землях вона відома як трипільська культура. В період свого найбільшого розвитку вона займала велику територію від Карпат до Дніпра.

Наприкінці III тис. до н. е. вона припинила своє існування, переживши декілька глобальних кліматичних змін, що вплинуло як на розселення, так і на економіку і релігію. На Північному Прикарпатті зустрілися дві великі енеолітичні культури: східноєвропейська трипільська і культура лійчастого посуду західноєвропейського походження. Західноєвропейське походження мала і культура кулястих амфор, носії якої мігрували в часи потепління з Повісляння на Північне і Східне Прикарпаття. Водночас у другій половині III тис. до н. е. в Східнокарпатському регіоні появились пастуші племена з Північного Причорномор'я. Вони почали витіснити місцеве населення з прикарпатських степових ресурсних зон. Саме в цей час відбулися кардинальні зміни в господарстві, яке здебільшого набуло рис скотарства. Цей переважно скотарський характер господарства

²⁰ Пелешин М., Конопля В. Східнокарпатський регіон у первісності // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. Львів : Інститут народознавства НАН України, 1999. Т. 1 : Археологія та антропологія. С. 75–114.

населення Східнокарпатського регіону зберігався ще традиційно довго, до новітнього часу. Етнографами зафіксовані десятки весняних маршрутів, якими пастухи переганяли худобу на карпатські полонини. Їх використовувало населення не лише з близьких районів Прикарпаття (північного, південного, східного), а й із Подністров'я (середнього і нижнього) та Подунав'я. Лише на території Гуцульщини ще донедавна нараховувалось понад 270 гірських полонин (пасовищ), які використовували у відгінному скотарстві.

Доба бронзи була епохою дуже нестабільного клімату, пов'язаною, зокрема, з двома періодами різкого потепління. Все це впливало на безперервні великі міграційні рухи в цю епоху. Східнокарпатський регіон знову став великою контактною зоною між населенням Центрально-Східної і Південної Європи²¹. В XIV–XI ст. до н. е. в Трансильванії і Верхньому Потиссі сформувалася «карпатська металургійна провінція» – найбільша в тогочасній Європі бронзового виробництва. Не менше значення тут і надалі мало продукування солі в передгірських районах. На рубежі III–II тис. до н. е. в часи невеликого і недовгого похолодання на території Північного Прикарпаття появились племена шнурової кераміки, які опанували Поділля і Волинь. У середині II тис. до н. е. вони були інтегровані в комарівсько-тшинецьку культуру, яка сформувалася на основі південних культур Карпато-Дунайського регіону. У кінці епохи бронзи, позначеної незначним похолоданням, почалася нова хвиля великих міграцій. Зокрема тут появились племена східного походження зі степового Причорномор'я. Першою групою цих скотарських племен були носії культури Ноуа, які зайняли Північне і Східне Прикарпаття та Трансильванію. Вони мали чимало спільного з племенами зрубної культури Північного Причорномор'я, які дійшли до Карпат у XIV ст. до н. е. і проіснували тут до XII ст. до н. е. Можливо, носії цих культур являли собою великі групи індоєвропейських племен, що спільно з центральноєвропейськими групами населення Східнокарпатського регіону сформували основу північнофракійської етнокультурної спільноти, яка отримала своє завершення у VIII ст. до н. е.

²¹ Пелецишин М., Крушельницька Л. Етнічна історія Східних Карпат у бронзовому віці // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. Львів : Інститут народознавства НАН України, 1999. Т. 1 : Археологія та антропологія. С. 145–162.

Період з XII і до VI ст. до н. е. пов'язаний з настанням гальштатської епохи часу раннього заліза²². Цей період ще називають періодом культур фракійського гальштату і виникнення вже досить однорідної етнокультурної спільноти взамін численних культур епохи міді-бронзи, зокрема в Східнокарпатському регіоні північнофракійської, а на Балканах – південнофракійської. Коротке і незначне потепління на рубежі II–I тис. до н. е. почало змінюватися на надзвичайно різке і довге похолодання, яке тривало протягом цілого I тис. до н. е. За своїм характером воно було подібне до великого похолодання IV – початку III тис. до н. е.

У Північному та Східному Прикарпатті у XII–X ст. до н. е. сформувалася культура Гава-голігради, яка склалась на основі місцевих культур пізньобронзового часу та прийшлого південнофракійського населення з Нижнього Подунав'я, Північних Балкан та праїллірійського населення з заходу.

У IX–VIII ст. до н. е. у фрако-кіммерійський час, який ще називають передскіфським, надалі існували складні міжплеменні відносини – як у Центральній, так і в Південно-Східній Європі. У Східнокарпатському регіоні, зокрема в степовому Дністровському коридорі й на транскарпатських шляхах, почалося будівництво великих городищ. Їх знищення у VIII ст. до н. е., а потім відновлення свідчить, очевидно, про високий рівень соціальної організації суспільства. Всього на території Галицько-Буковинського Прикарпаття відомо більше 30 таких городищ, які насамперед характеризуються великими розмірами. Більшість із них, очевидно, були найперше городищами – сховищами для великих стад худоби, а не лише для навколишнього населення в часи зовнішньої небезпеки. Розведення худоби в це дуже холодне I тис. до н. е. (максимум похолодання настав у 750-х рр. до н. е.) стало домінуючим у розвитку сільського господарства і як основний продукт товарообміну на внутрішньому і зовнішньому ринках. Тому топографія цих городищ часто була прив'язана до транс'європейських шляхів, доповнюючи їхню інфраструктуру. Особливості їхньої фортифікації теж свідчать про залежність від тогочасних холодних і дощових погодних умов, які змушували додатково обпалювати й

²² Бандрівський М. Етнокультурна ситуація у Північно-Східних Карпатах у період раннього заліза // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. Львів: Інститут народознавства НАН України, 1999. Т. 1: Археологія та антропологія. С. 145–162.

укріплювати земляні вали не лише дерев'яними конструкціями, а й кам'яними стінами.

Окремі городища могли бути і військово-політичними та релігійними центрами міжплемінних союзів, які існували на Прикарпатті вже понад 200 років. Таким політико-релігійним центром, очевидно, було в цей час і Крилоське городище, одне з найбільших на Галицько-Буковинському Прикарпатті.

Подібні ранні урбаністичні процеси засвідчені в цей гальштатський час і в цілій Центрально-Східній Європі, де з розкладом первіснообщинних відносин почався перехід до військової демократії і протодержави.

Можливо, тут, у Східнокарпатському регіоні та на Подністров'ї, постало царство агафірсів (за Геродотом), яке проіснувало до приходу сюди бастарнів (кінець III ст. до н. е.) і до піднесення даків.

У скіфський період агафірси, очевидно, були у сфері військово-політичного впливу скіфів, які з VI ст. до н. е. почали займати Поділля, Подністров'я та Східнокарпатський регіон. Свідченням цього слугують не лише їхні окремі курганні могильники, а й деякі городища, побудовані на стратегічних ділянках шляхів, у степових коридорах із виходом на транскарпатські переходи. У сусідній лісостеповій зоні Дністро-Пруто-Сіретського межиріччя в VII—III ст. до н. е. у зв'язку з експансією скіфів гето-фракійським населенням було побудовано більше 100 укріплених поселень. У середині V ст. до н. е. територія Східного і Південного Прикарпаття була підконтрольна південнофракійському Одриському царству, а потім Македонській державі Філіпа IV (315—296 рр. до н. е.), що дало можливість протистояти скіфській експансії в Нижньому Подунав'ї.

У другій половині IV ст. до н. е. у Східнокарпатському регіоні появилися кельти, які принесли з собою західноєвропейську (латенську) культурну традицію²³. Наприкінці цього століття з півночі вторглися германські племена, які ототожнюють з історичними бастарнами (латинізованими германцями). На Прикарпатті (Північному і Східному) їм відповідає археологічна культура Поенешті-Лукашівка. У зоні свого розселення серед гето-дакійських племен вони утворили велике союзне об'єднання,

²³ Козак Д. Особливості етнічної історії східнокарпатського регіону в латенський час і в перших століттях нашої ери // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. Львів : Інститут народознавства НАН України, 1999. Т. 1 : Археологія та антропологія. С. 163—226.

яке перестало існувати, очевидно, в результаті походів на нього військ із сусідньої дакійської держави Бурібісти (70–44 рр. до н. е.). Одночасно зникло й кельтське населення. Це був час спроби створення в Східнокарпатському регіоні єдиної централізованої держави, зокрема за Бурібісти, а згодом за Децебала (бл. 86 – бл. 106).

У цей період на території Північного і Східного Прикарпаття та Подністров'я і Верхнього Потисся склалася надзвичайно нестабільна політична ситуація. Зокрема, з півночі, наслідуючи бастарнів (через 150 років, у середині I ст. до н. е.), вторглися пшеворські племена, які мали у своїй основі як германські, так і поморські етнічні компоненти. Одночасно зі сходу почалося вторгнення сарматів-язигів. Пройшовши через землі Північного Прикарпаття та через транскарпатські перевали, вони зайняли Середньодунайську низовину. Друга група сарматів-роксоланів вторглася у Східне Прикарпаття, дійшовши до Нижнього Подунав'я. Значна частина сарматів надовго залишилася мешкати в Галицько-Буковинській степовій зоні, займаючись відгінним скотарством. У цей же час також у результаті сарматської експансії у Подністров'ї появилися перші великі групи зарубинецьких племен з Подністров'я і Прип'ятського Полісся.

Так, на Північному Прикарпатті й у Подністров'ї виникла нова етнокультурна контактна зона, де закономірно розпочалися й відповідні інтеграційні процеси²⁴. Зокрема, інтеграція населення зарубинецької і пшеворської культур привела до утворення зубрицької культури, яку ототожнюють переважно з ранньослов'янськими венетами. Цей період уже на початку I тис. н. е. був пов'язаний з кінцем великого та довготривалого (600 років) глобального похолодання, яке змінилося на коротке потепління в I – першій половині III ст. н. е.

Загалом у цій контактній зоні, на території Північного і Східного Прикарпаття та в Подністров'ї і Потиссі, зосередилися численні групи сарматів, германців і венедів, що готувалися до широкомасштабного вторгнення в межі Римської імперії, кордон якої проходив по Дунаю. Це змусило Рим перейти Дунай, вторгнутись у Східнокарпатський регіон та підкорити Дакію (106 р. н. е.). Новостворена римська провінція Дакія, зайнята римськими колоністами взамін місцевого поселення, котре покинуло свої землі, мала зупинити цей рух північних і східних

²⁴ Вакуленко Л. Населення Східних Карпат в пізньоримський час // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. Львів : Інститут народознавства НАН України, 1999. Т. 1 : Археологія та антропологія. С. 263–308.

«варварських народів», що тимчасово їй і вдалося зробити. Середнє Подністров'я, як і увесь північно-східний лісостеп, стали близькою периферією пізньоантичної цивілізації, а Галицько-Буковинське Прикарпаття взагалі опинилося майже в зоні римського лімесу.

Це стимулювало торгово-ремісничий розвиток ранньослов'янського суспільства, яке рухалося у напрямі встановлення військової демократії. Окреслений поступальний процес формування у Центрально-Східній Європі венедекського ранньослов'янського етносу, який активно проходив як на Подніпров'ї і Волині, так і на Подністров'ї, було перервано готською навалою. Ці східногерманські племена з кінця II — початку III ст. н. е. завоювали Волинь, Південне Побужжя і Поділля. Вклинившись на територію ранніх слов'ян через Східноєвропейський Бурштиновий шлях (Західний Буг — Серет — Дністер), вони розірвали венедекську спільність. Значна частина цих волинських і подільських племен знову була змушена мігрувати на Подністров'я, де вже було етнічно споріднене з ними слов'янське населення часу зарубинецької і зубрицької культур. Усе це привело, зокрема, і до різкого збільшення тут ранньослов'янського населення.

У 271 р. н. е. перед загрозою готського завоювання Рим змушений був спішно покинути Дакію, де панував 106 років. Очевидно, основною причиною такого раптового відступу за Дунай став початок нового великого похолодання, яке почалось у середині III ст. н. е. Воно мало катастрофічний вплив на всю економіку і життя цієї гірської провінції в зоні Східнокарпатського регіону. Нове велике похолодання тривало до середини VII ст. (максимум припав на 500-ті рр. н. е.). Все ж воно було значно слабшим, ніж великі похолодання в IV — на початку III тис. до н. е. та в I тис. до н. е.

Після римської окупації Східнокарпатський регіон почав інтенсивно заселятися вільними даками, сарматами та германцями. Загалом наприкінці III ст. н. е. увесь цей регіон був підпорядкований готам, і римська Дакія тепер отримала назву «Готія».

Надзвичайно складною залишалася етнополітична ситуація на Верхньому Подністров'ї і Прикарпатті, які зазнали нашестя гепідів. Це була друга частина східногерманських племен, які наприкінці II — на початку III ст. н. е. разом з готами зайняли Нижнє Повісляння. Згодом вони, як і готи, рушили на південь, але вже центральноєвропейським Бурштиновим шляхом, який проходив уздовж Вісли, призвівши до значних міграцій інших східногерманських племен даного регіону. В середині

III ст. н. е. гепіди досягли Західного Прикарпаття, зони розселення венедрів. 269 р. частина гепідів, вийшовши на Верхній Дунай, уже вступила в сутички з Римом. Наприкінці III ст. н. е. гепіди підпорядкували собі Західнокарпатський регіон, тимчасом як готи вже володіли Східнокарпатським. Кордоном між ними стали р. Тиса і транскарпатські переходи в цьому районі. Окреслена складна ситуація боротьби за зони політичного впливу призвела до скорого військового конфлікту. У 290 р. гепіди спільно з гревтунгами і вандалами виступили проти готів. Деся на їхньому пограниччі, біля моста Гальтиса, розміщеного на р. Ауха, відбулась велика битва, яку виграли готи, зберігши контроль над Східнокарпатським регіоном. Гепіди змогли його підкорити лише значно пізніше, після відходу звідси самих готів. Саме тоді готська Дакія отримала нову назву – «Гепідія».

Надзвичайно складною залишилася і етнополітична ситуація на Північному Прикарпатті. У цій контактній зоні (гото-гепідській і дако-венедській), появилася дуже своєрідна археологічна культура карпатських курганів. Вона постала, мабуть, на основі місцевого дако-слов'янського (венедського) населення і прийшлого германського (тайфали). Останні, можливо, і стали «політичним стержнем» цієї невеликої поліетнічної людності. Германській політичній верхівці, очевидно, належали курганні поховання, а ґрунтові тілопальні – місцевому населенню.

Остготи (вельбарська культура) стали «політичним стержнем» поліетнічної черняхівської культури, поширеної на великій території сучасної України, Молдови і Румунії. Вона об'єднала слов'ян-венедів (лісостепова зона), дако-гетів (Дністро-Дунайське межиріччя) та сарматів (Північно-Західне Причорномор'я).

На землях Верхнього Подністров'я взагалі склалась унікальна політична ситуація. На цій території з великою концентрацією ранньослов'янського населення (волино-подільського за своїм походженням), яке перебувало в оточенні германських племен, очевидно, було сформовано досить потужне етнополітичне об'єднання. Тут набував сили військово-політичний союз слов'янських племен, пізніше відомий як дулібський. Він остаточно сформувався в VI–VII ст., коли охопив і Волинь, куди повернулася частина старого венедського населення, вигнаного готами в кінці II ст. н. е.

Наприкінці IV ст. н. е. в західній частині Великого Степу появилися гуни, які дали поштовх новому етапу великого переселення народів.

Спочатку вони підкорили сарматів, а потім готів. У 375 р. була знищена готська держава Германаріха. Частина готів (вестготи) перейшла Дунай і знайшла притулок у Римській імперії. Саме в цей час готи здійснили свої знамениті походи на Балкани 378–397 рр., до Іспанії 418–507 рр. та Італії 493–553 рр. Скориставшись послабленням готів, з ними почало війну ранньодулібське об'єднання слов'ян-венедів на той час уже цілого Подністров'я. Війна була довгою і тривала з перемінним успіхом. Як повідомляє Йордан, перемігши в одній із битв антів (слов'ян Середнього Подністров'я), які піддалися гунам, готи Вінитарія за «зраду» розіп'яли антського володаря Божа із синами і 70 старійшинами. Все ж слов'яно-готські й гото-гунські війни змусили готів остаточно покинути територію лісостепової України, а союзних їм германців (у тому числі і тайфалів) – Східнокарпатський регіон.

На початку V ст. гунни знову, як це зробили в II–I ст. до н. е. сармати-язиги, обійшли Карпати з півночі й через Північне Прикарпаття та транскарпатські переходи пройшли в Потисся, де й осіли в Паннонії, яка стала центром їхнього великого поліетнічного утворення. Після готів і гунів Східнокарпатський регіон був остаточно підпорядкований гепідами, які тепер володіли цілими Карпатами (від Морави до Серету).

Після відходу готських племен під ударами гунів, а також сарматів у Подунав'я, слов'яни в середині I тис. н. е. стали основною політичною силою в Центральній-Східній Європі²⁵. Відтоді почалося формування ранньослов'янських культур склавинів (празько-корчацька культура) і антів (пеньківська культура). Північне Прикарпаття стало їхньою південною контактною зоною. Більш детально про неї писав Йордан, який зокрема, вказував: «У Скіфії першим від заходу живе плем'я гепідів, оточене великими і славними ріками, на півночі і на північному заході протікає Тізія (Тиса), з півдня же (цю область) відсікає сам великий Данубій (Дунай), а зі сходу Флютавзій (Олт). Стрімкий і повний водоворотів, він котиться в води Істра (Дністра). Між цими ріками лежить Дакія, яку, подібно до корони, оточують скалисті Альпи (Карпати). Біля лівого їх схилу, який спускається до півночі, починаючи від місця народження ріки Вістули (Вісли), на безмірних просторах розмістилось багатолюдне плем'я венедів. Хоч їх найменування тепер

²⁵ Баран В. Д. Східнокарпатський регіон у V–VII ст. н. е. // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. Львів: Інститут народознавства НАН України, 1999. Т. 1: Археологія та антропологія. С. 263–308.

змінюється відповідно до різних родів і місцевостей, все ж вони переважно називаються склавинами і антами. Склавини живуть від міста Новієтуна («Нове укріплення») і озера, званого Мурсіанським (Мурсія — богиня заходу, води і смерті в давньоримській міфології. — *Авт.*), до Данастра (Дністра) і на північ до Віскли (Вісли). Замість міст у них болота і ліси. Анти же, сильніші з обох (племен), розширюються від Данастра (Дністра) до Данапра (Дніпра), там, де Понтійське море утворює вигин. Ці ріки віддалені одна від одної на віддаль багатьох переходів»²⁶.

Так, за Йорданом, межею між склавинами й антами було Мурсіанське озеро, очевидно — Бистрицька улоговина (20x30 км), яка ставала озером у часи сильного і довготривалого похолодання. У часи Йордана (кінець V — початок VI ст.) в Європі якраз настало надзвичайне похолодання. Воно спричинило появу тут цього великого водоймища на західній крайній межі Великого Євразійського степу (Покутсько-Буковинське Прикарпаття). На захід від нього починався великий давній праліс (відомий згодом як *Silva pieczyngarum*) у Верхньому Подністров'ї, який тягнувся аж до витоків Вісли. Це справді була межа двох великих географічних зон: давньої степової і лісової, які, як ресурсні зони, відповідали і двом великим слов'янським угрупованням. Це озеро зникало в часи глобального потепління, перетворюючись у болото. В XIV—XVII ст. укотре настало велике похолодання, більш відоме як «малий льодовиковий період». На мапах Європи XV—XVII ст. тут знову показано велике озеро («*Maros Lacus*»), неподалік якого розміщений давній Галич. У його ближніх околицях відомі численні ранньослов'янські, черняхівські та навіть кельтські поселення. Так, Клавдій Птолемей (87—165) згадував на цих землях Подністров'я («вище ріки Тіри біля Дакії») чотири кельтомовні урбаноніми: Карродун, Маєтоній, Вібантаварій та Ерактон.

Слов'янські племена Центрально-Східної Європи швидко почали і процес свого розширення, зокрема в Карпато-Дунайському регіоні, у зоні розселення місцевого романізованого населення, яке поступово влилося

²⁶ Йордан О. О происхождении и деянии гетов (*Getica*) / перевод Е. Ч. Скржинской. Москва : Изд-во восточной литературы, 1960. С. 71; Томенчук Б. Галицько-Буковинське Прикарпаття як контактна етнокультурна зона склавинів і антів. До проблеми локалізації «Мурсіанського озера» Йордана // Тези доповідей Міжнародної наукової конференції. Чернівці, 2019. С. 105—107.

у цей слов'янський масив. Десь від кінця VI — початку VII ст. н. е., наприкінці епохи великого похолодання, слов'янські племена вже почали більш інтенсивний процес заселення і Подунав'я та Північних Балкан, зокрема Нижнього Подунав'я в основному антами, а Середнього і Верхнього Подунав'я — склавинами. Останні появились вже від середини VI ст. н. е. і в Західнокарпатському регіоні. Треба згадати, що військові походи слов'ян на Балкани почалися ще з середини великого похолодання, у V ст. У 550—551 рр. слов'янські загони підступили аж до стін Константинополя, що стало початком і значного переселенського руху слов'ян на Балкани. Ця первинна слов'янська колонізація, викликана спершу різким похолоданням, була, очевидно, якоюсь мірою навіть урегульована, як завжди, угодою з ромеями. Зокрема, анти короткочасно стали союзниками імперії, яка заохочувала їх до військової служби та охорони лімесу на Нижньому Дунаї. У цей час для імператорів небезпечнішими стали болгари (праболгари) «від хазар» та авари. Так, перші організували походи у Фракію та Іллірію на початку VI ст. н. е., а наприкінці VI ст. ці землі вже були розорені й обезлюднені. Ромейські хроністи свідчили про них як про «мезійську пустелю». Авари 558 р. зайняли Північне Причорномор'я, а в Дністро-Дунайському межиріччі воювали з антами, які тоді були союзниками імперії. У 561—567 рр. авари, пройшовши через землі склавинів, дійшли до східних володінь франків. Підкоривши склавинів 576 р., вони зайняли Потиську низовину, де перемогли гепідів. Вона стала центром їхнього каганату.

Аваро-слов'янські війни наприкінці VI ст. н. е. призвели очевидно до ліквідації дулібського (склавинів) і антських племінних союзних утворень. Особливого спустошення зазнали заселені антами регіони, які займали Середнє і Нижнє Подністров'я — цей великий Дністро-Прутський степовий коридор. Уже на початку аварського вторгнення боротьба за окреслену степову ресурсну зону, так необхідну номадам, і була одною з головних причин жорстокого аваро-антського протистояння.

Аварське вторгнення, безперечно, привело й до нового міграційного руху слов'янського населення Прикарпаття і Придністров'я, особливо з антського середовища. Очевидно, саме тоді на території Чеської низовини серед склавинського населення появились окремі групи хорватів з антського Прикарпаття та дуліби з Верхнього Подністров'я і Побужжя, які зафіксовані тут у пізніші часи.

Все ж скоро слов'яно-аварська війна, очевидно, закінчилася вимушеним створенням аваро-слов'янського військово-політичного об'єднання, яке спричинило згодом їхні спільні дії на Балканах проти Ромейської імперії. Зокрема вони захопили Паннонію, вийшовши відтак за Дунайський лімес Риму. В 580–600 рр. авари підпорядкували всі Західні Балкани, дійшовши до верхів'їв Сави і Драви та до Східних Альп. Через Далмацію вони 586 р. навіть здійснили далекий похід до Греції. Всі ці військові походи аварів відбувалися і за участі слов'ян. Останні почали і організовану аварами колонізацію західнобалканських земель. Саме в цей час і було, очевидно, здійснене масове розселення слов'ян, у тому числі прикарпатських хорватів, які зазнали великих втрат від аварів у боротьбі за свою прикарпатську степову ресурсну зону. Метою їхнього переселення стала далека Далмація — подібна для них ресурсна зона в підгір'ї Динар.

Теоретично переселення прикарпатських хорватів могло здійснюватися двома шляхами²⁷. Менш вірогідне використання Східноєвропейського Бурштинового шляху вздовж Серету Карпатського до Дунаю, потім його правим берегом до Сави, а далі до її верхів'їв. Загалом це близько 1700 км (68 днів шляху, 102 дні переходу). Найбільш реальним було використання транскарпатських шляхів, зокрема через Яблуніцький (Татарівський) перевал — частину транс'євразійського торгово-міграційного шляху, яким раніше рухалися сармати, гуни й авари. Так, від Середнього Подністров'я до Дунаю, вздовж Тиси, цей шлях дорівнював 725 км (29 днів шляху, 41 день переходу). Від Дунаю до устя Сави ще 50 км (2 дні шляху, 3 дні переходу). Вздовж Сави до її верхів'їв ще 350 км (14 днів шляху, 20 днів переходу). Отже, загалом цей перехід складав близько 1125 км (45 днів шляху). Зважаючи на всі труднощі міграційного переходу, переселення цим шляхом могло тривати до 2,5 місяця.

Так, Аварський каганат порівняно швидко заволодів великою територією від Карпат до Східних Альп. На початку VII ст. авари розпочали широкомасштабний наступ і на ромейські володіння у Східних Балканах. На цей час (602 р.) війська імперії покинули Дунайський лімес у результаті повстання в армії.

²⁷ Томенчук Б. Хорвати Галицько-Буковинського Прикарпаття і шляхи їх міграції на Балкани в VII ст. // Археологія Буковини: здобутки та перспективи: Тези доповідей II наукового семінару. Чернівці, 2018. С. 82–85.

Аварський наступ у цьому регіоні розпочався з походу проти антів, тоді ще союзників імперії. Розгром антів дав можливість позбутися небезпеки з-за Дунаю та відкрив шлях до балканських провінцій держави і самого Константинополя. Східна Римська імперія змушена була почати сплачувати аварам данину, підписавши відповідні мирні угоди 604 і 619 рр. Утім це не зупинило аварів, які незабаром організували похід на столицю. Як і в західному поході, тепер і в східному спільно з аварами брали участь слов'яни: очевидно, як склавини, так і нещодавно підкорені анти.

Однією з найбільших подій східного походу аварів була облога Константинополя 626 р., в якій узяли участь і перські війська. До аварської армії входили загопи слов'ян, гепідів і протоболгар. Неочікувана поразка аварської коаліції стала початком занепаду і розпаду Аварського каганату. Серед підвладних аварам слов'янських народів розпочалися повстання і державотворчі процеси. Зокрема, однією з перших давньослов'янських держав у західнокарпатському регіоні була «державка Само». На цей час Східна Римська імперія почала відроджувати свою могутність. Змінилася і її політика щодо слов'ян, яка сприяла колонізації (внутрішньому розселенню) обезлюднених Балкан з метою включення до системи своєї економіки й оподаткування. З іншого боку, імперія почала використовувати слов'ян і проти своїх зовнішніх ворогів. Так було організоване переселення окремих груп слов'ян і в Малу Азію проти персів. Слід згадати, що ще в I ст. н. е. у зв'язку з утворенням провінції Паннонія Рим переселив сюди «50 000 гетів», а в провінцію Мезія – «100 000 задунайських мешканців». Це свідчить як про малозаселеність цих новоутворених провінцій, так і про значну чисельність тодішнього населення східнокарпатського регіону.

Для визволення Далмації від аварів візантійський імператор Іраклій (610–641) організував переселення сюди «білих хорватів». Це був цілком окремий епізод у великому переселенні слов'ян, на який особливу увагу звернув Костянтин VII Багрянородний (905–959)²⁸. Ця давня римська провінція (від середини VI ст. входила до складу Східної Римської імперії) займала особливе місце в системі влади, зокрема як територія з найбільшою кількістю давніх портових міст, важливих для

²⁸ Константин Багрянородный. Об управлении империей / под ред. Г. Г. Литаврина и А. П. Новосельцева. Москва: Наука, 1991. С. 113, 131, 135.

утримання морської гегемонії держави. Крім того, Далмація володіла й значними природними ресурсами, зокрема будівельним і корабельним лісом.

Існувало кілька основних причин вибору Іраклієм для цієї військово-політичної акції далеких від імперії «білих хорватів» з південного підгір'я Судет і Чеської низовини. По-перше, ця слов'янська племінна група не була задіяна в аваро-слов'янських походах і не входила до цієї ворожої для імператора коаліції.

По-друге, «білі хорвати», як слов'яни антського походження, перебували в оточенні переважно склавинських племен, що, очевидно, часто приводило до протистоянь і міжплемінних конфліктів, не створюючи можливостей для їхньої державотворчої самореалізації, як це відбувалося серед сусідніх чеських племен Богемії та Моравії (морав'ян), а також Малопольщі (віслян). Тим паче, що в цей час (від 625 р.) у регіоні почав формуватися великий військово-політичний союз, відомий як «держава Само». Він скоро об'єднав слов'янські племена всього Верхнього Подунав'я (лівобережного і правобережного), включаючи, очевидно, і слов'ян Верхнього Саво-Дравського межиріччя, аж до Далмації. Організуючою основою держави Само став давній Бурштиновий шлях на ділянках Влтава – Дунай і Морава – Дунай та у верхів'ях Драви і Сави. Так білі хорвати Чеської низовини опинилися у зоні військового протистояння держави Само з Франкською державою на заході й Аварським каганатом на сході, що спричинило надзвичайно напружену політичну ситуацію в регіоні.

По-третє, на території Далмації і Саво-Дравської Паннонії вже проживали окремі групи слов'янських племен першого міграційного руху, які, очевидно, появилися тут у результаті аваро-слов'янських походів з великохорватських земель Прикарпаття – Подністров'я. Так, вони були близькими за походженням з «білими хорватами». Це створювало можливість їхніх загалом мирних стосунків і перспективу на майбутній політичний розвиток як єдиної етнокультурної спільності. У боротьбі з аварами, очевидно, і склався згодом цей новий племінний союз перших – «галицьких хорватів» і других – «чеських хорватів» під загальною назвою «хорвати». Все ж, лише ця друга, пізніша давньохорватська народність у Далматинській Хорватії стала згодом ядром окресленої етнокультурної спільноти. Саме Хорватія виявилася першою серед слов'ян Балкан територією, де вдалося реалізувати державотворчу

політику, створити незалежну державу і прийняти християнство окремо взятій слов'янській спільноті*.

Як писав Костянтин VII Багрянородний, з «Білої Хорватії» «[...] за повелінням Василевса Іраклія в Далмацію прийшов один з родів [...] А саме — п'ять братів: Клука, Ловел, Косендцис, Мухло і Хорват і дві сестри, Туга і Вуга** — разом з їх народом [...] ці хорвати, пішовши війною проти аварів і прогнавши їх звідти, з волі Василевса Іраклія і поселились у цій країні аварів, в якій живуть і нині»²⁹. Згодом «від хорватів, які прийшли в Далмацію, відокремилась якась частина і оволоділа Ілліриком і Паннонією». Очевидно, переселення «білих хорватів», які були в цей час у складі держави Само, відбувалося не лише за «повелінням Іраклія», а й за відповідною угодою (домовленістю) з правителем держави Само. Це дало можливість вільного переходу контрольованим Само Бурштиновим шляхом, а також відкривало йому вихід до Адріатичного моря, заблокованого в цій частині аварами. Так ситуація виглядала взаємовигідно — як для Східної Римської імперії, так і для держави Само — в розвитку торгівлі.

* Існує чимало історичних фактів, спільних як для Хорватії, так і Галичини, починаючи з XI ст. Зокрема, саме за короля Володислава I (1077—1095) наприкінці XI ст. припадають перші спроби взяття під контроль як Хорватії і Далмації, так і підконтрольних синам Ростислава Володимировича (бл. 1038—1067) Рюрикові, Володареві й Василькові Перемишльської, Звенигородської і Теребовлянської волостей (місцеві володарі — з 1084 р.). Їхньою матір'ю була Ланка (*ducissa Rutenorum nomine Lanca*), котра, найімовірніше, походила з династії Арпадів, утім на момент заміжжя не належала до родини чинного короля. Окремі угорські королі (Бела III, Андрій II та його сини Коломан і Андрій), будучи володарями Хорватії і Далмації, теж титулувалися «королем Галичини», «королем Галичини і Володимирії», «королем рутенів» чи «герцогом Галичини». Титулатура «королів Галичини і Володимирії» через Арпадів була успадкована всіма наступними династіями на угорському престолі аж до першого поділу Речі Посполитої 1772 р., коли Марія Терезія (1717—1780) реалізувала титул на практиці, приєднавши історичну Галицьку землю до володінь Габсбургів.

** Сербський дослідник Мілан Будимир звернув увагу на цікаву подібність у кількості (7) очільників роду «білих хорватів» та людей, що супроводжували з Гіпербореї «священні дари» до святилища Аполлона в Греції. Цікаво, що цифра «7» фігурує і в кількості очільників (7) княжого роду давніх мадярів при переселенні їх до Паннонії.

²⁹ Константин Багрянородный. Указ. соч. С. 137.

Як за перших ранніх балканських переселень прикарпатських хорватів (галицьких), вони послуговувалися давніми транс'європейськими шляхами. Білі хорвати використовували один з відомих їм транс'європейський торгово-міграційний шлях, а саме, очевидно, Центральноевропейський Бурштиновий (Балтійське море – Вісла – Варта – Одра – вододіл між Судетами і Західними Карпатами – Морава – Дунай – Раба – Драва – Сава – Рієкська затока на Адріатичному морі).

Шлях білих хорватів з підгір'я Судет і Чеської низовини вздовж Морави дорівнював близько 300 км (12 днів шляху). Переправившись через Дунай (17 градусів сх. д.), вони виходили в район підгір'я Східних Альп. Обминувши їх біля озер Нейзідлер – Зе, вони продовжували свій шлях уздовж Альп через верхів'я Раби, Драви та Сави і Купи. Далі, пройшовши вздовж гірських систем Велебіт і Динари, вони вже виходили до центральних районів Далмації. Так, від Дунаю до Далмації цей шлях дорівнював приблизно 500 км (20 днів шляху). Отже, загальна відстань, пройдена білими хорватами, становила близько 800 км (32 дні шляху). Враховуючи відповідні зупинки на нічліг і днівки, цей шлях міг тривати 48 днів переходу. Загалом, зважаючи на всі труднощі міграційного переходу, переселення цим шляхом могло відбуватися близько двох місяців.

У середині VII ст. закінчилося велике й тривале (від середини III ст. н. е.) глобальне похолодання і почалося різке потепління (максимум настав у 710-х рр.), яке тривало майже до середини VIII ст. н. е. Це був період кінця великого переселення народів і початку їхнього стабільного розвитку – як економічного, так і політичного, який привів, усе ж, і до значних міграційних рухів у зоні Східнокарпатського регіону. З одного боку, збільшилося романське (волоське) населення, яке почало набувати тут рис нової етнічної спільноти. З другого – почався відтік слов'янського елементу. Окремі групи карпато-дунайських слов'ян перебралися на Балкани. Більша їх частина повернулася на свої первинні землі в Подністров'ї, Поділлі, на Волинь і Подніпров'я. Останнє почали сприймати як переселення з «Дунайської прабатьківщини» (дунайська концепція упорядника *Повісті Времених літ*), яка насправді була лише довготривалою «Карпато-Дунайською зупинкою» в часи великого переселення слов'ян на Балкани. Це й привело до їх значної концентрації в східнокарпатському регіоні. Історики відзначають, що слов'янське населення тоді тут було чисельнішим, ніж місцеве романське, яке почало

повертатися на свої землі після римської колонізації і екологічної кризи. Відтак, східнокарпатський регіон у часи тимчасового, але відносно довгого періоду перебування тут слов'ян став їхньою «другою прабатьківщиною». Ромейські історики VI ст. (Прокопій, Менандр, Маврикій) відзначали, що слов'яни, які проживали на території лівобережного Подунав'я (Карпатського), вже називали ці землі своєю «батьківщиною і землею батьків».

Після міграції слов'ян на Балкани і їхнього часткового повернення на справді «прабатьківські землі» місцеві археологічні культури в східнокарпатському регіоні вже розвивалися з меншим слов'янським компонентом. На кінець VII ст. та з початку VIII ст. на Східному Прикарпатті вони еволюціонували в культуру Хлінча I, а на Південному Прикарпатті — в культуру Дріду. Все ж очевидно, слов'янське населення східнокарпатського регіону було ще досить чисельним, що наклало відбиток на всю матеріальну і духовну культуру літописних волохів. Крім того, в кінці VIII — на початку IX ст. археологами відзначена ще одна хвиля слов'янського переселення в цей регіон, що було пов'язано з розширенням зон впливу східнослов'янських культур типу Луки Райковецької та їхніх міграцій у цей період нового різкого похолодання.

Нове різке й довготривале похолодання почалося від середини VIII ст. н. е. і тривало з перервами до середини X ст. (максимуми у 820-х рр. і у 890-х рр.). У другій половині X ст. воно змінилося на недовге різке потепління, яке тривало до початку XI ст. (максимум — у 980-х рр.). З початку XI ст. знову почалося різке і довге похолодання, яке тривало до середини XII ст. (максимум — у 1120-х рр.).

Наприкінці VIII ст. (790 р. н. е.) ослаблений невдачами в боротьбі зі Східною Римською імперією Аварський каганат було ліквідовано в результаті війни з Франкською імперією Карла Великого (768—814). До того ж, почалось велике похолодання, яке особливо вразило скотарське господарство аварського суспільства. Франки, перемігши аварів, почали займати їхні землі, зокрема в західнокарпатському регіоні. Скориставшись падінням Аварського каганату, землі східнокарпатського регіону почала займати молода Болгарська держава Крума (803—814), при цьому, зокрема, з переселенням сюди болгарських слов'ян, що знову привело до значного збільшення в краї слов'янського населення. З цього часу і до середини X ст. етнокультурні та етнополітичні процеси в східнокарпатському регіоні вже відбувалися під прямим впливом

Болгарської держави (Перше Болгарське царство), зокрема за Омуртага (814–831), Бориса (852–889) і Симеона (893–927).

Очевидно, саме до цього періоду відноситься і повідомлення Аль Масуді (X ст.) про святилище («храм») на «Чорній Горі», яке, за його словами, було одним з трьох найбільших у слов'янському світі. У розділі «Повідомлення про будівлі, які шанують слов'яни» він писав: «У слов'янських краях були будівлі, які шанувувались ними. Між іншим, була в них одна будівля на горі, про яку писали філософи, що вона одна з високих гір світу [...] Друга будівля була споруджена одним із царів на Чорній Горі [північна гора. — *Авт.*]. Її оточують чудесні води різного кольору і різного смаку, відомі своєю лікувальною властивістю. В ньому знаходився великий ідол в образі людини (сатурна). Представлений у вигляді старця з палицею в руках, якою він рухав кістки мертвих з могили. Під правою його ногою знаходились зображення різних мурах, під лівою — дуже чорних воронів, чорних крил й інших, а також зображення дивних хабашців і зенжців. Ще одна будівля була на горі, оточеній морською затокою [можливо, це Венедська затока й острів Рюген — «біла гора». — *Авт.*] [...]». Аналіз тексту ще в 70-х рр. XX ст. (публікація 1980 р.) дозволив нам зробити висновок про те, що все описане Аль Масуді, цим «арабським Геродотом», щодо храму на Чорній Горі має під собою реальну основу, тільки дуже узагальнену або, навпаки, конкретизовану, яка загалом не суперечить історичній правді. Якщо ототожнити Чорну Гору Аль Масуді з Чорногорою Українських Карпат, то стає зрозумілим «фантастичний» опис місця, де вона височить і де розташовувався другий із трьох головних язичницьких храмів давніх слов'ян.

Чорногора (хребет завдовжки 40 км) обмежена з заходу і півдня Чорною і Білою Тисою, зі сходу — Чорним і Білим Черемошами, а з півночі — Прутом, що і пояснює в описі Аль Масуді різницю кольорів води. Цей же район Українських Карпат (Прикарпаття і Закарпаття) є одним із найбагатших на мінеральні й соляні джерела регіонів Європи. Висока і важкодоступна Чорногора здавна увійшла і в народну творчість гуцулів. Народні пісні, легенди і казки Верховини повні загадок про Чорногору. Фантазія гуцулів населила тут кожний куточок міфічними істотами. Адже тут, як оповідають легенди з християнських часів, було «погане місце», де жив Триюда-Арідник. Зокрема, в християнські часи окрема вершина цього хребта Чорна гора (2026 м) отримала ще одну назву — Піп-Іван (народне ім'я Івана Хрестителя, стара назва гори «Попиван»). У системі

Чорногори проходять і два дуже давні переходи (шляхи) — Черемошський (Німчицький) і Яблуницький (Татарівський)³⁰.

Отже, слов'янське святилище на Карпатській Чорній горі було найбільшою святиною для слов'ян східнокарпатського регіону, і Північного Прикарпаття — Подністров'я, які в IX ст. були підконтрольні Першому Болгарському царству. Нічого неможливого немає і в тому, що це святилище, яке розміщувалося в крайній, північній частині Східних Карпат, використовувалося і слов'янським населенням цілого краю — майбутньої Галичини.

У VIII ст., в цей початок відносно холодного періоду, який тривав до середини X ст., на східнослов'янських землях від Карпат до Дніпра празьку та пеньківську культури змінила Лука Райковецька культура (культури)³¹. Вона є археологічним відповідником східнослов'янських племінних князів, зокрема полян, деревлян, дулібів, бужан, волинян, уличів, тиверців і хорватів. При цьому існує вражаюча єдність матеріальної культури Луки Райковецької, якої не було навіть у рівній їй за масштабами черняхівській культурі. Перша (поліетнічна) була провінційно-римською і політично об'єднаною готами. Друга — етнічно однорідна, перебувала в зоні значних провінційно-ромейських впливів. Ця вражаюча єдність поки що важко піддається археологічному виділенню в ній літописних племен, про які читаємо в недатованій частині *Повісті Времених літ*.

Усе ж можна вважати, що на Нижньому Подністров'ї розміщувались тиверці, а на Середньому — хорвати. Останнім належали і землі Північного Прикарпаття³². Костянтин Багрянородний підкреслював, що етнонім «хорвати» в перекладі з грецької означає «мешканці великої країни», яка насправді, згідно з даною локалізацією, і була такою, охоплюючи всі майбутні галицькі землі. У перекладі з давньоіранської «хорвати»

³⁰ Томенчук Б. Чорногора в історії давніх слов'ян (за Ал-Мас'уді X ст.) // Галичина: науковий і краєзнавчо-просвітний часопис. Івано-Франківськ. 2002. № 8. С. 5—15.

³¹ Приходнюк О. Східні Карпати у VIII—IX ст. // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. Львів: Інститут народознавства НАН України, 1999. Т. 1: Археологія та антропологія. С. 309—340.

³² Войтович Л. Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього Середньовіччя // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). Київ, 2004. Вип. 4. С. 105—132. Майоров А. В. Великая Хорватия: этногенез и ранняя история славян Прикарпатского региона. Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУ, 2006. 207 с.

означають ще й «охоронців худоби» (це взимку, а влітку вони були пастухами). Дане визначення цілком відповідає одному з головних типів господарської системи скотарсько-землеробського населення цього регіону, а саме відгінному полонинському скотарству. Тим паче, що в окреслений період було велике похолодання, яке завжди приводить до занепаду землеробства і збільшення скотарства. Появляються і численні великі городища-сховища (без внутрішньої забудови), пристосовані для утримання холодною зимою великих стад худоби (зимівники). Здебільшого вони займають територію великих городищ ранньозалізного часу, які мали ті ж функції. Крім них, виникають і городища – обшинні центри. Окремі з них стають господарськими і торгово-ремісничими осередками. Саме вони наприкінці IX – на початку X ст. почали набувати функцій невеликих обшинно-племінних політико-адміністративних центрів.

Так званий *Баварський географ* (перша половина X ст.) розмістив у Середньому Подністров'ї «область Сіттіці» (*Sittici*), де було «багато народів і сильно укріплених гродів», та область «Стадіці» (*Stadici*) – «численний народ, який мав 516 міст». Остання область, ймовірно, це середньодністровське правобережжя – Галицько-Буковинське Прикарпаття, яке справді виділяється серед інших земель великою кількістю поселень, утім укріплених сільського типу і «протоміського» (городищ)³³.

У IX ст. хорватські племена Середнього Подністров'я, очевидно, опинилися у зоні політичного впливу, а можливо, й відносної залежності, від Першого Болгарського царства, яке зайняло землі східнокарпатського регіону і Нижнього Подністров'я. Землі західнокарпатського регіону відійшли до Франкської держави Карла Великого та його наступників.

У період існування Великої Моравії 830–906 рр. Карпатський регіон було розділено між нею і Болгарією. І знову по р. Тисі. Очевидно, в цей період династія Моймировичів поширила свій політичний вплив на малопольські землі лендзян та Верхнє Подністров'я західних хорватів. Загалом це було викликано боротьбою Болгарії за підпорядкування їй Дністровського і Східноєвропейського Бурштинових шляхів (на ділянці

³³ Томенчук Б. Річкові шляхи в геополітичних зв'язках народів Центральної і Східної Європи доби середньовіччя (за Баварським Географом) // Етногенез та рання історія слов'ян: Нові наукові концепції на зламі тисячоліть. Матеріали Міжнародної наукової археологічної конференції. Львів, 2001. С. 211–219.

Дністер – Прут – Серет Карпатський – Дунай). Володарі Великої Моравії боролися за підпорядкування Центральноєвропейського Бурштинового шляху (на ділянці Вісла – Морава – Дунай). Необхідно згадати, що болгарські царі в цей час намагалися підпорядкувати собі й частину Центральноєвропейського Бурштинового шляху з виходом до Адріатичного моря, воюючи з хорватськими володарями на Балканах. Подібними були спроби Моймировичів і в Паннонії.

Наприкінці IX ст. в Карпатському регіоні появилися мадярські номади, які 836 р., покинувши Нижнє Подністров'я (під натиском болгар і печенігів), переселилися у Паннонські степи, пройшовши через карпатські (бойківські) перевали, зокрема – Верецький. Він, на відміну від галицько-буковинських, був підконтрольний представникам династії Моймировичів, а не тоді ще сильній Болгарії. Під натиском войовничих мадярів Великоморавська держава скоро занепадала (906 р.), а на її теренах у західнокарпатському регіоні проходили процеси асимілювання слов'янської і мадярської знаті. Інтервенція кочівників у Карпатському регіоні знову привела до значного переселенського руху місцевого населення, зокрема слов'ян на Прикарпаття – Подністров'я. Після численних походів мадярів у Західну Європу, яка почала оговтуватися від затьожних десятиліть різкого похолодання, вони здійснили наступ у східнокарпатський регіон (після 955 р.). На цей час Болгарія, яка перебувала в стані затьожної політичної кризи, поступово втратила контроль над цими задунайськими землями (літописна «Болгарія за Дунаєм»). Зокрема, в середині X ст. Східне Прикарпаття зайняли печеніги, а в кінці XI ст. – половці.

Наприкінці IX ст. почався політичний вплив на подністровських тиверців та хорватів молодій Києворуській державі, яка, як і Болгарія та Угорщина, вела боротьбу за транс'європейські торгово-міграційні шляхи. 885 р. київський володар Олег з «уличами і тиверцями мав війну» – можливо, скориставшись кризою в болгаро-великоморавських відносинах.

За правління Володимира-Расате (889–893) в Болгарській державі розпочалася загальна політична і релігійна криза, пов'язана з поверненням до язичництва (християнізація Болгарії відбулась 865 р. за правління Бориса-Михайла, † 907). Очевидно, це дало можливість першим Рюриковичам утвердити свій вплив на Подністров'ї.

907 р. Олег (бл. 850–912/922) у поході на Константинополь уже мав «пособниками» дулібів, хорватів і тиверців. У 920, 943–944 рр. на імперію здійснив низку походів князь Ігор (бл. 877–944), котрий дорогою

«пустошив болгарську землю», що знову переживала велику політичну кризу після смерті царя Симеона 927 р. На той час Болгарія втратила свій вплив не лише в Подністров'ї, а й у цілому східнокарпатському регіоні. Його почала перебирати на себе Угорщина за перших Арпадів. Дунай знову став північним кордоном Болгарії.

Болгарські володарі почали зведення нових фортець, покликаних відмежувати їх від Угорщини, номадів і натиску Рюриковичів. Останні ж, підпорядкувавши собі Подністров'я, прагнули захопити і Дунайський шлях. Зокрема, 968 і 969—970 рр. князь Святослав (бл. 938—972) здійснив два походи на Болгарію. Взявши «80 міст на Дунаю», він перетворив Переяславець на свою дунайську столицю, «де середина його землі». Все ж київський володар найперше прагнув тримати під контролем Дунай і Східноєвропейський Бурштиновий шлях. З другого боку, йому необхідно було зберегти політичний вплив своєї держави на Подністров'ї і Прикарпатті.

Поява на Дунаї язичницької Русі настрахала Східну Римську імперію. Імператор Іоанн I Цимісхій (925—976) змусив Святослава Ігоровича 971 р. покинути болгарські землі, які стали ромейською провінцією. У дунайських болгарських фортецях тепер сиділи імператорські гарнізони, а в східнокарпатському регіоні — угорські. Крім того, в дніпровських і дністро-дунайських степах появилися печеніги. Це змусило імперію спішно почати відбудову тут старих і зведення нових Довгих валів, які продовжили стару римську традицію. Цілу систему з подібних Довгих валів («Змієвих валів») почали споруджувати від печенігів і Рюриковичі.

Правда, за Руссю ще залишалися подністровські землі уличів, тиверців і хорватів, які були приєднані в результаті першого києворуського одержавлення в часи походів на Ромейську імперію і Болгарію князів Ігоря і Святослава. Зокрема, на тиверських землях Нижнього Подністров'я були зведені три києворуські князівські укріплення з «військово-ремісничим гарнізоном: Алчедар, Екімауци і Рудь.

На хорватських землях Середнього Подністров'я появилися києворуські відкриті торгово-ремісничі поселення, які розташовувалися на ключових ділянках транс'європейських шляхів, що відповідало головному завданню — включенню цих земель до сфер політичного і торгового впливу. Це перше зовнішнє одержавлення тоді ще не торкнулось, очевидно, внутрішніх районів розселення хорватів. Але в результаті походу Святослава Ігоровича, який пройшов на Дунай через

хорватські землі, вони були вже повністю підпорядковані Рюриковичам. Археологічно це простежується знищенням у цей час хорватських общинних і племінних укріплених центрів³⁴.

Загалом східнокарпатський регіон переживав у середині X ст. період великої політичної нестабільності, пов'язаної зі змінами тут влади Болгарії на владу правителів Угорщини і Ромейської імперії. Після невдач на Дунаї Рюриковичі, ослаблені внутрішніми міжусобицями, тимчасово відмовилися від активної південної політики. Їхні намісники на землях Прикарпаття і Подністрів'я опинилися без відповідної підтримки центральної влади. При цьому активізувалися спроби захоплення цих земель Арпадами та польськими Пястами.

Все це сприяло активізації внутрішніх державотворчих процесів на хорватських землях, тоді ж, у другій половині X ст., почалося і коротке потепління. Постало Великохорватське князівство, очолене, очевидно, киеворуським намісником варязького походження за підтримки общинно-племінної знаті. Археологічними відповідниками цих складних внутрішніх державотворчих процесів є поява понад 20 великих городищ помісного (ранньоміського) типу, які простежені на цілій території майбутньої Великої Галицької³⁵ землі. Столичним політико-релігійним центром Великохорватського князівства став давній Галич (Крилоське городище з округою). Ці перші містотворчі процеси, як загалом і державотворчі, так і не були завершені у зв'язку з дуже коротким (близько 20 років) часом існування Великохорватського князівства. Впродовж 992–993 рр. воно було ліквідоване в результаті «русько-хорватської війни» за Володимира Святославовича, а його землі приєднано до доменіальної волості князя на Волині.

Місто Володимир, як новий князівський і єпископський центр, стало волосною столицею величезної території, яка об'єднала хорватів і волинян. Усі великохорватські центри внаслідок цього об'єднання було знищено. На новоприєднаних землях тепер було засновано дев'ять великокиївських князівських укріплень, де перебувала відповідна військова дружина та нова князівська (волинська) влада. Під час цього

³⁴ Тимошук Б. Східні слов'яни VII–X ст.: поліуддя, язичництво, початки держави. Чернівці: Прут, 1999. 178 с.

³⁵ Филипчук Б. Слов'янські поселення VIII–X ст. в українському Прикарпатті. Львів: Астролябія, 2012. 312 с.

другого зовнішнього одержавлення, як і першого, політико-економічні впливи Рюриковичів ще були відносно слабкими. Русь, як їхня держава, ще переживала період свого становлення і консолідації всіх здобутих земель³⁶. Тому державотворчі впливи її династій в основному базувалися на військовому забезпеченні данини, що здійснювалося досить невеликою (9) кількістю киеворуських військових центрів. З іншого боку, ці впливи стримувала протидія місцевого населення, особливо опір сильного і численного боярства, яке з'явилося у часи Великохорватського князівства. Не вдалося киеворуській владі, на той час уже християнській, очевидно, запровадити тут і нову релігію.

Після смерті Володимира Святославовича 1015 р., а особливо після смерті його сина Ярослава 1054 р., на околицях Русі помітні ознаки роздробленості. Зміцнілі економічно місцеві правителі прагнули повернути традиції давніх самостійних політичних об'єднань і князівств, незалежних від великокиївської влади. Серед них була і Галицька земля, поступово формована в межах давнього Великохорватського князівства. Проте, перебуваючи в складі Волинської доменіальної волості, вона була під значним політичним і господарським тиском. Тут великокиївською владою стримувалися усі державотворчі, особливо містотворчі процеси. Галицькі землі в це холодне XI століття були в стані затяжної політичної та економічної кризи. Але наприкінці XI ст. і тут почався процес нового внутрішнього одержавлення, який закінчився створенням родиною Ростиславовичів (Рюриком, Володарем і Васильком) трьох окремих удільних князівств: Перемишльського, Звенигородського і Тереховлянського.

Наприкінці XI — на початку XII ст. на території галицьких земель і найбільше на Галицько-Буковинському Прикарпатті простежувалося і різке збільшення чисельності населення, очевидно, за рахунок тиверців, які почали покидати Нижнє Подністрів'я перед загрозою приходу сюди печенігів. Загалом у цей час початку різкого потепління намітився значний прогрес у розвитку всієї матеріальної культури населення галицьких земель, що простежується археологічно. Але особливе піднесення матеріальної культури спотерігатиметься вже в другій половині XII — першій половині XIII ст.

³⁶ Моця О. Карпати у X—XIV століттях // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. Львів : Інститут народознавства НАН України, 1999. Т. 1 : Археологія та антропологія. С. 341—360.

Після смерті Володаря 1124 р. Перемишльська земля перейшла до Ростислава Володаревича (1124–1128), а Володимиркові Володаревичу (1104–1152/3) дістався Звенигород, який і надалі залишився у складі Перемишльської волості-князівства. Після смерті Василька Ростиславовича 1124 р. Теробовлянська волость-князівство перейшла до старшого сина Григорія (1124–1140). Молодший син, Іван Василькович почав правити Малим Галицьким князівством у межах Галицько-Буковинського Прикарпаття, столицею якого знову став давній Галич. Але це вже було не Крилоське городище, а Галицьке городище на Дністрі. А відтак, ітиметься вже справді про минуле Галича, як долітописного, літописного, так і пізньосередньовічного. У цьому випадку чимало аспектів дозволить реконструювати археологія.

АРХЕОЛОГІЯ ДОЛІТОПИСНОГО ГАЛИЧА ЯК ПОЛІТИКО-РЕЛІГІЙНОГО ЦЕНТРУ ВЕЛИКОХОРВАТСЬКОГО КНЯЗІВСТВА

Міста-столиці завжди виступають як історичний, соціальний, політичний, культурний і релігійний феномен. Не менш важливо, що вони є і географічним феноменом, який часто перебуває в основі всіх інших його складових, зокрема просторово-територіальної організації міста-столиці. Особливо це стосується великих за територією столиць (зокрема таких, як Київ – 380 га), а в даному випадку давнього Галича (350 га) – одного з найбільших і найдавніших поселенських комплексів Прикарпаття – Подністров'я.

У першому розділі ми охарактеризували головні особливості макрорегіону, де виник давній Галич, а саме географічні, етнокультурні та етнополітичні. Тепер спробуємо висвітлити такі самі головні особливості, але вже мікрорегіону («Прилуцька височина»), де розташований давній Галич³⁷, походження і структура якого до сьогодні ще не зовсім ясні та зрозумілі.

Давній Галич розташований на правому березі Дністра – однієї з найбільших річок Європи, де було декілька зручних переправ та бродів. Дністер тут найближче підходить до Карпат (50 км) і його давніх транскарпатських перевалів: Татарівського і Вишківського. Давній Галич розташований і на краю («galas») двох природних зон: західний край великого євразійського степу (хінгано-карпатського, довжиною 8000 км); східний край великого Центральноєвропейського пралісу («*Silva rieszungenarum*» у верхньому Подністров'ї, або Чорний ліс тепер). Межею між ними є велика (40х27,5 км) Бистрицька улоговина (межіріччя двох Бистриць і Ворони, 15 км від Галича). Її границею є ізопіса 400 м. Дно

³⁷ Томенчук Б. Ландшафтно-географічні особливості... С. 14–17.

улоговини (634 км²) коливається в межах від 250 до 300–350 м. У часи глобального похолодання вона ставала озером («Мурсіанське озеро» за Йорданом, VI ст. н. е.). Останнє існування цього озера-болота («Maros Lacus») зафіксоване на картах Європи XV–XVI ст., у часи «малого льодовикового періоду».

У часи потепління, зокрема XII–XIII ст., це велике водоймище частково висихало і на його місці виникала велика заболочена низовина («Гало») з островами і пасовищами. Ця унікальна контактна природно-географічна особливість даного мікрорегіону відповідала і контактній етнокультурній та етнополітичній ситуації всього макрорегіону. Тут, зокрема, був кордон (пограниччя) між східним скотарським світом і західним землеробсько-скотарським. Давні кочові народи, дійшовши сюди, до краю степу, повертали через транскарпатські перевали в паннонські степи Середнього Подунав'я.

Загалом давній Галич географічно належить і до Карпатського регіону, де верхів'я Пруту і Тиси розділяють його на дві зони: Західнокарпатську і Східнокарпатську. Саме звідси починається Прилуковинська височина — одне з найвищих (350–450 м) межиріч Прикарпаття між долинами Лімниці і Бистриці. Саме в її північній частині і розташований давній Галич, а саме в крайній північній ділянці двох окремих її складових височин: Дністро-Луквівської і Дністро-Лукво-Лімницької, у місці великого вигину Дністра. На території першої розміщувалися два основні містотворчі центри давнього Галича: Галицьке і Крилоське городища та велика східна його округа, основу якої склали численні поселення сільського типу. На території другої розміщувався посад давнього Галича: підгородівський князівський і залуквівський боярський та західна його округа, основу якої склали два княжі двори і монастирські комплекси.

Дністро-Луквівська височина мисовидної форми (6,8x4 км), з півночі і сходу обмежена високим (50–60 м) берегом Дністра, а з заходу таким самим високим правим берегом Лукви. З південної напільної сторони територія цього мікрорегіону давнього Галича обмежена глибоким (5–6 м) та широким (12–15 м) яром Камінним (довжиною 5 км), по дну якого тече потічок (права притока р. Дністра). У західній (крайній) вододільній частині починається інший потічок (Вікторівський, довжиною 2 км, права притока р. Луквиці), який також тече невеликим ярком. За Луквицею розташоване невелике (шириною 1 км) Луквицько-Луквівське межиріччя, сформоване як окреме мисовидної форми високе (260–295 м) Вікторівське плато. Поверхня Дністро-Луквівської височини

(320–275 м) густо порізана численними глибокими ярами та балками. Виділяються лише три більші долини, утворені потічками: Лазарівським, Мурафінським і Козинським (пр. пр. р. Дністра довжиною 3–4 км). Крім них, у цій східній частині Дністро-Луквівської височини є ще близько десятка менших, досить повноводих потічків. У західній частині цієї височини є лише декілька невеликих потічків. Серед них виділяється Мозолів Потік (пр. пр. р. Лукви довжиною 3 км), який утворює окреме, мисовидної форми Крилоське плато (3158 м н. р. м., 1500x700 м), на якому розташоване Крилоське городище. У крайній, північній частині Дністро-Луквівської височини (255 м) розміщене Галицьке городище. Загалом периметр території мікрорайону давнього Галича в межах Дністро-Луквівської височини становив 23,5 км.

Дністро-Лукво-Лімницька височина в межах території мікрорайону давнього Галича має підпрямокутну форму (7,5x3,5 км). З північної сторони вона обмежена високим (272–227 м) обривистим берегом Дністра, а з заходу також високим (272–302 м) берегом Лімниці. Зі сходу височина різко понижується до рівня невисокого (227–238 м) лівого берега Лукви. З південної, напільної сторони цей мікрорайон обмежений Сокільським потічком (л. пр. р. Лукви), який тече невеликим ярком (довжиною близько 3 км). У західній, вододільній частині починається інший потічок (пр. пр. р. Лімниці). Поверхня Дністро-Лукво-Лімницької височини має значний перепад висоти по лінії захід – схід (у середньому 70 м). Вона характеризується тут цілковитою відсутністю давніх ярів та балок, на відміну від Дністро-Луквівської височини. Окремі невеликі балки є лише з боку Дністра. Поверхня загалом слабо заводнена. Виділяються лише два невеликі потічки: Сокільський («Керничний-Гліменець») та Підгородівський-Четверки («Дунаєць»), які є лівими притоками р. Лукви. Саме вздовж лівого берега Лукви (220–240 м) і розташовувався посад давнього Галича, який доходить з перервами до Дністра, де були пристань, міст і торжище. У нижній частині Лімниці, біля Дністра, розміщувались і два княжі двори: Спаський і Пантелеймонівський. Загальний периметр цього мікрорайону давнього Галича в межах Дністро-Лукво-Лімницької височини становив 20,5 км.

Загальний периметр території давнього Галича в межах двох вищеописаних височин складав близько 28 км. З усіх сторін він мав чіткі природні межі у вигляді високих обривистих берегів Дністра і Лімниці та глибокого яру Камінний. Лівий берег Дністра і Лімниці тут являє собою широкую (до 2 км) заплаву (214–219 м). В першому випадку, на сході, вона

різко переходить у Подільську височину (315–400 м), а в другому випадку, на заході – у Войнилівську височину. Посеред обох височин тече р. Луква, яка стоїть як в основі всієї Прилуковинської (Лімницько-Бистрицької) височини, так і в основі просторово-територіальної структури давнього Галича.

Так, наявність у цьому мікрорегіоні відповідних ландшафтно-природних умов, зокрема природних оборонних рубежів, також сприяла вибору місця розташування тут давнього Галича як великого військово-політичного поселенського комплексу. Унікальне географічне розташування давнього Галича передусім, очевидно, було пов'язане з давніми комунікаційними шляхами. Саме тут, біля бродів і переправ через Дністер, на перехресті цих торгово-міграційних шляхів, зокрема транс'європейського, який проходив з Північної Європи на Дунай, і транс'євроазійського, який вів з Азії до Західної Європи, і виник давній Галич. У цьому контексті він відкривав «карпатські ворота» на Дунай та «дністерські ворота» до Центральної Європи. У їхній системі існували і окремі відгалуження, зокрема на Київ (500 км, 17 днів шляху), на Володимир (120 км, 4 дні шляху), на Перемишль (150 км, 5 днів шляху), на Естергом, Буду і Пешт (500 км, 17 днів шляху). Окрему групу шляхів становили численні дороги внутрішнього регіонального і місцевого сполучення. Великим було значення і Дністровського річкового шляху до Чорного моря (700 км, 23 дні шляху).

Найбільшими переправами (бродами) через Дністер у мікрорайоні давнього Галича були: Галицька (устя Лукви), Ганівська (вище устя Лімниці) і Дубовецька-Перевози (вище устя Бистриці). На першу виходила головна міська посадська дорога Галича, де були пристань і торжище. У південному напрямі вона, як частина транс'європейського шляху, вела на Татарівський перевал.

Через другу транс'європейський шлях у південному напрямі йшов на Вишківський (Торунський) перевал. Через третю, дністровську переправу проходив давній транс'євразійський шлях. В інфраструктурі цих переправ важливе місце займали торжища і, безперечно, городища (замки, монастирі). Зокрема, біля галицького броду було два городища: Галицьке і Караїмське. Одне городище і укріплений монастир були біля Пітрицької переправи. Біля ганівського броду і переправи знаходилися два княжі двори: з боку «київського шляху» і галицької дороги. Біля Дубовецької переправи розміщувався укріплений монастир (ур. Мурованка, Побережжя).

Новітні історико-археологічні дослідження та аналіз писемних джерел створили основу для виокремлення трьох основних періодів історичного розвитку давнього Галича: долітописного, літописного та пізньосередньовічного. Окремо, очевидно, можна виділити і період доісторичного Галича, коли на його території появилися перші великі поселенські комплекси, зокрема городища.

Найдавніші сліди заселення мікрорайону, де виник давній Галич, відносяться до періоду верхнього палеоліту (25–23 тис. р. тому). Вони виявлені у верхній, підвищеній північній частині плато Дністро-Луквівської височини³⁸. Саме вона, маючи достатні водні ресурси і зручні долини, заселялась епізодично і в пізніші часи. Зокрема, поселення епохи міді і бронзи виявлені як на берегах Дністра, так і в долинах потічків та їхніх приток. Окремо слід зазначити наявність у мікрорегіоні, в тому числі і на території Крилоського, Вікторівського та Сокільського і Спаського пагорбів, декількох поселень трипільської культури. У крайній, південній частині Дністро-Лукво-Лімницької височини розташована північна ділянка великого курганного могильника комарівської культури епохи середньої бронзи. Окремі кургани і курганні групи розміщені і на території Дністро-Луквівської височини. Загалом у цьому мікрорайоні в період міді-бронзи не відчувається його інтенсивного заселення. Поселення цих часів нестабільного клімату переважно невеликі й короткотривалі, що відповідає і нестабільній етнокультурній ситуації. Все ж можна відзначити при цьому дещо інший характер поселень трипільської і комарівської культур, які відрізняються як своїми розмірами, так і рівнем матеріальної культури. Ситуація різко змінилася в період раннього заліза (початок I тис. до н. е.).

У цей час у Карпато-Дунайському регіоні відбувався процес формування фракійської етнокультурної спільноти та протодержавних утворень. Крім того, в цей переважно холодний кліматичний період активізувались міграційні рухи. Все це привело до появи в Карпатському регіоні та в Подністров'ї великих за площею і укріпленнями городищ. Окремі з них ставали військово-політичними центрами племінних і міжплемінних утворень. На території Галицько-Буковинського Прикарпаття відомо близько 50 городищ цього часу. Одним з найбільших

³⁸ Ситник О. Галич та його околиці в стародавню кам'яну добу // Галич і Галицька земля у державотворчих процесах України. Івано-Франківськ ; Галич : Плай, 1998. С. 8–12.

серех них є Крилоське городище. Також у цьому мікрорайоні відомі ще два городища: Галицьке і Пітрицьке. Цілком очевидно, що вони могли становити один поселенський комплекс (оскільки віддаль між ними всіма лише по 4 км), який відносився до культури фракійського гальштату (IX–VIII ст. до н. е.). Центральне місце в ньому займало Крилоське городище (довжиною 1200 м, площею 50 га) з могутньою фортифікацією, яка вперше досліджувалась нами археологічно. Унікальним явищем серед усіх подібних городищ є наявність тут двох потужних джерел води. Якщо Крилоське городище могло мати військово-політичну і релігійну функцію, то Галицьке городище на Дністрі – торгово-економічну, зокрема як склад солі і в інфраструктурі транс'європейського шляху. Можливо, в його назві саме тоді і появилось грецьке слово «сіль» (*hals*). Крім того, саме продукування солі та її продаж і були найбільш характерним промислом не лише для цього макрорегіону («покутська сіль»), а й для всієї культури фракійського гальштату. На жаль, структура цього поселенського комплексу з трьох городищ поки що зовсім не відома. Відродження життя на території городищ уже було пов'язане з долітописним періодом давнього Галича.

Долітописний період давнього Галича історично майже не зафіксований і археологічно найменш вивчений. Хоча археологічно долітописний період Галича належить до X (IX ст.). На сторінках літописів, порівняно з іншими давньоруськими містами-столицями, він з'явився дуже пізно. Це дало підставу окремим історикам узагалі заперечувати його давнє походження. Зокрема, у *Київському літописі* давній Галич уперше згадано 1141 р.³⁹ У *Києво-Печерському Патерику* в контексті подій кінця XI ст. йдеться про «галицьку сіль»⁴⁰. Про «галичан» під 1139 р. повідомляє *Густинський літопис*⁴¹. *Annales* Яна Длугоша (1415–1480) Галич згадують у зв'язку з русько-польською війною 1125 р.⁴² Містяться згадки про місто і в деяких угорських джерелах, зокрема в розділах про Володимир і Галич анонімних «*Діань угрів*»

³⁹ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). Москва : Языки русской культуры, 2001. Т. 2. Изд. 2. Стб. 308.

⁴⁰ Абрамович Д. І. Києво-Печерський патерик. Київ : Час, 1991. С. 151–152.

⁴¹ Густинская летопись // ПСРЛ. Санкт-Петербург : Дмитрий Буланин, 2003. Т. 40. С. 79.

⁴² Dlugossii Joannes. Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae / komit. red. Z. Kozłowska-Budkowa i inni. Warszawa : PWN, 1970. Lib. 3–4. S. 303.

(початок XIII ст.)⁴³. В угорській легендарній традиції розповідається про переселення мадярських племен на чолі з Алмошем (бл. 820 – бл. 895) у Паннонію (кінець IX ст.) та їхній перехід через Галицьку землю, де їх, відкривши ворота міста, зустрів місцевий князь. З огляду на крайню тенденційність цього повідомлення, яке мало історично обґрунтувати претензії угорських королів на Галич і Володимир у XIII ст., ця подія, безперечно, не відповідає дійсності попри всю її «привабливість». Не менш привабливими є й думки окремих вчених з приводу таких самих ще давніших вірогідних попередників Галича, як Карродун (за Клавдієм Птолемеєм, II ст. н. е.), Галтіс (за Йорданом, III ст. н. е.) і Новіетун (за Йорданом, кінець V ст. н. е.)⁴⁴. Справді, археологічні дослідження на території давнього Галича і в його ближніх околицях виявили близько десятка великих поселень, які належали до періоду існування цих урбанонімів. Проте не більше на сьогодні.

Історико-археологічні джерела дозволяють лише в дуже загальних рисах говорити про долітописну історію давнього Галича. Зокрема, на його території міг існувати дуже давній, ще общинний чи племінний хорватський центр. Це малохорватське общинно-племінне городище могло бути як на Крилоському, так і на Галицькому городищі. Більш вірогідно воно знаходилося найперше на Галицькій горі, де був і склад «галицької солі», яка продукувалась на численних варницях Покутсько-Бойківського підгір'я. Вже звідси її транспортували на Середнє Подністрів'я. Тут, на Дністрі, на перехресті декількох торгово-міграційних шляхів, була давня переправа і торжище. Саме цей давній Галич на Дністрі і був пов'язаний етимологічно з грецьким словом «*hals*» – сіль. Цілком можливо, що на початку X ст. в результаті першого зовнішнього киеворуського одержавлення тут могло існувати відкрите торгово-ремісничє поселення. Вони засновувались киеворуською владою на ключових ділянках торгово-міграційних шляхів. Крім того, тут був склад «галицької солі», яку відправляли на Київ.

⁴³ P. magistri, qui Anonymus dicitur Gesta Hungarorum / praefatus est textumque recensuit E. Jakubovich, annotationis exegeticas adiecit D. Pais // Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum : in 2 v. / edendo operi praefuit I. Szentpétery. Budapestini : Academia Litter. Hungarica atque Societate Litter. Hungarica in partem impensarum venientibus Typographiae Reg. Universitatis Litter. Hung. Sumptibus, 1998. V. 1. S. 47–48.

⁴⁴ Бандрівський М. Кельтські урбаноніми в Верхньому Подністрів'ї // Нові матеріали в археології Волині. Львів, 1992. Вип. 2. С. 40–42.

У середині X ст. остаточно завершилося включення хорватських і тиверських земель до сфери повного політичного підпорядкування перших Рюриковичів. Цей процес супроводжувався і ліквідацією хорватських племінних центрів, що археологічно засвідчено на суміжних територіях. Взамін появилися вже і перші києворуські військові форпости. Цілком можливо, що саме тоді було знищене й хорватське городище на Галицькій горі, а замість нього побудований києворуський замок.

У цей час на новоприєднаних землях появилися і києворуські намісники, які спиралися на свої військові дружини (переважно варязького чи києворуського походження), очевидно, таким військово-політичним центром на хорватських землях тоді стало давнє хорватське Пліснеське городище. Воно розміщувалося на Балтійсько-Чорноморському вододілі, де була надзвичайно важлива ділянка (з волоком) Східноєвропейського Бурштинового шляху (Західний Буг — Серет). Це справді були «ворота в Галичину», як писали літописці. Саме в структурі цього особливо потужно укріпленого городища розташований найбільший у регіоні курганний могильник з багатими варязькими похованнями (X—XI ст.)⁴⁵.

У другій половині X ст. на хорватських землях розпочався процес внутрішнього одержавлення, який закінчився організацією Великохорватського князівства.

По-перше, Великохорватське князівство виникло як протидія активним спробам зовнішнього одержавлення, яке намагалися проводити сусідні держави у зв'язку з тимчасовим послабленням держави Русь. На цей час володарі Чехії, Польщі й особливо Угорщини активізували свою зовнішню агресивну політику в Карпатському регіоні. Посилився тиск і з боку кочівників.

По-друге, незважаючи на те, що нещодавно києворуські князі Ігор і Святослав ліквідували хорватські общинно-племінні укріплені центри, хорватська знать, очевидно, зберегла свій вплив і становище, зокрема завдяки регіональному контролю над транс'європейськими шляхами та участі в торгових операціях. Цьому сприяла відсутність ліквідованих племінних структур та недосконалість малочисельних києворуських. Не менш важливою основою їхнього збагачення була торгівля сіллю, яка

⁴⁵ Филипчук Г., Филипчук М. До питання про хронологію Пліснеського курганного могильника // Пліснеські старожитності. Збірник наукових праць. Львів. 2016. С. 277—279.

перебувала у їхньому підпорядкуванні. Крім того, вони були великими експортерами худоби і продуктів скотарства на зовнішньому та внутрішньому ринках, що завжди залишалось основою економіки цього регіону. Цей численний і економічно незалежний соціальний прошарок «малих хорватів» згодом стане основою формування могутнього і незалежного галицького боярства. Воно, очевидно, традиційно довго не знало над собою централізованої політичної влади, що обумовлювалось поліцентричною структурою Галицької землі. Зокрема, у XII—XIII ст. вона складалася з різних земель (Перемишльська, Звенигородська, Тереховляньська і Мала Галицька), які в різні періоди ставали князівствами або волостями, очевидно, наслідуючи давні етнополітичні (етнокультурні) утворення. У їхньому формуванні ще в дослов'янські часи був присутній і різноетнічний склад населення (гето-фракійці, германці, ірано- і тюркомовні групи та ранні слов'яни). У V—VIII ст. ця давня контактна етнокультурна зона стала контактною зоною склавинів і антів. Загалом цей регіон став виділятися і мультикультурним характером самого населення. Тепер це простежується у досить значній кількості етнографічних районів (Покуття, Буковина, Гуцульщина, Бойківщина, Опілля), що також свідчить про складні процеси їхнього формування.

Постійна зовнішня небезпека в цій контактній зоні часто призводила і до відносної залежності від сусідніх держав (Болгарії, Великої Моравії, Польщі, Угорщини), яка швидко змінювалася, була причиною загалом нестабільного політичного життя. В остаточному підсумку це, очевидно, унеможливило формування тут ранніх загальнохорватських централізованих надплеменних протодержавних утворень.

По-третє, киеворуський намісник на хорватських землях у зв'язку з послабленням політичного впливу Києва та опинившись у становищі зовнішнього агресивного тиску сусідніх держав, а з іншого боку, перебуваючи в ситуації нестабільної внутрішньої обстановки — тиску місцевої хорватської знаті (політично різноорієнтованої), змушений був терміново вирішити цю складну політичну ситуацію. Мабуть, було ухвалено рішення очолити рух «внутрішнього одержавлення» зі створення окремого, відносно автономного державного утворення у вигляді князівства. Подібна ситуація повторилася згодом, 1084 р., коли Ростиславовичі, яких київський князь Всеволод Ярославович (1030—1093) призначив на управління галицькими землями, виділеними з Волинської волості Ярополка Ізяславовича († 1087) (для його

послаблення), розпочали активну діяльність з організації трьох незалежних волостей (князівств). Це призвело до багаторічного києво-галицького протистояння. Нове внутрішнє одержавлення кінця XI – початку XII ст. підтримала стара великохорватська знять і народ, покликаючись при цьому на давні державотворчі традиції другої половини X ст., коли зовнішнє одержавлення переросло у внутрішнє.

Ці попередні висновки можна зробити, підсумовуючи археологічний матеріал долітописного Галича, який, очевидно, став політичним і релігійним центром Великохорватського князівства. Його, можливо, очолив києворуський намісник варязького походження. Археологічні дослідження літописної Галичиної Могили на Крилоському городищі дали нам можливість уперше реально говорити як про місце розташування великохорватської столиці та її характер, так і про великохорватського князя, його походження і релігійну належність.

Новітні археологічні дослідження на території хорватського Подністров'я і Прикарпаття дозволяють виокремити археологічні відповідники цим раннім державотворчим і водночас містотворчим процесам, які проходили в другій половині X ст. Так, у цьому регіоні виявлено понад 20 великих городищ, які вирізняються своєю чіткою планувальною структурою: конструктивними особливостями, що свідчить про високий рівень військової інженерної справи, а загалом вказують на цілеспрямовану «державну» програму їхньої побудови (проєктування) і можливе використання для цього спеціалізованих артілей (болгарських чи навіть візантійських). Це був новий тип городищ-полісів, які мали стати новозаснованими великими політико-адміністративними (регіональними), ранньоміськими центрами (за М. Филипчуком)⁴⁶. Очевидно, тут сконцентрувалися як виробничі, так і особливо значні людські ресурси, зважаючи на їхню величину і структуру. Крім того, вони ставали і місцем концентрації натурального податку, який у цьому регіоні збирали головно худобою та продуктами тваринництва. Городища-поліси в основному розміщені і в структурі торгових шляхів, часто на місці переправ, бродів, переходів, волоків тощо. Це давало можливість князівській владі на місцях не лише контролювати торгівлю, а й реалізовувати натуральний податок, який надходив до князівської

⁴⁶ Филипчук М. Генезис прикарпатських городищ VIII–X ст. з позицій полісної структури суспільства // Еволюція розвитку слов'янських градів VIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр. Тези Міжнародної конференції. Львів, 1994. С. 9–11.

скарбниці вже у вигляді грошового еквівалента, що йшов на утримання дружини та князівського двору.

Городища-поліси розміщено і вздовж нового кордону (лімесу). Їхня картографія дозволяє загалом визначити основні межі Великохорватського князівства, до якого входили майже всі землі пізнішої Галицької землі — князівства XII—XIII ст. На жаль, недовгий період існування згаданого ранньодержавного утворення (близько 20 років) не дав можливості цим ранньоміським поселенським комплексам розвинути у повноцінні міські структури. Археологічно засвідчено факт недобудови навіть їхніх оборонних ліній. З іншого боку, ця нова модель полісного (поліобщинного) раннього містотворення була, здається, тупиковою — як за своєю формою, так і за структурою.

Крім городищ-полісів, які мали розвинені внутрішню і зовнішні оборонні структури, великохорватська влада почала будувати і потужну зовнішню систему територіальної оборони з Довгих валів, зокрема зі сходу, які належать до однієї Дністровської групи⁴⁷. На території Лівобережного Подністров'я (Західне Поділля) тягнуться два Довгі вали: Дністро-Збрученський вал (завдовжки близько 90 км) і Серето-Збрученський (завдовжки близько 40 км). На території Правобережного Подністров'я (Буковина) пролягають п'ять Довгих валів («Траянові вали»), які розміщені в найвужчій частині Дністро-Прутського межиріччя (завдовжки 25—30 км), перекриваючи його. Глибина оборони цих п'ятирядних валів становить близько 50 км. Загалом вони є частиною однієї Карпатської групи (Дністро-Карпато-Дунайської) і різночасової — Римської імперії і Болгарської держави зокрема. По-перше, вони виконували на Подністров'ї для Великохорватського князівства головну прикордонну функцію, а по-друге, на Прикарпатті здавна забезпечували охорону транскарпатських шляхів і переходів від вторгнення східних кочових народів ще на далеких підступах до них і, до того ж, на широкому фронті. Спорудження (поновлення на окремих ділянках) зовнішньої системи оборони з Довгих валів у цей час характерне і для інших сусідніх

⁴⁷ Кучера М. Довгі вали // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. Збірник наукових статей, присвячений 100-річчю з дня народження В. П. Петрова. Київ ; Львів : РАС, 1997. С. 221—228; Томенчук Б. Довгі вали («Траянові») на Буковині як частина Карпатської системи оборони від вторгнень номадів Сходу // Археологія Буковини: здобутки та перспективи: Тези доповідей. Чернівці, 2019. С. 143—145.

ранньодержавних утворень, зокрема для Русі («Змієві вали» проти печенігів).

Найбільш дослідженими Великохорватськими городищами полісного типу є Крилоське, Ревнянське (за Борисом Тимощуком і Любомиром Михайлиною), Плісеське (за М. Филипчуком) і частково Стільське (за Орестом Корчинським). Зокрема, Ревнянське городище на Буковині входило до одного комплексу з п'яти городищ. Одне з них було дитинцем, друге — укріпленим посадом, третє — святилищем. Загалом Ревнянський комплекс, очевидно, був важливим торгово-ремісничим ранньоміським центром на Прутському перехресті транс'європейського (Бурштинового) і транс'євразійського шляхів⁴⁸. Це були «східні» (Чернівецькі) ворота між Хотинською і Чернівецькою височинами на східному пограниччі Великохорватського князівства. Можливо, саме Ревнянський комплекс мав на увазі арабський Анонім 982 р., коли говорив про «місто Хорват над річкою Рутою, яка випливає з гори, що лежить на межі печенігів, угрів і русів. [...] В Хорватії три дні на місяць були призначені для торгів, і все населення торгувало»⁴⁹.

Плісеське городище розміщене на Буго-Серетському вододілі, біля давнього волоку Східноєвропейського Бурштинового шляху. Воно мало не лише важливе торгове значення, але найперше військове, контролюючи «північні ворота» Великохорватського князівства. Це і стало причиною побудови тут городища полісного типу і водночас могутньої військової фортеці з великим гарнізоном варязького походження, який перебував тут постійно впродовж кінця X—XI ст.⁵⁰ Свідченням цього слугує унікальний для цілого регіону великий (понад 300) курганний могильник з тілопокладеннями в зрубних гробницях (пізній). Можливо, саме тому Плісеське городище можна вважати резиденцією києворуських намісників на хорватських землях, які очолили «внутрішнє одержавлення» та утворення Великохорватського князівства.

⁴⁸ Томенчук Б. Історична топографія і фортифікація Ревнянського торгово-стратегічного центру на Прутському перехресті транс'європейських шляхів // Археологічні студії. Київ ; Чернівці, 2014. Вип. 5. С. 278—288.

⁴⁹ Войтович Л. Прикарпаття в другій половині I тисячоліття н. е.: найдавніші князівства // Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів, 2010. Вип. 45. С. 30.

⁵⁰ Филипчук М. Державотворчі процеси в Українському Прикарпатті у VIII—X ст. // Вісник Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка. Львів, 2006. Вип. 1. С. 58—70.

Останніми роками широко пропагується ідея Великохорватської столиці на території Стільського городища⁵¹. Воно справді могло бути важливим політико-адміністративним і торгово-ремісничим центром, але лише Верхнього Подністров'я, де пізніше появилися Звенигород і Звенигородська земля.

Як ми зазначали, новітні історико-археологічні дослідження дозволяють переконливо говорити про те, що столичним політико-релігійним центром Великохорватського князівства став давній великий поселенський комплекс на території мікрорегіону давнього Галича. Його було вибрано на цю роль зважаючи на те значення, яке він мав в інфраструктурі транс'європейських шляхів на дністровській переправі і як давній торговий центр, і як склад «галицької солі». Він обслуговував два найбільші на всьому Прикарпатті райони солеваріння: Покутський і Бойківський. Ця торгово-економічна підоснова відповідала політичним і військово-стратегічним цілям із заснування саме в цьому регіоні майбутньої столиці. Цілком можливо, що були враховані також політичні і сакральні чинники цієї території, яка відзначалась найбільшими природними і людськими ресурсами серед інших земель. Свідченням ранніх містотворчих процесів на території Галицько-Буковинського Прикарпаття, як давньої історично сформованої землі, були городища. Тут їх відомо більше 125, у той час як у Перемишльській землі їх 70, а в Тербовлянській — 60. Зокрема, на території мікрорайону давнього Галича було три городища, засновані в період раннього заліза. Найбільшим з них було Крилосььке.

Великохорватське городище на Крилоській горі, як показали наші археологічні дослідження, було планіграфічно включене до старої просторової структури городища ранньозалізного часу, з відновленням окремих валів та ровів і побудовою нових укріплень. Вони розділяли городище на п'ять окремих частин. Їхнє функціональне значення в соціальній структурі ще не цілком ясне та зрозуміле. Все ж ми переконані, що основним планіграфічним і суспільним центром Крилосьького Великохорватського городища була Галичина Могила, про яку згадував літописець у зв'язку з початком Галича, звідки він постав, і її значення в обряді інтронізації давніх князів. Загалом результати досліджень

⁵¹ Корчинський О. Городище в селі Стільське на Львівщині (короткий підсумок досліджень) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 2007. Т. ССLIII. С. 490—510.

Галичиної Могили вперше дали можливість переконливо пов'язати Крилоське городище з великохорватською столицею, яка була політико-релігійним центром всього Великохорватського князівства.

Перші розвідкові (траншеями) дослідження Галичиної Могили проводили Теодор Земенський 1883 р. та Й. Пеленський 1911 р. У 1934 р. Я. Пастернак заклад у центрі кургану великий розкоп (діаметром 15 м і глибиною до 1,8–2,85 м), але також не знайшов тут поховання. В підосві насипу кургану було виявлено, за його словами, лише сліди земляного житла з пічкою часу фракійського гальштату. Він інтерпретував Галичину Могили як «місце інтронізації перших галицьких князів ще задовго перед Володимирком, а відтак, коли цей звичай пережився чи був, може, церквою заборонений, Могила залишилась історичним місцем»⁵². У 1991–1992 рр. дослідження Галичиної Могили (за чотирма секторами, де один залишений для майбутніх розкопок) проведене Галицькою слов'яно-руською археологічною експедицією Інституту археології НАН України та Івано-Франківського краєзнавчого музею за ініціативою і під керівництвом Автора (куратор В. Баран). У перший рік охоронних розкопок (пізня осінь 1990 р.) у дослідженнях, на наше прохання, взяли участь львівські археологи, зокрема М. Филипчук, Володимир Петегирич, Дмитро Павлів, за що ми їм щиро вдячні. Саме тоді було вперше виявлено сліди поховання з частиною речей.

У результаті подальших розкопок (841 кв. м площі) було з'ясовано, що діаметр первісного насипу кургану становив 26 м. Він являв собою чистий супіщаний світло-сірий ґрунт. У нижній (зовнішній) частині насипу кургану зафіксовано обкладку з довгих (2–3 м) дерев'яних колод (діаметр 0,15–0,20 м), які були настелені в радіальному порядку щодо центру кургану. Всього було простежено чотири шари (0,7 м) таких колод, пересипаних почергово землею. Вони, очевидно, відігравали роль своєрідної стінки-крепіди. В окремих випадках було виявлено наявність навколо насипу кургану і дерев'яної вимостки (шириною до 2–3 м). Сліди дерев'яної обкладки простежено і в окремих випадках на самому насипі, що дозволяє говорити про те, що весь курган міг мати дерев'яне облицювання. Верхня частина насипу кургану була, очевидно, сформована у вигляді невеликої площини. Вона не збереглась у зв'язку з наявністю тут бліндажів Першої світової війни. В центральній частині кургану, на рівні давньої поверхні, було виявлено залишки дерев'яного

⁵² Пастернак Я. Старий Галич. С. 52.

човна-однодеревка, опущеного в неглибоку яму (за формою човна). Човен довжиною 3,6 м і шириною 1,45 м. Товщина стінок 4 см. Орієнтація човна здійснена носовою частиною до півдня. В носовій частині човна знайдено комплект речей спорядження знатного воїна. Центральне місце в ньому займав щит, від якого вціліла пляма тонкої золотої фольги (зафіксовано два шари) круглої форми (діаметром 42,6 см). Вона, очевидно, кріпилась на дерев'яну основу каркаса круглого щита. Біля нього лежали наконечник довгого дротика (три фрагменти, стержень квадратної форми 0,5x0,5 см завдовжки близько 37 см), два наконечники стріл (вузькі, черешкові, один з тригранним пером, а другий – з чотиригранним), великий бойовий ніж-скрамасакс (довжина пера 39,5 см, ширина леза 2,5 см). Останні були спрямовані вістрям на схід. Окремо виділяються дві бойові сокири. Третя знайдена в насипі могили. Вони плоскообушні, з двома щекавицями. Фрагментарно простежено наявність дерев'яних держаків та дерев'яних піхов скрамасакса й інших невеликих дерев'яних конструкцій (можливо, лук тощо).

У кормовій частині човна, біля західного борту, знайдено велику (20x4 см) залізну пластину – окуття (кронштейни) з двома кільцями і двома парами стержнів, яка, очевидно, слугувала основою для кріплення стернового весла або була призначена для швартування. Цікаво, що саме тут містилася і центральна планіграфічна точка в побудові кургану. В цій же кормовій частині, але вже під лівим бортом (східним) було знайдено залізне тесло (велике, провушне, плоскообушне), за допомогою якого й було, очевидно, виготовлено (видовбано) сам човен. Увесь човен, імовірно, було покрито тканиною, відбитки якої фіксуються окремими плямами на всіх залізних предметах. Крім тканини, біля стріл і щита зафіксовано відбитки шкіри.

Відсутність самого поховання свідчить про символічний характер захоронення в Галичині Могилі, очевидно, вона є кенотафом, спорудженим у другій половині X ст. на честь першого галицького (великохорватського) князя – засновника міста і державного утворення у формі князівства. Це підтверджує, зокрема, і хронологія всього комплексу речей поховального інвентарю, який датується в межах IX–XI ст. Другою половиною X ст. датуються і головні оборонні лінії Крилосьького городища. Літописне повідомлення засвідчує «русько-хорватську війну» в 992–993 рр.

Галичина Могила входить до невеликого кола окремих літописних князівських могил. У писемних джерелах раннього і розвинутого

середньовіччя в Східній, Центральній та Північній Європі згадується близько десяти аналогічних курганів – епонімних могил, пов'язаних з княжими захороненнями дохристиянської ранньодержавної доби. Це, зокрема, Могила віщого Олега на Щекавиці (м. Київ), Могила Олега (м. Ладога, Росія), Могила Ігоря (м. Коростень), Могила Олега (поблизу м. Овруч), Могила Святослава (неподалік м. Сколе), Аскольдова Могила (м. Київ), Могила Святополка Окаянного («межи чехами і ляхами»), Могила Крака (м. Краків, Польща), Могила Сальверегіна (м. Сандомир, Польща) тощо.

Дослідження таких великих курганів здебільшого показало відсутність автентичних поховань князів. У зв'язку з цим учені дійшли висновку, що це «ритуальні сідалища», які виконували якісь суспільні й культові функції. Зокрема, у Скандинавії такі кургани традиційно сприймалися з посадженням-інтронізацією конунгів. Саме на це вказував і галицький літописець, повідомляючи про події 1208–1209 рр. Тоді галицькі бояри пропонували Мстиславові Ярославовичу Німому († 1226) «посидіти» на Галичині Могили і відтак вважати, що він вже «княжив єси».

Поблизу таких курганів проводили і народні збори (віча) та відправляли якісь суспільні й культові обряди. Таку ж функцію, очевидно, виконували й ті самотні могили, в яких, усе ж, були поховання, наприклад «королівські могили» в Північній Європі, Чорна Могила і Могила княжни Чорної в Чернігові тощо. Це були могили князів-жерців часу існування язичницьких ранньодержавних племінних об'єднань, коли князь виконував як культову (сакральну), так і політичну, військову та судову функції. Всі ці висновки справедливі і для характеристики Галичини Могили, побудованої, очевидно, на вічевій площі долітописного, дохристиянського княжого великохорватського Галича другої половини X ст. Але Галичина Могила вирізняється з-поміж усіх подібних могил своїм «варязьким» (дружинним) поховальним обрядом, який не характерний для східнослов'янського обряду. Зокрема:

- використання дерев'яного кромлеха (крепіди) навколо земляного насипу кургану (діаметром 26 м) та дерев'яного його облицювання;
- наявність човна-однодеревка (довжиною 3,5 м), вміщеного в ямі й строго орієнтованого по осі північ – південь (ніс);
- присутність специфічного набору зброї, до якої входять, зокрема, круглий позолочений щит, дві бойові сокири, дві стріли, великий бойовий ніж-скрамасак, дротик, лук, тощо.

Усі ці предмети здебільшого належать до спорядження воїна-вершника.

Найбільш близькою до Галичиної Могили є окрема група з дев'яти могил (з понад 2500) «великих курганів» Гнездовського могильника. Їхній діаметр близько 30 м. Часто мають ще збережену плоску вершину. Вони появились в середині X ст. і зникли на рубежі X—XI ст. Характеризуються стійким набором ознак поховального обряду, включаючи поховання в човні, орієнтованого здебільшого по осі північ — південь. Цим самим часом датується і більшість «великих курганів» Русі, які відносяться до так званої дружинної культури. Вона характерна для вищої військової професійної князівської дружини головно варязького походження. «Варязьке оформлення» Галичиної Могили не виключає і варязького походження великохорватського князя, що було характерним для багатьох тогочасних європейських країн, у тому числі й держави на чолі з династією Рюриковичів.

Слід згадати і про цікаві скандинавські паралелі, пов'язані з можливою етимологією назви «Галичина Могила», зокрема *Halv* (гот.) — могила, *Hal* (швед.) — гора, скеля, *Hails* (гот.) — воїн, герой (за Олегом Гуцуляком, Петром Дрогомирецьким, Б. Томенчуком)⁵³. В основному вони вказують на можливість існування в назві кургану «Могили воїна-Героя». Встановлення в центрі укріпленого поліса Могили Героя, яка ставала основним святилищем поліса, засвідчене ще в давньогрецькій традиції урбаністичної моделі «ідеального поліса» (за філософом Платоном, 427—347/8 рр. до н. е.).

Такі «Могили Героїв» — предків родоначальників (міфологізовані персонажі або міфологізовані реальні герої), на чю честь міста отримували свої назви, перетворювались на місця поклоніння і пошанувань, де здійснювали жертвоприношення. Якщо на честь богів їх приносили вдень «світлими (білими) тваринами», то на честь Героїв — уночі або ввечері «чорними тваринами». Такі «Могили Героїв», зрозуміло, були символічними (кенотафами), де мала перебувати «Душа героя». Цілком можливо, що такий сакральний зміст і схожі обрядові дієства пов'язані і

⁵³ Гуцуляк О., Дрогомирецький П., Томенчук Б. До проблеми Галичиної могили (Scando Slavica у Верхньому Подністров'ї) // Галичина : науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. 2005. № 11. С. 14—26; Їх же. Королівство священних вершин (Scando Slavica у Верхньому Подністров'ї) // Галичина : науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. 2006—2007. № 12—13. С. 8—33.

з Галичиною Могилою. Слід згадати ще, що гербом вікінгів (варягів) був «чорний ворон» — знак скандинавського і германського бога Одіна, який поєднував у собі функції жерця і воїна. «Чорний ворон» був і атрибутом цього бога-героя. Цього священного птаха пов'язували зі світом мертвих героїв, яких він охороняв. До XI—XII ст. «чорний ворон» був гербовим знаком скандинавських держав. Наприкінці XII ст. зміна політичних систем і династій привели до заміни в гербах цих держав «чорного ворона» на «леопарда» та «лева». У Києві та Галицькій землі з'явився гербовий знак «орла-сокола».

Можна припускати, що «чорний ворон» був гербом великохорватського Галича. Вже пізніше у XIV ст. магдебурзьке місто Галич, як регіональний центр Галицького староства, взяло за герб «чорну галку», співзвучну етимологічно і назві міста, подібно до «крука» в назві Кракова. І крук, і галка належать до родини воронових. У даному випадку, пам'ятаючи, очевидно, про давні традиції з великохорватських часів. Усе ж, первинна назва Галича на Дністрі була пов'язана, безперечно, з грецьким словом «*hals*» — «сіль».

Причиною появи нового культу героїв був наслідок кризи верховної влади — військової і жрецької. Для Великохорватського князівства це був новий рівень державотворення і язичницького (соціального) міфотворення, що було пов'язано передусім з варязьким походженням його правителя. М. Грушевський писав, що в Галичині Могилі міг бути похований засновник Галича: «очевидно, що мала бути могила якогось (чи якоїсь) Галича (Галиці) — фундатора-епоніма міста, від котрого воно ніби назвалося, як Київ від Кия, а з тим, видно, початок Галича переносився в якісь далекі часи»⁵⁴.

Міфологізований «воїн-герой» з Галичиною Могили нагадує і тогочасного головного киеворуського бога Перуна, який також, як «бог-воїн» (володар неба і повелитель грому та блискавки), був покровителем великокиївського князя і його військової дружини. Очевидно, така сама роль і функція була в міфологізованого «воїна» з Галичиною Могили як покровителя великохорватського князя і його військової дружини. А крім того, як покровителя міста-столиці і як його епоніма.

Так, справді, виходячи з матеріалів наших досліджень Галичиною Могили, можна припускати, що саме міфологізований воїн-герой (*Hails*) дав назву великохорватському Галичу на Крилоському городищі. Вона,

⁵⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. II. С. 466.

крім того, була такою співзвучною назві сусіднього давньому Галичу Галицького городища на Дністрі, пов'язаній зі словом «*hals*» (сіль), яке входило до структури великохорватського Галича як склад «галицької солі» на річковій переправі. Так саме в цей період у давньому Галичі, як ранньоміському полісі і великохорватській столиці, появились дві співзвучні назви двох містотворчих центрів.

Літописна Галичина Могила розміщувалась у найвищому місці (315,8 м над рівнем моря і 85 м над рівнем р. Лукви) найбільшого (9 га) майданчика Крилоського городища (ур. Качків), у його західній частині. Біля неї зі східної сторони лежить окремо виділена (горизонтально спланована) ділянка (150x100 м), яка, очевидно, могла слугувати вічевою площею долітописного Галича. З південної, напільної сторони майданчика на злегка пологому схилі було споруджено оборонний вал (IV) та рів, які мають лише один будівельний горизонт (друга половина X ст.). Це при тому, що всі інші оборонні вали Крилоського городища мають від трьох до шести будівельних горизонтів, у межах раннього заліза – XVII ст. У XII ст. цей вал було розсунуто, а рів засипано, тому його сліди часто сприймалися дослідниками як «складка природна місцевості». Загалом цей вал прямолінійний, але дуже прогнутий (60 м) у середній частині, де містився в'їзд. Загальна довжина цього валу становить близько 550 м. Вал нівелював наявний тут перепад висоти, утворюючи широку (11 м) горизонтально сплановану платформу (висотою 1–1,5 м) до рівня майданчика перед Галичиною Могилою, яка зверху вимощена камінням (галькою). Нашими дослідженнями 1991 р. із зовнішньої (пониженої) частини валу (платформи) було виявлено залишки потужної дерев'яної стіни – частоколу (подвійної). Збереглася траншея (шириною 1,7–2 м і глибиною 2 м) від її заглибленої основи. Загальна висота цієї дерев'яної стіни, очевидно, становила 3,5 м (2+1,5 м). Перед нею проходила широка (2,5 м) берма, яка забезпечувала стійкість вкопаної частини частоколу і могла слугувати доріжкою вздовж стіни. Перед бермою проходив оборонний рів, який був незвичної коритоподібної форми з плоским дном. Рів досить широкий (10 м), але неглибокий (1,7 м), оскільки тут був знову присутній ефект значного перепаду висоти (4 м від основи валу до дна рову). Рів, очевидно, мав в основному ритуальний характер.

Із внутрішнього боку валу-платформи, який проходив біля Галичиною Могили і вздовж вічевої площі, на проміжку близько 100–150 м, нами простежено залишки довгої зрубної будівлі (завширшки 4 м) типу контини. Подібні будівлі традиційно пов'язують з «ритуальними церемоніями».

Такі довгі споруди часто були розділені і на окремі приміщення з печами. Одна з таких була нами досліджена.

У центральній частині валу-платформи ми дослідили і залишки в'їзду. Він був розташований відносно першого в'їзду (південного, в потрійних валах) точно по осі північ — південь і загалом орієнтований на Галичину Могили. Ворітний проїзд складався з трьох конструктивних елементів (4,8х6х4,7х6 м; 3,7х6х6х6 м; 5,25х6х4,6,7х6 м), пов'язаних між собою і вмонтованих у земляний вал. Зовнішні зрубні стіни стояли на кам'яних фундаментах (шириною 0,3—0,35 м і висотою 0,2—0,25 м). У їхній основі зафіксовано дерев'яні кілки (висотою 0,75 м), забиті в один ряд. Загальна довжина в'їзду становить 14 м, а ширина 6 м. В'їзд міг бути як вежоподібним, так і окремого «коридорного типу» з двома брамами. Але загалом він належав до системи «косих воріт» (зміщених відносно осі валу). Проведені перед в'їздом дослідження показали наявність тут земляної (материкової) перемички, яка відігравала роль мосту.

Із заходу цей майданчик був обмежений високим (60 м) обривистим берегом р. Лукви, вздовж якого могла проходити проста оборонна стіна одинарної стовпової конструкції. З протилежної, східної сторони вздовж берега яру Мозолевого потоку простежується оборонна лінія у вигляді окремого валу-ескарпу. З північної сторони проходив оборонний рів та високий вал, який уже належав до третього майданчика городища.

Другим за величиною (9 га) і, можливо, за значенням є третій майданчик Крилосьького городища. Він підтрикутної форми (200х350х450 м) з перепадом висоти його поверхні до 15 м (по лінії південь — північ). Майданчик обмежений з напільної (південної) сторони валом та ровом (на флангах подвійними). Його було споруджено на початку північного схилу Крилосьького городища, на віддалі 70 м від літописної Галичиної Могили. Загальна ширина по фронту цієї лінії оборони становила близько 500 м. Вал у плані має дуже вигнутий (дугоподібний) характер — майже правильний сегмент радіусом 250 м, який проходить упоперек східного і західного схилів городища до глибокого яру Мозолевого потоку й обриву високого берега р. Лукви. Тому тут на флангах у нього додаткові короткі зовнішні вали та рови. У центральній (південній) частині оборонний вал має досить значну висоту (8,5 м), щоби перекрити загальний перепад висоти даного схилу (перед ним). Подібна ситуація і на флангах. Вона привела до застосування різних конструктивних (будівельних) прийомів спорудження земляних валів та ровів і відповідної побудови різних типів оборонних стін.

Наші дослідження валу позаду митрополичих палат 1993, 1995—1996, 1999—2000-х рр. показали наявність у його структурі (в окремих місцях) до шести будівельних горизонтів. Найдавніший належав до ранньозалізного віку. Цей первинний вал було насипано з ущільненої глини (шириною 10 м і висотою 1,5—2 м). Зверху, очевидно, було встановлено оборонну стіну стовпової конструкції. У другій половині X ст. залишки згорілих фракійських укріплень засипали сірим ущільненим ґрунтом і на них уже стояли нові укріплення. Загальна ширина цього валу другого будівельного горизонту становила близько 12 м, а висота — близько 3,5 м. Зовнішні і внутрішні схили валу мали суцільне кам'яне облицювання (галькою). На вершині валу були зведені бінарні дерев'яні зрубні стіни (шириною 3 м), залишки яких зараз чітко простежуються у вигляді згорілого шару (товщиною по 0,2—0,35 м). Вздовж внутрішньої сторони валу, на рівні зачищеного передматерика, проходила кам'яна доріжка (шириною 4 м). Вже далі, на віддалі 6—7 м від неї, починалася тогочасна (друга половина X ст.) забудова напівземлянковими житлами.

Деякі іншими були оборонні конструкції в західній частині цього південного валу. Тут у другій половині X ст. на потужній глиняній підсипці — нарощенні верхньої частини схилу (над ярмом-ровом) до рівня майданчика городища (висотою 2,5 м і шириною до 14 м), яка належала до основи укріплень ще ранньозалізного часу, було побудовано нову оборонну бінарну дерев'яну стіну (шириною 3—3,5 м). Вона була поділена на окремі бойові камери з бійницями в зовнішній стіні й односхилим (до рову) дахом. З зовнішньої сторони стіни було зроблено земляний укис (шириною 1,5 м і висотою до рівня бійниць). Сліди цієї дерев'яної зрубної оборонної стіни зараз фіксуються шаром спалених і рештками нижніх обвуглених колод, заглиблених початково в глиняну підоснову. З внутрішньої сторони стіни, на віддалі лише 1 м, розміщені житлово-господарські зрубні приміщення (шириною 3—3,5 м), які також могли становити окремий ряд. В одному з цих приміщень виявлено пічку. Конструктивно обидва ряди цих приміщень могли складати один оборонно-житловий комплекс (шириною 8 м), який розміщувався під одним дахом (двосхилим). З внутрішньої сторони останнього зафіксовано водостічну канавку (шириною 1,5 м і глибиною 0,15—0,25 м).

Після пожежі було здійснено нову валоподібну підсипку (шириною 5 м і висотою 0,5 м), на якій споруджено потужну оборонну, але вже одинарну дерев'яну стіну (шириною 1,2 м і можливою висотою до 1,5 м). Вона складалася з трьох дерев'яних стіп стовпової конструкції і земляної

засипки між ними. Другий ряд житлово-господарських зрубних споруд залишився незмінним — як за конструктивними особливостями, так і за їхнім облаштуванням. Але він уже був розміщений нижче рівня нової оборонної стіни (на 0,8–1 м).

Третій майданчик Крилоського городища мав у цей час і окремі укріплення, побудовані по всьому його периметру. Зокрема, найбільш потужними вони були із західної сторони, де зберігся ескарпований схил із внутрішнім ровом і валом. Наші дослідження 1994 р. показали наявність тут трьох будівельних горизонтів у спорудженні оборонних стін. Перший горизонт пов'язаний з великохорватським періодом. У цей час верхня ділянка схилу була горизонтально підрізана на 0,3–0,85 м, і вже на ній побудували зрубну бінарну стіну (шириною 3 м). Вона, як і в західній частині великого південного валу, мала зовнішній земляний укіс (шириною 2 м), який доходив до бійниць у зовнішній стіні. Нижче (13 м) і далі (18 м) схил було ескарповано (укіс 35°), а саме влаштовано внутрішній рів (шириною 4–5 м і глибиною 1,5–2 м) та зовнішній вал (шириною 2,5–3 м). Поверхня цього невеликого валу має кам'яне мощення. Укріплення з північної і східної сторін майданчика, очевидно, були простої стовпової конструкції.

Цей третій майданчик Крилоського городища в основному досліджувався лише в центральній та західній його частинах. Розкопки показали зовсім незначну забудову його території у другій половині X ст. за наявності потужної оборонної системи. До житлово-господарської забудови можна віднести лише окремі комплекси в структурі західної частини великого Південного валу. Невелика група напівземлянкових жител з пічками-кам'янками, яка тут виявлена, очевидно, датується вже кінцем XI — початком XII ст. (згідно з дослідженнями В. Ауліха, В. Барана, Б. Томенчука, Ю. Лукомського і В. Войнаровського).

Можна зробити попередній висновок, що третій майданчик Крилоського городища, зважаючи на його потужну оборонну систему, міг стосуватися перебування тут військового гарнізону.

На північ від третього майданчика Крилоського городища через широкий рів, яким проходила головна меридіальна дорога, розміщений четвертий майданчик городища. Він складається з двох частин: внутрішньої і зовнішньої (220x250 м). У північно-західному куті зовнішнього майданчика є два потужні джерела води, до яких ведуть два в'їзди: південно-західний і північно-східний (ур. Вивози). Внутрішній майданчик (ур. Золотий Тік) підтрикутної (130x135x150 м) і незвичної

серцеподібної форми. З усіх сторін він обмежений валом та ровом, що спричинило його підняття на 3–4 м. Перепад висоти його поверхні по лінії південь – північ становить близько 12 м. Зі сходу внутрішній майданчик має ще одну, зовнішню лінію оборони з двох ескарпів. В'їзд розміщено із західного боку.

Перші оборонні конструкції, за висновками Я. Пастернака, могли бути збудовані тут у X ст. Вал тоді мав зовнішню кам'яну (галька і мергель) стінку-крепіду. X століттям датував цей вал і П. Раппопорт. Наші дослідження 1995 р. показали, що первинний вал (другої половини X ст.) було насипано з жовтої ущільненої глини (шириною 2–2,5 м і висотою до 0,8 м). Він мав вигляд укусу, влаштованого ззовні бінарної оборонної стіни (шириною близько 2,5 м). У її основі виявлено культурний шар (0,3 м) фракійського гальштату.

Дослідження В. Ауліха 1972–1973 рр. тут виявили незначний шар VIII–IX ст. та одне напівземлянкове житло (4x4,2) з пічкою-кам'янкою в північно-східному куті, яке він відніс до X–XI ст. Декілька об'єктів цього ж часу дослідив і М. Каргер у 1955–1956 рр.

На нашу думку, тут біля «священних джерел», можливо було центральне святилище великохорватського Галича з окремими укріпленнями і структурою.

На крайній північній стрілці Крилоського городища (ур. Шевчуки) розташований п'ятий майданчик (75x80x85 м). Він розміщений на 45 м нижче рівня Галичиної Могили і на 25 м вище рівня яру Мозолевого потоку, що є дещо незвичним для подібної топографії городищ. З його північної сторони знаходиться невеликий вал-ескарп. З південного (напільного) боку вздовж знищеного валу по дну давнього рову проходить стара дорога (ур. Вивози). На майданчику дослідження проводив лише В. Ауліх у 1980–1983 рр. Було виявлено окремі об'єкти культури фракійського гальштату та дві будівлі X – початку XI ст. Крім того, ним знайдено кераміку VI–VII ст. і VIII–IX ст.

Майданчик виділяється серед інших найбільш густою забудовою. З огляду на його топографію, майданчик займав, очевидно, важливе місце в структурі городищ.

Найменш дослідженим є перший майданчик Крилоського городища (150x550 м). Він має значне пониження поверхні – як на захід (20 м), так і на південь (8 м) і схід (18 м). Наявність незначного культурного шару відзначається в основному в його південно-східній частині, меншою мірою – в південній, він зовсім відсутній у західній. Археологічні

дослідження тут не проводились, тому характер використання не визначений. Найімовірніше, тут під захистом перших потрійних оборонних стін був великий (6 га) двір, де, ймовірно, тимчасово перебувало військоове ополчення або зупинялись на нічліг численні гості столиці, які прибували сюди на віча або на релігійні свята. Не виключене і використання майданчика під велику полісну торгову площу.

Перші потрійні вали Крилоського городища були споруджені в широкій (130 м) природній улоговині та на яскраво вираженому тут вододілі р. Лукви і яру Мозолевого потоку. Вони мають довжину (по фронту) 540 м, що і вплинуло на всю їхню планіграфію та конструкцію. Їх досліджували П. Раппопорт 1962 р. та Б. Томенчук 1995 р.

Два перші вали були однотипними (висотою 0,6–2 м, шириною 6–7 м). У їхній конструкції – два будівельні горизонти (X і XII–XIII ст.). Основу валів складала ущільнена глина. Із зовнішнього боку вал мав невисоку підпорну дерев'яну стіну та невелику (шириною 1–1,5 м) берму. Основою оборони були одинарні стіни простої стовпової конструкції з невеликою (шириною 1,5) бойовою доріжкою вздовж неї. Оборонні рови (шириною 10–12 м і глибиною 2–2,5 м) за формою коритоподібні. На дні ровів викопано додаткові жолобоподібні рівчаки для швидкого стоку води (шириною 1 м і глибиною 0,5 м). Останні є характерною особливістю всіх ранніх ровів Крилоського городища. З внутрішньої сторони цих двох оборонних валів були терасоподібні довгі майданчики (шириною до 12 м), які, очевидно, були призначені для швидкого розгортання війська вздовж оборонних стін на валах. Третій вал має найбільш складну внутрішню конструкцію, яка сформована протягом трьох будівельних періодів (X–XVII ст.). Вони відповідають і трьом періодам у формуванні рову. Цей оборонний вал у плані має «ламаний» характер у лівій (східній) частині. Наші дослідження показали, що в первісній основі валу була споруджена висока (3–5 м) дерев'яна стіна-частокіл. У нижній частині вкопана в материк (0,6 м), а у верхній виходила на гребінь валу. Перед стіною-частоколом було сформовано зовнішній земляний вал (шириною 4–6 м), який укріплений дерев'яною підпірною стінкою з невеликою (1,8 м) бермою перед нею (нижче 0,25–0,35 м від основи валу). Крутизна зовнішнього схилу (перед ровом) становила 30–40°. З внутрішньої сторони дерев'яного частоколу було сформовано внутрішній вал (шириною 8 м і висотою 1,5–2 м), який також мав підпорну дерев'яну стінку. Внутрішній схил цього валу мав крутизну всього 20–30°. Так, загальна ширина цього оборонного валу становила близько 15 м, а висота

– 1–2 м. На вершині валу, як ми вже зазначали, була вищеописана стіна-частокіл. Вона виходила вище валу ще, очевидно, на 1,5–2 м. Тут до неї примикали оборонні бінарні стіни (шириною 3 м), які могли складатися з окремих приміщень у структурі цієї бойової галереї. Всього за довжини стіни близько 500 м їх могло бути понад 150, які виходили на перший майданчик.

Перед валом розміщувався оборонний рів коритоподібної форми (шириною 9,5–10 м, унизу 4 м і глибиною 4,9 м). На дні рову також було викопано рівчак для швидкого стоку води (шириною 2 м і глибиною 0,5 м).

Отже, всі три перші, або ранні вали являли собою єдину зовнішню систему оборони Крилоського городища з напільної, південної сторони. Її ширина по фронту становила близько 540 м, а глибина оборони – близько 150 м. У середній частині цієї потрійної системи оборони, на вододілі, був широкий (8–14 м) проїзд, який, безперечно, мав свої дерев'яні конструкції.

Перед цим проходом у потрійних валах розташовувалася цікава система першого (зовнішнього) в'їзду, який був, очевидно, головним і парадним. Він складався з невеликого (60 м) поперечного валу з вежею посередині. Остання, п'ятикутної форми, розміщувалась на курганоподібному підвищенні (діаметром 8 м). З обох сторін цього валу по дну «ровів» проходили дві дороги (в'їзд–виїзд). У місці в'їзду через потрійні вали дорога фланкувалася ще двома додатковими вежами. Відзначається традиційне зміщення центральної осі («косі ворота»). Загалом в'їзд точно орієнтовано на Галичину Могилу (по лінії північ – південь).

Необхідно згадати про наявність ще двох в'їздів на Крилоське городище: одного – з південно-східної сторони (ур. Осова, Гедзанка), другого – із західної сторони. Зокрема, західний в'їзд починався біля західного підніжжя гори, а потім проходив уздовж схилу вгору. Через 200 м в'їзна дорога вже була заглибленою і фланкувалась окремими вежами та перекивалась першими воротами. Нашими розкопками 1998 р. на невеликому останці (10x25 м), зліва від дороги, виявлено напівземлянкову споруду. Її котлован (3,2x3,5 м) був заглиблений у материк (0,15 м). Азимут будівлі 25°. Ця будівля, очевидно, мала функцію оборонної вежі (двоповерхової).

Крилоське городище, як великохорватська столиця, мало і досить сильну та складну зовнішню систему оборони, що було характерною ознакою майже всіх подібних великохорватських городищ. Найбільш

потужною вона була зі сходу, на віддалі 300–500 м від городища. Вона проходила вздовж вузького вододілу Лукви – Дністра, між глибокими ярами (ур. Владич, Лиса Гора, Гречище, Убіч, Прокаліїв Сад, Углериська, Вили, яр Камінний). Загальна довжина (ширина по фронту) цього великого Східного валу становила близько 3 км. Наші дослідження (1981 р., ур. Скансен, Під Гречищем) показали наявність двох будівельних горизонтів (друга половина X та XII–XIII ст.). У перший період основою цієї зовнішньої системи оборони була дерев'яна стіна з подвійних стінок стовпової конструкції, проміжок між якими було засипано ущільненою глиною (шириною 0,8 м). Ззовні ця стіна була підсипана глиняним укосом (шириною 2,5 м і висотою 0,5 м). Перед нею був вузький (2,5 м) і неглибокий (до 1,5 м) оборонний рів, що змусило насипати ще один зовнішній вал (гласіс). Його основою також була подвійна дерев'яна стіна стовпової конструкції з внутрішньою глиняною засипкою (шириною 2 м). У північній частині цього Східного валу (ур. Під Гречищем) основою оборонної стіни був уже земляний вал (шириною 4 м і висотою 0,5–0,6 м), на якому стояла подвійна дерев'яна стіна з внутрішньою глиняною засипкою (шириною 1 м). Перед ровом глибиною 1,5 і шириною 3 м також був зовнішній вал-гласіс (шириною 3 м і висотою 1–1,5 м).

До цієї зовнішньої системи оборони великохорватського Галича відносять, очевидно, і декілька окремих невеликих оборонних валів, які були побудовані на вододільних ділянках між глибокими поперечними ярами, де проходили старі дороги до Дністра. За своїми конструктивними особливостями вони подібні до вищеописаних (Східний вал). Найбільшими з них є два вали в ур. Воротиська (довжиною 200–250 м). Віддаль між ними становила 50–60 м. Вони закривали єдиний східний прохід до Крилоського городища зі сторони Дністра (Пітрицька переправа). Ще один невеликий (100 м) оборонний вал було споруджено впоперек вузького вододілу (ур. Під Лисою Горою), яким перекривалась північна дорога, що вела з Крилоського городища (через ур. Гунище, Гречище) до Галицького городища на Дністрі. Подібний невеликий оборонний вал перекривав дорогу, яка вела з Крилоського городища до Дністра вздовж правого берега р. Лукви (ур. Владич).

З південної сторони зовнішню південну лінію оборони Крилоського городища утворював глибокий (до 5–6 м) та широкий (до 10–20 м) яр Камінний, який проходив через ціле Дністро-Луквівське межиріччя. Його довжина близько 7 км. Особливо сильне враження він справляє в центральній частині вододілу (Дністер – Мозолів потік). Тут яр глибокий

(до 8 м) і дуже заболочений, з обривистими схилами. У цій же, центральній, частині вододілу з дуже розгалуженою системою глибоких ярів розташоване і невелике городище (ур. Городище). Воно мисового типу, підтрикутничкової форми, довжиною близько 150 м із системою двох оборонних валів (шириною 2,5–3,5 м і висотою 1–1,7 м) та ровів (шириною 2,5–3,5 м і глибиною 0,8–1 м). Ширина їх по фронту становить 250–270 м, перший майданчик довжиною 125 м, а другий – 30 м. Культурний шар відсутній. Виявлено лише декілька западин від напівземлянкових будівель.

Ця південна лінія оборони мала і західне продовження на вододілі Лукви – Лімниці (ур. Галицька Брама-Бринь, Галицька Брама-Сокіл). Ідеться про невеликі (шириною 5–6 м і висотою 1–2 м) вали. Їх вивчення показало подібність конструкцій цих оборонних систем до Східного валу. У комплексі з глибокими природними ярами ця західна система оборони забезпечувала захист території округи в межах 30 кв. км. Східна і південна зовнішні лінії оборони являли собою лише додаткову зовнішню систему оборони Крилоського городища. Західна система оборони обмежувала велику (3х13х2,5х13 км) територію межиріччя Лімниці, Лукви і Дністра, яка була західною округою великохорватського Галича.

Загалом планувальна організація і соціальна структура раннього долітописного Галича ще мало вивчена і недостатньо зрозуміла. Крім потужної внутрішньої системи оборони, до якої входила в окремих місцях житлово-господарська прибудова, слідів інтенсивної забудови майданчиків Крилоського городища поки що не виявлено. Серед його п'яти майданчиків чітко виділяється лише велика вічева площа з літописною Галичиною Могилою – головним полісним і князівським (державним) культовим місцем. Інші майданчики могли мати різний соціальний зміст, пов'язаний, зокрема, з гарнізонною частиною, святилищем, торговою площею тощо. Відсутність значної житлово-господарської і ремісничої забудови можна пояснити функціонуванням тут лише політико-адміністративного, військового і, найголовніше, культового, релігійного центру Великохорватського князівства.

Малодослідженою є також округа Галича. Можливо, тут були відповідні господарсько-ремісничі структури цього великохорватського (ранньоміського) комплексу, який лише почав формуватися. Ці ранні державотворчі й містотворчі процеси на Прикарпатті й у Подністров'ї другої половини X ст. залишилися незавершеними. Майже всі тогочасні городища полісного типу були недобудовані й малозаселені, бо

наприкінці X ст. їх було ліквідовано у результаті русько-хорватської війни 992–993 рр. за Володимира Святославовича. Так, Великохорватське князівство, яке проіснувало близько 25 років, в результаті зовнішнього одержавлення було приєднане до держави Рюриковичів, а адміністративно — до Волинської доменіальної волості. Місто Володимир, як новий князівський і єпископський центр, стало волосною столицею величезної території, яка об'єднала землі волинян і хорватів. Треба знову при цьому згадати, що давнє населення цих земель входило до однієї культурно-історичної зони, яка почала складатися ще на початку I тис. н. е. Загалом державотворчі й містотворчі процеси на галицьких землях завжди були прямо чи опосередковано пов'язані з сусідніми волинськими. Протягом тривалого історичного періоду співжиття населення галицько-волинських земель відбувалося почергове переміщення об'єднуючого політичного центру — галицького і волинського. У ранній період частіше домінував волинський, у пізній — галицький. Але загалом вони були «братами-суперниками» в боротьбі за першість у цьому складному західному регіоні Русі.

Русько-хорватська війна закінчилась ліквідацією великохорватських центрів, що засвідчено археологічно. Взамін було засновано дев'ять києворуських князівських укріплень, де перебували військова дружина та князівська адміністрація, яка здійснювала контроль за новоприєднаними землями, як це було і під час першого зовнішнього одержавлення. Їхнім представникам належали курганні могильники з тілопокладеннями в камерних гробницях. Таким курганним некрополем XI ст. на старохорватських землях був Пліснеський, який вказує на відновлення тут києворуського (волинського) політико-адміністративного і, безперечно, військового князівського центру. Такі воєнізовані києворуські поселенські комплекси (укріплені й неукріплені) характерні і для інших новоприєднаних земель Русі XI ст. Подібний києворуський замок було засновано і біля Крилоського городища (ур. Штепанівка). Це було досить велике (300x180 м) городище мисового типу, яке розташовувалось на правому березі Мозолевого потоку, навпроти північної частини Крилоського городища. З напільної, південної сторони проходять два вали, які утворюють два окремі майданчики (120x125 м і 120x100 м). Вони мають досить похилу поверхню (по лінії південний схід — північний захід). Внутрішній вал (шириною 7 м і висотою 1,5–2 м) має зовнішню берму (шириною 1,5–2 м) та оборонний рів (шириною 4 м і глибиною 1–1,5 м). Вал насипано з жовтої ущільненої

глини. Нашими дослідженнями у валу (два горизонти підсипки) простежено сліди дерев'яних конструкцій, які його скріплювали. Зверху, очевидно, були оборонні стіни стовпової конструкції. Зовнішній оборонний вал (шириною 5 м і глибиною 1,5–2 м) насипано з жовтої ущільненої глини (два-три горизонти підсипки). Зверху також, очевидно, були оборонні стіни стовпової конструкції. З внутрішньої сторони цього валу зафіксовано сліди житлово-господарської прибудови (шириною до 3,5 м). Культурний шар на городищі представлений лише окремими житлами, які простежуються у вигляді западин, що датуються у межах X – початку XII ст. Внутрішній вал, очевидно, датується початком XI ст., а зовнішній – кінцем XI – початком XII ст., що співвідноситься з подібною (ранньою) забудовою Крилоського городища.

Неподалік городища (1,5 км на північний схід від нього, ур. Глинне) розташований невеликий курганний могильник, який складається з п'яти курганів. Вони розміщені на вододільній гряді, на перехресті двох давніх доріг. У центрі курганної групи знаходиться один великий (діаметром 18 м і висотою 2 м) курган, а поряд – чотири менші (діаметром 6–12 м і висотою до 1 м). В одному з них у 1992–1993-х рр. ми виявили порушене тілопальне (на стороні) поховання. В іншому відкрито труполокладення в ямі (2,6х1 м і глибиною 0,5 м) із західною орієнтацією. Подібні невеликі курганні могильники на Прикарпатті і в Подністров'ї завжди присутні лише біля великокиївських замків XI ст.: у першому випадку – киеворуських (волинських), а пізніше – перших Ростиславовичів. Це відповідає і двом періодам функціонування Штепанівського городища.

Наприкінці XI – на початку XII ст. на старохорватських землях розпочався процес нового, другого внутрішнього одержавлення, який закінчився утворенням Ростиславовичами трьох удільних волостей (князівств).

ІСТОРІЯ ТА АРХЕОЛОГІЯ ЛІТОПИСНОГО ГАЛИЧА — СТОЛИЦІ ГАЛИЦЬКОЇ ЗЕМЛІ І ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Літописний період давнього Галича (XII — середина XIII ст.) найбільш досліджений археологічно, що пов'язано з великою кількістю пам'яток, які залишилися в «культурному шарі» за результатами його 150-річного функціонування як великого столичного міського центру Галицької землі за правління різних династій. Усе ж історія самого Галича, яка зафіксована в писемних джерелах (зокрема в упорядкованому на Волині так званому *Галицько-Волинському літописі*), є зовсім невеликою, що привело до її суперечливих інтерпретацій знову переважно археологами. При цьому археологи мають змогу опертися на історію Галича в контексті Галицької землі-князівства, яка загалом досить детально (в окремих випадках) висвітлена багатьма поколіннями істориків (Денисом Зубрицьким, А. Петрушевичем, І. Шараневичем, Миколою Дашкевичем, Іваном Крип'якевичем, Владіміром Пашуто, Ярославом Ісаєвичем, Миколою Котлярем, Леонтієм Войтовичем, Олександром Головком, Мирославом Волощуком та ін.)⁵⁵.

⁵⁵ Зубрицкий Д. История древнего Галичско-Русского княжества. Львов: Институт Ставропигийский, 1852. Ч. 3. 314 с.; Петрушевич А. Указ. соч.; Шараневич І. Історія Галицько-Володимирської Русі оть найдавніших времен до року 1453. Львов: Накладом автора, 1863. 462 с.; Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. Друге видання, із змінами і доповненнями. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1999. 220 с.; Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси / отв. ред. акад. Б. Д. Греков. Москва: АН СССР, 1950. 332 с.; Исаевич Я. Карпатский регион в давнем средневековье // Украинские Карпаты. История / отв. ред. Ю. Сливка. Киев: Наук. думка, 1989; Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь // Україна крізь віки: у 15 т. / за ред. В. Смолія. Київ: Альтернативи, 1998. Т. 5. 336 с.; Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква: Видавець О. Пшонківський, 2006. 782 с.; Головко О. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. Київ: Стило, 2006. 576 с.; Волощук М. М. «Русь» в Угорському королівстві (XI — друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції / відп. ред. Л. Войтович. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2014. 496 с.

Без цього було би неможливо дати аналіз та оцінку виявленого археологічного матеріалу. Зокрема і Автором актуальних студій.

Починаючи з 993 р., після русько-хорватської війни великохорватські землі було приєднано до держави Рюриковичів, а саме — їхньої Волинської волості. У Володимирі (столиці волості) тоді сиділи намісники київського князя, зокрема за правління у Києві тріумвірату Ярославовичів (Ізяслава, Святослава і Всеволода) — Ігор Ярославович (до 1057 р.). Після смерті останнього 1060 р. Володимирська волость стала київським доменом, що означало зменшення політичних повноважень намісників великокиївського князя. Такими політично обмеженими були зокрема, Ростислав Володимирович (до 1064 р.), Олег Святославович (1074—1077) та Ярополк Ізяславович (1078—1086). Саме під час намісництва останнього і відбулися ті історичні події, які привели до відокремлення старих великохорватських (галицьких) земель і утворення Перемишльської, Звенигородської і Тереховлянської волостей-князівств.

У 1084 р. Володар і Василько Ростиславовичі (князі-ізгої, сини Ростислава Володимировича — володимирського і тмураканського князя), матір'ю яких була Ланка — вірогідно дочка принца Бели (майбутнього угорського короля Бели I, 1061—1063) і сестра короля Володислава I, котрі перебували на Волині під контролем Ярополка Ізяславовича, утекли від нього і зайняли Володимир, який пам'ятав ще їхнього батька Ростислава володимирським князем 1057—1064 рр. Проте незабаром київський князь Всеволод Ярославович забрав у них свої доменальні володіння і знову повернув м. Володимир Ярополкові Ізяславовичу. Все ж, постійно побоюючись останнього, який від Папи Григорія VII (1073—1085) 1075 р. отримав титул «короля Русі», та задля його послаблення князь Всеволод наділив бунтівних Ростиславовичів, яким на той час виповнилося лише трохи більше 20 років, південними землями волинського домену — старими великохорватськими. Тим більше, що тут, очевидно, посилювалися небезпечні сепаратистські тенденції, викликані загальною політичною кризою на Русі. Вихід із неї, на думку Всеволода Ярославовича, якраз і полягав у виділенні згаданих теренів в окрему доменальну область (децентралізовану) під зверхністю (номінальною) трьох Ростиславовичів, котрі належали до найстарших нащадків колишнього київського князя Ярослава Володимировича. Їхня присутність мала забезпечити утримання цих земель за Києвом. Тим більше, що на той час існувала небезпека захоплення їх володарями Угорщини і Польщі.

Так, 1084 р. Рюрик зайняв Перемишль (1084–1092), Володар – Звенигород (1084/1086–1125), а Василько – Теревовлю (1084–1124). Отже, на старих великохорватських землях постали три окремі намісництва, які, очевидно, були ще давнішими великохорватськими волостями. Серед них не було Пліснеського військово-адміністративного центру і Давньогалицького політико-релігійного осередку. Ці два важливі старохорватські столичні центри надалі залишалися в політичній ізоляції.

Волинський князь Ярополк Ізяславович розпочав боротьбу проти новопосталих з його володінь трьох великокіївських намісництв. Але незабаром у поході на Ростиславовичів 1087 р. його було зрадницьки вбито біля Звенигорода. Самі ж Ростиславовичі дуже скоро розпочали активну державотворчу діяльність, яка була, очевидно, інспірована старим великохорватським боярством та підтримана народом. З цього часу волості Ростиславовичів стали еволюціонувати в окремі, вже політичні утворення у вигляді князівств. Щоб зупинити цей зовсім несподіваний і небажаний процес другого «внутрішнього одержавлення» – утворення трьох нових сильних і незалежних князівств у південно-західних, ще доменіальних регіонах держави Рюриковичів, Всеволод Ярославович 1087 р. вирушив проти молодих князів у військовий похід, який завершився поразкою.

Хоча подальша боротьба тривала ще десятки років, новопосталі волості-князівства ввійшли у процес утворення державного об'єднання, що теж супроводжувався війнами проти сусідніх країн, які також намагалися зупинити цей прогрес ще в зародку. Зокрема, відомі походи Ростиславовичів до Польщі у кінці XI – першій третині XII ст., які вони здійснювали разом з половцями. 1092 р. помер Рюрик Ростиславович, а його брат Володар отримав уже ціле Перемишльське князівство (1092–1124). 1093 р. помер і київський князь Всеволод Ярославович, якого на престолі замінив Святополк Ізяславович (1093–1113). 1097 р. Любецький з'їзд князів Русі узаконив принцип спадкового володіння волостями-князівствами. Це мало зупинити внутрішню політичну нестабільність у країні, яка перетворювалася в конфедерацію незалежних утворень. Так, Володареві Ростиславовичу було вперше юридично узаконено Перемишль, а Василькові – Теревовлю («города, які їм роздав Всеволод», як вірно занотував літописець). Але цей «добрий порядок [...] хай кожний тримає отчину свою» одразу й порушили. В результаті змови володимирського князя Давида Ігоревича (1055–1112) і

Святополка Ізяславовича було зрадницьки захоплено і осліплено Василька Ростиславовича, який також був присутнім на цьому з'їзді.

Існував страх зростаючої політичної і військової сили Ростиславовичів, яких прагнули позбавити Теробовлянської волості, куди входили і всі старі східнохорватські землі Середнього Подністров'я і Поділля, що межували з Київською землею. Василько Ростиславович успішно правив цими великими територіями, які об'єднав у сильне політичне державне утворення на південно-західній окраїні Русі. Проводив і незалежну міжнародну політику. Мав плани щодо розширення її території і впливу. Зокрема, як писав літописець, прагнув продовжити походи на Польщу (з берендичанами, торками і печенігами) і «взяти землю лядську [...] А після цього [...] забрати болгар дунайських і посадити їх у себе [в Болгарії мала місце криза і міграції населення в результаті завоювання її імператором Василем II Болгаробойцею, 1057/8—1125. — *Авм.*]. Та потім іти на половців»⁵⁶. Очевидно, київський князь мав свої плани щодо теробовлянських земель Василька Ростиславовича. Зокрема, його цікавив Східноєвропейський Бурштиновий шлях, який через Волинь і Поділля виходив на Дністер, а потім через Прикарпаття далі на Дунай. Ці території справді здавна мали стратегічне геополітичне значення.

Розпочалась війна, яка перманентно тривала впродовж 1097—1110 рр. Князь Святополк Ізяславович намагався будь-яким способом повернути окреслені землі в статус своїх доменіальних володінь, як це було після 1060 р. за правління Ізяслава Ярославовича. 1099 р. йому вдалося взяти Володимир, вигнавши Давида Ігоревича. Після цього він розпочав військовий похід проти Ростиславовичів, щоб привласнити тепер і їхні землі, мотивуючи це тим, що «се є волость отця мого і брата». На Рожнім полі, біля Гологорів, війська Святополка Ізяславовича і Ростиславовичів зішлись у великій битві, з якої звияжцями вийшли останні. Перемогою закінчилася і битва 1099 р. біля Перемишля з угорським королем Коломаном, який уперше вторгся в землі Ростиславовичів. Князів тоді підтримали сусідні половці Боняка.

Так, наприкінці XI ст. Ростиславовичі обстоляли право не лише на свої волості, а й на власний князівський міждинастичний статус. 1100 р. на Витичівському (Уветичі) князівському з'їзді відбувся черговий розподіл

⁵⁶ Літопис Руський за Іпатським списком / переклад Л. Махновця. Київ: Дніпро, 1989. С. 151.

земель Русі між князями. Стосовно волостей Ростиславовичів «посли від князів сказали Володарю [...] Візьми брата свого Василька до себе, і нехай буде вам одна волость — Перемишль [...] Але не послухав цього Володар і Василько»⁵⁷. Очевидно, осліплений Василько і надалі управляв Теробовлянською землею, яку Святополк Ізяславович планував долучити до Волинської волості — доменіальної власності київських князів, де правили їхні намісники. Лише з 1154 р. новий київський володар Ізяслав Мстиславович (бл. 1097—1154) надав Ярославові Ізяславовичу (бл. 1132—1180) Волинську землю, яка остаточно виокремилась у напівсамостійну волость-князівство. Згодом протягом трьох десятиріч (з 1170 р.) Роман Мстиславович (бл. 1152—1205) зумів завершити формування Волинського князівства. Тоді ж він розпочав і новий етап боротьби за приєднання до Волині галицьких земель, як це було в кінці X—XI ст. У 1198/9 р. йому вдалося це реалізувати, коли він з другої спроби зайняв Галич, суттєво розширивши кордони своєї держави.

Галицька земля тоді знову стала частиною Волинської волості. Хоч столиця вже була в Галичі, а не у Володимирі, галичани не хотіли повертатися у недавнє минуле. Галицька земля на той час уже стала самодостатнім державним утворенням, що й було причиною несприйняття тут Романа і його нащадків, названих літописцем Романовичами. Але це все буде пізніше.

Князь Володар заповів Перемишль Ростиславові Володаревичу (1124—1128), а Володимиркові Володаревичу дістався Звенигород, який 1124 р. знову став столицею невеликої удільної волості-князівства (1124—1128), але, як і за Рюрика Ростиславовича — у складі Перемишльського князівства. Правда, Володимирко хотів сидіти в Перемишлі, що спричинило навіть спробу його захоплення силою.

Василько Ростиславович заповів Теробовлю своєму старшому сину Григорієві, а молодшому Іванові виділив окреме Галицьке удільне князівство (Малу Галицьку землю, або Галицько-Буковинське Прикарпаття). Виокремлення Галицької землі було викликане не лише необхідністю виділення окремого володіння для молодшого сина Івана Васильковича, а й складністю керування такою великою територією, яка, до того ж, мала свої давні державотворчі традиції. У другій половині X ст. тут існувала столиця Великохорватського князівства, статус якої було втрачено на ціле століття. Проте збереглася народна пам'ять і старі еліти.

⁵⁷ Літопис Руський. С. 155.

Саме Іванові Васильковичу, очевидно, і належить відродження княжого Галича в першій половині XII ст., на що дав згоду, а можливо був ініціатором, Василько Ростиславович. Усе ж для свого княздвора Іван Василькович вибрав не старий язичницький Галич на Крилоському городищі, а замок теребовлянського намісника на Галицькому городищі над Дністром. Саме звідси і почалася історія нового, вже християнського Галича.

1140 р. після смерті Григорія Васильковича Теребовлянська земля відійшла до галицького князя Івана Васильковича, який правив тут уже близько 17 років. На цей час перемишльським князем був Володимирко Володаревич (1128–1141). Протягом 1124–1128 рр., князюючи у Звенигороді, він був близьким сусідом Васильковичів. Його Звенигородська земля межувала з Теребовлянською. Коли 1140 р. та відійшла до Галицької землі, здоров'я Івана Васильковича вже не дозволяло йому результативно керувати такою великою територією. Очевидно, ще раніше він звернувся за допомогою до князя Володимирка, який узяв під свій протекторат Малу Галицьку землю, а пізніше і Теребовлянську. Літописець повідомляє про те, що коли Всеволод Ольгович († 1146) пішов 1140 р. походом на Волинь, то «Івана Васильковича і Володаревича з Галича Володимирка на Вячеслава й на Ізяслава на Мстиславича послав». Після скорої смерті Івана Васильковича 1141 р. галицько-теребовлянські землі перейшли вже остаточно під одноосібне управління Володимирка Володаревича («Того ж року представився у Галичі Василькович Іван і прийняв волость його Володимирко Володаревич, сів у обох волостях, князюючи в Галичі»⁵⁸, — підсумував літописець).

Так уперше за 150 років об'єднання земель у межах колишнього Великохорватського князівства в руках перемишльського князя поставило перед Володимирком Володаревичем завдання перенести свій князівський стіл. Ні Перемишль, ні тим паче Звенигород не підходили як князівський об'єднуючий політичний центр. Тому князь Володимирко переніс свою столицю до Галича — старого великохорватського князівського центру всіх хорватських земель. Так давній Галич знову став столичним центром чотирьох земель, які, очевидно, відображали стару політико-адміністративну структуру Великохорватського князівства.

⁵⁸ Літопис Руський. С. 193.

Переїхавши до Галича, Володимирко Володаревич звів тут свій окремий княжий двір, не зайнявши ні Галицьке городище, де був княжий двір Івана Васильковича і водночас дитинець Галича на Дністрі, ні давно запусіте Крилоське старе великохорватське городище. Княздвір Володимирка Володаревича постав над Лімницею, біля переправи на Дністрі й «київського гостинця». Цей Спаський замок став новим політико-адміністративним і релігійним (єпископським) центром, звідки він управляв цілою об'єднаною Галицькою землею.

У руках Володимирка Володаревича опинилася одна з найбільших волостей-князівств, що претендувала на самостійність — як у внутрішній, так і у зовнішній політиці. Саме з цього часу почалася нова історія Галицької землі, де почали інтенсивно розвивалися державотворчі й містотворчі процеси та християнізація населення. Володимирко Володаревич цим самим активно продовжив формувати повноцінну державу, чого так боялася стільки років киеворуська влада, яка організовувала численні військові походи проти неї. Так, київський князь Всеволод Ольгович організував проти Володимирка Володаревича два походи. Перший відбувся 1144 р. спільно з коаліцією лівобережних князів, зокрема Ігоря († 1147) і Святослава Ольговичів († 1164), Володимира Давидовича († 1151) чернігівських, Вячеслава Володимировича (1083—1154) турівського, Ростислава Мстиславовича († 1167/8) смоленського, Ізяслава (Пантелеймона) Мстиславовича переяславського, Бориса († до 1166) і Гліба Всеволодовичів († 1170) городенських та Святослава Ростиславовича (бл. 1134/9—1170). Військову допомогу їм надали польський князь Володислав Вигнанець (1105—1159) та половці.

На Сереті (Подільському) зустрілися дві величезні армії: русько-польська і галицька. Останній надав допомогу молодий угорський король Гейза II (1141—1161). Проте планована Всеволодом Ольговичем генеральна битва так і не відбулася. Князь Володимирко пішов на мирні перемовини і змушений був виплатити контрибуцію — 1200 (1400) гривень срібла. Цю величезну суму, безперечно, було взято з Галича й інших міст Галицької землі. Обсяг стягнень і незадоволення кардинальними реформами Володимирка Володаревича, зокрема адміністративною, особливо, релігійною, пов'язаною з широкою християнізацією населення, спричинили збройну змову в столичному Галичі вже взимку 1145—1146 рр. Скориставшись відсутністю князя, який виїхав на полювання в сусідню Тисменицю (30 км від Галича), «Галичани» запросили зі Звенигорода його племінника Івана Ростиславовича, який і

зайняв Галич. Володимирко «зібрав дружину [...] і став навколо города. Та, виїжджаючи з города билися кріпко [Галичани. — *Упоряд.*], і багато падало з обох [сторін. — *Упоряд.*], і билися вони близько трьох неділь. А в м'ясниці, в неділю на ніч, виступив на них Іван із Галичанами, і багато вони билися, і не можна було йому вернутися в город. І пробіг він крізь військо до Дунаю, а звідти полем прибіг до Всеволода в Київ. Галичани ж усю неділю билися після Івана з Володимирком та поневолі одчинилися йому в масляну неділю. Володимир же, увійшовши в Галич, багатьох людей порубав, а інших покарав карою лютою»⁵⁹.

Літописець, здається, надто детально описав таку епізодичну подію, характерну для тих часів частих міжусобиць, але насправді вона надовго визначила і долю Галича, і нащадків Володаря Ростиславовича. Тої зими 1145—1146 рр. було на деякий час покінчено з Галичем на Дністрі, який постав за Івана Васильковича і яким володіли його теребовлянські бояри. Саме вони не прийняли Володимирка Володаревича, за що й були «покарані карою лютою». Невдовзі вони знову повстали, коли Володимирко Володаревич воював Прилуки. Новий виступ проти князя цих «Галичан» було придушено швидко і жорстоко, а Галицький замок знищено. Лише після цього Володимирко Володаревич звів новий Галич на території старого великохорватського Галича на Крилоському городищі, хоч загальна політична ситуація продовжувала залишатися напруженою — як усередині його володінь, які тільки нещодавно об'єдналися завдяки чотирьом таким різним регіонам зі своїми традиціями і боярами, так і за його межами.

Ранньою весною 1146 р. Всеволод Ольгович організував другий похід проти Володимирка Володаревича, який незадовго до цього покінчив з боярською опозицією. Знову русько-польська армія з допоміжними загонами половців рушила на Галич. Дорогою було зроблено спробу взяти Звенигород, але місто вистояло, хоч і було спалено «навколо нього острог». Ця невдача змусила припинити дальший похід на Галич. А влітку 1146 р. помер Всеволод Ольгович і в Києві вокняжився Ізяслав (Пантелеймон) Мстиславович, під владою якого опинилася і Волинь, що ще більше ускладнило становище Галицького князівства. Новий київський володар у боротьбі проти автономії Галича спирався на підтримку польського князя Болеслава Кучерявого (1120/1—1173) і угорського короля Гейзи II, які самі планували підкорити цей край.

⁵⁹ Літопис Руський. С. 197.

В окресленому складному протистоянні Володимирко Володаревич пішов на союз із суздальським князем Юрієм Володимировичем, прозваним *Долгоруким* († 1157) – суперником Ізяслава Мстиславовича, який 1150 р. було закріплено династичним шлюбом між Ярославом Володимирковичем (бл. 1130–1187) і Ольгою Юріївною († 1182). Це був період, коли в цих обох князівствах розпочалися сильні внутрішні державотворчі процеси, які стримував Ізяслав Мстиславович. Останній намагався утвердитися у Києві з більшою централізацією навколишніх земель та релігійною незалежністю від патріарха Константинополя. Того ж 1150 р. Володимирко Володаревич допоміг сватові взяти Київ. Літописець записав: «кияни же, убоявшись Володимира галицького, увели князя Юрія в Київ. І Юрій сів у Києві»⁶⁰. Загалом протягом 1150–1151 рр. тривала запекла боротьба за Київ, у якій Володимирко Володаревич завжди надавав військову допомогу князеві Юрію. Галицькі полки дивували сучасників і шокували ворогів. Галицька земля, очевидно, володіла для цього значними людськими і матеріальними ресурсами, зокрема численними солеварнями в галицькому Підгір'ї. Взамін за підтримку князь Юрій віддав у володіння Володимирка Бузьк, який стояв на ключовій ділянці Східноєвропейського Бурштинового шляху, та погоринські міста Шумськ, Тихомль, Вигошів і Гнійницю.

Однак Юрій Володимирович програв цю першу війну за Київ, де утвердився Ізяслав Мстиславович. Київський князь знову повернувся до планів ліквідації Галицького князівства, якого спершу слід було позбавити погоринських міст. На цей час і угорський король Гейза II прийняв сторону київського володаря. У 1152 р. біля Перемишля об'єднані руські й угорські полки під командуванням князя Ізяслава Мстиславовича і Гейзи II завдали поразки Володимиркові Володаревичу. Перемишль, де заховався останній, взято не було, «хоч нікому за нього було битися. А не взяли його через те, що за городом на лузі над рікою, над Сяном був княжий двір, і там у ньому добра було багато, і туди поринули всі вої»⁶¹, – написав зі знанням цих подій і теренів літописець. Заручившись підтримкою угорських архиєпископа, воєвод і самого короля, Володимирко зумів досягти з Ізяславом Мстиславовичем миру. Він присягнувся на хресті св. Стефана і зобов'язався знову виплатити велику контрибуцію, повернувши погоринські міста.

⁶⁰ Літопис Руський. С. 233.

⁶¹ Там само. С. 252.

Але Володимирко Володаревич, безперечно, не міг так швидко виконати всі ці суворі вимоги і «одступив [...] од хресного цілування», як пише літописець. Наприкінці 1152 р. князь Ізяслав відправив до Галича боярина Петра Бориславича з «хресними грамотами» та вимогою повернути обіцяне. Володимирко Володаревич у відповідь звинуватив київського князя в тому, що той привів на його землі угорського короля, і пообіцяв: «[...] якщо буду я жив, то або голову свою зложу або за себе одомщу [...] А нині ти вийди звідси і поїдь до свого князя [...] І як тільки Петро з'їжджав із княжого двору, то Володимир пішов до божниці, до святого Спаса, на вечірню. А коли саме він був на переходах до божниці і тут побачив Петра, який їхав, то поглузував над ним і сказав: "Поїхав муж руський, схопивши всі волості". І це сказавши, він пішов на хори. А одспівавши вечірню, Володимир таки пішов із божниці. І коли він був на тім місці, на сходах, де ото поглузував над Петром, він сказав: "Ой! Се хтось мене вдарив у плече!" і не міг він із того місця нітрохи поступити і став падати [...] Але тут підхопили його під руки, і однесли його в горницю [...] І настав пізній вечір, і став Володимир знемагати вельми, а коли було спати пора, то тоді Володимир, галицький князь, преставився»⁶².

Наведене надзвичайно детальне повідомлення літописця було підтвержене нами археологічно, коли ми виявили переходи до церкви Спаса з палацу. Київського посла було повернено з недалекого «Большева» (сучасного Бовшева), де він ночував, до княжого двору над Лімницею. І коли він «зійшов на сіни, то побачив Ярослава, який сидів на отчому місці, в чорній накидці і в шапці, а також і всіх мужів його». Ярослав Володимиркович повідомив йому про несподівану смерть батька і попросив передати київському князеві Ізяславу, що він згоден тепер бути в «синівській» дружбі з ним разом з усім галицьким «військом і дружиною» батька («крім одного списа [якого. — Упоряд.] поставлено коло гробу його»).

Але, вокняжившись у Галичі, Ярослав Володимиркович (1152/3—1187) так і не повернув Ізяславові Мстиславовичу розташованих на важливому для Галича пограниччі погоринських міст. Не йшлося і про особисте підкорення. Це призвело до нового великого військового походу (третього) Ізяслава Мстиславовича. До його коаліції входили волинські, дорогобузькі, пересопницькі дружини та чернігівські й смоленські полки.

⁶² Літопис Руський. С. 257.

В 1153 р. дві великі армії знову зустрілися біля Теробовлі («ворота в Галичину на Сереті»). Перемогу здобув Ізяслав Мстиславович, але через величезні втрати союзники покинули його військо. Князь залишився сам з «невеликою дружиною». Наступного дня після битви він, забравши полон («ліпших мужів»), повернувся до Києва. Після цієї страшної поразки «був же плач великий по всій землі Галицькій»⁶³, як зауважив літописець. У битві загинули сотні мешканців міст і сіл Галицького князівства, які вже вкотре були мобілізовані на цю війну.

Після смерті Ізяслава Мстиславовича 1154 р. в Києві недовго володарювали Ростислав Мстиславович та Ізяслав Давидович († 1161). Упродовж 1155–1157 рр. тут правив Юрій Володимирович. Галицькі полки ще не раз допомагали йому в боротьбі з чернігівськими і волинськими князями та половцями. Все ж Ярослав Володимирович зберіг союзницькі відносини і з іншими київськими князями. Він відмовився від традиційного для перших Ростиславовичів протистояння з володарями Києва, котрі були змушені змиритися з існуванням незалежної Галицької волості-князівства. Так, «Галицька поміч» брала участь у поході Ізяслава Давидовича вже в перший рік його князювання в Києві (1157 р.). Але невдовзі стосунки князів Ярослава й Ізяслава розладналися, коли останній відмовився видати Івана Ростиславовича (Берладника, † 1162).

Той, як представник відгалуження Васильковичів, вважав себе прямим претендентом на галицький престол ще з 1146 р. У цій складній ситуації Ярослав Володимирович заручився підтримкою угорського короля, польських та руських князів, уклав союз із Мстиславом Ізяславовичем († 1170) і навіть готував похід на Київ, де перебував тоді Іван Берладник. Останній у відповідь готувався до кампанії на Галич, для чого вирушив за підтримкою «у поле до половців і, пішовши з половцями, став у городах подунайських [...] і прибуло до нього половців багато, і берладників у нього скупчилось шість тисяч, і рушив він до Кучелмина, і раді були йому. А звідти він до Ушиці рушив. Та в город увійшла була залога Ярослава і стали кріпко битися вої залоги з городських стін, а смерди перескакували через заборала до Івана, і перебігло їх триста. І хотіли половці взяти город, та Іван не дав їм узяти, і, розгнівавшись, половці поїхали од Івана»⁶⁴, — так майже як очевидець розповів літописець.

⁶³ Літопис Руський. С. 260.

⁶⁴ Там само. С. 273.

На цьому похід на Галич вимушено зупинився, а Іван Берладник повернувся до Києва. Тоді Ярослав Володимиркович у союзі з князями Мстиславом Ізяславовичем і Володимиром Андрійовичем († 1170) вирішили йти на Київ проти Ізяслава Давидовича. Посли чернігівських Ольговичів на чолі з князем Святославом спонукали галицького князя відкласти напад, утім уже 1158 р. сам Ізяслав Давидович розпочав війну проти князя Ярослава, «добуваючи волості Івану Ростиславичу». Останнього, очевидно, підтримувала і якась частина «Галичан» (ще з часів правління в Галичі Васильковичів), які посилали до нього послів, обіцяючи не надавати підтримки Ярославу Володимирковичу. Похід Ізяслава Давидовича на Галич був невдалим уже від початку. Об'єднані союзні галицько-волинські полки біля Білгорода розбили його армію 1159 р., і в Києві вокняжився смоленський князь Ростислав Мстиславович.

Так було закладено підґрунтя для особистого союзу Ярослава Володимирковича із волинським князем Мстиславом Ізяславовичем, котрому з кінця XI до середини XII ст. передували понад 70 років різкого військово-політичного протистояння. Після смерті Ізяслава Мстиславовича 1154 р. землі Русі переживали кардинальні зміни, продовжуючи подальше політичне роздроблення, але Київ залишався бажаним і найбільш престижним центром, зокрема осідком митрополита.

У 60-х рр. XII ст. Ярослав Володимиркович далі розвивав традиційні відносини з Ромейською імперією, започатковані ще в часи Володимирка Володаревича. 1164 р. він надав притулок суперникові імператора Мануїла Комніна (1118–1180) – Андронікові (1118–1185): «І прийняв його Ярослав із великою приязню і дав йому Ярослав декілька городів для підтримки». Згодом на знак пам'яті про перебування на батьківщині своєї матері – Ірини Володарівни він прикрасив розписом із краєвидами Прикарпаття свій палац, зведений у Константинополі біля храму Сорока Мучеників.

Того ж 1164 р. літописець повідомив про «повінь велику в Галичі, коли [...] од сильного дощу в один день і в ніч із Дністра несподівано пішла велика вода на Оболонь, і дійшла аж до Бикового болота і потопила більше трьохсот чоловік, що пішли були з сіллю із Удеча. І багатьох людей знімали з дерев і вози, що їх вода була повикидала, а багато інших потопила. І хліб у них був сильно дорогий на ту зиму»⁶⁵. Так описав

⁶⁵ Літопис Руський. С. 286.

київський літописець ці події в Галичі, очевидно, детально занотувавши розповідь очевидця, який прибув до Києва з купцями і «галицькою сіллю». Ми ще раз переконуємося у ролі давнього Галича як складу солі, яку продукували на численних варницях Покуття і Бойківщини.

У 1167 р. помер Ростислав Мстиславович і в Києві вокняжився Мстислав Ізяславович. Ярослав Володимиркович підтримав свого волинського союзника, направивши йому на допомогу «п'ять галицьких полків». Перші роки перебування князя Мстислава на київському престолі були позначені численними військовими сутичками та політичними інтригами з його ворогами і особливо зі смоленськими Ростиславовичами. Цим скористався владіміро-суздальський князь Андрій Юрійович, прозваний *Боголюбським* (бл. 1111–1174), який 1169 р. ініціював похід численного війська, що складалося з підрозділів 11-ти північних волостей-князівств, здобув і нечувано жорстоко пограбував Київ, де колись недовго правив його батько (1149–1151, 1155–1157), а тепер була його могила в церкві Спаса на Берестові.

Ярослав Володимиркович, як вірний галицько-волинському союзу, знову надав військову допомогу Мстиславу Ізяславовичу, відправивши під командуванням воєводи Костянтина Сірославича 1170 р. декілька полків. Але зрада останнього призвела до поразки Мстислава Ізяславовича в боротьбі за повернення київського престолу. Очевидно, воєвода, який очолював боярську опозицію в Галичі, на той час уже підтримував Володимира Ярославовича (1151–1198/9) – сина Ольги, дочки Юрія Володимировича (сестра князя Андрія), який планував позбавити галицького престолу свого старіючого батька.

У своїй стратегії князь Володимир орієнтувався на союз із суздальськими Мономаховичами. У відповідь Ярослав Володимиркович розірвав стосунки з дружиною, яка, очевидно, і наставляла сина проти галицько-волинського союзу батька. Тим більше, що він давно співмешкав із Настею Чагрівною (бл. 1171) з половецького роду («Чагрова чадь»), котра народила йому сина Олега. Саме його князь Ярослав вирішив зробити своїм наступником (у князюванні і в політиці). На цей час уже помер Мстислав Ізяславович (1170), а наступні володарі в Києві змінювалися часто (Гліб Юрійович, Володимир Мстиславович, Михайло Юрійович, Роман Ростиславович), що створило нестабільну політичну ситуацію. В 1171 р. княгиня Ольга із сином Володимиром та галицьким воєводою Костянтином Сірославичем покинули Галич. Але боярська опозиція підняла проти Ярослава Володимирковича

повстання. Князя з «приятелями його» було ув'язнено, а «чагрових людей побили», використавши при цьому і релігійний фактор. Літописець чомусь незвично коротко повідомив, що Настю Чагрівну «Галичани, розіклавши вогонь, спалили, а сина її [Олега, † 1188. — *Авт.*] в заслання вигнали»⁶⁶. Очевидно, коханку Настю в ході цього боярського заклоту було вбито, а потім тіло спалено на вогнищі. Її звинуватили, можливо, у християнській ересі — «несторіанстві» (зокрема поширеній і серед половців). Можливо, сприяла настільки жорсткій реакції широка й відносно молода християнізація галицьких земель, що розпочалася наприкінці XI — на початку XII ст. Це змушувало перших галицьких єпископів вести радикальну боротьбу з будь-якими проявами язичництва і ересями. Після перемоги опозиції князь Володимир з матір'ю повернулися до Галича, де на деякий час припинився і опозиційний рух частини боярської олігархії.

Але 1173 р., коли у Києві вкотре загострилася боротьба за престол, Володимир Ярославович із матір'ю вдруде втекли з Галича. Спершу вони перебралися до Ярослава Ізяславовича в Луцьк, «бо той обіцявся був йому волость добути». У відповідь Ярослав Володимиркович організував проти нього військовий похід, у якому взяла участь і польська підмога. Було «спалено два городи» в Луцькій землі, а наляканий Ярослав Ізяславович змушений був відмовити в допомозі галицькому княжичу, який втік далі в Торчеськ, а потім до Чернігова, де на той час князував батько його дружини Болеслави Святославівни († 1170) — Святослав Всеволодович (1116—1194). Згодом він повернувся до Галича, де співмешкав з «попадею», котра народила йому двох синів. Ольга Юріївна померла черницею (Єфросинією) у Владімірі-на-Клязьмі, так і не повернувшись до Галича.

Взагалі 70-ті рр. XII ст. характеризувалися дуже складними міжкнязівськими відносинами на Русі та гострою боротьбою за київський престол, коли понад 15 разів у місті змінювалася центральна влада. У Галичі, незважаючи на дві спроби боярського заклоту, влада чинної династії зміцніла. Князь Ярослав Володимиркович став одним із найсильніших з-посеред своїх сусідів, сприяючи встановленню політичної рівноваги в боротьбі за Київ. Окреслена міжкнязівська боротьба припинилася лише 1181 р., київським князем став (утрете) Святослав Всеволодович (1181—1194).

⁶⁶ Літопис Руський. С. 305.

Наприкінці свого життя Ярослав Володимиркович остаточно вирішив для себе питання передачі галицького престолу бастардові Олегу. Знаючи про боярську опозицію своєму вибору, він 1184 р. вигнав з Галича законного сина Володимира, який, безперечно, був обурений батьковими намірами. Втікач шукав захисту і підтримки спочатку в Романа Мстиславовича та Інгвара Ярославовича († бл. 1220) на Волині, а потім у турівського князя Святополка Юрійовича († 1190), смоленського князя Давида Ростиславовича (1140–1197) і в суздальського князя Всеволода Велике Гніздо (1154–1212). Врешті на два роки зупинився в новгород-сіверського князя Ігоря Святославовича (1151–1202) – чоловіка його сестри Єфросинії (героя «*Слова о полку Ігоревім*»). 1186 р. Володимир Ярославович примирився з хворим старим батьком та через два роки поневірянь повернувся додому. А вже 1 жовтня 1187 р. галицький князь Ярослав Володимиркович помер.

Покійника поховали в «церкві святої Богородиці», в головному соборному храмі Галича, який він і збудував. Ще «перед кончиною своєю од недуги тяжкої і відчувши слабість, він скликав мужів своїх, і всю галицьку землю позвав він також, і духовенство все і монастирі, і вбогих і багатих і простих [...] і повелів роздавати майно своє монастирям і вбогим. І отож, давали по всьому Галичу три дні і не могли роздати»⁶⁷, – писав, віддаючи князю велику шану, літописець. Галич за його правління справді став політичною і релігійною столицею цілої Галицької землі. За заповітом Ярослава Володимирковича, місцевий престол переходив до Олега – сина Насті Чагрівни, а для Володимира батько відновив князівську резиденцію Перемишля. Але це не відповідало планам останнього, а ще більше – боярської опозиції. Спалахнув «заколот великий». Олег Ярославович втік до овруцького князя Рюрика Ростиславовича (1137/40–1212/15), а потім до князя Кракова і Сандомира Казимира Справедливого (1138–1194). Останній допоміг військами і князь Олег ненадовго зайняв Галич.

Але того ж 1188 р. його було отруєно і в Галичі знову вокняжився Володимир Ярославович. Проте його антибоярська політика («думи не любив із мужами своїми») призвела до незадоволення і ним частини еліт, які вступили в змову з волинським князем Романом Мстиславовичем. Під тиском обставин 1188 р. Володимир Ярославович з дружиною («попадеу») і двома синами (Васильком і Володимиром, які померли після

⁶⁷ Літопис Руський. С. 345.

1218 р.) були змушені втікати до угорського короля Бели III (1172–1196), а Федору (дочку Романа Мстиславовича, дружину Володимира Володимировича) бояри відправили до батька з пропозицією зайняти Галич. Так, 1188 р. «в'їхав Роман у Галич, і сів у Галичі, князюючи», коротко написав літописець.

Володимирське князівство Роман залишив братові Всеволоду Мстиславовичу († 1195): «Більше вже мені Володимир без надоби»⁶⁸. За інших обставин галицькі бояри не пішли би на таке об'єднання. Угорський король, у якого зупинився галицький князь-утікач, також мав намір скористатися давно вимріяною нагодою зайняти Галич і приєднати його до своїх володінь, як це було зроблено з Хорватією і Далмацією 1102 р. Велика угорська армія спішно перейшла Карпати. Наляканий Роман Мстиславович покинув Галич: «Забравши весь добиток Володимирів, він із Галичанами втік із Галича [...] Король же в'їхав у Галич, не посадив у нім Володимира, а дав увесь уряд Галичанам і посадив сина свого Андрія. А Володимира він узяв із собою назад в Угри, силоміць одняв добиток і всадив його в башту».

У цій складній ситуації Романа Мстиславовича військами підтримав його тесть київський князь Рюрик Ростиславович, але під Пліснеськом їхні об'єднані полки зазнали поразки від «угрів і Галичан». Похід було зірвано і Роман Мстиславович знову повернувся на волинське княжіння, яке нещодавно покинув. У боротьбу за Галич, який захопили «іноплеменники», 1189 р. знову вступили київські князі, зокрема Святослав Всеволодович та Рюрик Ростиславович, а також Ростислав († 1189) – син Івана Берладника, якого запросила на княжіння частина «Галичан». Літописець повідомляє: «і приїхав же він до України Галицької і взяв два городи галицькі, а звідти пішов до Галича [...]»⁶⁹. Під містом невелика дружина Ростислава Івановича зазнала поразки від угорсько-галицьких полків. Останні не перейшли на його сторону, як обіцяла частина бояр. Ростислава було поранено і взято в полон, де він помер, отруєний угорцями. Тіло Ростислава Івановича, як повідомив літописець, поховали в галицькому монастирі, в церкві Св. Івана.

Відносини між угорцями з часу першого зайняття ними Галича і галичанами відтак різко змінилися: «угри ж, знаючи обман Галичан, – Галичани шукають собі князя руського, – стали насильство чинити в

⁶⁸ Літопис Руський. С. 346.

⁶⁹ Там само. С. 347.

усьому і в мужів галицьких стали віднімати жінок і дочок на постелі до себе, і в божницях почали коней ставити і багато іншого насильства діяти. І Галичани стали вельми тужити і багато каються, що прогнали князя свого»⁷⁰.

Навесні 1189 р. Володимир Ярославович з родиною втік з Угорщини до германського імператора Фрідріха I Барбаросси (1122–1190). Пообіцявши йому щорічну данину (трибут) у 2000 гривень срібла і склавши васальну присягу, князь заручився його підтримкою, зокрема за посередництва краківсько-сандомирського володаря – васала імператора – Казимира Справедливого. Польські полки під командуванням воєводи Миколая того ж року зайняли Галич, де знову вокняжився Володимир Ярославович. Він відразу відіслав послів до суздальського князя Всеволода Велике Гніздо з проханням: «отче господине! Удержи Галич за мною, а я Божий і твій є з усім Галичем, і в твоїй волі єси я завше». Відтак останній взяв під покровительство свого небога Володимира.

Подвійний васалітет галицького князя, якого, очевидно, так остерігався свого часу його батько Ярослав, міг швидко дестабілізувати внутрішнє політичне життя та поставити під сумнів колишню військову міць держави. Утім, останні десять років правління Володимира Ярославовича в Галичі (1189–1198/9) пройшли без великих потрясінь. Смерть Володимира Ярославовича, що наступила між вереснем 1198 – березнем 1199 рр., за відсутності законного спадкоємця, спричинила вигасання «за мечем» династії Ростиславовичів, яка правила в Галицькій землі майже 120 років. У зв'язку з цим Галич як місто-столицю і як соціальний організм, безперечно, чекали великі зміни.

Зі смертю Володимира Ярославовича найбільш легітимні права на галицький престол зберігали внуки Ярослава Володимирковича «за кужелем», а саме Мстислав Мстиславович (бл. 1172–1228) та сини Ігоря Святославовича, народжені від Єфросинії Ярославівни. Але станом на 1198/9 р. вони, очевидно, ще не були готові воювати за Галицьку землю, а галицькі бояри не були готові їх прийняти. В даному разі ми не беремо до уваги легітимність прав на Галич угорських Арпадів, які також мали місце.

1198/9 р. Галич вдруге зайняв Роман Мстиславович. Очевидно, місто, в якому не було князя, а бояри ще не визначилися у його виборі, було взяте швидко і без бою. Хоча, безперечно, він прийшов до Галича з

⁷⁰ Літопис Руський. С. 348.

великою військовою дружиною та навіть з польською підмогою князя Лешека Білого (1186—1227). З князем мусила прибути й значна група його бояр, які мали стати його адміністрацією. Це були вже волинські з походження еліти, на відміну від раніше теребовлянських — Васильковичів, а потім звенигородських і перемишльських — Володаревичів. Ішлося не просто про завоювання, а про ціле переселення. Якщо княздвір Івана Васильковича розташовувався на Галицькому городищі над Дністром, Володимирка Володаревича — на Спаському городищі, а Ярослава Володимирковича — на Крилоському городищі, то княжий двір Романа Мстиславовича постав на новозбудованому Пантелеймонівському городищі в усті Лімниці над Дністром.

Вокняжіння в Галичі волинського князя Романа було реалізацією давньої мрії волинських правителів зі створення незалежного від київського доменіального статусу князівства. Для цього їм потрібен був Галич з його великими людськими і природними ресурсами, давні державотворчі традиції в історії обох земель за часів дулібів, а потім у перші роки існування Волинської волості. Але на момент захоплення Галича Романом Мстиславовичем Галицька земля виявилася цілком самодостатньою, сформованою в окреме державне утворення зі своєю політичною системою. Галицькій знаті не потрібен був волинський князь зі своїми планами. Галицькі князі в силу власного статусу, сформованого їхніми попередниками в середині XI ст., не могли і ніколи не претендували на Київ. Тому для реалізації цієї давньої «волинської мрії» Романові Мстиславовичу довелося вжити жорстких заходів до тієї частини галицьких бояр, яка виступила проти нього і проти планів об'єднання з Волинню. На першому етапі захоплення галицького престолу 1189 р. князь Роман мав намір стати лише галицьким князем. Свої землі на Волині він залишив братові Всеволоду. На другому етапі 1198/9 р. він планував утворення держави в абсолютно інших кордонах та власним впливом. За нових династичних реалій місто Володимир залишалося під його зверхністю, а Галич втрачав свою самостійність (державність). Це стало головною причиною дуже ворожого ставлення галичан до князя і до його сім'ї.

Тому княжий двір Романа Мстиславовича став не просто новою замською княжою резиденцією, а політико-адміністративним центром і дитинцем нового Галича. При цьому новозбудована церква Св. Пантелеймона набувала статусу соборного храму Романовичів на противагу Успенському собору Ростиславовичів.

1200 р. великокиївський князь Рюрик Ростиславович зібрав велику коаліцію князів у похід проти Романа, який, випередивши ворога, на чолі своїх полків вторгся у Київську землю і зайняв київський Поділ. Проте, зберігши вірність угоді 1170 р., за якою старшинство київського престолу залишалося за нащадками Ярослава Мстиславовича, Роман Мстиславович у Києві не затримався. 1201 р. великокиївським князем став Інгвар Ярославович (луцький князь). У відповідь Рюрик Ростиславович з Ольговичами і половцями на початку 1202 р. оволоділи містом, піддавши його серйозному нищенню. Князь Роман із галицько-волинськими полками знову вигнав їх з Києва, знову ж не затримавшись на місцевому престолі. Але, в цілому, саме Роман Мстиславович зумів відновити політичну єдність усіх земель від Карпат до Дніпра.

Як найавторитетніший володар окреслених теренів князь Роман мав досить дружні стосунки з ромейським і германськими імператорами, угорським королем та польськими князями, у тому числі на рівні різних політичних угод, що передбачало союзні відносини і відвідування Галича послами цих країн. Зокрема, наприкінці 1204 – на початку 1205 рр. мало місце укладення серії угод з угорським королем Емериком (1196–1204), його братом, герцогом Андрієм (з 29 травня 1205 р. – король, † 1235) та краківсько-сандомирським князем Лешеком Білим. Усе ж найбільш складними були його стосунки з угорськими володарями, які самі претендували на галицькі й навіть волинські землі. Так, уже 1189 р. король Бела III на тлі спроб утвердитися у Галичі та долучаючись до III Хрестового походу німецького рицарства, кількаразово вжив титул «Galacie rex». Із другої половини 1205 р. розширену версію титулу отримав і Андрій II («Galicie Lodomerieque Rex»). Так Арпади набули права легітимних спадкоємців галицького престолу.

Непростими і непостійними залишалися відносини з династією Пястів, головню відгалуженням краківсько-сандомирських володарів. Стейкими були відносини Романа Мстиславовича з імператорами Ромейської імперії, що продовжили дочасну, закладену у XII ст. традицію, взоровану на політичні інтереси місцевих династій і Константинопольський патріархат. Приблизно 1200 р. в Галичі відбулося весілля Романа Мстиславовича з Анною (Оленою) – можливо, дочкою Ісаака II Ангела (1155–1204) та його другої дружини Маргарити-Марії (1175–1229), дочки угорського короля Бели III. Цілком імовірно на весілля до Галича прибуло багато представників керівних родин сусідніх земель. Десь на межі 1200–1201 рр., певне, в

Галичі, на Пантелеймонівському княздворі у новій сім'ї князя Романа народилися сини Данило (1200/1–1264), а згодом 1203 р. і Василько (1203–1269).

Однак 19 червня 1205 р. біля польського міста Завихост під час походу князь Роман Мстиславович загинув у випадковому зіткненні з полками князя Лешека Білого. На момент смерті він вважався «самодержцем усієї Руської землі»⁷¹, до рук якого входили Галицька, значною мірою Волинська і частково Київська землі. Загибель князя призвела до розпаду цього ще досить нетривкого політичного союзу.

У Галичі від імені його малолітніх синів (Данилові тоді виповнилося лише чотири роки) почала правити його дружина Анна. Протягом найближчих 14 років, допоки Данилові не виповнилося 18 років, вона виконувала при ньому обов'язки регента, статус якого в непевному боярському середовищі Галича потребував зовнішнього захисту. Так, очевидно, саме з її згоди Галицька земля потрапила під протекторат короля Андрія II, обумовлений укладеною в місті Сянок угодою. За її наслідками в Галичі появилася угорська залога, покликана захистити малолітніх князів на місцевому престолі. Восени 1205 р. Рюрик Ростиславович (пострижений раніше в монастир своїм зятем Романом Мстиславовичем), зібравши коаліцію з чернігівських (Ольговичів) і половецьких князів, вторгся в Галицьку землю. Йому вдалося здолати опір галицьких підрозділів, які зустріли їх знову на Сереті, біля міста Микулин. Однак біля стін Галича, де на той час уже була угорська залога Андрія II, на чолі із вельможним Моґом, Рюрикові сили зазнали поразки, відмовилися від подальшого штурму міста і повернулися до Києва.

Після смерті Романа Мстиславовича до Галича з вигнання повернулися Кормильчичі — давні вороги покійного князя і взагалі союзу з елітами Волині. Вони одразу розпочали активні опозиційні дії проти Романової вдови і закликали на княжіння в краї Ігоревичів. 1206 р. чернігівські князі Ольговичі організували новий масштабний похід на Галич, щоб посадити тут синів Ігоря Святославовича. Підтримав виправу і князь Лешек Білий, який рушив з військом на Волинь. За дуже складної ситуації Романовичі покинули княжий двір на Пантелеймонівському городищі, «втікаючи» до Володимира. Можливо, саме тоді й було переправлено із церкви Св. Пантелеймона до Володимира саркофаг із тілом покійного Романа, який завжди був для галичан більше волинським князем, ніж галицьким.

⁷¹ Літопис Руський. С. 368.

За підтримки армії Ольговичів 1206 р. Володимир Ігоревич († після 1210/11) вокняжився в Галичі, а його молодший брат Роман († 1210/11) – у Звенигороді. Княжий двір Ярослава Володимировича на Крилоському городищі знову став адміністративно-політичним центром для нової князівської родини, котра «за кужелем» належала до нащадків Ростиславовичів.

Так, Галицька земля повністю опинилася під юрисдикцією великокиївського князя Всеволода Святославовича Чермного († після 1214), котрий походив із чернігівських володарів. На Волині перебували небожі Романа Мстиславовича, зокрема у Белзі – Олександр Всеволодович († після 1234), у Червені – Всеволод Всеволодович († після 1215) і в Луцьку – Мстислав Ярославович. Володимир Ігоревич і «безбожні Галичани [...] хотіли скоренити плем'я Романове». До Володимира відправилися послы з вимогою підкоритися Ігоревичам, а від їхнього імені – князеві Києва, який прагнув відновити в такий спосіб «Волинську доменіальну волость». Так на початку 1207 р. вдова Анна зі своїм двором і дітьми під страхом смерті знову змушена покинути тепер уже Володимир, розуміючи, що не в силі протистояти ворожій коаліції. Утікачів, «не спом'янувши ворожнечі», прийняв Лешек Білий, що уможливило у Володимирі вокняжитися Святославі Ігоревичу († 1210/11).

Але вже восени 1207 р. між звенигородським князем Романом та галицьким Володимиром Ігоревичами розпочалася війна за галицький престол, за наслідками якої князь Володимир Ігоревич утік до Сіверської землі. Цим скористався белзький князь Олександр, який з польською підмогою здобув Володимир. Князь Святослав Ігоревич потрапив у польський полон. Малолітній Данило Романович опинився в Угорщині під протекцією Андрія II, а Василько з матір'ю – у Кракові при дворі Лешка Білого.

Починаючи з 1207–1208 рр. за підтримки своїх протекторів малолітні князі намагалися утвердитися у колишніх землях свого батька. Спершу – на Волині, де Василько був князем Берестя, Белза, з часом – у Тихомлі і Перемилі. У Галицькій землі угорський король Андрій II («Galiciae Lodomeriaeque Rex») спершу, «довідавшись про беззаконня галицьке і смуту», які посилювались у часи правління Романа Ігоревича, відправив до Галича загін на чолі з комесом Венедиктом. За підтримки частини бояр королівський урядник схопив князя Романа, «коли той мився в лазні» та відправив до Угорщини. Однак Венедикт був «мучителем

боярам і городянам». Незадоволені ним галичани запросили до міста пересопницького князя Мстислава Ярославовича Німого, який, окрім «врочистої» інтронізації на Галичині Могилі перед валами Крилоського городища, жодних успіхів не мав. Тоді галичани вирішили повернути на княжіння Романа Ігоревича, який втік з угорського полону. В Путивлі, де перебували його брати Володимир і Святослав Ігоревичі, дійшло до порозуміння та 1209 р. повернення у Галич.

Угорська залога покинула місто, де вдруге вокняжився Володимир Ігоревич. Князеві Роману знову дістався Звенигород, Святославові Ігоревичу відновили окремих перемишльський стіл. Так у Галицькій землі знову, як за перших Ростиславовичів, постало кілька старих удільних волостей-князівств, номінально незалежних, бо брати підпорядковувалися галицькому князеві Володимирі. Така ситуація не влаштовувала бояр, оскільки обмежувала їхню самостійність у регіональній політиці та господарстві. За результатами зіткнення 1209 р. Ігоревичі винищили значну кількість опозиційної знаті, маючи на меті замінити її прийшлою чернігово-сіверською, яка прагнула маєтностей і відповідних урядів. Кілька вцілілих бояр (Володислав Кормильчич, Судислав і Філіп) утекли від розправи до Угорщини та переконали Андрія II дати їм «отчину Данила» на галицьке княжіння. Король погодився, відправив до Галицької землі армію під командуванням двірського Пота, який спершу взяв Перемишль, а далі і Звенигород. На допомогу Ігоревичам прибули половці від тестя Володимира Ігоревича – князя Кончака. Натомість угорське військо підсилили волинські полки Василька. Як наслідок, Володимир Ігоревич покинув Галич, де у вересні 1210/11 р. в Успенському соборі відбулося урочисте посадження десятирічного Данила на галицький княжий престол.

Захоплених у полон Святослава і Романа Ігоревичів з їхніми сім'ями бояри викупили і повісили, помстившись за скоєне роком раніше. Ця перемога галицьких еліт ще більше посилила їхню політичну консолідацію, якої вони давно не мали. Вже взимку 1211 р. галичани вигнали Данилову матір із Галича, бо «Вона ж бо хотіла княжити сама». Та звернулася за підтримкою до угорського короля, який спішно прибув до Галича й повернув Анну до обов'язків регента. Володислав Кормильчич, Судислав і Філіп потрапили в ув'язнення до Андрія II, викликавши обурення решти знаті. Бояри знову звернулися до Мстислава Ярославовича з проханням на галицьке княжіння. Той взяв

Бузьк і рушив на Галич. Романова вдова із синами змушена вкотре покинути столицю та вирушити за підтримкою до Угорщини.

У відповідь восени 1213 р. Андрій II, зібравши велике військо та звільнивши з ув'язнення Володислава Кормильчича, рушив на Галич. Він не розглядав повернення престолу Данилові, який, відтак разом із матір'ю виїхали з Угорщини до Кракова. У відповідь на наближення великої угорської армії, князь Мстислав Ярославович покинув місто. Сюди з частиною королівських військ заїхав боярин Володислав, виконуючи роль урядника Андрія II, змушеного залишитися у країні задля придушення заколоту місцевої знаті після вбивства 28 вересня 1213 р. королеви Гертруди. Володиславову появу в Галичі в решті земель Русі сприйняли як посягання на князівський престол, тому вже навесні 1214 р. волинські полки Мстислава Ярославовича, Данила Романовича, Олександра Всеволодовича, Всеволода Всеволодовича з польською допомогою вирушили на Галич.

Володислав Кормильчич «з уграми й чехами своїми» зустріли волинсько-польське військо на р. Бобрка (притока р. Луг басейну р. Дністер). Бій завершився розгромом і втечею боярина Володислава до укріплень Галича, які супротивник узяти не зміг. Тому польська армія почала «пустошити [...] довкола Теремовля і довкола Моклекова і Збаража, а Биковен узятий був ляхами й руссю». У відповідь на вторгнення Лешека Білого Андрій II розпочав приготування до кампанії супроти нього. На цьому тлі, а також за нестабільного становища в Галичі боярина Володислава з ініціативи Лешекового урядника Пакослава постала ідея заручин Андрієвого сина Коломана (1208–1241) з донькою краківсько-сандомирського князя – Саломеєю (1211/2–1268). Досягти домовленості вдалося на Спішському замку наприкінці літа 1214 р., а вже восени до Галича вступили угорські полки. Володислав виїхав до Угорщини, де набув від короля угіддя і виноградники Пограніц коло Нітри, де згодом, певне, і помер.

Відтак Галич формально опинився в руках 6–7-річного Коломана, а *de facto* – його оточення, куди, окрім угорських еліт, входили представники місцевої знаті. 1215 р. на прохання частини галицьких еліт та короля Андрія II Папа Інокентій III (1198–1216) надіслав Коломанові королівську корону. Тоді ж було завершено вінчання на Галицьке королівство (*Regnum Galiciae*), із, вірогідно, обіцянкою запровадження у Галицькій землі унії з папством. Це могло призвести до нової політичної і релігійної кризи, тим паче, що за Спішською угодою Лешек Білий набув

Перемишльську землю, а згодом зайняв забузькі волинські міста Берестя, Угровеськ, Верещин, Стовп'є і Комів, посадивши від свого імені та у властивому статусі обох Романовичів у Володимирі.

Відтак, упродовж 1214–1215/1216 рр. частина держави Романа Мстиславовича опинилася під контролем Арпадів та малопольських Пястів, які й між собою не мали порозуміння щодо набутих теренів. Невдовзі Андрій II відібрав у Лешека Білого Перемишль і Любачів, у відповідь на що той звернувся у Новгород за допомогою до князя Мстислава Мстиславовича: «ти брат мені єси, піди і сядь у Галичі». Той, скориставшись виїздом короля Угорщини у хрестовий похід, за підтримки союзних руських та половецьких сил на правах онука князя Ярослава Володимирковича наприкінці літа – на початку осені 1217 р. зайняв Галич, вигнавши звідти Коломана. Цікаво, що князь Мстислав «просив» Галич у короля ще 1215 р.

Зайнявши відтак галицький престол і княздвір діда на Крилоському городищі, він уклав династичний союз із Данилом Романовичем, віддавши за нього свою дочку Анну. Це дозволило зятеві активніше проводити об'єднання всіх волинських земель. У відповідь краківсько-сандомирський князь та угорський король, котрий повернувся із Сирії, відновили союз та пізньої осені 1219 р. після цілого ряду зіткнень із силами князів Мстислава і Данила почергово зайняли Перемишль, а згодом і Галич. До міста у віці 11-ти років повернувся король Галичини Коломан.

Шлях відступу полків Данила Романовича пролягав на схід, уздовж Дністра, старою дорогою через місто Толмач (тепер місто Тлумач). Десь там, на східному порубіжжі Галицької землі, його мав чекати тесть із основними полками. Їм ще не раз довелося вступати в сутички з окремими ворожими загонами, поки не дійшли до Онута (під Хотинською височиною), де був перехід і переправа через Дністер. Але дорогу перекрили ворожі сили, що змусило їх рухатися далі на схід. За Хотинською височиною починався малозаселений степовий коридор («поле»), де Данилове військо потерпало від голоду. На щастя, тут було захоплено валку з возами, які йшли до Плава (Хотина). Так дійшли вони «нижче Кучелміна, думаючи, де перейти ріку Дністер». У кінці цього довгого (більше 250 км) шляху, на якому довелося оминати галицькі придністровські міста і укріплення, де вже, мабуть, були угорські або галицькі гарнізони, які мали наказ не пускати Данила, вони натрапили на човни, які йшли з Олешшя. В районі Кучелміна (городище Непоротово,

яке Автор досліджував 1978 р.) Данило переправився на лівий берег Дністра (місто Каліус), звідки рушив на зустріч із тестем. Після зустрічі князь Данило повернувся до Володимира.

Натомість перед Мстиславом Мстиславовичем стояло питання повернення престолу в Галичі. Після невдалої спроби на початку 1221 р. повернути втрачені землі князь Мстислав разом з половцями вдруге рушив на Галич у березні. Йому назустріч вийшли угорсько-польські полки. Разом з ними були, як повідомляє літописець, і деякі галицькі бояри (Судислав і Лазар). Коломан у віці 13 років зі своєю нареченою і представниками знаті залишався в Галичі, «де зробив укріплення на церкві Пречистої Владичиці нашої Богородиці».

У битві біля міста, мабуть, знову на Кривавім броді через Дністер, зустрілися дві армії — угорсько-польська і русько-половецька, в якій остання здобула перемогу та чимало бранців. Залишки Коломанового гарнізону з 13-річним королем і його нареченою засіли за стінами собору, який, як велика (32x37 м) білокам'яна фортеця, височів у центрі міського дитинця. Після спроб штурму і облоги, страждаючи від спраги, захисники здалися, а князь Мстислав 1221 р. знову вокняжився в Галичі.

Вінценосних бранців відіслали до Торчеська (в Пороссі), іншу частину полонених — на Волинь. Боярина Судислава та решту опозиційних галицьких бояр, які підтримували Коломана і входили до його адміністрації, було прощено, але вислано з Галича, зокрема Судислав став посадником Звенигорода. Однак для самого Мстислава Мстиславовича найбільша небезпека продовжувала залишатися з боку Угорщини. Князь мав зацікавлення у якнайшвидшому налагодженні стосунків з угорським королем. 1221 р. за результатами тривалих перемовин Андрій II добився повернення з полону Коломана і невістки, а також укладення вигідного династичного шлюбу свого третього сина Андрія (1210—1234) з донькою князя Мстислава Марією. Молоде подружжя мало стати правонаступником галицького престолу, а допоки отримало в управління Перемишльську землю.

Укладена угода, з одного боку, для Мстислава Мстиславовича гарантувала мир на західному кордоні (зокрема й супроти можливих посягань Лешека Білого), але з іншого — стала причиною різкого погіршення стосунків з Данилом Романовичем, який прагнув успадкувати Галич після смерті тестя. Утім із вторгненням 1223 р. в землі половців монголів міждинастичні стосунки країн Східної Європи зазнали суттєвих змін. Тесть Мстислава Мстиславовича половецький князь Котян звернувся до

нього та інших володарів Русі за допомогою. Велике об'єднане військо, куди входили сили й Данила Романовича та його тестя («Галичани й волинці, які прийшли кінми»), подолавши шлях понад 1500 км, відправилося у напрямку половецького Степу. На Хортиці до них долучилися «вигонці галицькі» з галицько-половецького прикордоння, які, на «тисячах» човнів Дністром, частково морем та Дніпром, здолали більше 800 км. З останніми були воєвода Юрій Домажирич і боярин Держикрай Володиславович, які ще раніше втекли з Галича. Однак 31 травня 1223 р. у битві на р. Калка з монгольськими військами Субедея і Джебе через незгодженість дій русько-половецькі сили були розгромлені. Велика кількість князів згинула та була поранена, як, для прикладу, Данило Романович.

Наслідки цієї поразки вплинули на стосунки тестя із зятем, між якими 1224 р. дійшло до зіткнення. Князь Мстислав організував похід проти Данила, який змушений був просити допомоги в Лешека. Біля Белза відбулася дводенна битва, в результаті якої Мстислав Мстиславович повернувся до Галича, а Данило Романович ще довго після перемоги над тестем «пустошив із ляхами землю галицьку». Попри досягнення 1225 р. між супротивниками миру, внутрішня ситуація в Галичі була неспокійною. Опозиційні князеві бояри, зокрема Жирослав, 1226 р. вирішили запросити на галицький стіл угорського королевича Андрія, який резидував у Перемишлі.

Юний герцог Андрій, заручившись підтримкою батька і з польською підмогою зайняв Перемишль та рушив на Звенигород, де посадником був боярин Судислав. Частина війська Андрій направив до Галича. Але через паводок на Дністрі форсувати річку не вдалося і король повернувся до Звенигорода. Велика угорсько-польська армія рушила далі на схід, де було взято Теревовлю, а згодом Тихомль на Погоринні. Утім рішучий опір біля Крем'янця змусив війська знову вирушити до Звенигорода, де їх уже чекали ті угорські полки, які повернулися з-під Галича.

Намагаючись розбити ворога, князь Мстислав просив допомоги свого зятя Данила. За результатами невдач угорські підрозділи почали спішно відступати з Галицької землі ще до прибуття волинських сил, що об'єдналися з галицькими біля Городка. Даниловий намір переслідувати ворога зруйнував боярин Судислав, який відговорив від цього князя Мстислава. Оцінивши ситуацію, той вирішив повернутися до Галича, а Судислав з його відома продовжував керувати Звенигородом, відновивши свій вплив на опозицію еліт. Із плином часу боярин наполегливо радив князеві все-таки добровільно передати Галич королевичеві Андрію, адже:

«Ти не можеш (його) держати сам, а бояри не хочуть тебе». Старий та хворий князь Мстислав погодився, узявши натомість в управління землі Пониззя. Звідти згодом він вирушив до Торчеська, де й помер 1228 р.

Так у Галичі появився королевич Андрій, який правив тут з перервами впродовж 1227–1234 рр. Галицька земля опинилася у сфері прямого впливу і контролю Угорського королівства Арпадів. У Галичі знову перебували велика угорська військова залога і численний двір угорського герцога, які зайняли дитинець на Крилоському городищі. Безперечно, що Судислав належав до двору Андрія, а оточення боярина посіло належне місце в ієрархії нового володаря, свого роду носія затверджених його батьком 1222 р. положень «Золотої булли» Андрія II, яка мала гарантувати «вольності королівських слуг».

Утім у місті залишалася інша частина галицьких еліт, які хотіли бачити на князівському престолі Данила Романовича. 1230 р., скориставшись відсутністю Судислава, вони відправили до нього в Угровськ послів, пропонуючи здобути Галич. Князь Данило спішно рушив до міста зі своїми волинськими полками, пославши основні сили на чолі з воєводою Дем'яном проти Судислава в Пониззя. На третій день Данилова невелика дружина вже стояла біля Галича, пограбувавши двір одіозного боярина на Галицькому городищі. Сам Судислав, не встоявши перед силами Дем'яна, також зміг повернутися до Галича та проникнути за стіни міста.

Однак волинський загін Данила Романовича не зумів розвинути успіху. Впившись пограбованим вином, вояки повернулися на лівий берег Дністра, де зупинилися в Угольниках. Протистояння велося за міст через Дністер, який, попри підпал опозиційними галичанами, так і не згорів. Незабаром сили князя Данила поповнилися додатковими загонами краю, якими він тримав Галич у міцній облозі. Ранньою весною 1230 р., не витримавши, герцог Андрій капітулював, впустивши Данила Романовича до міста. Однак той, намагаючись знайти тимчасовий компроміс з угорським королем Андрієм II, відпустив його сина й боярина Судислава до Угорщини.

Утім через декілька місяців на Галич з великою армією з Трансильванії вирушив старший син угорського короля Бела (*junior rex*, майбутній король Бела IV, 1206–1270). Шлях через «Угорські гори», у зв'язку із сильними зливами, був тяжким. Але військо дійшло та обложило Галич, який обороняла дружина Данила Романовича під керівництвом воєводи Дем'яна. Данило Романович мав намір заручитися допомогою мазовецького князя Конрада (1187–1247) та половецьких сил князя

Котяна (діда його дружини, † 1241). Облога Галича затягнулася. В угорському таборі розпочався мор, який змусив Белу припинити облогу міста. При відступі чимало вояків зазнали нападів галичан, були поранені, схоплені в полон чи потонули в річках. У зв'язку з тим, що молодшому королю відрізали традиційний шлях відступу на захід, а тим більше, що в Карпатах продовжувалися зтяжні дощі («потоки небесні»), почались великі повені на гірських ріках, Бела рушив єдиним лівобережним Придністровським шляхом на схід «до Василева». Біля цього міста існувала добра переправа через Дністер (дослідження міста Автором в 1977–1978, 1985, 1996 рр.), яка вела на Пруто-Серетський шлях до Дунаю. З Василева знесилена і хвора угорська армія пішла до Пруту вздовж Хотинської височини. А вже звідти вона вийшла через Черемошський (Німчицький) перевал, Борсуків Діл і Баню Родну в Угорщину.

Взимку 1230–1231 рр. галицькі бояри вчинили дві змови проти Данила Романовича з метою його фізичного знищення і передачі Галича белзькому князю Олександрові Всеволодовичу. За брата помстився князь Василько, захопивши Белзьку землю, володар якої втік до Перемишля. Схоплено було й 28 змовників. У намірі ослабити князя Олександра восени 1231 р. Данило Романович скликав віче Галича, на якому заручився підтримкою супроти вороже налаштованого кузена. Його військо рушило в похід на Перемишль, при наближенні до якого Олександр Всеволодович поспішно втік до Угорщини. Тут, за посередництва Судислава, він умовив Андрія II виступити в похід на Галич.

1232 р. велика угорська армія на чолі з Андрієм II і його синами Белою та Андрієм, пройшовши через «Угорські ворота» (перевал Дукля), зайняла Ярослав у Перемишльській землі, а потім рушила на Галич. Галицькі бояри почали переходити на бік угорців, що змусило старшого Романовича покинути місто, тут знову вокняжився королевич Андрій. З Галича угорська армія відправилася на Волинь, де було взято Володимир, зданий воєводою Мирославом. Белзька і Червенська землі знову відійшли до Олександра Всеволодовича. Відтак значна частина Волині опинилася у залежності від угорського короля, а Галицька земля – у прямому підпорядкуванні Арпадів. Данило Романович, який перебував тоді в Холмі, вдався до спустошення земель, які ще недавно належали йому. Протистояти угорцям він уже не мав сили, тим більше, що був задіяний у війні між київським і чернігівським князями. Проте на початку 1233 р. Данилові землі було атаковано силами королевича Андрія, Олександра

Всеволодовича, болохівських князів та низки галицьких бояр. Біля Шумська, на Погоринні, відбулася велика битва, значних втрат у якій зазнали угорці, змусивши королевича Андрія відступити до Галича. Князі Данило і Василько відійшли до Торчева у верхів'ях р. Ікви, а звідти рушили до Пліснеська, яким управляли прихильні Арпадам бояри Арбузовичі. Йшлося про порубіжні міста Галицької землі, її важливі прикордонні твердині. Взявши «велику здобич», обидва Романовичі повернулися до Володимира. Невдовзі після битви біля Шумська на їхній бік перейшов і Олександр Всеволодович. Однак через кілька місяців королевич Андрій і Судислав підготували новий похід проти волинських князів. У відповідь Данило заручився підтримкою половців і київського князя Володимира Рюриковича.

Ключові події розгорнулися восени 1233 р. неподалік Перемиля на Стирі, де перебував тоді Данило Романович. Не здобувши міста, «покидавши пороки під його стінами», угорці повернулися до Галича, а військо князя Данила їх переслідувало. Біля Бузька до них долучилися полки Василька, Олександра Всеволодовича і Володимира Рюриковича (1187—1239). Надійшли і Котянові половці. Звідси об'єднані сили рушили на Галич (100 км). Підійшовши через три дні до Дністра, ця велика армія стояла тут цілих дев'ять тижнів, чекаючи перших морозів, щоб форсувати річку. За цей час на бік Данила Романовича перейшли бояри «більшої половини Галича», зокрема Гліб Зеремійович і Доброслав Суддич. Водночас князь почав поступово в Галицькій землі брати під свій контроль міста і села, де визнали його владу.

В обложеному Галичі, без підтримки навколишнього населення, почався голод. За таких обставин прихильним до Арпадів місцевим елітам та угорським підрозділам тримати подальшу оборону було тяжко, тим паче, що на початку 1234 р. у віці 23—24 років помер герцог Андрій. Місто вкотре перейшло до рук Данила Романовича. Частина знаті була змушена визнати його владу, частина, як, для прикладу, Судислав, подалася в еміграцію. З настанням весни 1234 р. князь Данило здійснив похід проти Олександра Всеволодовича, якому незадовго до падіння Галича Судислав обіцяв місцевий престол. По завершенні кампанії про белзького володаря літопис більше не згадував і його доля невідома. Водночас Данило Романович уклав угоду про взаємопідтримку з київським князем Володимиром. Це від середини 30-х рр. XIII ст. Зокрема, за результатами зимово-весняних боїв у Чернігівській і Київській землях 1235 р. Данилові війська зазнали відчутних втрат.

Особливо дошкульною була поразка наприкінці травня 1235 р. біля Торчеська, після чого князь прибув до Галича. Василько Романович, який чекав на повернення брата, невдовзі подався на Волинь для протидії Ізяславові Володимировичу († після 1255) і половцям, а опозиційні галицькі бояри, скориставшись відчутним ослабленням братів, укотре спричинили до вигнання князя Данила з Галича. Той відправився за підтримкою до угорського короля.

Однак в Угорщині на зміну померлому Андрієві II у вересні прийшов до влади його син Бела IV, участь у коронуванні якого 14 жовтня 1235 р. Данило Романович узяв особисто. За правління короля Бели в східній політиці Арпадів відбулися зміни. У підконтрольному Угорщині Галичі вже не було місця Данилові Романовичу, тому князь був змушений повернутися на Волинь. Восени 1235 р. Галич не без згоди угорської династії зайняв чернігівський князь Михайло Всеволодович (1179–1246) – зять Романа Мстиславовича. Як наслідок, узимку цього ж року волинські полки Романовичів з польською допомогою спробували повернути Галич, але невдало. Похід завершився хіба що спустошенням Галицької землі, у відповідь на що весною 1236 р. галичани і болохівські князі понищили околиці Кам'янця, хоч і зазнали низки поразок.

Влітку 1237 р. Романовичі з волинськими полками знову виступили в похід проти Михайла Всеволодовича, який «заперся» в Галичі з «багатьма уграми». Не взявши місто, яке обороняв сильний гарнізон, князі Данило й Василько повернулися на Волинь. Невдачею закінчилася для них і облога Звенигорода, що змусило супротивників восени 1237 р. дійти до замирення. За результатами угоди Михайло Всеволодович передав Романовичам Перемишльську землю. Невдовзі 1238 р. він посів київський престол, а в Галичі залишив свого кільканадцятирічного сина Ростислава († до 1264). Відчувши збільшення сил, Михайло Всеволодович і Ростислав «відняли од Данила Перемишль. Був тоді межі ними іноді мир, іноді війна». Однак реальна загроза для супротивників наближалася зі сходу в особі монголів.

1238 р., зазнавши поразки від хана Бату (бл. 1209–1255), князь Котян із 40 000 половців переселився до Угорщини. На цьому тлі наприкінці 1238 – на початку 1239 рр., коли Ростислав Михайлович виступив у похід на Литву, Данило Романович скористався моментом і поспіхом зайняв Галич, де його, попри позицію єпископа Артемія (1239–1240) та двірського Григорія Васильовича, «радо прийняли городяни». На звістку

про це юний князь Ростислав через Борсуків Діл і Баню Родну (Німчицький перевал) рушив до Угорщини. Переслідування його військами Данила Романовича тривало аж до Буковинських Карпат, Пруту і Черемоша. Окремі ж бояри повернулися до Галича, своїх родин, де отримали прощення нового галицького князя.

Восени 1239 р. під натиском номадів, які вже взяли Переяслав і Чернігів, Михайло Всеволодович покинув Київ та за сином утік до Арпадів, а потім до земель Пястів, де мав родину. Примирившись на тлі загального лихоліття з Романовичами, сім'я князя Михайла перебралася на Волинь, де Ростислав отримав в управління Луцьк. Натомість сам князь Данило скинув з престолу в Києві представника смоленських Мономаховичів Ростислава Мстиславовича († після 1239), залишивши для захисту міста від монголів тисяцького Дмитра.

Утім 6 грудня 1240 р. номади захопили місто, а потім через Волинську і Галицьку землі рушили в Угорщину. Дорогою до січня 1241 р. вони захопили Колодажин, Кам'янець, Володимир і, можливо, Галич. Не було взято лише Холм, Кременець і Данилів. Наприкінці зими 1240 р. монголи підійшли до Карпат, де перевали загородили угорські загони. Легко здолавши опір у середині березня 1241 р., кочівники прорвалися через транскарпатські переходи в Паннонську низовину. Завоювання Угорського королівства відбувалося трьома шляхами. Пправе крило (Байдара) після взяття Кракова рушило через перевали малопольських Карпат (перевал Яблонка). Центральне крило (Бату), пройшовши Галицьку землю, рушило через ближні галицькі карпатські перевали («Руські ворота» — Верецький перевал, Вишківський-Торунський, Татарівський-Яблуницький), які вели в Потисся. Ліве крило (Кадана) рушило через східні і північні Карпати в Трансильванію — цю природну фортецю, яка здавна закривала шлях до Західної Європи всім кочівникам Сходу. Основні сили корпусу Кадана і Бурі, очевидно, пройшли шляхом уздовж Пруту і Черемоша з виходом на Німчицький перевал і Родну, що вели в саме серце Трансильванії. 11 квітня 1241 р. армія Бату і Субедея розбила угорців на річці Шайо біля села Мухі. Все літо і зиму монголи перебували в Угорщині, здійснюючи рейди до сусідніх країн. Навесні 1242 р. звістка про смерть каана Угедея (бл. 1186—1241) та різке похолодання змусили номадів повернутися до своїх степів. Одна з монгольських орд — улуса темника Ногая (1235/40—1300) — згодом зайняла Нижньодунайську низовину, південне і східне Прикарпаття, до яких входили галицьке Пониззя і болохівські міста.

Данило Романович упродовж вересня 1240 – початку 1241 рр. перебував в Угорщині, звідки переїхав до Мазовецької землі, а відтак після зустрічі з родиною рушив на Волинь. Тим часом у Галицькій землі почалась «велика смута». В столиці не було князя, вона поступово втрачала свою політичну привабливість. Бояри взялися до управління землею. Літописець повідомляв, що «бояри ж галицькі Данила князем собі називали, а самі всю землю держали»⁷², що, вочевидь, могло мати місце за відома Данила Романовича, бо забезпечувало незалежність міста від іншого князівського претендента. Але, з іншого боку, на цьому тлі значного впливу набирали окремі родини еліт чи окремі бояри, як, для прикладу, Доброслав Суддич чи Григорій Васильович.

Крім того, як пише літописець, Доброслав Суддич прийняв багатьох чернігівських бояр, які прийшли сюди ще з Михайлом Всеволодовичем, роздавши (а насправді продавши) їм кілька місцевих волостей. До рук боярина потрапила й стратегічно важлива коломиїська сіль, з доходів від якої фінансувалося князівське військо, котрі Доброслав «віддав» Лазарю Домажиричу й Івору Молибожичу («двом беззаконникам із роду смердів»⁷³).

Крім внутрішніх ворогів, у Галицькій землі князь Данило традиційно мав і зовнішніх. Так, восени 1241 р. Ростислав Михайлович, як правитель Луцька, разом з болохівськими князями, за підтримки деяких галицьких бояр, рушив у Пониззя, щоб захопити Бакоту – його волосний центр. Але під тиском Данилового печатника Кирила, який на той час перебував у Пониззі, колишній галицький князь Ростислав був змушений відступити. У відповідь на це князь Данило знищив кілька болохівських міст (Деревин, Губин, Кобуд, Кудин, Городець та ін.), позбавивши їх не тільки військових резервів, але суттєво послабивши потенціал допомоги монголам, яким болохівські еліти мали «сіяти пшеницю і просо».

Не захопивши восени 1241 р. галицьке Пониззя, Ростислав Михайлович уже на початку 1242 р. рушив на Галич, де перебували тільки намісники Данила Романовича та невелика військова дружина. З юним князем був і знатний галицький боярин Володислав Юрійович, котрий після взяття міста став у ньому тисяцьким. Але втриматися довше не вдалося через наступ Романовичів. Князь Ростислав разом із єпископом Галича Артемієм покинули столицю, мешканці якої поступово вже звикли

⁷² Літопис Руський. С. 398.

⁷³ Там само. С. 399.

до відсутності в ньому постійного володаря. Данило Романович не став їх наздоганяти, бо отримав звістку про повернення монголів. Князь зумів ще захопити Перемишль, де посадником був представник рязанських еліт Костянтин. Зазнав покарання місцевий владика та його «співець Митуса».

Однак влітку 1245 р. Ростислав Михайлович, на той час уже одружений з дочкою угорського короля Бели IV, вирішив з угорською і польською підтримкою втретє захопити Галич. Кампанія, що проходила в Перемишльській землі, включала ряд зіткнень із військами Романовичів, ключовим із яких була битва біля Ярослава 17 серпня 1245 р. У ній князь Ростислав та його союзники зазнали поразки, чимало представників знаті було вбито або потрапило в полон до Романовичів. Після їхньої перемоги восени 1245 р. монголи поставили перед Данилом Романовичем вимогу: «Дай Галич!», що й стало причиною його поїздки до хана Бату взимку 1245–1246 рр. З рук монгольського очільника він отримав ярлик на Галицьку землю («пів-отчину»), оскільки на Волинську, найбільш імовірно (за невстановлених обставин) такого ж ярлика раніше мав отримати князь Василько.

У грудні 1253 р. після тривалих і складних перемовин з Папою Інокентієм IV (1243–1254), ініціатором яких виступав князь Данило, він отримав королівську корону та інші вінчальні інсигнії. Під титулом короля Русі старший Романович мав намір отримати допомогу проти номадів та інших войовничих сусідів. Власне з цим останнім 10-річним етапом життя короля пов'язана остання згадка Галича, який 1255 р. зненацька захопив давній супротивник Романовичів – князь Ізяслав Володимирович, однак, почувши, що до міста наближаються відправлені Данилом Романовичем загони на чолі з його сином Романом, як свого часу в березні 1221 р. угорці, «вибіг на склепіння церковні». Чотири дні, знемагаючи від спраги, його люди тримали тут облогу, а потім здалися в полон та були відправлені до Холма.

Під кінець життя король Данило продовжував чинити опір союзникам номадів, узявши болохівські міста Меджибіж, Болохів та ціле Побужжя, спричинивши кілька монгольських походів у свої землі 1257 та 1259 рр., будучи змушеним урешті-решт переховуватися в Угорщині. Князі Василько Романович та Лев Данилович (бл. 1228 – бл. 1301) на вимогу темника Бурундая зруйнували укріплення міст Данилів, Стіжок, Львів, Крем'янець, Луцьк і Володимир. Завдяки сміливості захисників та хитрості князів, уцілів від розорення лише Холм.

Король Данило Романович помер 1264 р. Чин похорону відбувся у церкві Пресвятої Богородиці в Холмі⁷⁴. 1269 р. відійшов у засвіти й Василько Романович. Галич відтак на другу половину XIII ст. поступово перетворювався на регіональний політичний центр, залишаючись при цьому поважним церковним осередком. Такі зміни суттєво вплинули на демографію міста і краю, спричинивши відтік еліт.

Значна кількість історичних подій, відображених у наведеному вище короткому екскурсі, має археологічне підтвердження за результатами студій, що тривають понад 150 років. Цього безперечно зовсім недостатньо для висвітлення історії навіть основних частин і поселенських структур міста, проте, все ж, загальну динаміку його розвитку відчутти можна. Археологічних матеріалів періоду літописної історії Галича зібрано найбільше. Це, зокрема, не менше десяти храмів і сотні поховань біля них. Ідеться про десятки житлово-господарських будівель і п'ять палацових комплексів. Це, нарешті, оборонні, фортифікаційні споруди, інші укріплення та десятки тисяч предметів матеріальної культури, пов'язаних з функціонуванням означених об'єктів.

Літописний період давнього Галича починається, як ми зазначали, 1124 р., коли Галицьке городище перетворилося на княжий двір Івана Васильковича, а згодом — дитинець міста Галича на Дністрі з функціями столиці Галицької землі. На жаль, археологічні дослідження на його території майже не проводилися. Невеликі охоронні розкопки, здійснені Ю. Лукомським (1993—1994), підтвердили наявність тут оборонних стін XII—XIII ст. Повернутися до археологічних досліджень об'єкта керівництво Національного заповідника «*Давній Галич*» спробувало влітку — восени 2022 р.

1140 р. Володимирко Володаревич вибрав Галич для організації тут столиці Перемишльської, Звенигородської, Тербовлянської і Галицької волостей-земель. Його княжий двір було засновано в північно-західному куті Дністро-Лімницької височини (291 м) на пагорбі правого берега р. Лімниці біля Камінного Вивозу, яким проходила давня дорога. Остання ще добре збереглася і зараз простежується уздовж 2,5 км у вигляді заглибленої її основи (шириною 2,5—3 м). Своїм західним краєм вона стикується зі старим «галицьким гостинцем», який ішов від переправи (Ганівської) на південь у Карпатське підгір'я, а потім через Вишнівський-Торунський перевал до Угорщини. Через Дністер

⁷⁴ Літопис Руський. С. 425.

на північ згадана дорога вела в Більшівці (літописний Болшев), а далі на Тербовлю і Київ.

Укріплення Спаського городища зараз на поверхні не простежуються. У східній частині вони здебільшого знищені австрійським фортом Першої світової війни, а в південній та західній — глиняним кар'єром цегельного заводу. Площа городища могла становити близько 1,5–2 га. Дослідження Автора, проведені 1991 р. в східній частині урочища, виявили траншею від оборонної стіни-частоколу. Вона мала характерну ступінчасту з зовнішньої сторони форму (у верхній частині шириною 1 м, у нижній — 0,65–0,7 м). Траншея глибока, 2,2 м від сучасної поверхні. Заповнення — чорний гумустий ущільнений ґрунт зі значними домішками дрібного білого каміння. Цей частокіл, як показали дослідження, не мав тут традиційного зовнішнього оборонного рову у зв'язку з досить значним пониженням поверхні схилу пагорба в цій його частині. З внутрішньої сторони частоколу, очевидно, була двоповерхова оборонна бінарна прибудова (шириною 2,5–3 м).

У центральній частині Спаського городища Л. Лаврецький та І. Шараневич 1882 р., а потім О. Іоаннісян 1980–1981 рр.⁷⁵ досліджували залишки фундаментів кам'яного храму. За архітектурно-будівельними особливостями останній дослідник датував його зведення раннім етапом становлення галицької архітектури, заснованої на романських архітектурних традиціях Малопольщі, що пізніше знайшла своє продовження в архітектурі Владіміро-Суздальської землі. Датується храм першою половиною (серединою) XII ст., як і літописна 1153 р. церква Спаса.

Йдеться про чотиристовповий триапсидний варіант храму, збудований в романській квадратній білокам'яній техніці, яка ніде в цей час на землях династії Рюриковичів не використовувалася, крім літописної перемишльської церкви Св. Івана 1125 р. Її розміри становили 19,7х17 м. Азимут 110°. Фундаменти складено з каміння (галька). Церква мала незначне зовнішнє декорування та внутрішній фресковий розпис. Підлога викладена трикутними та чотирикутними керамічними плитками. Окремі з них мали рельєфне зображення типу «плетінки». Наявність фігурних плиток свідчить про існування омфалія (орельця) — статусу соборного (єпископського) храму.

⁷⁵ Иоаннісян О. Церковь Спаса в Галиче — памятник первой половины XII века // Древние памятники культуры на территории СССР. Ленинград, 1986. С. 102–109.

О. Іоаннісян усередині храму, під південною стіною, виявив чоловіче поховання. Яма глибиною 2,2 м від сучасної поверхні (0,36 м від тогочасної підлоги). На нашу думку, воно могло належати Володимиркові Володаревичу — фундаторові храму. Ще одне поховання виявлено із зовнішньої сторони цієї ж стіни. Простежено сліди великої (2,25x1,25 м) і глибокої (2,12 м) могильної ями. Поховання — у дерев'яній домовині. Ззовні північної сторони Л. Лаврецький розкопав дитяче поховання в кам'яному саркофазі. Автор 2009 р. дослідив ще 11 поховань далі на північ від храму, які вказують на існування тут великого (двошарового) кладовища.

Ще раніше, 1991 р., ми вивчали східну периферійну його частину, яка доходила аж до оборонної стіни-частоколу. Тоді тут дослідили ще 14 поховань. Відтак, загальна довжина кладовища (по лінії схід—захід) становила близько 30 м, а ширина — понад 40 м, яка доходила до північної оборонної стіни. Всі захоронення здійснено в неглибоких (0,3—0,55 м) ямах, на рівні передматерика. Поховання різностатеві й різновікові. За обрядом виявлено положення рук — ліва на грудях, права лежить на животі. Рідше обидві руки складені на животі. Всі поховання розміщені в чіткій рядній системі з помітним внутрішнім групуванням (сімейним). Кладовище двошарове, де ранні поховання відносять до середини XII ст., а пізні — до кінця XII—XIII ст. Під південною стіною ми виявили ще декілька поховань пізньосередньовічного кладовища, які свідчать про існування храму і в цей час неподалік францисканського монастиря з церквою Св. Пантелеймона (Св. Станіслава) та давніх сіл у його окрузі (Неліпче, Побережжя).

На віддалі 10 м на південь від фундаментів храму Автор 2009 р. дослідив потужну кам'яну вимостку — підоснову великої багатопверхової палацової споруди, як і передбачав О. Іоаннісян 1980 р. Судячи з меж поширення вимостки в обриві кар'єру (захід—схід), можна думати, що її загальна довжина становила близько 30 м за можливої ширини до 9 м (азимут 110°). У південній частині вимостка знищена глиняним кар'єром цегельного заводу. Решту було перекрито високим земляним валом та окопами австрійського капоніру Першої світової війни. О. Іоаннісян 1980 р. цей вал розсунув на ділянці шириною 10 м, де ми і заклали розкоп 2009 р.

Як показали наші дослідження, кам'яна вимостка (товщиною 0,10—0,15 м) сформована з дрібної гальки і уламків білого каміння (будівельні відходи), які лежать на похованому чорноземі. Найбільша ширина її збереження,

встановлена в межах розкопу, має 5 м. Між кам'яною вимостою і фундаментами церкви Спаса виявлено і досліджено дві фундаментні основи літописних (1153 р.) переходів, якими востаннє ішов на вечірню до храму Володимирко Володаревич. Їхня довжина 10 м, ширина 4 м. Азимут 20°, що відповідає орієнтації палацової споруди і церкви. Найкраще збереглися східні фундаменти, які мали вигляд довгого (9 м) фундаментного рову (шириною 0,95–1 м і глибиною 0,6–0,7 м до рівня материка). У зовнішній частині фундаментного рову простежено заглиблену в материк основу дерев'яного бруса (35х35 см). У внутрішній частині рову була ущільнена глиняна гідроізоляційна засипка (шириною 0,25–0,35 м). В середині фундаментного рову між дерев'яним брусом і гідроізоляційним шаром була основна засипка ґрунтом з великим вмістом дрібного каміння (будівельне сміття). Реконструйована висота цього вкопаного дерев'яного фундаменту, очевидно, становила 1,05 м (в три бруси). Аналогічною була структура західного фундаментного рову. Дослідження показали, що фундаментний рів не доходить до фундаментів церкви на 1 м. На краю була глибока (0,8–0,9 м) стовпова яма (0,4х0,4 м) під вертикальний квадратний брус із кам'яною обкладкою. Очевидно, тут був невеликий (0,75 м) прохід уздовж південної стіни храму під переходами.

З боку палацу східний фундаментний рів переходів заходить на 1 м у кам'яну вимостку. Тут, очевидно, існувала суміжна стіна між двома приміщеннями, а саме основною західною житловою (довжиною близько 20 м) і східною квадратною вежею зі сходами, які вели на третій поверх і на переходи («сені») розміром 8х8 м. Ця суміжна стінка мала складну фундаментну основу, яка включала як наземний кам'яний фундамент (шириною 0,45–0,5 м), так і заглиблений (0,75 м) фундамент під дерев'яний брус (довжиною 1,8 м) і вертикальний стовп (яма 0,2х0,5 м). Між приміщеннями зафіксовано невеликий (шириною 4 м і довжиною 2 м) окремий перехід, від якого збереглися заглиблені фундаментні основи стін (шириною 0,6–0,7 м і глибиною 0,4–0,5 м до рівня материка). Із внутрішньої сторони було вкопано дерев'яний брус (0,35х0,35 м), який ззовні мав гідроізоляційну засипку з глини і дрібного білого каміння.

Аналогічним був характер фундаментів, які проходили вздовж зовнішнього краю кам'яної вимостки по цілому її периметру. Східне приміщення, як і західне, характеризувалося у своїй підоснові щільною кам'яною підмостою з білого дрібного каменю. Лише в північно-західній частині зафіксовано невелику кам'яну вимостку з дрібної гальки. Вона,

очевидно, вказує на існування тут входу. Загалом дослідження показали складну будівельну і планувальну структуру цього палацового комплексу з переходами до храму. Зокрема, підосною усіх приміщень була кам'яна вимостка як гідроізоляційна прокладка під дерев'яну підлогу. Фундаменти були дерев'яними, вимощеними у формі заглиблених брусів з гідроізоляційною засипкою, що проходили вздовж кам'яної вимостки по її периметру. Саме на них і стояли дерев'яні стіни. Такою ж була структура фундаментів і переходів.

Уся палацова споруда, очевидно, мала три поверхи, складалася з окремих приміщень житлово-господарського і адміністративного призначення. Окреме місце в ній займала вежа зі сходами, які вели на третій поверх і на переходи. Реконструйована довжина переходів становила 9–10 м, а внутрішня ширина 3 м. Переходи були зістиковані з південною кам'яною стіною храму, точно в місці знаходження тут хорів, де і був зроблений прохід у стіні на рівні третього поверху (6 м). Конструкція цілого дерев'яного палацового комплексу була, очевидно, каркасною. За своїми архітектурно-будівельними особливостями він подібний до Південного палацового комплексу, виявленого на дитинці княжого Галича (Крилоське городище). Як перший, так і другий були зведені за часів Володимирка Володаревича в 1141–1152 рр.

Спаське городище з літописною церквою Спаса і з літописними переходами до неї з палацу відповідає всім ознакам княжого «заміського» двору Володимирка Володаревича. Знахідка олов'яної печатки єпископа Козьми дозволяє зробити припущення про існування тут і осідку першого галицького єпископа. Тоді церква Спаса була і першим кам'яним і кафедральним храмом княжого Галича до побудови Успенського собору. Досить великі розміри кладовища і його двошаровість свідчать про інтенсивне життя — як у твердині, так і в його ближніх околицях у XII–XIII ст. Поряд зі Спаським городищем розміщується і велике поселення.

Неподалік княжого двору Володимирка Володаревича (800 м на південь від нього, в ур. Полігон) в середині XII ст. було засновано, очевидно, латинський монастирський осідок з невеликою (діаметром 14,9 м) кам'яною однарусною ротондою-квадрифолієм. Її залишки досліджували Л. Лаврецький та І. Шараневич 1882 р., пізніше О. Іоаннісян — 1979 р.⁷⁶ Підлога церкви була викладена квадратними керамічними

⁷⁶ Иоаннисян О. Новые исследования одного из памятников галицкого зодчества XII века // Советская археология. 1983. № 1. С. 231–244.

плитками, серед яких траплялися з рельєфним зображенням, зокрема грифона і орла. Останні ідентичні плиткам із Успенського собору і розкопаної нами монастирської церкви літописного Василева на Дністрі. Фундаторкою монастиря в ур. Полігон, очевидно, була дружина Володимирка Володаревича, можливо угорка з походження. Необхідність такого монастиря з латинською церквою могла пов'язуватися з наявністю численного її угорського оточення.

Ротонда слугувала як баптистерієм (хрещальнею), так і усипальницею, що відповідає функціональному призначенню церковних споруд такого типу. Під час досліджень храму Л. Лаврецьким тут було знайдено три поховання, а О. Іоаннісяном — чотири поховання всередині й ще два зовні, біля північної стіни. Під час наших досліджень 1992—1993 рр. виявлено ще шість поховань, які вказують на існування тут невеликого кладовища, розміщеного на схід і на північ від ротонди. Усі захоронення здійснені в неглибоких ямах (0,7—0,8 м). Вони різностатеві й різновікові.

У результаті боярського бунту взимку 1145—1146 рр. Володимирко Володаревич знищив укріплення Галича як оплот боярської опозиції і як дитинець Галича на Дністрі періоду Івана Васильковича. На деякий час княжий двір Володимирка Володаревича перебрав на себе функції і роль дитинця столиці. Все ж князь розумів, що для дитинця такого нового великого столичного міста чотирьох волостей-земель потрібне інше місце. Тому з цією метою він і обрав резиденцією старе великохорватське Крилоське городище, яке вже ціле століття перебувало в стані запустіння.

Очевидно, раніше існувала заборона з боку києворуських (волинських) князів та їхніх намісників у регіоні щодо будь-якого відновлення цієї великохорватської політико-релігійної столиці. Аналогічною була ситуація і за теребовлянського князювання Василька Ростиславовича. Перші невеликі зміни, мабуть, намітилися лише в період утворення за Івана Васильковича Малеого Галицького князівства, коли на Дністрі заснували його столицю, в історичній підоснові якої був великохорватський Галич. І лише Володимирко Володаревич, який володів значно потужнішими ресурсами, вибрав для своєї столиці великохорватський Галич на Крилоському городищі. Його старий статус релігійної язичницької столиці князь замінив новим статусом релігійної християнської столиці. Тому першим великим об'єктом нового Галича став, певне, кафедральний собор, який, як і Галичина Могила, мав бути місцем інтронізації князів та центром політико-релігійного життя міста. Завершив його побудову і створення нової інфраструктури столичного

міста в середині XII ст. вже його син Ярослав Володимиркович. Якщо Галичина Могила пов'язувалася із символічним похованням воїна-героя, то Успенський собор — з Успінням (похованням) Богородиці й усипальницею Володимиркової родини.

Для організації дитинця міста Володимирко Володаревич обрав третій, великий (200x350x450 м) майданчик Крилоського городища, який у великохорватський період був підсилений військовими укріпленнями поліса. Він і зараз, за князювання Володимирка, виділявся ще добре збереженим високим південним валом та глибоким ровом зі сторони старої Галичиної Могили.

Наші дослідження 1993—1995, 1996, 1999—2000 рр. показали, що в середині XII ст. мали місце величезні роботи з улаштування нових фортифікаційних споруд по цілому периметру третього майданчика. Зокрема, в структурі південного валу було простежено різні конструктивні прийоми та, відповідно, різні типи оборонних стін. Вони залежали як від різних топографічних, природних умов, так і їхньої належності до різних соціальних частин міського замку. Все ж його головною спорудою був Успенський кафедральний собор.

Головний храм міста постав саме в планіграфічному центрі третього майданчика городища. Правда, пошуки його фундаментів тривали пів століття. Їх почали Л. Лаврецький та І. Шараневич 1884 р., а потім О. Чоловський 1890 р. та Й. Пеленський 1911 р. Не виявивши фундаментів собору біля Успенської церкви, вони, однак, показали перспективність даної ділянки городища щодо подальших студій. 1936 р. Я. Пастернак заклав біля Успенської церкви XVI ст. п'ять розвідкових траншей («зондів», як він їх називав). У будівельному смітті (товщиною 1,2—1,5 м) він виявив декілька шарів пізньосередньовічних поховань, які лежали на культурному шарі X—XIII ст. або були вкопані в нього. Ще п'ять траншей він заклав 1938 р. на схід від Успенської церкви на території старого сільського цвинтаря, окремі хрести якого ще стояли в часи досліджень його попередників. В останній траншеї (X) на глибині 2,8 м він нарешті знайшов фундаменти собору, які стали предметом його подальших досліджень 1938—1939 рр.⁷⁷

Фундаменти собору розміщувались на віддалі 12 м на схід від Успенської церкви. Вся площа, зайнята собором (40x35 м), становила

⁷⁷ Пастернак Я. Старий Галич. С. 82—154.

суцільне будівельне сміття (товщиною 1,5–3м), утворене засипанням руїн храму, для нівелювання (нарощення) внутрішнього подвір'я Успенського монастиря (Крилоського) XVII–XVIII ст. Верхній шар сміття, за даними Я. Пастернака, характеризувався жолоблоковидною цеглою (290x145x70 мм; 280x140x60 мм; 285x140x50 мм), полив'яними і неполив'яними кахлями, черепками посуду, монетами XVII–XVIII ст. Нижній шар цієї засипки вже характеризувався цеглою розміром 260x127x90 мм. Він лежав на самих руїнах собору*. Руїни собору являли собою шар з фрагментів кам'яних блоків з умістом вапняку, крейди, алебастру, тинку зі слідами фресок тощо. Рідше зустрічались керамічні плитки (113x110 мм; 100x100 мм) від мозаїчної підлоги, які лежали на тонкій глиняній підоснові.

В окремих місцях збереглася підлога з алебастрових плит. Як повідомляв Я. Пастернак, у цьому шарі будівельного сміття він виявив більше сотні поховань, які творили два, а то й три шари один над одним. Тілопокладення чоловічі, жіночі і дитячі. Це був парафіяльний цвинтар села Крилоса 1783–1817 рр. Від Успенського собору на час досліджень Я. Пастернака залишилися лише підмурки, фрагменти підлоги й невеликі ділянки стін. Найважливішими результатами його археологічних розкопок стали виявлення місця розташування собору, встановлення розмірів церкви (37,5x32,4 м), вивчення техніки мурування і багатого архітектурного декору.

Унікальною знахідкою було чоловіче поховання в кам'яному саркофазі, яке інтерпретоване Я. Пастернаком як тлінні рештки галицького князя Ярослава Володимирковича. Саркофаг розміщувався в західному притворі, справа від входу під дерев'яною підлогою, виготовлений з одного блоку з вапняку (207x65x67x72x75 см). На схід від нього (в ногах) було захоронення молодої дівчини. Слід згадати, що в XIX ст. під підлогою каплички, спорудженої на фундаментах собору (XVII ст.) на глибині понад 3 м від сучасного рівня поверхні, було знайдено «чотири домовини з гіпсового каменю, які при витяганні розпалися». На нашу думку, тут могли бути похованими лише Володимир Ярославович і

* Перша засипка, очевидно, здійснена в період побудови нового Успенського (початок XVII ст.) цегляного монастиря. Йому ж належали і перші (нижні) поховання під східною стіною черничої обителі. Друга засипка, очевидно, вже здійснена в результаті ліквідації цього монастиря і його цегляних стін (середина XVIII ст.). Наприкінці XVIII ст. тут було закладене парафіяльне кладовище.

брати Ігоревичі (онуки князя Ярослава). Так, Успенський собор справді був усипальницею останніх Ростиславовичів — Ярослава Володимировича, як фундатора, його дочки і сина та внуків. Опираючись на свої дослідження, Я. Пастернак визначив час спорудження собору 1157 роком.

У 1992—1996 рр. і 1998—2000 рр. архітектурно-археологічні дослідження решток собору провів архітектурний загін Галицької археологічної експедиції (керівники Ю. Лукомський та В. Петрик)⁷⁸. Вони відрізнялися від попередніх більш детальним вивченням конструктивних будівельно-технологічних і стратиграфічних аспектів, а також дослідженням об'єктів, які відносять до найдавніших археологічних горизонтів у зоні собору. Зокрема, було з'ясовано, що план збережених фундаментів собору являє собою великий чотиристовпний триапсидний храм, оточений з трьох сторін галереями, вписаними у квадрат зі сторонами 32 м (тобто 100х100 візантійських стіп по 32 см).

Хрестово-баневе ядро споруди обмежене прямокутником 26х20,8 м. Однак будівля від початку була задумана цілісною, разом з галереями. Фундаменти споруди стрічкові. Ширина поздовжніх підмурків 1,4—2,2 м, поперечних — 2,2 м. Виявлено два будівельні періоди в їхньому спорудженні. Перший — напівбутова кладка з блоків крейди і алебастру на слабкому піщано-гіпсовому розчині. Другий — порядова кладка з блоків алебастру та вапняку повторного використання на міцному вапняно-піщаному розчині. Рівень підосви фундаментів поступово спадає у північно-східному напрямі відповідно до рельєфу місцевості (перепад 2,5 м). Споруда, за висновками Ю. Лукомського, була первісно задумана як шестистовпний храм з нартексом та бічними галереями. План — центричний за композицією, подібний до базиліки (аналогічний базиліці в Печі, Угорщина, перша половина XI ст.).

На другому етапі новий план розраховувався на вписання шестистовпної внутрішньої церкви в намічену раніше планувальну структуру. Впродовж третього етапу закладки фундаментів виникали розпірні підмурки, а також розширилися фундаменти окремих ділянок західної та південної стін. Внутрішній храм став чотиристовпним. У товщі західної частини південної стіни споруджувалися сходи на емпори. Під час розкопок виявлено плиту саркофага зі слідами від поховання перед

⁷⁸ Лукомський Ю., Петрик В. Успенський собор княжого Галича: історія вивчення та нові дослідження // Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація». Львів, 1997. Ч. 8. С. 83—91.

дияконником, а також фундаментні рови пристінного бічного вітваря, а можливо, і тронного місця галицьких князів, як думають Ю. Лукомський і В. Петрик.

Крім того, було знайдено понад 80 фрагментів архітектурних деталей (нервюри, колонки, профільовані бази, карнизи, уступи, аркові дуги тощо). Наземна частина собору першого будівельного горизонту мурована виключно з алебастрових блоків на вапняно-гіпсовому розчині. Декор значно багатший. Цей перший будівельний горизонт Ю. Лукомський датує 40–50-ми рр. XII ст. (за Володимирка Володаревича). Після другого будівельного періоду храм був уже чотиристовпним і п'ятибаним, оточеним з трьох боків галереями (за Ярослава Володимирковича). Загалом різниця в техніці й матеріалі між двома будівельними стадіями дає підстави Ю. Лукомському говорити про послідовну роботу двох різних артілей майстрів. Найближчими є храми Владіміро-Суздальської землі середини другої половини XII ст., які будували галицькі майстри або за їхньою участю. В попередні роки серед істориків архітектури існували думки й про чернігівську та угорську артілі.

При проведенні охоронних архітектурно-археологічних розкопок на території собору було виявлено декілька об'єктів фракійського гальштату (IX–VII ст. до н. е.) і понад десять житлово-господарських споруд, датованих кінцем XI – початком XII ст. Останні досліджувались групою під керівництвом В. Войнаровського. Зокрема, розкопки показали, що й культовий об'єкт, виявлений колись Я. Пастернаком, був спорудою виробничого призначення для випалювання гіпсу з алебастру синхронного початку будівництва собору. Очевидно, цим самим часом датуються і п'ять напівземлянкових споруд з пічками-кам'янками. Їх покинули одночасно, а котловани засипали глиною, очевидно, перед початком будівництва собору. Можливо, всі ці пізні землянкові житла належали будівельникам у зимовий період.

Азимут землянок – у межах 10° – 20° , що загалом також вказує на їхню одночасовість. Подібними до них були ще вісім напівземлянкових споруд з пічками-кам'янками, які досліджені нами (В. Баран, Б. Томенчук), неподалік собору (ур. Сад). Одне з них (№ 1) мало котлован (3,8х3,6 м), вкопаний у материкову основу на 1 м (2,2 м від сучасної поверхні). Азимут 20° . Споруда згоріла, тому місцями збереглися сліди трьох вінців дерев'яних плах (шириною 7–10 см). Між дерев'яною обшивкою і стінкою котлована засвідчено товсту глиняну гідроізоляційну засипку. В північно-східному куті розміщувалася пічка-кам'янка з гальки і

колотого каміння (розміром 1,25х1,25 м і висотою 0,25 м). Конструкція дерев'яних стін, очевидно, зрубна, хоч на кутах і посередині стін є невеликі (діаметром 0,15–0,2 м і глибиною 0,2–0,27 м) стовпові ямки. Ці стовпчики були додатковим внутрішнім кріпленням дерев'яних стін з плах. Підлога була дерев'яною, на лежнях (шириною 6–7 см). Під підлогою також зафіксовано гідроізоляційний прошарок з дрібною обмазки (товщиною 8 см). Житло покинуте, а котлован засипано жовтою глиною.

Неподалік цієї будівлі була друга (№ 4). Котлован (4х3,7 м) заглиблено в материк на 0,7 м (1,2 м від сучасної поверхні). Азимут 15°. Споруда також мала стіни зрубною конструкції за наявності внутрішніх підпирних стовпів. У північно-західному куті зведена пічка-кам'янка (2х1,5 м). В північно-східному куті простежено сліди входу (0,45х0,5 м) довжиною 1 м. Зафіксовано 4 сходинки. Поряд, паралельно останній будівлі, знаходилася ще одна напівземлянкова споруда (№ 5). Її котлован (3,9х4,2 м) опущено в материк на 1,2 м. Між стінками котлована і дерев'яними стінами зрубу зафіксовано глиняну гідроізоляційну засипку. Крім того, простежено зовнішнє глиняне нарощення з ущільненої глини по цілому периметру котлована. Зрубні стіни з товстих плах (3–4 см) на кутах мали випуски (5–6 см). По кутах і посередині стін присутні стовпи (діаметром 0,15–0,2 м і глибиною 0,3–0,4 м). В північно-східному куті житла розміщена пічка-кам'янка, яка мала і окремі дерев'яні конструкції для влаштування полицок. Перед пічкою – передпічна яма.

Широка хронологія в датуванні цих напівземлянкових жител умовна (кінець XI – початок XII ст.). Їх загальна і одночасова засипка жовтою глиною перед влаштуванням на цій території кам'яного мощення передсоборної площі дозволяє відносити їх до середини XII ст. Фіксується і значне просідання кам'яного мощення в свіжу глиняну засипку їхніх котлованів.

Загалом на території Крилоського городища археологічно досліджено близько 30 напівземлянкових споруд з пічками-кам'янками, які датовано археологами X–XII ст., або кінцем XI – початком XII ст. Їхня концентрація дуже незначна. Найбільше вони відомі з території третього майданчика городища. Проте різна методика датування різними дослідниками не дозволяє поки що визначати їхнє місце в даній поселенській структурі.

Кладовище поряд із собором існувало від середини XII ст. Найбільш цікавою і, очевидно, найстарішою є ділянка, розміщена на схід від собору, яку досліджували Я. Пастернак та Іван Старчук 1941 р. Кладовище має 2–3 поверхи поховань (досліджено 99), що свідчить як про їхню

різночасовість, так і про обмеженість самої ділянки, виділеної під захоронення. Глибина захоронень від 0,2 до 2,4 м. Все ж у плануванні поховань всередині хронологічних груп простежується чітка рядність і групування могил. Поховання чоловічі, жіночі, дитячі. Декілька поховань мають кам'яні «подушки». Ранні, глибші 22 поховання Я. Пастернак відніс до «боярського цвинтаря» княжого Галича. Пізніші, неглибокі, очевидно, датуються XIV–XV ст., а ще 19 подібних поховань досліджено О. Мельничуком 2003 р.

Невелика ділянка цього кладовища розміщувалася і біля південної стіни собору. Там Я. Пастернак 1940–1941 рр. заклав дев'ять траншей і виявив 20 поховань, здійснених у неглибоких (1,4–1,7 м) ямах. Вони безінвентарні, різностатеві і різновікові. Ширина цієї південної частини кладовища сягала 20 м. Загалом цвинтар біля Успенського собору функціонував у період історії княжого Галича як єпископського і митрополичого релігійного центру від середини XII до кінця XIV ст. Упродовж кінця XIV–XVI ст. мав місце тривалий період занепаду Галича як «церковного міста», в якому собор виконував функції парафіяльного храму.

Із заходу перед собором була велика (40x40 м) горизонтально спланована соборна площа, мощена кам'яними плитами. З півночі на неї виходив головний в'їзд довжиною 120 м, який пролягав широким ровом, піднімаючись від літописних Німецьких воріт. У південно-західному куті соборної площі 1996 р. ми виявили кам'яну основу (1,7x1,7 м, висотою 0,5 м) під окремий стовп-колону. Вона складалася з великих блоків вапняку на глиняному розчині з домішками вугликів, товченого шамоту і кераміки, очевидно, це могла бути основа під ківорій, який тут стояв у XII–XIII ст.

На південь від соборної площі починалася велика передпалацова площа, мощена дрібноколотим камінням, яке могло бути й основою дерев'яного мощення. Вона доходила до південного палацового комплексу, розміщеного біля підніжжя оборонного валу на віддалі 45 м від собору. Перепад поверхні між ними становив 5 м, що визначало це місце палацу як найвище на території цілого третього майданчика городища. Саме тут і був головний адміністративний комплекс Галицької волості-князівства з усіма його службами.

На цьому місці протягом XII–XIX ст. розміщувалися дві головні адміністративні будівлі як періоду княжого Галича, так і пізньосередньовічного Галича—Крилоса як релігійного центру. Протягом

означеного часу тут неодноразово відбувалася перебудова та нова забудова різноплановими спорудами, що супроводжувалось нівелюванням тогочасної поверхні. Відтак стратиграфію (культурний шар товщиною 2–4 м) надзвичайно сильно порушено. Крім того, центральну ділянку комплексу нині займає будинок «митрополичих палат» (тепер музей), споруджений у XIX ст., що не дає можливості для подальших розкопок. На сьогодні досліджено лише незначну частину цієї перспективної ділянки.

Вивчення Південного палацового комплексу ми почали 1995 р. (розкоп II, 5x8 м) біля південно-східного крила митрополичих палат. На глибині 0,8 м було виявлено сліди сильно згорілої частини великої будівлі XII–XIII ст. з пічкою. Її дерев'яна підлога виявилась перекритою суцільним шаром глиняної обмазки (0,2 м). Крім керамічного матеріалу, знайдено фрагмент бронзового підсвічника.

Упродовж 1998–2001 рр. біля північно-східного крила митрополичих палат проводила дослідження Галицька архітектурно-археологічна експедиція (м. Львів, керівники – Ю. Лукомський, В. Петрик), учасники якої виявили північні, крайні фундаменти двох великих (двоповерхових) дерев'яних будівель, віднесених ними до середини XII ст. Фундаменти обох споруд дерев'яні (висотою 0,8 м, у дві колоди), бо у фундаментних ровах (шириною 1,2 м і глибиною 0,8 м) зафіксовано рештки тесаних брусів (0,32x0,32 м). Вони були обкладені корою, а починаючи з другого вінця покриті ззовні рідкою глиною. Внутрішні перегородки східної будівлі, яка перекрита зараз митрополичими палатами, теж стояли на дерев'яних фундаментах, але вже вкопаних на одну колоду (брус). За своїм характером вищеописані фундаменти подібні до дерев'яних фундаментів з брусів (0,35x0,35 м), виявлених нами в палацовому комплексі Спаського городища (княздвору Володимирка Володаревича). Ззовні східної споруди (0,5 м від стіни) по периметру стіни Ю. Лукомський зафіксував сліди стовпових ям (0,32x0,32 м і глибиною 1–1,2 м). Відстань між стовпами становила 3,53–3,56 м. Дослідники цього комплексу припускають, що довжина північної стіни першої споруди сягала 7,4 м. Відстань між обома спорудами була 4,6–4,8 м.

У розвалі наземних стін виявлено значні фрагменти глиняного заповнення стінової конструкції (товщиною 0,2 м) та фрагменти цегли (5,5x6x18,5x26 см), дрібні та великі уламки стопленого олов'яного даху. Очевидно, що перша споруда зруйнована через пожежу. Друга будівля менше постраждала від вогню і, мабуть, була розібрана. Обидві споруди

ідентичні за планувально-композиційним вирішенням та, імовірно, є одночасовими. Ю. Лукомський і В. Петрик стверджують, що нижній ярус цих будівель, певне, був зрубної конструкції з тесаних дубових брусів, покритих рідкою глиною. Другий поверх мав би мати каркасну конструкцію з цегляним та глиняним заповненням. Окремі фрагменти цегли та кам'яні уламки дають дослідникам підставу припускати наявність тут навіть архітектурного декору на стінах. Дерев'яні зовнішні стовпи свідчать про застосування в даному випадку прислупової (сохової) конструкції. Крім того, вони могли підтримувати, окрім навантаження даху, другий поверх будинку, що нависав над першим як своєрідна крита галерея. Гіпотетичні розміри споруд, за їхніми даними, 7,4х7,4 м. Дах був покритий олов'яними листами. Загалом вони трактують досліджені споруди як «житлові приміщення для членів князівської родини». А основні монументальні споруди мали б розташовуватися «далі на схід і на північ, творячи один-єдиний ансамбль з Успенським собором». Будівлі знищені пожежею наприкінці XII ст. На цьому місці, як вважають згадані дослідники (львівські архітектори), у XII–XIII ст. були ще послідовно збудовані дві каркасно-стовпові будівлі, за параметрами близькі до попередніх.

Наші дослідження 1997–2000, 2003–2004 рр. дозволяють говорити про набагато складнішу структуру цього першого Південного палацового комплексу періоду Володимирка Володаревича і Ярослава Володимировича. Він, очевидно, складався з двох великих будівель (східної і західної), розміщених північною (торцевою) стороною до соборної площі, а південною – до оборонного валу. Азимутальна орієнтація цього палацового комплексу становить 110° , що не збігається з орієнтацією собору (100°), які відтак трохи різночасові, хоча споруджувалися синхронно.

Основною була східна будівля, яка, очевидно, мала адміністративне призначення, а не житлове, як визначили Ю. Лукомський і В. Петрик. Довжина її, на нашу думку, була значно більшою, а площа 7,4х26 м. Ми визнаємо її двоповерховий характер і каркасну конструкцію стін, які стояли на заглиблених підвалинах у дві колоди (бруси).

Західна будівля досліджена нами значно краще, що дає можливість і охарактеризувати її детальніше. Зокрема, вона була одноповерховою спорудою з різними господарськими функціями в різних її частинах, які мали і різні фундаменти в конструкції стін. Її розміри 6х26 м. Середня частина цієї будівлі стояла на дерев'яних підвалинах, вкопаних лише на

одну колоду (брус) в передматериковий шар. Простежено сліди канавки від неї (шириною 0,35 м і глибиною 0,35 м). В межах цих заглиблених підвалин виявлено і декілька стовпових ямок (діаметром 0,5–0,6 м) від проміжних стовпів, які вказують на каркасно-стовпову конструкцію стін. Північну частину будівлі досліджували Ю. Лукомський і В. Петрик. Її каркасні стіни стояли на заглиблених підвалинах у дві колоди (бруси), як відзначають дослідники. Південна, крайня частина цієї споруди (біля валу) мала дещо складнішу конструкцію і функціональне призначення. Фундаменти тут також являли собою заглиблені в материкову основу колоди (брус 0,2х0,2 м), які з зовнішнього боку мали глиняну гідроізоляційну засипку (шириною 0,25–0,3 м). Крім того, ззовні по периметру західної (холодної, підвітряної) стіни на віддалі 0,15–0,2 м від гідроізоляційної засипки (0,5 м від стіни) виявлено додаткові опорні стовпи (діаметром до 0,3 м), основа яких вкопана в материк цілого на 0,1–0,15 м. Відстань між стовпами становила 1,7 м. Вони, очевидно, були пов'язані з дерев'яною обкладкою нижньої пристінної конструкції. Загалом тут, у межах розкопок липня 2001 р., вдалося простежити південно-західні кутові фундаменти стін цієї споруди, яка торцевою стіною прилягала до насипу валу. Будівля згоріла. Виявлено потужний завал з великих шматків глиняної обмазки стін і стелі (товщиною 10–15 см) з відбитками оброблених дерев'яних конструкцій.

У південному крилі цієї довгої (26 м) і вузької (6 м) споруди виявлено і частково досліджено велике підвальне приміщення. Його котлован було опущено в материкову основу на 0,8–1 м (3,8 м від сучасної поверхні). Зафіксовано сліди обгорілої дерев'яної обшивки стін та підлоги. Остання викладена дошками (шириною 0,2–0,25 м), що лежали на вкопаних (на половину товщини) дерев'яних лежнях, відстань між якими становила 1,25–1,3 м. Під північною стіною з її внутрішньої сторони виявлено стовпову яму (0,3х0,4 м і глибиною 0,9 м), яка мала розширення у верхній частині (0,6х1,1 м). У східній стороні підвалу простежено сліди входу (шириною 1,5–2 м) з дерев'яною обшивкою стін і підлоги. Дно входу має помітний підйом до виходу з підвалу у внутрішній дворик. Ще один заглиблений (1,3 м) вхід або перехід в інше приміщення виявили поряд. Його ширина у верхній частині 1,2 м і 0,6 м по дну. В підвалі знайдено три амфори (херсонський тип) і одну корчагу (візантійський тип). Поряд з ними були фрагмент скляної посудини і декілька уламків денців горщиків з клеймом. Комплекс речей у підвалі датується серединою XII ст., що підтверджує його стосунок до першого будівельного горизонту

Південного палацового комплексу. Підвальне приміщення повністю забутоване глиною, подібно до заповнення напівземлянкових споруд цього часу. Подібними є і конструктивні елементи облаштування стін та підвалин.

Загалом велика багатоповерхова східна будівля, певне, мала адміністративне призначення, а західна — вузька і одноповерхова, з підвалом у південному крилі — лише господарське. Остання в різних своїх частинах, як ми вже зазначали, була і різною за господарською функцією. Всі вони разом становили єдиний палацовий комплекс, побудований у середині XII ст. ще перед закладкою собору або одночасно з ним.

Між східною і західною будівлями розміщувався внутрішній довгий дворик (шириною 4,6–4,8 м) з окремою колонадою і навісами. Саме сюди виходили двері всіх приміщень — як адміністративного корпусу, так і, особливо, господарського.

Можливо, з цим Південним палацовим комплексом пов'язана й велика група кухонних печей (12 комплексів), розташованих поруч, на положому схилі оборонного валу. Печі досить великі (діаметром до 0,9–1,1 м) і часто вкопані в основу валу. Вони мають внутрішній передпічний заглиблений (0,2–0,3 м) майданчик, який інколи виглядає як окреме невелике приміщення (під навісом). У заповненні виявлено багато кісток тварин та інколи кераміка другої половини XII ст.

У середині XII ст. цей ранній палацовий комплекс (азимут 110°) періоду правління Володимирка Володаревича після пожежі було розібрано, а підвали засипано щільною глиною. Вся територія знівельована. Зазначмо, що таке нівелювання поверхні (майже до передматерика) відбувалося і навколо нього. Зокрема, напівземлянкові споруди (азимут 10°–20°/100°–110°) після пожежі також були покинуті, а котловани засипані.

У другій половині XII ст. в межах раннього палацового комплексу зведено новий. Це вже був період правління Ярослава Володимировича. Він закінчив реорганізацію Крилоського городища як дитинця нового княжого Галича та завершив будівництво Успенського собору.

Новий палацовий комплекс, на відміну від першого, вже був точно орієнтований відносно собору (азимут 100°), що свідчить про їх одночасовість і спільне розпланування. При цьому саме собор був основним азимутальним і метричним (модульним) центром, згідно з дослідженнями В. Петрика. Рештками цієї нової споруди є культурний шар (товщиною 0,1–0,2 м), зафіксований на глибині 1,9–2 м від сучасної

поверхні на ширину 12 м і довжину близько 26 м. Це якщо брати до уваги результати наших досліджень біля південно-східного крила митрополичих палат (1995 р. розкоп II). Отже, якщо ранній палацовий комплекс розміщувався південною торцевою стороною до валу, то цей — уздовж валу довгою стороною. На відміну від раннього комплексу, який складався з двох окремих будівель, він являв собою вже велику (12x26 м) одинарну (можливо, двоповерхову) споруду з внутрішнім поздовжнім членуванням (шириною 6 і 6 м). Своєю чергою північна і південна її частини також були розділені на окремі приміщення. В окремих із них були глинобитні печі (діаметром 0,6—0,8 м). Так, у західній частині комплексу, де була, очевидно, господарська частина, виявлено чотири печі, які традиційно розміщувалися під стінами приміщень. Біля них знайдено багато кісток тварин та уламків кераміки, зокрема амфорної тари. Цікавою знахідкою є залізний стилос-писало.

Фундаментною основою і цієї будівлі включно з внутрішньою поздовжньою стіною були заглиблені дерев'яні підвалини, від яких збереглася канавка (шириною 0,75 м і глибиною 0,2—0,3 м). Їх значна ширина вказує на присутність глиняної гідроізоляційної засипки.

Цей палацовий комплекс, очевидно, також був адміністративною будівлею, в західній частині якої розміщувалася господарська частина. На північ від цього західного крила палацового комплексу була, мабуть, ще одна велика окрема споруда господарського призначення. Від неї збереглося більше десяти стовпових ямок. Одні з них діаметром 0,5—0,6 м і глибиною 0,4—0,7 м, інші — діаметром 0,8—0,9 м і глибиною до 0,9 м. Вони вказують на стовповий характер конструкції цієї великої будівлі (конюшня).

З північної і західної сторін вона обмежена широкою смугою (8 м) з кам'яної вимостки, сформована з дрібноколотого каміння (товщиною 10—15 см). В окремих місцях зафіксовано два шари вимостки, що лежить на знівельованій поверхні сірого передматерика або на культурному шарі попереднього часу. Серед каміння зрідка траплялася кераміка другої половини XII ст., що дозволяє датувати її цим же часом. Крім того, це підтверджується і самою стратиграфією.

Вздовж північно-західного краю кам'яної вимостки простежено заглиблену (0,25 м) основу (шириною 0,35 м) від дерев'яної огорожі. Простежено 15 м її довжини. Наявність стовпових ям свідчить про стовпову конструкцію огорожі, яка, вірогідно, розмежовувала дві частини міського замку, а саме адміністративну частину і княжий двір.

Очевидно, за Ярослава Володимирковича в західній частині третього майданчика було зведено окремих княжий двір (2,5 га), який мав свою інфраструктуру і окремі укріплення. Його центральною спорудою був Західний палацовий комплекс, який став окремою князівською резиденцією: житловою і адміністративною. Він розміщений на північний захід від собору, на відстані 100 м від нього, на краю ескарпованого схилу (55 м до західного оборонного валу). Перепад висоти між собором і Західним палацовим комплексом становить 8 м. Його дослідження проводились упродовж 1994–1996 рр. (траншея 3, розкоп III).

Це була велика дерев'яна, очевидно, чотиричленна, багатоповерхова (до трьох) будівля на стовпах (стілцях-опорах). Її загальні розміри: довжина 24,5 м, найбільша ширина 15 м, діагональ 28,5 м. Західне приміщення мало розміри 6,5х11,0 м, центральне – 6х15 м, східне – 7,5х11 м, північно-східне (ганок із входом і сходами на другий поверх) – 3,5х3,5 м. Можливо, біля останнього було ще одне невелике (4х5,5 м) приміщення. Будівля орієнтована довшою віссю по лінії схід – захід з невеликим (30°) відхиленням. Азимут будівлі 120°/30°. Особливість конструкції і плану визначена топографічними умовами місцевості, а саме значним перепадом висот по лінії схід – захід (близько 3 м на 24,5 м довжини споруди). Цю особливість змушені були коригувати різною кількістю опорних стовпів, розміщених по периметру приміщень будівлі, які відігравали роль фундаментів.

Усього виявлено 37 стовпових ям. У тому числі 6(5) ям 1971 р. відшукав В. Ауліх (траншея I), який сприйняв їх за сліди огорожі. Крім одинарних, виявлено 15 подвійних (вісімкоподібних) ям. Ще близько десяти стовпових ям, очевидно, перебувають за межами дослідженої площі розкопу (16х27 м). Отже, загальна кількість стовпових ям могла становити близько 50. Найбільша їх концентрація простежена в західній частині будівлі, де найбільший перепад висот. Тут відстань між стовповими ямами становила 0,8–1 м. У східній частині, де перепад висот найменший, відстань між стовповими ямами була 4,5–6 м. Якщо одинарні стовпові ями розміщені по периметру будівлі, то подвійні – уздовж внутрішніх подвійних стін суміжних приміщень. Діаметр стовпових ям сягає в середньому 0,8–1 м. Ями мали майже правильну округлу форму, вертикальні стінки і рівне дно. Їхня висота від рівня виявлення становила 0,85–1,1 м (1,6–2 м від сучасної поверхні). Тобто вони заглиблені в лесовий ґрунт (материк) на 0,75–1,1 м. Ями західної сторони будівлі, розміщені по краю ескарпованої тераси, заглиблені в материк тільки на

0,4–0,55 м. Заповнення ям глинисте, сіре, дуже ущільнене. В ямах стояли великі вертикально вкопані колоди — опорні стовпи. Їх виводили на відповідну висоту, що становила єдину знівельовану фундаментну основу, на якій уже лежали нижні підвалини будівлі.

Західна частина споруди, з огляду на великий перепад висот, очевидно, перебувала нижче «нульової» лінії основи. Тут у підклітях розташовувалися господарські приміщення, що підтверджено археологічним матеріалом. Зокрема, у північно-західному куті виявлено рештки двох печей. Піч 1 (0,97x0,7 м) раніша, законсервована глиною, а піч 2 (0,8x0,8 м) пізніша. У цій частині приміщення знайдено найбільшу кількість керамічного матеріалу і тваринних кісток. В основному це були горщики з високо піднятими плічками, короткою шийкою і відігнутими назовні вінцями. Майже всі мають «дзьобоподібне», косо чи прямо зрізане викінчення. З внутрішнього боку цих посудин простежено закраїну для кришки. Плічка і верхня частина тулуба прикрашені лінійним (рифленим) поясом орнаментом. Інколи посудини ангобовані або покриті поливою. Вони датуються другою половиною XII — першою половиною XIII ст. До цього часу відносять і окремі залізні предмети: три шпори, стилос-писало тощо.

Привертає увагу велика кількість амфорної тари. Крім грецьких, багато фрагментів амфор галицького типу та мисок. У межах будівлі та на суміжній з нею території виявлено значну кількість керамічних плиток, якими, мабуть, було викладено підлогу одного або декількох парадних приміщень цього палацового комплексу. Всього знайдено понад 500 екземплярів. Зокрема, М. Каргером і В. Ауліхом під час розвідкових розкопок їх виявлено тут близько 400, а нами — більше 100 фрагментів плиток. Вони двох типів: трикутні (10x15x15 см) товщиною 2,6–2,9 см і квадратні (11,5x11,5 см) товщиною 1,5–2,1 см. Здебільшого на лицьовій поверхні останніх є рельєфні рослинні (криноподібні гілки, пальмові листки тощо) та тваринні (грифони, сирени та ін.) зображення з геральдичними знаками (двозубці, тризубці). Плитки покриті поливою зеленого, жовтого і коричневого кольорів.

З правого (північного) боку від входу до палацового комплексу виявлено велику (6x6 м) господарську будівлю з підвалом, орієнтовану щодо осі північної стінки палацу. Нижня її частина заглиблена на 0,8 м у материк. Під південною стінкою розміщено залишки печі на глиняному останці. У східній частині будівлі був великий (5,5x2 м) підвал з коритоподібним викінченням стінок. Із західної сторони палацового

комплексу, уздовж краю ескарпованої тераси, проходила вузька (2 м) кам'яна доріжка. Нижче неї, можливо, був невеликий (30х40 м) сад, який упритул підходив до західної оборонної стіни.

Загалом дослідження Західного палацового комплексу дозволяють говорити про його справді палацове призначення як князівської резиденції з житловими приміщеннями для родини і парадними залами для нарад і прийомів (гридниця), яка входила до інфраструктури окремого князівського двору. Він мав свою інфраструктуру і окремі укріплення, але входив до структури князівського міського (столичного) замку (7 га).

Так, археологічні дослідження на території третього майданчика Крилоського городища дозволяють нам говорити про нього як про дитинець княжого Галича і як про велику, багатофункціональну міську твердиню. На її території виділяються декілька окремих складових (суспільних) частин. Зокрема:

1. Успенський кафедральний соборний храм Успіння Богородиці з кладовищем як релігійна частина.

2. Південний палацовий комплекс з відповідними службами як адміністративна частина.

3. Західний палацовий комплекс як князівська резиденція і княжий двір.

Усі ці три основні частини розміщені в західній частині міського дитинця. Залишається малодослідженою північна і зовсім недослідженою його велика східна частина. Теоретично в північній частині міг розташовуватися:

4. Єпископський двір до його перенесення на територію Успенського кафедрального монастиря (ур. Золотий Тік).

5. Військовий двір з житлово-господарськими приміщеннями для гарнізону міг займати всю східну частину третього майданчика Крилоського городища.

Вся ця велика (200х350х450 м) територія міського дитинця мала потужну систему оборони, яку Автор спеціально вивчав упродовж 1993–1996, 1999–2000-х рр.

Зокрема дослідження високого південного валу в його крайній західній частині при дорозі через оборонний рів показали, що тут він мав ширину 7–7,5 м і висоту 1,2–1,3 м. Вал насипали з жовтої ущільненої глини. Всередині зафіксовано сліди внутрішніх дерев'яних стін, які дають можливість віднести їх за конструктивними особливостями до типу городень, зокрема трирядних (шириною 2; 3; 3 м). Друга і третя стіни

середньої городні виходили на поверхню валу, де, утворюючи оборонну стіну типу галереї (шириною 3 м), з внутрішньої сторони до валу з городень прилягала традиційно зрубна житлово-господарська прибудова (шириною 4 м).

Дослідження цього південного оборонного валу позаду Південного палацового комплексу показало, що в XII ст. попередній вал (другої половини X ст.) було на 1–1,5 м нарощено ущільненою жовтою глиною. Так, висота нового валу тепер уже становила 4 м, ширина – 16–20 м. На вершині валу, очевидно, були зведені бінарні дерев'яні зрубні стіни типу галереї (шириною 3–3,5 м). На широкому (10–12 м) і досить пологому внутрішньому схилі оборонного валу збудували кілька печей, які відносилися до першого будівельного горизонту Південного палацового комплексу.

Такими були оборонні конструкції південного валу зі сторони адміністративної частини міського дитинця, які доповнені глибоким (6–7 м) оборонним ровом.

Розміщений у західній крайній частині третього майданчика Крилоського городища княжий двір, який заснував Ярослав Володимирович, мав зовсім інші укріплення. Зокрема і з південної сторони. Це був п'ятий будівельний горизонт, датований серединою XII – серединою XIII ст. Ідеться про надзвичайно потужну дерев'яну оборонну стіну, збудовану на новій глиняній підсипці попереднього валу (0,3–0,7 м). На ньому були встановлені трирядні оборонні стіни (шириною близько 12,5 м). Зокрема, зовнішня бінарна стіна складалася з окремих вузьких бойових камер (досліджено 8), які мали ширину по фронту 1,6–1,9 м і довжину 5–5,1 м. Нижні вінці цих дерев'яних зрубних стін були вкопані в землю на півколоди. Зовнішня стіна була вкопана в основу валу на три колоди, що утворило відтак зовнішній земляний укiс висотою 0,6 м. Зовнішній випуск поперечних колод (подвійних) від суміжних приміщень сягав 0,2–0,8 м. За конструкцією це були прямокутні і трапецієподібні зруби. В зовнішніх, коротких стінах, очевидно, були облаштовані бійниці. Під ними спеціально оформили підвищення (шириною 0,8–1 м і висотою 0,6–0,7 м) для воїнів. Ця зовнішня оборонна бінарна стіна конструктивно пов'язувалася з внутрішнім рядом зрубних приміщень (досліджено сім). Їх внутрішні розміри в середньому: ширина 2–3 м і довжина 3,3–3,7 м. Нижні вінці вкопані в землю на пів колоди. За формою всі кліти цього середнього ряду прямокутні. Підлога горизонтально спланована, очевидно, була дерев'яною. Перепад висоти між підлогою зовнішнього і внутрішнього ряду становив до 0,8 м.

Кліті третього ряду (внутрішнього, з боку майданчика) княжого двору були значно більшими за своїми розмірами (3,5x4,5 м) та мали великі глинобитні печі. Отже, якщо зовнішні вузькі кліті з бійницями мали лише військове призначення, то середні – військово-господарське, а внутрішні – житлове.

Ця оборонна стіна згоріла приблизно в середині XIII ст. і зараз фіксується потужним шаром спаленини. Наявність численних великих фрагментів обмазки свідчить про її використання в оформленні (покритті) цих стін. Конструктивно всі трирядні кліті були взаємно пов'язані в одну складну будівельну конструкцію і становили одне ціле. Перекриття, очевидно, теж було спільним для цілого комплексу, з двосхилим дахом. На підлозі середніх і внутрішніх клітей знайдено багато керамічного матеріалу, зокрема амфорної тари. Серед речей заслуговують на увагу точильний камінь, уламок залізної шпори, ключ і фрагмент замка. Загалом керамічний матеріал ідентичний виявленому при вивченні Західного палацового комплексу і датується серединою XII – серединою XIII ст.

Із західної сторони, де зберігся ескарпований досить стрімкий схил з внутрішнім ровом та валом, у цей час існувала оборонна бінарна стіна зрубної конструкції (типу галереї шириною 4,5 м), зведена на рештках оборонних стін другої половини X ст. В одному з приміщень виявлено глиняну піч (діаметром 0,5 м), яка визначає призначення окремих приміщень в системі оборонної стіни і як житлово-господарське. З внутрішньої сторони перед оборонною стіною площа була вирівняна на ширину близько 8 м. Зовнішній ескарп, очевидно, і далі продовжував існувати після його відновлення. У верхній частині ескарпованого схилу простежено залишки додаткової оборонної дерев'яної стіни, яка слугувала для зміцнення основної зрубної бінарної стіни (1 м нижче від неї).

Подібною була й оборонна стіна, яка проходила вздовж північного краю майданчика княжого двору, над в'їзною дорогою, де було виявлено сліди зрубної бінарної галереї (шириною 3 м, нижче 1,5 м від рівня майданчика).

Зі східної сторони княжий двір, як ми зазначали, мав просту огорожу у вигляді паркана стовпової конструкції, який розмежував його з адміністративною частиною і собором (передсоборною площею). Цілком можливо, такий тип огорожі розмежував також ранню єпископську (двір) і військову (гарнізонну) частини. На жаль, їх дослідження носили дуже обмежений характер. Дещо краще вивченим є ранній єпископський двір, розташований на невеликій (80x80 м) пониженій площині,

обмеженій в'їздом (зі сторони Німецьких воріт) і ескарпованою дорогою (ур. Базар, на північ від собору). В. Ауліх тут, крім об'єктів фракійського гальштату, упродовж 1970, 1971, 1974 рр. виявив дві дерев'яні будівлі на кам'яних підсоновах XII—XIII ст. і декілька розрізнених поховань.

П'ята, військова (гарнізонна) частина міського замку (дитинця) мала найбільш потужну оборонну систему. Зокрема, південний вал тут на проміжку 230 м має висоту до 8,5 м. Розвідковими розкопками П. Раппопорта 1963 р. на вершині валу виявлено вузьку (1,5—2 м) кам'яну вимостку, а з зовнішньої сторони простежено дві берми. Наші дослідження 1999—2000 рр. дозволяють говорити про наявність у XII—XIII ст. у його конструкції дерев'яних городень. Оборонний рів тут мав ширину 30—35 м, а глибину до 8 м.

У системі третього майданчика Крилоського городища існувало два в'їзди: південно-східний, з напільної сторони (ур. Воротище), та західний (ур. Погарище). Перший був подібний до головного південного в'їзду, де перед подвійною системою з валів та ровів знаходився невеликий поперечний вал (довжиною до 30 м), з обох сторін якого проходили дві дороги (в'їзд — виїзд). У проїзді через вали, очевидно, розміщувалися дві вежі з воротами та мостом між ними.

Західний в'їзд починався біля західного підніжжя Крилоської гори, потім проходив уздовж схилу вгору. Через 200 м в'їзна дорога вже була заглибленою і фланкувалася окремими вежами та перекривалася першими воротами і можливо окремим поперечним валом та ровом. Наші розкопки ранньої весни 1998 р. на невеликому (10x25 м) останці зліва від дороги (на повороті) виявили потужну кам'яну вимостку. Вона була основою під дерев'яну зрубну будівлю типу високої (двоповерхової) вежі (4x4 м, азимут 65°). На першому поверсі в північному куті була піч-кам'янка. До вежі з обох сторін прилягала оборонна дерев'яна стіна, яка обмежувала цей останець. Уздовж оборонної стіни проходила кам'яна доріжка. Нижче цієї двоповерхової вежі XII—XIII ст. була ще одна, напівземлянкового типу споруда. Її котлован (3,2x3,5 м, азимут 25°) заглиблений у материкову основу на 0,5—0,15 м. У північно-західному куті розміщувалася піч-кам'янка. Очевидно, ця будівля теж була включена в систему охорони в'їзду як окрема вежа (двоповерхова, можливо), лише раніше, вірогідно, у великохорватський період.

Від місця розташування вежі дорога різко піднімалася вправо. Через 120 м вона, певне, входила до системи літописних Німецьких воріт. Після цієї, очевидно, надзвичайно потужної кам'яної вежі дорога розходилась

на три напрямки: на північ — до Золотого Току, на схід — до східних воріт (ур. Воротище) і на південь — на територію міського замку-дитинця. Останній мав вигляд глибокого (до 3,5 м) і довгого (до 80 м) в'їзного рову (шириною 5—3 м), спрямованого вгору, у бік центральної, найвищої площини (Південний палацовий комплекс) третього майданчика городища (азимут 20°). Перепад висоти між Німецькими воротами і південним палацовим комплексом становив 20 м. Ця природна особливість створювала вражаючий ефект їхнього домінантного місця у планувальній системі міського замку-дитинця, що відповідало і його суспільній значимості.

На північ від міського замку, де зосереджувалася вся політична влада землі-князівства і міста, розташовувався кафедральний Успенський монастир, який став і осідком галицьких єпископів. За значенням його можна вважати ще однією частиною дитинця княжого Галича, а саме релігійною. Якщо Успенський собор перейняв на себе основні функції язичницької Галичиної Могили, то кафедральний Успенський монастир замінив язичницьке полісне святилище великохорватського Галича. А крім того, він зайняв і його місце у структурі Крилоського городища, за яким збереглася і найдавніша назва «*Золотий Тік*».

На території Золотого Току невеликі розвідкові розкопки проводили Й. Пеленський, М. Каргер, В. Гончаров, В. Ауліх, О. Джеджора і Автор. Найбільші розкопки площею 4455 м² протягом 1938—1941 рр. здійснив Я. Пастернак, який інтерпретував Золотий Тік як «княжий двір» і «дитинець міста». Проте вже загальний асортимент речей із Золотого Току, який він наводив (десятки нагрудних хрестиків і хрестів-енколпіїнів, більше чотирьох молібдул з охоронними присвятами єпископам Козьмі, Теодорію та Іларіону, глиняні писанки, стилі-писала тощо), дозволяє говорити про його релігійну функцію.

Значну частину Золотого Току займає кладовище, що передбачає існування тут церкви, яка досі не виявлена. З нею, очевидно, пов'язані знайдені тут керамічні плитки (15,6x15,6 см) з рельєфними зображеннями пантер, грифонів, єдинорогів, сирен, грифозміїв, орлів, павичів, голубів та ін. Існувала тут у XII—XIII ст. і значна житлово-господарська забудова. Серед неї виділяється досліджена Я. Пастернаком велика двоповерхова дерев'яна палацова споруда шириною 3,7 м і довжиною 12 м (азимут 70°), яка стояла на потужній кам'яній підоснові. Вона, можливо, стосується єпископського осідку. Подібні монастирські структури з єпископськими осідками існували в усіх резиденційних містах держави Рюриковичів. Усі осередки мали і потужні фортифікаційні споруди. Наші

дослідження встановили, що в XII ст. на місці оборонного валу другої половини X ст. було зроблено підсіпку з сіро-жовтої ущільненої глини, особливо з внутрішньої сторони, де його наростили на ширину 5–6 м. Тут по його краю було влаштовано кам'яну підпірну стінку (шириною 0,6 м і висотою 0,4 м). Подібна існувала і з зовнішньої сторони валу. Так загальна ширина оборонного валу з південної напільної сторони тепер сягала 8–10 м. Уздовж підніжжя валу з його внутрішньої сторони зафіксовано мощену камінням доріжку. На вершині валу були зведені бінарні дерев'яні оборонні стіни зрубної конструкції (шириною 4–5 м). Подібні конструкції, мабуть, обмежували всю територію Успенського кафедрального монастиря на Золотому Току (130x145x150 м), який проіснував до кінця XVI ст.

На території крайнього північного (п'ятого) майданчика Крилоського городища (ур. Шевчуки) в XII–XIII ст. тривав процес його інтенсивної забудови. В. Ауліх у 1980–1983 рр. тут виявив три напівземлянкові споруди, які мали лише злегка заглиблений (до 0,25 м) котлован невеликих розмірів (3x3,5; 2,5x3,2 м) та пічки глинобитної конструкції, які типологічно відносяться до першої половини XII ст. Крім того, саме тут ним було досліджено «найбагатше житло, яке виявлене в Галичі». Окреслена споруда була невеликою (3x3,5 м), з неглибоким (0,25 м) котлованом. Конструкція стін стовпова. За висновками В. Ауліха, це житло згоріло в середині XIII ст. В куті на підлозі був кістяк жінки. Серед знахідок виділяються: бронзова фляга, бронзова посудина, сім точильних каменів, фрагмент кольчуг, уламки шпор, стремен, кінські пута, три сокири, дві коси, чересло та більше 30 інших залізних предметів. Також знайдено 57 цвяхів. Із прикрас виявлено 30 намистин та 91 фрагмент скляних браслетів. У будівлі знайдено й чимало уламків кераміки. Все ж конструкція споруди, характер та кількість речових знахідок дозволяють віднести її до частини господарського, а не житлового комплексу, який можна датувати XII ст.

Подібною була і яма № 6, яку В. Ауліх пізніше назвав «коморою майстра-ювеліра». Вона невелика (2,45x2,6 м), але досить глибока (1,7 м). В ній було знайдено залишки мішка з зерном, дві сокири, ключі й замок. Найцікавішими були три кам'яні й дві бронзові іконки, панікадило, 17 фрагментів хрестиків-енколпійонів, вісім бронзових матриць та 140 цілих і 17 уламків глиняних тигельників тощо. Крім того, тут виявлено шахову фігуру, 31 фрагмент скляних браслетів, амфору тару і кераміку другої половини XII – початку XIII ст. В південно-східній частині об'єкта

знайдено людські кістки та шість черепів. Конструктивні особливості цієї споруди, характер і кількість речових знахідок дозволяють говорити про неї як про господарську будівлю, що входила до одного житлово-господарського і ремісничого комплексу. Як і перша, вони, очевидно, відносяться до середини другої половини XII ст. В кінці XII — першій половині XIII ст. котлован останньої (яма № 6) було використано як яму для сміття. Загалом цей північний майданчик, розміщений не лише в крайній частині Крилоського городища, а й у його найнижчій частині (45 м нижче рівня Галичиної Могили), певне, відносився до Успенського кафедрального монастиря як його господарська і ремісничка ділянка.

У XII ст. через повну структурну реорганізацію Крилоського городища, яке тепер мало головне призначення як дитинець княжого Галича і де основним став третій майданчик як багатофункціональний міський замок, зовсім змінилося значення другого майданчика. Тепер ця територія (ур. Качків) вважалася замиською. Ще стояла в його центральній частині Галичина Могила, яка за 100 років позбулась не лише свого дерев'яного облицювання, а й релігійного значення для нового, вже християнського населення міста. На цей час було засипано і рів та розсунуто вал. Так об'єдналися в одне ціле два майданчики (перший і другий).

1992 р. на північ від Галичиної Могили ми виявили культурний шар (товщиною 0,35 м і шириною 10—15 м), сильно насипаний керамікою XII—XIII ст. та тваринними кістками, але без слідів житлово-господарських споруд, лише поодинокі вогнища. Можливо, тут, під стінами міського замку, була влаштована ринкова міська площа. Це характерна ознака тогочасних середньовічних міст, а тим більше столиць. На території старого першого майданчика, очевидно, розміщувався (під захистом трирядних оборонних валів) великий гостиний двір, де зупинялися численні гості міста та торговці.

Далі продовжували функціонувати і перші потрібні оборонні вали та рови. Основою оборони двох перших валів вважалися одинарні стіни простої стовпової конструкції з невеликою (1,5 м) бойовою доріжкою вздовж них завдовжки 540 м по всьому фронту. Третій оборонний вал мав, як і в попередній період (друга половина X ст.), набагато складнішу конструкцію. Зокрема, приблизно в середині XII ст. було підсипано земляний вал, висота якого сягла вже 2,5 м. На ньому і були встановлені оборонні стіни одинарної стовпової конструкції, подібні до оборонних стін двох перших валів. Бойова доріжка тут була мощена камінням. Тепер у системі оборонної дерев'яної стіни появилися окремі оборонні зрубні

будівлі (4x4 м), які мали функції окремих двоповерхових квадратних веж, де перший поверх мав житлово-господарське використання. Тут виявлено печі, керамічний матеріал, а в даному випадку і підвальне приміщення (глибиною 1,8 м). Дно оборонного рову XII—XIII ст. було на 0,7 м вище за дно рову другої половини X ст. Але і в ньому виявлено жолобоподібний рівчак для стоку води.

У XII—XIII ст. було поновлено і систему в'їзду через потрійні вали, яка, можливо, мала подібну структуру, як і в X ст., лише змінену й ускладнену згідно з новими будівельними традиціями і прийомами.

Очевидно, в XII—XIII ст. була значно більше заселеною вся східна частина Крилоського городища вздовж Мозолевого потоку, де проходила окрема оборонна лінія поряд з ескарпованим схилом берега. Окремі невеликі оборонні вали були споруджені і в системі кам'янистого русла Мозолевого потоку. Ці поперечні вали, які закривали шлях уздовж русла потічка, інколи сприймаються за залишки дамб.

Якщо вздовж лівого берега Мозолевого потоку, в межах Крилоського городища, упродовж XII—XIII ст. простежується досить щільна забудова, то на протилежному правому березі в цей час розташовувалися лише два монастирські комплекси. Перший — Юрівсько-Воскресенський, розміщений навпроти п'ятого майданчика (ур. Шевчуки) Крилоського городища, біля початку старої дороги, яка вела до Пітрицького монастиря через урочища Глинне і Воротиська. Монастирський комплекс складався з трьох основних частин. Найбільшою (50x80 м) була, очевидно, сама монастирська частина (ур. Юрівське), яка являла собою округлої форми майданчик. З північно-східної сторони, з боку ур. Гунища, ще добре збереглися невеликий вал і рів. Окремо виділена та частина, де містився церковний комплекс (церква і кладовище в ур. Воскресенське). Посередині цього невеликого майданчика підтрикутної форми (40x12 м) розміщувалася дерев'яна церква, яку досліджували Л. Лаврецький 1884 р., Я. Пастернак 1941 р. та Ю. Лукомський 1989—1990 рр. Останній — за нашою ініціативою.

Результати його досліджень показали, що церква була дерев'яною, зрубною з дво- або триярусною каплицею, план якої, найімовірніше, був восьмикутної (ротондальної) форми (діаметром 10 м). Її фундамент являв собою широку, але зовсім невисоку кам'яну підоснову з плит мергелю і частково гальки. Під час розкопок знайдено шматки олова і фрагменти дзвону. Під підлогою ротонди виявлено шість тришарових поховань, віднесених Автором дослідження до XII—XV ст. Навколо церкви було

кладовище, яке досліджували О. Іоаннісян — 1989 р. та Автор — 1994 р. Ми дослідили понад 30 захоронень. У східній частині вони двошарові, а в західній — чотиришарові. Глибина поховань — від 0,2 до 0,9 м. Ями не простежуються, бо вони здійснені в похованому чорноземі (культурний шар XII ст.). Поховання різностатеві й різновікові. У зв'язку з обмеженістю площі пізніші захоронення були здійснені вже через дорогу (ур. Під'юрівське). На цій території, згідно з розкопками Я. Пастернака 1939, 1941 рр., був «монастирський промисловий комбінат», бо тут було виявлено залишки ювелірної, ковальської, склярської та гончарної «майстерень». Зі знахідок особливо виділяються три бронзові матриці для тиснення срібних браслетів і котлів. Біля цих ремісничих майстерень простежено і сліди житлово-господарської забудови на кам'яній підоснові.

Цілком можливо, цей «монастир», як його трактував Я. Пастернак, був частиною житлово-ремісничої округи Успенського кафедрального монастиря, в тому числі з кладовищем для його залежного населення.

Другим монастирським комплексом був Прокаліївський монастир (ур. Прокаліїв Сад), розміщений навпроти другого майданчика Крилоського городища. Зі сходу він обмежений довгим східним валом, а з півночі — ярмом, уздовж якого ми простежили сліди оборонної стіни стовпової конструкції. Вона, мабуть, проходила і по цілому периметру монастирського комплексу (0,5 га). В центральній частині містилася невелика мурована ротонда, досліджена Л. Лаврецьким 1886—1887 рр. та М. Каргером 1955 р.⁷⁹ В результаті розкопок виявлено, що це була ротондальна споруда (внутрішній діаметр становив 9,5 м), до якої із заходу примикав притвор, а зі сходу — напівкругла апсида. Загальна довжина цілої будівлі становила 20,3 м. Фундаменти складені з річкового каменю та шматків вапняку, залитих будівельним розчином (шириною 1,1—2,2 м, висотою 1,3—1,7 м). У притворі Л. Лаврецький знайшов кам'яний саркофаг. Ще одне поховання він виявив ззовні ротонди. Наші дослідження 1993 р. слідів кладовища зі східної сторони не виявили. За даними розкопок О. Мельничука 2006—2007 рр., невелике кладовище було лише під південною стіною храму. Цей комплекс, очевидно, пов'язаний з монастирем Св. Пророка Іллі, який за писемними джерелами існував тут у XII—XVIII ст. Ми вперше здійснили музеєфікацію фундаментів цієї церкви-ротонди та встановили тут охоронний хрест.

⁷⁹ Каргер М. К. Указ. соч. С. 61—71.

Ще один монастирський комплекс розміщувався власне під Крилоським городищем, між річкою Луквою і Мозолевим потоком (ур. Царинка), але вже з північної сторони. Це була дуже низька надзаплавна тераса (4 га) р. Лукви. В її центральній частині на невеликому підвищенні В. Гончаров 1951 р. виявив залишки великої (двоповерхової) дерев'яної споруди, в якій використовувалися, за його словами, вітражні вікна. Вона могла як бути палацовою будівлею, так і мати культове призначення. Питання залишилося відкритим, оскільки дослідження були обмеженими⁸⁰.

У південній частині урочища Ю. Лукомський 1986–1990 рр. розкрив фундаменти (шириною 0,9–1 м і висотою 0,7–0,8 м) великої (18,9x14,65 м) дерев'яної церкви, яку він датував кінцем XII–XIII ст. План храму мав форму рівнораменного хреста, видовженого зі сходу трьома апсидами. Всередині були два стовпи-колони. Підлога викладена тесаними кам'яними плитами та керамічними плитками (12x12 см). В церкві знайдено три кам'яні саркофаги. Дослідник вважав, що йдеться про поховання Івана Васильовича і Ростислава Івановича. Навколо церкви-усипальниці розміщувалось і невелике кладовище (довжиною 16 м). Зі сходу воно було обмежене дерев'яною огорожею, виявленою Ю. Лукомським. Кладовище багатощарове, місцями до 4 ярусів. Загалом ним досліджено 106 поховань і 17 перепоховань. Захоронення здебільшого здійснені в глибоких ямах і в дерев'яних домовинах, що вказує, на нашу думку, на їхнє пізнє походження.

У XIII ст., як вважає Ю. Лукомський, на місці згорілого дерев'яного храму побудували велику (20,06x16 м) кам'яну церкву, яка не була закінчена. Загалом учений відносить цей церковний комплекс до літописного монастиря Св. Івана, який міг існувати тут ще і в пізньому середньовіччі. Залишаються відкритими питання як щодо існування дерев'яного чи кам'яного храму (за О. Іоаннісяном), так і щодо самого літописного монастиря.

Крилоське городище, як дитинець княжого Галича, в XII–XIII ст. мало поновлену зовнішню систему оборони, яка виникла ще в часи великохорватського Галича. Найбільш потужною вона, як і тоді, була зі сходу, на віддалі 300–500 м від городища, де були зведені Довгі вали. Все ж у цей період вона вже не була такою потужною. Їх дослідження показали наявність на підсипаних валах лише простих оборонних стін

⁸⁰ Гончаров В. К. Археологічні дослідження древнього Галича у 1951 р. // Археологічні пам'ятки УРСР. 1955. Т. II. С. 22–31.

стовпової конструкції, подібних до перших потрійних валів самого Крилоського городища.

Зовнішня система оборони в XII–XIII ст. стала тепер багатофункціональною. Зокрема, основну функцію зовнішньої оборони міста-столиці вже відігравали підміські княжі двори та укріплені монастирі, побудовані по периметру цього великого столичного комплексу. Так, зі східної сторони, поряд з давнім городищем, появився великий і добре укріплений монастир — Пітрицький Святоуспенський, що зайняв окрему виділену ділянку між двома глибокими ярами правого високого берега Дністра. Він стояв на початку давньої дороги, яка вела до Крилоського городища, до урочищ Воротище, Глинне, Гречище, Гунище, Юрівське і Воскресенське (3 км).

У підвищеній ділянці монастирського комплексу (ур. Гора-Монастир) Автор 1988–1989 рр. виявив і дослідив невелику (5х6 м) дерев'яну церкву-капличку, яка входила до структури кладовища. Вона була частково знищена пізніми (XIX ст.) будівлями панського двору та глибокими оранками. Її фундаменти складено з білої вапнякової плити (опоки) в один-два шари. Найкраще збереглися фундаменти північних стін (шириною 0,55 м). Фундаменти південної та східної стін, розміщені на краю природного підвищення, зазнали сильної деформації (сповзання). Сліди фундаментів західної стіни зафіксовані лише на рівні передматерика у вигляді тонкого шару розмитої опоки.

Наявність поховань біля стін церкви дала можливість уточнити планування самої будівлі. Це була невелика дерев'яна однозрубна споруда без апсиди типу каплиці-усипальниці. Цікавою особливістю її є те, що північна стіна має залом (1,5 м), який сприймається як своєрідний апсидний (вівтарний) приділ. У центральній частині церкви виявлено три стовпові ямки (0,23–0,47 м і глибиною 0,35 м), які утворювали різночасову групу. Вони є центром двох розбивочних діагоналей і, очевидно, пов'язані з конструкцією будівлі як основи колон. Загальні розміри церкви-каплиці: довжина 6,2 м і ширина 4,8 м, азимут 90°.

Під час досліджень знайдено багато залізних цвяхів, підсвічник-примікарій (західноєвропейський імпорт) та фрагмент хороса-панікадила. Крім того, виявлено понад 600 фрагментів керамічних плиток від мозаїчної підлоги, які належать до трьох груп. Найбільшою була перша група з трикутних плиток (13х19х19 см). До другої належать фігурні плитки, які в наборі утворювали орнаментальні пояси, до третьої — фрагменти унікальних складнофігурних плиток з рельєфним малюнком. Загалом

усі вони свідчать про наявність тут мозаїчної підлоги, викладеної різнокольоровими (жовтий, зелений, коричневий) трикутними плитками, та орнаментального поясу вздовж стін і омфалія з зображенням посередині.

Під підлогою церкви виявлено вісім поховань (шість в основній частині і два – в апсидній). Поховання тришарові. Здійснені в незвично для цього часу великих (1,9–2,05x0,6–0,8 м) і глибоких (до 1,4 м) могильних ямах. Одне захоронення було з кам'яною «подушкою». Всі поховання належать чоловікам зрілого віку. Навколо церкви розміщувалось велике кладовище. Досліджено 66 поховань. Захоронення, як і в церкві, тришарові й подібні за обрядом.

Церква-капличка була важливою частиною Пітрицького єпископського монастиря, який у XII–XIII ст. належав до Успенського кафедрального монастиря. Ігумени таких єпископських монастирів ставали, як правило, єпископами, а потім поверталися сюди після єпископського служіння. Так, цвинтарна капличка могла бути усипальницею для ігуменів та окремих галицьких ієрархів, а велике Пітрицьке кладовище – для монахів і парафіян Успенського собору. Невелике кладовище біля стін собору було призначене для боярських родин з княжого оточення.

У південній околиці княжого Галича, обмеженій великим ярмом Камінним, був один монастирський комплекс (Вікторівський), розміщений на високому мисовидному виступі правого берега Лукви. О. Чоловський та І. Шараневич 1885 р. виявили тут керамічні плитки від підлоги церкви та кам'яний саркофаг. З боку ріки в березі збереглися сліди старих печер. Поряд із цим давнім монастирищем проходила дорога і переправа через р. Лукву.

У західній околиці княжого Галича, вже вздовж Лімниці, розміщувалися два монастирські комплекси. Це Сокільський і Кирилівський монастирі. Крім того, тут існував невеликий монастир в ур. Полігон, про який ми вже згадували в контексті Спаського княжого двору Володимирка Володаревича.

Сокільський монастир займав високий мисовидний виступ правого берега Лімниці. Усна традиція і пізньосередньовічні джерела пов'язують його з монастирем, де була церква Воздвиження Чесного Хреста. Під берегом збереглися сліди давніх печер. Поряд проходила стара дорога, переправа через річку в напрямку до київського гостинця. Ще одна дорога в північному напрямі вела до Кирилівського монастиря і далі до Спаського княжого двору.

Кирилівський монастирський комплекс (3 км від Крилоського городища) займав найбільш підвищений пагорб у системі високого берега Лімниці (ур. Кирилівка). Тут за результатами досліджень Л. Лаврецького у 1882 р. та Ю. Лукомського впродовж 1981–1984 рр. виявлено фундаменти досить великого (15,5х20,2 м) кам'яного чотиристовпного триапсидного вежоподібного храму. Фундаменти (шириною 1,7–2,6 м) викладено регулярно кам'яною кладкою на глині, а також вапняно-піщаному розчині з домішками вугликів і обмазки. Ю. Лукомський датував храм кінцем XII – першою половиною XIII ст. Поховань у церкві не було. Лише одне окреме захоронення він виявив ззовні південної стіни. Воно було здійснене в глибокій (1,54 м) подвійній ямі. Під головою і в ногах покійника були кам'яні «подушки». Упродовж 1993–1994 рр. ми провели дослідження навколо храму, допускаючи будівництво церкви Олегом Ярославовичем – сином «нешлюбної» дружини Ярослава Володимирковича Насті Чагрівни. Названа, очевидно, на честь Кирила (архієпископа Олександрійського, 376–444), який засудив убивство і спалення 415 р. на вогнищі християнськими фанатиками Гіпатії (знаменитої жінки-філософа). Церква була присвячена передусім матері Олега, вбитій і спаленій на вогнищі галицькими боярами 1171 р. Неподалік Кирилівської церкви розташований курганний могильник, де в одному з курганів могла бути захоронена Настя Чагрівна (ур. Діброва).

Курганний могильник займає північний край великого комарівського курганного могильника епохи бронзи, розміщений на Лукво-Лімницькому вододільному плато (284 м н. р. м.). Могильник XI–XII ст. складається з двох курганних груп. У першій (західній) групі нараховується п'ять курганів: один великий (діаметром 14 м і висотою 1 м) і чотири менші (діаметром 5–7,5 м і висотою 0,5–0,7 м). Друга група (східна) розміщена на віддалі 30 м від західної. Вона складається з двох великих курганів (діаметром 10–15 м і висотою 0,8–1,5 м). Окремі з них досліджував Я. Пастернак (30-ті роки XX ст.), але інформація про них фрагментарна і суперечлива. Дослідженнями Автора 1992–1993 рр. у двох курганах (№ 3 і 4) виявили пошкоджені шурфами Я. Пастернака великі могильні ями (2–2,5х1–1,7 м і глибиною 0,5–0,7 м). В насипі кургану № 3 виявлено уламки кераміки XI ст., а в насипі кургану № 4 – початку XII ст. В могильних ямах зафіксовано сліди дерев'яних конструкцій. Звертає на себе увагу повний розклад у цих ґрунтах кістяків, а також відсутність інвентарю, що і стало, очевидно, причиною відсутності згадок Я. Пастернака про ці розкопки.

Серед 12 курганних могил у лісі Діброва виділяються дві могили, досліджені Я. Пастернаком і потрактовані ним як «давньоугорські» поховання. У першій (висотою 1 м і діаметром 14 м) виявлено дуже розкладене тілопокладення, здійснене в ямі (2,8x0,7 м і глибиною 0,9 м), орієнтоване по осі північний захід — південний схід. Зліва від черепа людини знайдено кінський череп із залізними вудилами і одним стременом. З правої сторони лежав гончарний горщик. Біля правої ноги були нагайка із золотим окуттям і дві залізні стріли. На грудях — бронзовий гудзик і одна намистина. На животі, де були руки, знайдено один великий золотий перстень із сердоліковою вкладкою і два персні з золотого дроту. На поясі зафіксовано одну залізну і одну невелику бронзову пряжки. У верхній та нижній частинах скелета виявлено 17 золотих і 20 срібних нашивних бляшок з рослинним орнаментом (штамп) від «оздоблення кафтана». У другій могилі (висотою 1 м і діаметром 16 м) учений виявив також майже цілковито розкладене тілопокладення, здійснене в ямі (2x1 м), орієнтованій по осі захід—схід. Над могильною ямою зафіксовано потужну кам'яну вимостку, на якій знайдено декілька фрагментів кераміки і перепалені кісточки та вуглики. Яма у верхній частині також заповнена камінням. Зліва від невцілілого черепа знайдено кінський череп із залізними вудилами, два залізні стремена (різні) та залишки сідла. З правого боку, біля ноги померлого зафіксовано залишки сагайдака і чотири залізні стріли. В районі ніг покійника знайдено одну залізну пряжку і залізний ніжик. Біля вже неіснуючого черепа виявлено дві срібні сережки. Під скелетом також було кам'яне заповнення. На дні могильної ями зафіксовано сліди стовпової ями (діаметром 0,45 м і глибиною 0,55 м).

Ці два поховання Я. Пастернак відніс до давньоугорських і датував їх рубежем IX—X ст., що на багато років стало загальноприйнятим у науці. Останнім часом київський археолог Олександр Моця заперечив висновки дослідника та відніс дані поховання до печеніго-половецьких. На нашу думку, відсутність зброї і наявність дорогих прикрас у цих двох курганних похованнях, очевидно, свідчить про захоронення тут двох знатних молодих жінок-половчанок кінця XI—XII ст. У цьому контексті надзвичайно цікавим є ще один окремий великий курган, названий «Насташиною могилою», розташований поблизу вищеописаного могильника. Я. Пастернак 1936 р. виявив тут скорчене поховання часу культури шнурової кераміки. Воно не виправдало сподівань дослідника віднайти в кургані поховання Насті Чагрівни. Проте цілком можливо, що

могилою жінки з половецького роду є одне із двох вищеописаних жіночих захоронень. Особливо це стосується другої могили (курган № 8), розташованої окремо від могильника, в його північно-східній частині, подалі від Кирилівської церкви. Очевидно, після загибелі й спалення на вогнищі Насті Чагрівни її останки було поховано на краю курганного могильника за половецькою традицією з дотриманням несторіанського обряду, який вважався християнською єрессю, що і стало релігійною причиною її вбивства-спалення на вогнищі галицькими християнськими фанатиками.

У північно-західному куті Західної округи знаходиться і Пантелеймонівське городище – княжий двір Романа Мстиславовича, політико-адміністративний центр княжого Галича в роки його правління та правління сина Данила Романовича. Це був їхній родовий княжий двір, який тоді ставав і своєрідним дитинцем княжого Галича.

Городище розміщене на високому (270 м н. р. м.) мисовидному виступі правого берега Лімниці, при впадінні її в Дністер. Із заходу городище примикає до глибокого яру, де б'є потужне джерело води (ур. Княжа Криниця). Майданчик (200x120x120x100x80 м) з усіх сторін обмежений валом та ескарпованим ровом. Автор 1991 р. досліджував його у східній та північній частинах городища. Зокрема, уздовж внутрішнього високого краю східного рову виявлено оборонні бінарні зрубні стіни (шириною 3 м), які стояли на потужній глиняній підсипці – нарощенні схилу. Вона утворила високу (5,5 м) ескарповану платформу над оборонним ровом. Подібна підсипка сформована по всьому периметру майданчика городища. Її спорудження було викликано досить пологим природним схилом усього пагорба. Від розсування ця потужна глиняна підсипка була заключена в дерев'яні стіни типу городень. Вже на них і звели самі оборонні стіни. Останні були поділені на окремі бойові камери з бійницями в зовнішній стіні. З внутрішньої сторони до оборонної стіни (шириною 3 м) примикали житлово-господарські приміщення (шириною 3 м). Якщо зовнішня оборонна стіна стояла на додатковому невисокому (0,6 м) валоподібному підвищенні, то внутрішня, житлово-господарська, навпаки, була злегка опущена (0,4 м) в материкову основу первинного схилу. Загалом вони становили один комплекс (шириною 6 м) під одним двосхилим дахом. В'їзд розміщувався з східного боку – з боку низовинного пониження. Оборонні стіни датуються XIII ст.

У центральній, підвищеній частині городища розміщена кам'яна церква Св. Пантелеймона, очевидно, зведена князем Романом на

честь свого діда Ізяслава Мстиславовича, київського князя упродовж 1146–1151 рр. (з перервами), котрий мав хрестильне ім'я Пантелеймона. Церква чотиристовпна, триапсидна (19,88x17,69 м, азимут 20°).

Фундаменти складено рядами каменю на розчині з домішками битого вапняку. Глибина закладки 1,4 м. Підлогу виклали чотирикутними (12x12 см) та трикутними (12x20x20 см) керамічними плитками. Стіни збереглися на висоту 7–14 м. На зовнішніх і внутрішніх кам'яних блоках стін є численні рисунки та написи (графіті). Храм має два входи: західний, головний, з перспективним різьбленим порталом і південний, боковий. Витоки конструктивної схеми церкви одні дослідники вбачають в архітектурі Ордена цистерціанців, інші – в архітектурі Вірменії. Все ж більшість учених розглядають її як синтез романської і давньоруської архітектури. Під час реставраційних робіт усередині храму траплялися окремі захоронення. Авторські дослідження 80-х рр. ХХ ст. прилеглого до церкви майданчика зі сходу слідів кладовища не виявили, причиною чого стала наявність тут князівського палацового комплексу.

Палацовий комплекс розташовувався на невеликому (25x35 м) мисовидно оформленому майданчику, розміщеному на схід від церкви Св. Пантелеймона (20 м від неї). Саме тут упродовж 1991, 2005–2008, 2012 рр. Автор дослідив залишки великої дерев'яної споруди першої половини ХІІІ ст., яка мала два будівельні горизонти. Очевидно, перший – часів Романа Мстиславовича, другий – Данила Романовича. У значній частині вона пошкоджена пізньосередньовічною спорудою та новітніми ямами. Нижче рівня палацового комплексу зафіксовано культурний шар більш раннього часу. Зокрема, досліджено три житлові споруди, дві з яких відносяться до першої половини ХІІ ст. Вони невеликі (4x4 м і 4,5x4,5 м), з ледь заглибленим котлованом (0,1–0,15 м), їх азимут 90°. Третя споруда була більшою (5x6 м) і з іншою орієнтацією (азимут 45°). До останньої відносяться і декілька великих господарських ям. Даний комплекс, очевидно, датується вже другою половиною ХІІ ст. Цей культурний шар було перекрито кам'яною вимосткою з крупної гальки в один шар. У цій південній частині вона сильно поруйнована новітніми перекопами. Все ж ця кам'яна вимостка мала місцями чіткі границі, що дало можливість говорити про неї як про широку (1,5–3 м) кам'яну підоснову (з відмосткою) під велику споруду. Особливо чітко фіксувались її східна (азимут 350°) та південна (азимут 230–240°) сторони. Ця східна сторона кам'яної вимостки мала продовження по лінії південь – північ. Тут ширина вимостки становила близько 2 м, а товщина – до 0,2 м (галька в два шари). Північна,

крайня частина кам'яної вимостки лежала на глиняній підсипці, що було викликано значним пониженням давньої поверхні (початок різкого північного схилу, пагорба). Вимостка з гальки тут була доповнена місцями і великими фрагментами білого каміння (вапняку), що значно її зміцнило. В кутовій, північно-східній частині цієї комбінованої кам'яної вимостки виявлено окремих кам'яний фундамент, складений з великих блоків вапняку (0,8x0,35x0,5 м або 0,33x0,47x0,2 м) в один шар. Ширина фундаменту 0,8 м, а простежена довжина — 4 м. Фундамент просів і нині має перепад поверхні до 0,4–0,5 м. Фундамент і кам'яна вимостка композиційно одночасові (азимут 350°). Саме тут був північно-східний кут будівлі. Так, загальна довжина цілої східної частини вимостки становила близько 26 м. Це була східна сторона будівлі. Північна стіна споруди лежала на кам'яній вимостці з гальки, яка мала вимощення з вапняку. Ширина цієї північної вимостки також сягала близько 2 м. Її простежено на довжину 7 м. Подібний характер кам'яної вимостки мав місце і з західної сторони. Її довжина дорівнювала близько 38 м. Віддаль між західною і східною вимостками була близько 10 м, що і становило ширину споруди.

За характером і планіграфією кам'яної вимостки можна думати, що вона була підосною великої (шириною 10 м і довжиною 26–38 м) дерев'яної двоповерхової споруди, зведеної впоперек мисовидного підвищеного майданчика на віддалі 30 м від апсид храму Св. Пантелеймона. За своїм планом вона була незвично трапецієподібною (26x12x38x12 м), орієнтованою довгою віссю по лінії північ — південь з відхиленням 10–15° на захід. Споруда мала, певне, внутрішню тричленну структуру і складалася з трьох великих приміщень (перший поверх). Особливо добре простежена одна поперечна стіна (розкоп V) із заглибленою фундаментною основою під дерев'яні підвалини. Крім того, в ній було зафіксовано чотири стовпові ями. Дві середні, можливо, вказують на існування тут дверей.

Основним було центральне приміщення, де виявлено понад 20 керамічних (чотирикутних) плиток від підлоги, що вказує на його парадне використання. У північному приміщенні знайдено багато уламків кераміки та кісток тварин і риби, що свідчить про його господарське використання.

Нижче цієї кам'яної вимостки, зокрема в північній її частині (розкоп III), зафіксовано культурний шар (тваринного до 0,15 м) з керамікою початку XIII ст. В його основі на рівні материка (розкопи II, III, IV) простежено близько 40 стовпових ям, які відносяться до більш ранньої

дерев'яної споруди (перший будівельний горизонт). Ями в основному круглі, великі (діаметром 0,5–0,9 м) і глибокі (0,8–1 м в материку та 1,7 м від сучасної поверхні). Особливо велика група ям (27) знаходиться в північній, крайній частині будівлі (розкоп III), де найбільший перепад поверхні біля схилу. Всередині цих ям зафіксовано залишки квадратних стовпів (30x30 см). Всі вони взаємно орієнтовані (азимут однієї зі сторін дерев'яного стовпа-бруса 15–20°) відносно краю схилу, до якого і примикала ця рання велика дерев'яна споруда на стовпах. Крім квадратних стовпів, виявлено і декілька круглих (діаметром 30 см). Окремі стовпові ями виявлено і в південній частині споруди. В більшості випадків кам'яну вимостку ми старалися не руйнувати, щоб зберегти її для майбутньої музеєфікації на вимогу Національного заповідника «*Давній Галич*». Тому ті стовпові ями, які могли бути під вимосткою, залишилися невиявленими. Крім того, тут (розкоп V) простежено і невеликий (4,5 м завдовжки) фрагмент кам'яного (галька) фундаменту. Його ширина 0,4–0,5 м і висота 0,4 м (азимут 330°).

Отже, згідно з характером і планіграфією стовпових ям можна думати, що вони були фундаментною основою дерев'яної двоповерхової споруди. Найкраще збереглася її північна частина з виразним господарським (житловим) характером. Гірше збереглася південна частина будівлі, яка, очевидно, була більшою мірою парадною. Загалом вірогідні розміри цієї ранньої споруди могли становити 10–12x20–22 м (азимут 330–340°). Як і попередня, вона розміщувалася впоперек майданчика. Її західна стіна була парадною, із дверима і вікнами, зверненими до храму. До східної стіни примикала окрема велика господарська споруда, зведена на потужній глиняній підсипці, в цій вузькій і пониженій мисовидній частині пагорба (розкоп V, 2008 р.). Як і палацовий комплекс, який мав два будівельні горизонти, вона також мала два будівельні горизонти, які цілком їм відповідають.

До першого, раннього будівельного горизонту, опис якого ми щойно закінчили, відносилася велика (7x9–9,5 м) дерев'яна споруда (азимут 330°), яка складалася з декількох окремих приміщень. Досліджено два з них. Північно-східне (3,3x3,7 м) має заглиблений котлован (0,25–0,6 м), у верхній частині якого (по його краю) зафіксовано основу зрубних стін. Південно-східне (3,2x3,2 м) теж має заглиблений котлован, але вже округлої форми. В його середній, найнижчій частині розміщена велика (діаметром 0,95 м) глиняна піч із передпічною ямою. Поряд знаходиться і невеликий кам'яний (галька) робочий майданчик. На підлозі обох

приміщень, крім керамічного матеріалу, знайдено багато кісток тварин, зокрема великої рогатої худоби та птиці. Через деякий час залишки цієї споруди (7х9,5 м) було засипано глиною (0,25–0,3 м). На цій новій підсипці споруджено нову будівлю (7х7 м), азимут 350°. Це був уже інший будівельний горизонт, а саме другий.

Ця будівля теж складалася з декількох суміжних приміщень, які мали неглибоку (0,25–0,35 м) внутрішню частину. В північно-східному приміщенні (3,8х4 м) в його південно-східному куті були великі плити, які, очевидно, виконували роль своєрідних робочих столів. У південно-східному приміщенні (3,5х5 м), в його північно-західному куті, розміщувалась велика (діаметром 0,75 м) глиняна піч. Крім кераміки, в цій споруді знайдено багато кісток тварин. Структура обох будівель і характер археологічного матеріалу свідчать про їхнє кухонне використання в системі князівських палацових комплексів. Зокрема, ранній палацовий комплекс (першої половини XIII ст., часів Романа Мстиславовича), в підоснові якого були стовпи-опори, мав форму великої (10–12х20–22 м) прямокутної споруди (азимут 330–340°), до східної стіни якої примикала окрема споруда (7х9 м) кухонного призначення, що мала ще декілька внутрішніх приміщень (3,2х3,2; 3,3х3,7; 7х7 м). Пізніший палацовий комплекс (другої половини XIII ст., часів Данила Романовича) в підоснові мав кам'яну вимостку, яка окреслювала його незвичну трапецієподібної форми будівлю (26х12х38х12 м, азимут 350°). До східної стіни примикала окрема споруда (7х7 м) кухонного призначення, яка мала ще декілька внутрішніх приміщень (3,8х4; 3,5х5; 7х3). До цього другого будівельного горизонту, очевидно, належить і велика (довжиною 10 м, азимут 90°) траншеєвидна яма для сміття, виявлена нами в південній частині цього мисовидного майданчика (розкоп I, 1991 р.).

Отже, наші дослідження Пантелеймонівського городища дали підставу віднести його до укріпленого князівського замку Романа Мстиславовича. Він був побудований на початку XIII ст. як його окремий княжий двір, де перебували його військова дружина, адміністрація та родина. Центральною спорудою княжого двору була кам'яна церква Св. Пантелеймона, яка мала стати його родинним, династичним храмом – місцем хрещення його дітей, онуків і їхньою родинною усипальницею. Саме тут його і було поховано після загибелі 19 червня 1205 р., а пізніше 1206 р. вже перепоховано у Володимирі. Біля церкви розміщувався і великий палацовий комплекс, який був не лише житловою, а й, очевидно, адміністративною спорудою в часи правління в князюму Галичі Романа

Мстиславовича. В середині XIII ст. після перебудови палацовий комплекс уже належав Данилові Романовичу, який, правлячи в Галичі більше часу, очевидно, перебував на старому княжому дворі батька. Церква Св. Пантелеймона набула статусу соборного храму Романовичів, на противагу Успенському соборному храму Ростиславовичів.

У ближніх околицях Пантелеймонівського городища, за переказами, було ще три церковних комплекси XII–XIII ст., які свідчать про виняткове значення в структурі Галича цього княжого двору Романовичів і його округи. Зокрема, 1989 р. Автор разом із письменником Степаном Пушиком (1944–2018) виявили залишки кам'яного храму в південно-західній околиці с. Шевченкове (200 м від Пантелеймонівського городища). Розвідкові розкопки, проведені Ю. Лукомським у наступні роки, тут показали й сліди кладовища, яке могло обслуговувати княжий двір Романовичів.

Північна округа над Дністром уже цілковито пов'язувалася з «боярською» частиною Галича. Як ми зазначали раніше, княжий Галич XII–XIII ст. мав дуже складну структуру. Це було викликано не лише причинами його утворення, а й складною суспільно-політичною міською поселенською організацією. Зокрема, в структурі столичного Галича можна виокремити два основні містотворчі центри, які були наслідком «своєрідного двовладдя» як у місті, так і в князівстві. Першим був князівський крилоський центр, другим – боярський галицький центр на Дністрі. Вони виступали як «два міста» зі своєю інфраструктурою і, зокрема, зі своїми посадами.

Дослідження посаду княжого Галича, який займав досить велику територію вздовж лівого берега р. Лукви (близько 300 га на проміжку 5 км), дозволяють говорити про його двочленний характер, а саме, що підгородівська частина (120 га) біля князівського центру на Крилоському городищі головно підпорядковувалася та економічно і соціально залежала від нього. Залуквівська частина посаду, очевидно, була боярською (180 га). У зв'язку з цим вирішується питання і ролі в цей час Галицького городища, яке, очевидно, було «боярським замком» (а не лише боярина Судислава). На жаль, археологічні дослідження тут майже не проводили, що не дозволяє нам охарактеризувати цей боярський центр (дитинець) Галича на Дністрі. Щодо посаду княжого Галича, то це найменш досліджена його частина. Тому окремі історики почали говорити, що він був «майже позбавлений посаду». Він і зараз залишається маловивченим, а у зв'язку з цим і точно структурно не локалізованим.

Підгородівський посад складається з двох основних частин. Перша (20 га) знаходиться під самим Крилоським городищем, між р. Луквою і Мозолевим потоком (ур. Царинка). Друга (близько 100 га) розміщена вже на протилежному (лівому) березі Лукви (ур. Підгороддя, Четверки).

Правобережна частина посаду являє собою низьку надзаплавну терасу р. Лукви. Виділяються лише два невеликі підвищені місця. На одному В. Гончаров частково дослідив залишки великої дерев'яної споруди, яка могла мати стосунок до монастирського чи боярського двору, а друге пов'язане з дерев'яною церквою і кладовищем, дослідженим Ю. Лукомським у 1986–1990 рр. Останній церковний комплекс міг стосуватися, як вважає дослідник, літописного Іванівського монастиря.

1993 р. ми провели розвідкові розкопки в різних місцях урочища Царинка для перевірки наявності тут культурного шару. Було з'ясовано, що під потужним (1–1,2 м) шаром світло-сірого ґрунту, утвореним у результаті замулення цієї заплавної території, залягає культурний шар XII–XIII ст. (товщиною 0,45–0,6 м). Очевидно, часте затоплення цієї заплавної місцевості було причиною її нестабільного заселення і обмеженого використання.

Лівобережна частина посаду починається від устя р. Луквиця, що під Крилоським городищем, і йде вздовж р. Лукви вниз по течії ще на 3,5 км. Наші розвідкові розкопки в його крайній південно-західній частині, зокрема в ур. Надгорб 2003 р., показали наявність тут потужного культурного шару XII–XIII ст. У північній частині села Підгороддя В. Петегрич 1997 р. виявив скупчення керамічних плиток (11x11 см), які вказують на існування у даному місці давньої церкви. На цьому ж місці досліджено 11 поховань, які підтверджують розміщення тут церковного комплексу. Неподалік (ур. Пасовище) Ю. Лукомський і О. Джеджора в результаті охоронних розкопок 1990–1991 рр. виявили сліди інтенсивної житлово-господарської забудови XII–XIII ст. Найбільш цікавими об'єктами були довгі рівчаки (шириною 0,35–0,44 м та 0,4–0,7 м і глибиною 0,6–0,7 м), на дні яких простежено ями від стовпів, що дозволяє інтерпретувати їх як залишки огорожі (частоколу). В окремих місцях зафіксовано і сліди глиняного укусу. Виявлені стіни огорожі оточували досить значну територію, можливо, в межах окремих садіб чи інших поселенських комплексів, зокрема і церковних, оскільки всередині однієї з ділянок, обведених частоколом, знайдено скупчення керамічних плиток (11,5x11,5 см). На цій же частині посаду ними виявлено також печі виробничого призначення.

У центральній частині цього лівобережного посаду (ур. Четверки) розміщений великий церковний комплекс (ур. Церквиська). Ю. Лукомський дослідив тут 1987 р. невелику дерев'яну двозрубну церкву (нава 7,4х7,1 м і вівтар 4х4,16 м). Вона, очевидно, була однією з перших, побудованих у середині XII ст. на посаді княжого Галича в часи Володимирка Володаревича. На початку XIII ст. на місці цього згорілого храму звели нову, також невелику (22,75х11 м), але вже кам'яну церкву. Планувальна структура храму складалася з прямокутної нави, притвору та апсиди. За аналогією з широко розповсюдженими в Західній Європі церквами такого типу вона, мабуть, належала до храмів латинської (католицької) традиції. Фундаменти храму в 1884–1885 рр. досліджував Л. Лаврецький та повторно в 1987 і 1990 рр. – Ю. Лукомський.

Дослідження Автора 1992–1993 рр. тут виявили невелику (шириною до 17 м) ділянку кладовища під південною стіною церкви. Могильні ями, опущені в шар будівельного сміття, мали незначні розміри (1,7х0,7 м) та невелику глибину захоронення (0,6–0,65 м). Ю. Лукомський при північній стіні церкви виявив частину монолітного саркофага. Основна частина кладовища розміщувалась на віддалі 100 м вздовж берега р. Лукви.

На схід від церкви на віддалі 17 м від її апсиди ми дослідили залишки фундаментів великої ротондальної двоповерхової палацової дерев'яної споруди (13х14,5 м), синхронної храму. Вона стояла на кам'яній (галька) підоснові. Всередині простежено три окремі приміщення. Цей церковний комплекс з житлово-господарською палацовою спорудою, очевидно, був окремим двором-плебанією, яка належала якійсь частині посадського населення латинського віросповідання. На південь від цього церковного комплексу Автор, а пізніше О. Мельничук виявили сліди інших житлово-господарських споруд XII–XIII ст.

У східній частині згаданого урочища (Четверки – Церквиська), але ближче до р. Лукви В. Ауліх 1973 р. простежив один з ремісничих центрів з виплавки й обробки заліза. Серед іншого він знайшов багато залізних шлаків, крицю та залишки печей. Поряд розміщувалася житлово-господарська забудова, в якій досліджено декілька споруд XII–XIII ст. Серед керамічного матеріалу звертає на себе увагу велика кількість амфорної тари. У північно-східній частині цього урочища (ур. Острів) ми простежили сліди інтенсивної житлово-господарської забудови. Зокрема, було виявлено кам'яні (галька) фундаменти під окремі дерев'яні споруди.

У крайній, північній частині підгородівського посаду (ур. Цвинтариська, навпроти дороги до ур. Городок) розміщується ще один окремий церковний комплекс. Тут Л. Лаврецький (1884 р.), а О. Іоаннісян — 1985 р. дослідили фундаменти кам'яної чотиристовпної триапсидної церкви (18x16 м). Біля храму Л. Лаврецький знайшов пошкоджений кам'яний саркофаг та чотири окремі поховання. Упродовж 1991—1992 рр. ми простежили східну, крайню частину кладовища, яке мало довжину близько 45 м. Загалом досліджено 26 поховань, два з яких були підплитовими. Захоронення неглибокі (0,35—0,6 м) до рівня материка. Вони належали як чоловікам, так і жінкам та дітям. Це було одне з найбільших прицерковних кладовищ (одношарове) княжого Галича, що відповідає і досить великій житлово-господарській забудові в цьому мікрорегіоні (ур. Тереміж, Городок), який довго виступав як окрема поселенська структура, може, пов'язана з церковною (єпископсько-митрополичою) власністю, про що свідчать і окремі перекази, і топонімія.

Отже, дослідження в лівобережній частині підгородівського посаду (довжиною близько 3,5 км), незважаючи на їхній обмежений характер, підтвердили його житловий, господарський і ремісничий характер. Забудова, очевидно, була садибного типу. В межах цього посаду виявлено чотири церковні комплекси. Один з них, очевидно, був латинським. Усе це свідчить про неоднорідний склад його населення, яке загалом було підпорядковане князівській владі.

Галицько-залуквівський посад займав значно більшу територію, ніж підгородівський. Він розміщувався на території площею близько 180 га і складався з двох основних частин: галицької і залуквівської. До галицького посаду належали північно-східне дністровське правобережжя під Галицьким городищем (довжиною 1200 м і шириною до 300 м) та нижньолуквівське правобережжя під Галицькою горою (довжиною 1100 м і шириною до 250 м). До залуквівської частини посаду належало нижньолуквівське лівобережжя до Дністра (довжиною 1500 м і шириною 400—700 м), яке в північно-західній частині доходило до хутора Гробиська (ур. Мнішський Сад).

За писемними джерелами, на території галицько-залуквівського посаду існувало п'ять церковних комплексів. Проте найважливішим об'єктом була, безперечно, пристань на Дністрі, яка мала велику і складну інфраструктуру, а саме прокопаний вздовж берега відвідний канал (довжиною близько 600 м і шириною до 30 м), де вже не було такої швидкої течії, як біля корінного берега Дністра. Над входом до каналу

існувало невелике (0,5 га) городище, виявлене нами в ході розкопок. Його вал та рів зараз розсунуті. Городище, очевидно, відіграло важливу роль в охороні інфраструктури дністровської пристані давнього Галича.

Треба з прикрістю зазначити, що археологічних досліджень як на галицькій, так і на залуквівській частинах посаду не проводили. Окремо можна згадати лише про незначні археологічні розкопки, проведені О. Іоаннісяном 1988 р. та Автором 1990 р. на території Мнішського Саду, де, очевидно, існував досить великий церковний комплекс, розміщений на плато (275 м над р. м.) високого і обривистого берега Дністра. Церковної будівлі не знайдено, але було виявлено дуже велике (1,5 га) кладовище XII–XIII ст., яке, очевидно, обслуговувало боярську частину населення галицько-залуквівського посаду цього «боярського міста» Галича на Дністрі.

Ми виявили 35 захоронень, серед них одне в кам'яному саркофазі й шість підплитових поховань. Останні здійснені в досить глибоких (1,2 м) і великих ямах (2,4–2,5х0,9–1,22 м). На їхньому дні простежено сліди дерев'яних конструкцій. Могильні ями на рівні давньої поверхні були перекриті великими кам'яними плитами. Цікавою особливістю інших могил були вперше зафіксовані нами залишки дерев'яних надмогильних плит (щитів), збитих цвяхами. Крім них, тут було виявлено і кам'яні надмогильні вимостки з дрібноколотого каміння. В окремих похованнях знайдено фрагменти золотоканої тканини та сліди вишивки золотими нитками (на грудях і ший). Це вкотре підтверджує, що кладовище обслуговувало багаті боярські й торгові та ремісничі родини Галича на Дністрі, було їхнім колективним некрополем.

Центральним і головним об'єктом давнього Галича на Дністрі, безперечно, було Галицьке городище, розташоване на високому (70 м) мисовидному виступі берега Дністра. Як показали невеликі археологічні дослідження Ю. Лукомського 1991–1994, 1997 рр. та В. Оприска 1997 р., тут спочатку було велике (3 га) городище ранньозалізного часу, у другій половині XI ст. – укріплення теребовлянських намісників, а вже на початку XII ст. – княжий двір Івана Васильковича. В XII–XIII ст. твердиня належала галицьким боярам, зокрема Судиславові. Проте все це лише наші логічні міркування, які ще не підтверджені археологічно. Отже, незважаючи на значний археологічний поступ досліджень княжого Галича періоду його літописної історії, залишаються маловивченими або зовсім не відомими багато його історичних місць, які формували це велике місто-столицю XII–XIII ст.

АРХЕОЛОГІЯ ПІЗНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОГО ГАЛИЧА ЯК «ЦЕРКОВНОГО МІСТА» І РЕЛІГІЙНОГО ЦЕНТРУ ГАЛИЧИНИ

У пізньосередньовічний період княже, столичне місто Галич остаточно розпалося на дві окремі самостійні поселенські структури: Галич як «церковне місто» з центром на Крилоській горі і Галич як «старостинське місто» з центром на Галицькій горі. Цей третій, пізньосередньовічний період історії міста загалом досить добре вивчений, зокрема А. Петрушевичем, Й. Пеленським, М. Грушевським, М. Дашкевичем, І. Крип'якевичем, М. Котляром, Матвієм Стахівим, Софроном Мудрим, Борисом Гудзяком, Іваном Паславським, Ігорем Скочилясом, Русланою Шеретюк, Олегом Чуйком та ін.⁸¹ Втім, археологія пізньосередньовічного Галича,

⁸¹ Петрушевич А. О галицких епископах со времён учреждения Галицкой епархии, даже до конца XIII века // Галицкий исторический сборник, издаваемый Обществом Галицко-русской материцы. Львов, 1854. Вып. II. С. 3—192; Пеленський Й. Назв. праця; Грушевський М. Духовна Україна: зб. творів. Київ: Либідь, 1994. 540 с.; Дашкевич Я. Галицько-Волинські землі на перехресті орієнтацій: Захід, Русь, Схід (кінець X — середина XIV ст.) // Українські землі часів короля Данила Галицького: церква і держава. Статті й матеріали / редкол. В. Гаюк, О. Гринів, Я. Дашкевич та ін. Львів: Логос, 2005. С. 28—29; Крип'якевич І. Назв. праця; Котляр М. Галицька Русь у другій половині XIV — першій чверті XV ст.: історико-нумізматичне дослідження. Київ: Наук. думка, 1988. 140 с.; Стахів М. Христова Церква в Україні 988—1988. Нарис історії Української Католицької церкви. Львів: Стрім, 1993. 584 с.; Мудрий С. Нарис історії Церкви в Україні. Рим: Українська Папська Колегія св. Йосафата, 1990. 296 с.; Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. Львів: Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2000. 426 с.; Паславський І. Галицька митрополія. Історичний нарис. Львів: [Б. В.], 2007. 125 с.; Скочиляс І. Галицька (Львівська) єпархія XII—XVII століть: організаційна структура та правовий статус. Львів: Вид-во УКУ, 2010. 832 с.; Побуцький С. Галицька митрополія. Галич: [Б. В.], 2011. 199 с.; Шеретюк Р. М. Релігійний фактор у контексті геополітичних трансформацій на Галицько-Волинських землях (друга половина XIII — перша половина XV ст.). Дисертація... кандидата історичних наук / Рівненський інститут слов'язнавства Київського славістичного університету. Київ, 2006. 225 с.; Чуйко О. Монастирі Галичини (середина XVI — початок XX століття). Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2011. 188 с.

хоча й має свої здобутки завдяки, зокрема, студіям А. Петрушевича, Л. Лаврецького, І. Шараневича, О. Чоловського, Й. Пеленського, Я. Пастернака, В. Ауліха, Ю. Лукомського, Б. Томенчука і О. Мельничука, все ж залишає ще чимало невирішених питань і недосліджених пам'яток.

Цей третій пізньосередньовічний період історії давнього Галича охоплює понад 500 років — від середини XIII ст. до 1785 р. Із втратою ролі політико-адміністративного центру як князівського столярного міста одразу кількох династій (руські Ростиславовичі й Романовичі, угорська — Арпадів) давній Галич надовго залишався релігійним і церковним центром краю, еволюціонувавши у три етапи. Перший тривав від середини XIII ст. до 1596 р., другий упродовж 1596—1700 рр., третій — 1700—1785 рр.

Перший етап. Ще від середини XII ст. в князюму Галичі розміщувався осідок галицьких єпископів. Зокрема, на початку, за правління Володимирка Володаревича, осідок розташовувався на території його княжого двору (Спаське городище). Він тоді тимчасово міг бути дитинцем міста, літописна церква Св. Спаса — кафедральним храмом. Саме тут знайдено олов'яну печатку — молівдовул єпископа Козьми (1156—1167). Пізніше осідок галицьких єпископів перемістився на Золотий Тік, де розміщувався Успенський кафедральний монастир княжого Галича. Якраз тоді почав формуватися дитинець міста на Крилоському городищі, де було закладено і Успенський собор. Саме звідси, з Золотого Току, походять ще сім печаток. Загалом за княжих часів із літописів відомі лише окремі галицькі єпископи, зокрема Козьма і Артемій.

Десь на межі 1302—1303 рр., за правління Юрія I Львовича (1301—1308/15), київського митрополита Максима (1285—1305) й патріарха Атанасія I (1230—1310), галицький єпископ Нифонт (1303—1305) став першим галицьким митрополитом. «Митрополія Галича» отримала восьме місце в каталозі митрополитів Константинопольської патріархії. Вважається, що новий владика не отримав патріаршого висвячення. Не був визнаний константинопольським патріархом і галицький єпископ Гавриїл (1326—1331), якого призначив галицьким митрополитом Юрій Болеслав II Тройденевич (1325—1340). Він же призначив галицьким митрополитом Теодора (1338—1340), також галицького єпископа, якого врешті визнав константинопольський патріарх Іоанн XIV Каліка (1334—1347). Після смерті Юрія II його державу розділили між собою литовський князь Любарт Гедимінович (1299—1383) і король Польщі Казимир III (1333—1370). Галицький митрополит Теодор покинув свій митрополичий осідок у Галичі й перебрався на Волинь.

1347 р., за патріарха Ісидора I (1347–1350), Галицьку митрополію було ліквідовано, а її єпархії (Галицьку, Перемишльську, Холмську, Володимирську, Луцьку, Турівську) підпорядковано київському митрополитові Теогносту († 1353), який перебував тоді в Москві. 1370 р., ще за часів правління короля Казимира III і патріарха Філотей Коккіна (1353–1355, 1364–1376), Галицьку митрополію було канонічно відновлено. Митрополитом став галицький єпископ Антоній (1370–1391). В цей же період, 1375 р. згідно з установчою грамотою Папи Григорія XI (1370–1378), за короля Польщі й Угорщини Людовіка I (1370–1382) з династії Анжу та управителя королівства Русі Владислава Опольського (1326/32–1401), Галицьку єпископську латинську кафедру піднесли до гідності митрополії з підпорядкуванням їй Перемишльської, Холмської і Володимирської латинських єпархій. Із цього часу тут відомі галицькі архиєпископи Християн (1365–1371), Антоній (1371–1375), Матвій з Егера (1375–1380), Бернард (1385–1390), Якуб Стрепа (1390–1409), Миколай Тромба (1410–1412) та Ян із Ряшева (1412–1414).

Так, у першій половині XIV ст. Галич набув найвищого релігійного статусу — центру Галицької митрополії. Галицькі єпископи (Нифонт, Гавриїл і Теодор) стали митрополитами, що сприяло значній розбудові Успенського кафедрального монастиря на Золотому Току. Він став справжнім «дитинцем» нового, тепер уже «церковного (митрополичого) міста» Галича на Крилоському городищі. Археологічно ми простежили 1995 р. нову підсіпку оборонного валу та нарощення його внутрішніх схилів, вимощених камінням (галька). Зверху валу стояли потужні оборонні дерев'яні стіни стовпової конструкції. Навколо цього внутрішнього майданчика Золотого Току (130x145x150 м), де розміщувалися Успенський кафедральний монастир і єпископський осідок, звели ще й зовнішні укріплення. Вони обмежують площу до розмірів 220x250 м. Це вже був справді великий оборонний митрополичий комплекс із відповідною інфраструктурою. До неї, безперечно, належав і Успенський собор зі своєю інфраструктурою на старому княжому дитинці, який почав поступово занепадати без князя. «Місто бояр» на Дністрі в цей час, навпаки, переживало відносно піднесення без окремого диктату князя, чого бояри так прагнули впродовж багатьох десятиліть.

Від середини XIV ст., коли галицькі землі відійшли до королівства Польщі, «боярське місто» на Дністрі набуло статусу окремого міста Галича з маґдебурзьким правом (до 1367 р.). На Пантелеймонівському городищі, яке ще недавно було княжим двором Романовичів, постав осідок

латинських єпископів, а 1375 р. і архієпископів. Проведені нами 2006 р. дослідження на південь (10 м) від церкви під руїнами францисканського монастиря (XVI–XVII ст.) на глибині 2 м виявили кам'яні фундаменти великої (приблизно 8x17 м) дерев'яної палацової споруди-осідку галицьких латинських єпископів.

1378 р. Людовік I усунув Владислава з уряду намісника, передавши землі королівства Русі під управління угорських воєвод. 1387 р., за польської королеви Ядвіги, ключові міста Галицької землі, включно з Галичем, було взято під контроль новою династією Ягеллонів на чолі з Владиславом II (1386–1434). Той, походячи «за кужелем» з династії Романовичів, здобув підтримку місцевих еліт на окремо зібраному в Галичі з'їзді 28 червня 1427 р. Натомість на Буковину поширилася влада молдавських князів.

Так, у другій половині XIV ст. в давньому Галичі мали свій осідок як православні (*ritus orthodoxi*), так і латинські (*ritus latini*) єпископи, котрі в окремі періоди набували й митрополичого висвячення. Перші перебували на території Успенського кафедрального монастиря, другі — у межах старого княздвору Романа Мстиславовича і Данила Романовича. До їхньої інфраструктури входили і два кафедральні храми: Успенський собор та церква Св. Пантелеймона, переосвячена на латинський храм Св. Станіслава (патрона Польщі).

У 1390 р., за київського митрополита Кипріяна (1378–1382, 1390–1406), Галицьку митрополію було поєднано з Київською. Відтоді київські митрополити титулувалися «митрополит Київський, Галицький і вся Русі». З кінця XIV ст. у галицькому єпископсько-митрополичому осідку спорадично перебували лише галицькі митрополичі намісники («єпископи двірські», або «вікарійні»), які виконували в основному лише господарську функцію і, безперечно, залежали від цивільної адміністрації королів Польщі та львівського латинського архієпископа. Після 1490 р. галицькі митрополичі намісники вже мешкали у Львові. Загалом це був час першого значного послаблення ролі галицького релігійного центру. На території Крилоського городища відчувалася безнадія на відродження. Лише Галич на Дністрі і далі активно розвивався як головне місто Галицької землі й водночас Галицького повіту (староства), остаточно перебравши назву «Галич».

За митрополита Макарія (1534–1555) було відновлено Галицьку, а точніше, вже Львівську єпархію в особі Макарія Тучапського (1539–1549), дочасного митрополичого намісника. Єпископ Макарій управляв уже

Галицько-Львівсько-Кам'янецькою єпархією, головний осідок якої тепер постійно перебував у Львові. Роль єпископського осідку в давньому Галичі стала символічною і другорядною. У XVI—XVII ст. з єпископів відомі Арсеній Балабан (1549—1569), Іоанн Осталовський (1569—1576) та Гедеон Балабан (1576—1607).

Отже, в XV—XVI ст. під час загальної політичної і релігійної кризи в Галичині продовжувався занепад галицького церковного центру. Крім цього, впродовж XV—XVI ст. активізувалися турецько-татарські набіги, зокрема 1498, 1520 (1505—1531 рр. — польсько-турецька війна), 1589, 1594 рр. Тоді в давньому Галичі відчувалися пустка і занепад. Приходив у запустіння і галицький Успенський кафедральний монастир. Потрохи руйнувався старий чотирьохсотрічний собор Успіння Богородиці, що знаменувало, здається, кінець історії давнього Галича як «церковного міста», підтверджений нашими археологічними дослідженнями 1997—2004 рр. Так, у південній ділянці житлово-господарської забудови, по сусідству з собором, було виявлено сліди декількох будівельних періодів, пов'язаних із руйнуванням унаслідок пожеж, та їх відбудовою.

Саме впродовж XV—XVI ст. в Галичі, а тепер уже в Крилосі, на захід від собору (ур. Плебанський Сад) постало й перше велике (230х20 м) парафіяльне кладовище для мешканців новозаснованих тоді невеликих «митрополичих сіл» (піддані крилоського Успенського монастиря) Підгороддя і Благовіщення. Археологічно (Я. Пастернаком, В. Ауліхом, Б. Томенчуком) було досліджено в різний час близько 40 поховань. Правда, Я. Пастернак вважав, що цей цвинтар призначався для «захоронень простолюддя» в княжі часи, на противагу «боярському кладовищу», розміщеному біля апсид собору. Його висновки не були підтверджені наступними дослідниками. Самі поховання здійснені в глибоких (0,85—0,95 м) ямах, на рівні материка. Захоронення об'єднані спільним християнським обрядом. Вони безінвентарні, різностатеві й різновікові. В кількох випадках виявлено «кам'яні подушки». Очевидно, це «старе кладовище в парохіяльному саду», яке згадується ще на початку XVIII ст. в крилоських метрикальних книгах, обслуговувало різні соціальні групи населення ближніх сіл та округи і навіть окремих монастирів. Зокрема, на Золотому Току, ще існував Успенський кафедральний монастир, але його кращі часи вже давно минули.

Другий етап. Усе різко змінилося 1596 р., коли відбувся Берестейський собор, на якому ухвалили церковну унію українсько-білоруської православної Церкви з Римським престолом (за Папи Климента VIII,

польського короля Сигізмунда III та митрополита Михайла Рогози). Унію тоді не визнали лише єпископи галицько-львівсько-кам'янецький Гедеон Балабан і перемишльський Михайло Копистинський († 1610).

Церковна унія мала важливе позитивне значення для виходу з тогочасної церковної кризи в Православній церкві. Але, з іншого боку, унія активізувала новий етап українсько-польського і православно-католицького протистояння, особливо загостреного за часів гетьманства Богдана Хмельницького (бл. 1595/6–1657). Тут слід згадати і про три походи козаків на Галичину 1648, 1655, 1656 рр., де їх підтримували православна Галицько-Львівська єпархія й православне населення. Це протистояння велося як на рівні дискусій і полемік, так і насильницького зайняття церков, та, в цілому, збройною боротьбою.

Усі ці окреслені міжрелігійні й міждержавні конфлікти кінця XVI – початку XVIII ст. сприяли значній активізації внутрішньоцерковного і внутрішньодержавного життя. Так, у цей період Церква активно відновила старі церковні святині й зводила нові храми. Монастирі та єпископські осідки стали справжніми фортецями з потужними оборонними стінами, бастіонами, ровами, гарматами й найманими охоронцями. З'явилися й окремо сформовані єпископські військові полки, залучені, зокрема, й до чотирьох великих польсько-турецьких війн 1620–1621, 1633–1634, 1672–1676, 1683–1699 рр., не рахуючи окремих у міжвоєнні роки нападів татарських загонів. З іншого боку, українські землі Речі Посполитої вкривалися численними новими містами, містечками й замками зі шляхетськими дворами, католицькими монастирями і костелами, що передбачало дальшу колонізацію краю.

Надзвичайно складною була церковно-політична ситуація в Галицько-Львівській єпархії. Головний осідок у Львові «нез'єднаних» православних єпископів, безперечно, зазнав значного політичного тиску з боку адміністрації руського воєводства (Станіслава Гальського, 1604–1612 рр., Івана Даниловича, 1613–1628 рр., Станіслава Любомирського, 1628–1638 рр.) і католицького львівського архиєпископа (Яна Димитрія Соліковського, 1583–1603 рр., Яна Замойського, 1604–1614 рр., Яна Порохницького, 1614–1633 рр.). Очевидно, саме це і привело до перенесення зі Львова до давнього Галича-Крилоса головного єпископського осідку Гедеона Балабана. У Крилосі він перебував ще в період боротьби з Іоанном Осталовським та Львівським братством. У цьому давньому єпископсько-митрополичому центрі, у старому соборі, напевне, і відбулася 1576 р. його інтронізація. Гедеон Балабан на той час був на посаді патріаршого

екзарха і управляв цілою Західноруською церквою. Крім Галицько-Львівської єпархії, він наглядав ще за Володимирською, Холмською, Луцькою, Полоцькою і Пінською єпархіями, де не було православних єпископів після унії 1596 р. Наступник Гедеона Балабана Єремія Тисаровський (1607–1641) взагалі залишався єдиним екзархом у всій Київській митрополії.

Так, саме за «унійських змагань» та на початку складних процесів децентралізації монастирського руху на галицьких землях 1617 р. єпископ Гедеон Балабан розпочав у Крилосі справді величезні будівельні роботи з відновлення тут колись першого єпископсько-митрополичого осідку Галичини. Найперше, очевидно, було започатковано зведення нових укріплень та одночасно проведення складних робіт із розбору Успенського кафедрального собору. За своє довге 450-літнє життя собор перебував у вкрай аварійному стані. В останні десятиліття він зазнав, крім того, катастрофічного руйнування в результаті татарських набігів. Зокрема, в листі київського митрополита Михайла Рогози (1540–1599) за 1595 р. згадується, що «татари в Галичі спалили галицький кафедральний собор у Крилосі».

Тому, для організації нового крилоського єпископського осідку було визначено західну частину старого міського замку (90х250х250х200 м), оскільки вся східна його частина (250х290х210 м) на цей час була під забудовою нового села Крилоса (єпископсько-монастирські піддані), використовуючи при цьому старі земляні укріплення княжих часів з північної, західної і південної сторін. Зокрема, наші дослідження 1993, 1995, 1996, 1999–2000 рр. південного валу (в трьох місцях) показали наявність у цей час нової підсипки земляного валу, який став платформою для пізньосередньовічних укріплень.

Дослідження південного валу в його східній частині (позаду сучасного музею, при дорозі) показали наявність на підсипаному валу (висотою 1,6–1,8 м) оборонної стіни-частоколу. Від неї збереглася траншея (шириною 0,4 м і глибиною до 3 м). В ній простежено сліди дерев'яних стовпів та засипки цеглою і камінням. Внутрішній схил валу мав кам'яне мощення (галька).

Дослідження південного валу в його центральній частині (позаду приміщення музею) показали також значну підсипку валу XII–XIII ст. по всій площі. Тепер його висота становила тут 4–4,5 м, а ширина – близько 20 м. У верхній частині валу знову простежено сліди частоколу, від якого збереглася траншея (шириною 0,4 м і глибиною до 2 м) з традиційним

розширенням у верхній частині. На внутрішньому, пологому схилі валу, на місці кухонного комплексу XII–XIII ст., тепер появились підвальні приміщення господарського призначення. А на місці князівського палацового комплексу (південної адміністративної будівлі) було побудовано єпископський палацовий комплекс.

Дослідження південного валу в його західній, крайній частині також показали наявність тут дерев'яного частоколу, від якого збереглася траншея (шириною 0,3–0,55 м і глибиною 0,9 м). Біля неї виявлено і дерев'яну зрубну (очевидно, двоповерхову) споруду (3,3х3,15 м), яка виконувала роль вежі. В північно-західному куті досліджено добре збережену (висотою 0,15–0,25 м) піч (0,75х0,95 м). На долівці знайдено багато кераміки XVII ст. Вона представлена горщиками і покришками. Горщики переважно тонкостінні, чорнолощені, сірого чи світло-жовтого кольорів, інколи пролощені, прикрашені переважно різними лініями біля основи шийки. Горщики мають приземкуватий силует, навіть інколи банкоподібної форми. Вінчики різко відігнуті назовні або горизонтально зрізані. Оформлення вінець часто характеризується валикоподібним виступом. Крім керамічних виробів, знайдено залізні ножі, залізне кресало, шпору та чотири мідні монети-боратинки. Внутрішній широкий і пологий схил валу мав кам'яне мощення.

Із західної сторони майданчика, на місці знищених оборонних стін XII–XIII ст., було зроблено кам'яну вимостку — основу під нові укріплення (товщиною 0,2–0,25 м). Вже на ній і було зведено потужний оборонний вал (висотою 2 м і шириною 9–10 м). В зовнішній частині його насипано з сірого кам'янистого вапняку (дрібної опоки), а у внутрішній — з жовто-сірого ущільненого ґрунту. Між ними простежено сліди траншеї (шириною 0,5 м і глибиною 2 м) від оборонної стіни — частоколу. В нижній частині частокіл доходив до передматерика, у верхній (вершина валу) закінчувався вже наземною частиною (близько 1,5 м висоти). Уздовж частоколу, по вершині валу, очевидно, проходила вузька бойова доріжка, мощена камінням. Подібна кам'яна доріжка зафіксована і вздовж внутрішньої основи цього пізньосередньовічного валу. В цей період, очевидно, було поновлено зовнішній ескарп, земля з якого (кам'яниста опока) стала основою зовнішньої частини оборонного валу. Модернізовано і сам зовнішній вал ескарпу з кам'яним мощенням. На кутах цієї західної оборонної стіни були побудовані три трапецієподібні бастіони, які нині ще добре проглядаються на поверхні невеликими майданчиками від їхньої основи.

Північну оборонну лінію, яка проходила вздовж дороги (вище 3–5 м), очевидно, було сформовано у вигляді простої стіни стовпвої конструкції. Цілком можливо, що подібною була й східна лінія оборони. Посередині цієї східної стіни розміщувалася східна частина крилоського Успенського цегляного монастиря з двома вежами. Ця східна оборонна стіна розділяла новий єпископський осідок і новозасноване село. Останнє, яке розміщене в східній частині княжого міського дитинця, мало свої укріплення. Зокрема, з півдня — високий південний вал, який зберігся ще з княжих часів, а з півночі й сходу, очевидно, була побудована проста стіна стовпвої конструкції.

Так, новий крилоський єпископський осідок мав надзвичайно потужні оборонні стіни у вигляді частоколу, які відповідали всім тодішнім умовам фортифікаційної архітектури. Закінчивши зведення оборонних стін та здійснивши повний розбір Успенського собору, владика розпочав побудову нової церкви, використавши кам'яні блоки собору. Її фундаменти було закладено на захід від собору (11 м), на старій передсоборній площі. Новий храм був невеликою (26,5х12,5 м) чотиристовпною і триапсидною церквою, яка в своїй планувальній схемі повторювала стару руську церковну традицію.

Цілком можливо, що її побудову розпочав Гедеон Балабан, а закінчив та освятив Єремія Тисаровський, який дуже активно опікувався будівництвом і реконструкцією багатьох святинь та храмових комплексів тодішньої Галицько-Львівської єпархії. Очевидно, саме цим двом галицьким єпископам і належить цілковита відбудова галицького церковного центру — осідку галицьких єпископів за складних часів «унійних змагань». Цікаво, що в цей час у Львові за планом Павла Римлянина († 1618) і участю Войцеха Капіноса (бл. 1545 — бл. 1610) та Амвросія Прихильного († 1641) на замовлення Львівського братства було збудовано (реконструкція, 1592–1628 рр.) білокам'яну Успенську («волоську») церкву. Освячення провів львівський єпископ Єремія Тисаровський за участю київського архимандрита Петра Могили (1596–1647). Безперечно, нова крилоська Успенська білокам'яна церква, сприйнята як новий Успенський собор, мала мати не меншу, а то й значно більшу історію складного проєктування, багатолітньої побудови й освячення. Проте на сьогодні вся ця історія залишається невідомою.

Другим об'єктом нового галицького єпископського осідку став новий кафедральний Успенський монастир, який мав у своїй структурі (вже реально) і нову Успенську церкву. Він був перенесений сюди із Золотого

Току, де за 450-літнє функціонування його дерев'яно-земляні укріплення, храм та адміністративні й житлово-господарські споруди тепер потребували не просто ремонту, а повної заміни. Кладовище також втратило можливості для розширення, хоча й вийшло за межі східного оборонного валу.

Новий крилоський Успенський монастир був невеликим (60х45 м), прямокутним у плані замком з чотирма наріжними п'ятикутними бастіонами, однією в'їзною брамою (з заходу) та двома хвіртками-вежами (північною і південною). Загалом він був досить характерним для кінця XVI – початку XVII ст. мурованим замком бастіонного типу, спорудженим за типовими проєктами військових інженерів (французька фортифікаційна школа), спрямованим на протидію, зокрема, татарським нападам. Так, лише за 1590–1639 рр. на Галицьку землю було вчинено 29 набігів, з яких найбільш руйнівні 17 упродовж 1612–1624 рр. (за підрахунками Ельжбети Горнової). Саме 1627 р. Галицький старостинський замок на Дністрі також став кам'яною фортецею з цегляними оборонними стінами, які раніше були дерев'яними. При його спорудженні використовували й окремі кам'яні блоки розібраного Успенського собору та інших кам'яних церков княжого Галича, які вже не відповідали парафіяльним потребам невеликих новозаснованих пізньосередньовічних сіл.

Упродовж досліджень 1996–1997 рр. оборонних стін крилоського Успенського монастиря ми простежили два будівельні горизонти. Перші стіни були дерев'яними, простої стовпової конструкції, другі – цегляними. Фундаменти складено з місцевої плити («лупака»-опоки). Їхня ширина становила 1,15 м, висота 0,98–1 м. Ми дослідили два кутові бастіони в системі південної стіни, які вперше виявив Я. Пастернак 1940–1941 рр. Вони мали такі розміри: 5х5,8х6,5х6,5х5,8 м та 4х3,8х6,5х6,5х3,8 м, відповідаючи п'ятикутним бастіонам. Посередині південної стіни, навпроти південних дверей Успенської церкви, ми виявили фундаменти під квадратну вежоподібну «хвіртку», яка виступала за межі стіни на 2,65 м. Її фундаменти складено з великих кам'яних блоків на розчині (висотою 0,45–0,5 м). Місцями збереглися два шари цегляної кладки на жовтій глині. Подібну вхідну вежу дослідив О. Мельничук і в системі північної оборонної стіни монастиря.

У південно-східному куті крилоського Успенського монастиря знаходиться невелика (7,75х8 м) каплиця Св. Василя. Вона, очевидно, була побудована в часи спорудження Успенської церкви, коли собор

розібрали, а румовище почали засипати шаром (1,5–3 м) будівельного сміття і ґрунту для нівелювання території під новий монастирський комплекс. Рівень основи останнього співмірний з рівнем порога західних дверей каплички (вище 1,2 м від рівня фундаментів і підлоги собору), що вказує на синхронність у часі побудови каплички й нової монастирської Успенської церкви. Саме ця капличка на початку XVIII ст. у часи спорудження Успенської церкви очевидно, тимчасово виконувала роль невеликого храму. Потім вона стала дзвіницею, а згодом знову церковцею чи її вівтарною частиною. Всередині її частково досліджували Я. Пастернак і Автор (1997 р.).

Слід ще згадати, що на початку XIX ст. під підлогою каплички було знайдено «чотири домовини з гіпсового каменю, які при витяганні розпалися». Розкопки проводили, як повідомляв о. Олександр Левицький, за вказівкою першого галицького митрополита Греко-католицької церкви Антонія (1808–1814) і офіціала (капітульного вікарія) Михайла Гарасевича (газета «Слово» за 1881 р., ч. 8). Це був дуже складний період другого відродження Галицької греко-католицької митрополії, що знову спричинило внутрішню церковну боротьбу та спомини про першу Галицьку митрополію в першій половині XIV ст. Тому для них, очевидно, були дуже важливі результати розкопок на території першого єпископсько-митрополичого осідку в Галичі та, зокрема, в капличці, спорудженій над князівськими захороненнями часів існування Успенського собору. Очевидно, капличку було споруджено передусім над усипальницею (згідно з давніми переказами), а вже потім як тимчасову церковцю в структурі нового Успенського монастиря. Сподівання митрополита справдилися. Було знайдено чотири саркофаги з княжими захороненнями. При спробі їх витягнути на поверхню вони «розпалися», оскільки склалися з окремих плит. Можливо, вдалося підняти з глибини 3 м лише один саркофаг. Ця подія тоді не набула великого розголосу, адже початок XIX ст. був надзвичайно складним періодом «наполеонівських воєн» 1809–1815 рр., польської, потім російської окупації Львова. А з часом і українсько-польського протистояння, включно з переслідуваннями польською владою галицького митрополита Антона Ангеловича. Зрозуміло, що сліди розкопок було законсервовано. Одинокий саркофаг з каплички, очевидно, було захоронено в Плебанському Саду на території кладовища XV–XVI ст. Вже в радянські часи його викопав ленінградський археолог М. Каргер. Саркофаг (довжиною 2 м, шириною 0,8 м, висотою 0,7 м) складався з п'яти плит і

двох кам'яних лежнів довжиною 1,2 м. Він довго перебував в експозиції Крилоського музею, а згодом його повернули до каплички Св. Василя, де зберігається і дотепер.

Більшість дослідників давнього Галича, зокрема і Я. Пастернак, на це коротке повідомлення в москвофільській газеті «Слово» не звертали особливої уваги. А окремі хоча і визнавали реальність розкопок, але датували ці поховання пізнім середньовіччям. Усе ж, очевидно, таке глибоке захоронення — нижче рівня підлоги собору може свідчити про їхній стосунок до ранньої, княжої історії храму.

На території нового крилоського Успенського монастиря, зокрема в його південній і північно-західній частинах, розміщувалося і монастирське кладовище. Археологічно його досліджували Л. Лаврецький, І. Шараневич, О. Чоловський, Й. Пеленський, Я. Пастернак, Ю. Лукомський, В. Петрик і Автор. Кладовище мало декілька поверхів (два-три) захоронень і навіть вийшло за межі південної оборонної стіни назовні монастиря. Так, 1996 р. при вивченні укріплень південно-західного бастиону всередині подвір'я ми виявили п'ять поховань, розміщених у три яруси. 1997 р. вже з зовнішнього боку оборонної стіни було виявлено ще 12 поховань. В одному випадку знайдено порівняно добре збережену дубову домовину із захороненням. Багат шаровість внутрішнього кладовища (верхні на глибині 0,35 м, а нижні — 1,3 м) пояснюється невеликою його площею і загалом досить тривалим періодом (близько 150 років) функціонування самого монастиря (до середини XVIII ст.). Зовнішні поховання (одношарові) відзначаються, згідно з нашими спостереженнями, переважно належністю до різних категорій людей із фізичними вадами (кульгаві, горбаті й т. п.). Очевидно, це кладовище крилоського Успенського монастиря, крім монахів, служило місцем захоронення мешканців єпископського осідку і його округи та окремих паломників у цей складний період «унійних змагань», протидії татарським набігам і турецьким вторгненням. Крилосььку Успенську церкву, яка перебрала на себе духовну спадщину галицького Успенського собору, безперечно, всі сприймали як авторитетну церковну святиню цілої Галичини, бути похованим біля якої вважалося за велику честь.

На південь від крилоського Успенського монастиря, а також у західній частині єпископського осідку були зведені численні житлові й господарські споруди, будинки церковних урядників, казарми невеликого військового гарнізону і т. п. В окремих будинках розмістилися братська школа й крилосьька друкарня. Археологічні дослідження Я. Пастернака,

В. Ауліха та наші дозволили виявити тут цілу низку таких споруд, що свідчить про інтенсивну пізньосередньовічну забудову крилоського єпископського осідку в XVII ст.

Все ж, крім житлово-господарських будівель, мала існувати й головна резиденція «нез'єднаних» галицьких єпископів. У 2000–2002 рр. її можливі залишки ми простежили під час досліджень княжих палацових комплексів (1–2 будівельні горизонти XII–XIII ст.) біля південного оборонного валу. Нова споруда, а це був уже третій будівельний горизонт, стояла на кам'яних фундаментах, виявлених нами на глибині 0,8–1 м від сучасної поверхні. Фундаменти (шириною 1,5 і висотою 0,65–1 м) складено з кам'яних блоків (у середньому 40х40х70 см; 65х50х30 см), очевидно, взятих під час розбирання стін собору. Окремі з них мали сліди розчину, інші були з рельєфною різьбою. В забутовці фундаменту була присутня і крупна галька. Фундамент дуже пошкоджений і вибраний у більшій частині. Добре збереглася лише західна частина цієї великої (шириною 9 м) і, очевидно, двоповерхової дерев'яної споруди палацового типу.

У фундаментах цього південно-західного кута знайдено залізну бойову сокиру і великий скручений шмат свинцевої бляхи (можливо, з написом), що нагадує будівельну жертву. Дана споруда традиційно побудована вздовж підніжжя оборонного південного валу (азимут 285/15). Археологічно з'ясовано, що під час закладання західного крила фундаментів було зруйновано окремі крайні поховання південно-східної ділянки кладовища XV–XVI ст. в «парохіяльному саду». На початку XVII ст. це кладовище вже не існувало, бо постав новий парафіяльний цвинтар «за капличкою», під східною оборонною стіною крилоського Успенського монастиря, зайнявши румовище Успенського собору. Він проіснував тут понад 200 років, до початку XIX ст. У 1817 р. в урочищі Качків було освячено нове сільське кладовище, яке існує досі. Але останні хрести на цвинтарі «за капличкою» ще стояли наприкінці XIX ст., що й зумовило вимушену відмову Л. Лаврецького, О. Чоловського і Й. Пеленського від дослідження цього перспективного терену, на що вказували й окремі писемні джерела, зокрема «*Інвентар крилоського Успенського монастиря*» 1749 р.

В часи Я. Пастернака старе кладовище вже втратило свої зовнішні ознаки й перетворилося на «пасовище, яке використовували сестри-служебниці». Тому завдяки дозволу і відповідному фінансуванню митрополита Андрея Шептицького (1865–1944) Я. Пастернак упродовж

1936–1941 рр. провів тут широкомасштабні розкопки і виявив тоді залишки собору княжого Галича, який простояв тут до кінця XVI ст., про що згадано в писемних джерелах та інвентарних описах. Досліджуючи фундаменти храму, Я. Пастернак не ставив за мету детально вивчати це пізньосередньовічне парафіяльне крилоське кладовище. Як писав сам дослідник: «[...] копаючи на цьому місці при відслоненні мурів собору ми виявили понад сотню небіжчиків, що творили дві, а то й три верстви одна над одною на глибині 1–1,85 м. Глибші могили часто були вкопані в колишню підлогу собору, а не раз були просто висічені в поверхні мурів собору». Поховання були чоловічі, жіночі й дитячі. Часто біля окремих захоронень ще зберігалися сліди дерев'яних домовин. Невелика (30x40 м) обмежена територія цього другого парафіяльного кладовища і спричинила його багат шаровість. Залишається відкритим питання про долю цих кількох сотень поховань, які, очевидно, були кудись перезахоронені.

Отже, період першої половини XVII ст. став коротким і останнім у найбільшому пізньосередньовічному піднесенні старого Галича-Крилоса як головного церковного центру і єпископського осідку Галицько-Львівської єпархії, де неодноразово розв'язували складні тогочасні церковні й політичні проблеми. В середині – другій половині XVII ст. єпископський осідок вже перемістився до Львова за Арсенія Желиборського (1641–1662), Єремії Свістильницького (1668–1676) і Йосипа Шумлянського (1676–1708).

У цей період місто Галич на Дністрі також переживало своє найбільше пізньосередньовічне піднесення, перетворившись у місто-фортецю. Його велике середмістя (міські ділянки: Західна, Східна, Північна, Затильна, Руська, Караїмська, Козячий ринок, Жидівські і Шляхетські квартали) було оточене з трьох сторін валами, в яких було п'ять веж і три брами. Остання велика модернізація міських укріплень, включно зі Старостинським замком, відбулася 1658 р. за галицького старости Андрія Потоцького († 1691) (архітектор Франсуа Корассіні).

На Пантелеймонівському городищі, де був колись княжий двір Романа Мстиславовича і Данила Романовича, в цей же час постав досить великий (45x40 м) францисканський монастир. Він також мав потужні дерев'яно-земляні й цегляні укріплення, зовні яких проходив оборонний рів (шириною 10 м і глибиною 2–3 м). Його залишки ми простежили археологічно (1991 р.). Тепер він повністю засипаний. Якщо північна (холодна) ділянка оборонних стін виглядає як високий (до 2,5 м) земляний

вал з стіною стовпової конструкції, то східна і південна мали комплексний характер використання (оборонний і житлово-господарський). В'їзд локалізувався із заходу, в системі вежі-дзвіниці й підйомного перехідного моста через оборонний рів. У центрі монастирського подвір'я стояв костел Св. Станіслава — старий храм Св. Пантелеймона.

Третій етап. 1700 р. в Галицько-Львівсько-Кам'янецькій єпархії єпископ Йосип Шумлянський прийняв церковну унію. Ці складні нові унійні процеси та василіанські реформи 1720, 1743 рр. знову загострили церковно-політичну ситуацію в Галичині.

На той час Галич-Крилос уже давно перебував на правах лише другого єпископського церковного центру. Все ж, і ця його роль сприяла проведенню тут ремонту і відбудови Успенської церкви 1702 р., окремих споруд крилоського Успенського монастиря, єпископських палацових комплексів і їхньої інфраструктури єпископом Йосипом Шумлянським. Вони, зокрема, зазнали значних руйнувань у другій половині XVII ст. під час частих турецьких набігів та двох польсько-турецьких воєн 1672—1676 і 1683—1699 рр.

На початку цього складного «новоунійного перехідного періоду», за єпископів Варлаама Шептицького (1710—1715) і Атанасія Шептицького (1715—1746), занепад Галича-Крилоса як церковного центру ще більше посилювався. 1707 р. крилоський Святоуспенський монастир було приєднано до сусіднього Пітрицького, що означало тимчасову втрату ним ролі організаційного чернечого центру (до 1749 р.).

Становище дещо змінилося лише за єпископа Лева Шептицького (1749—1779), який писав про тогочасний стан Галича-Крилоса: «[...] рівночасно я створив резиденцію там же для єпископа, бо ніякої не було, і то між часом дерев'яну, маючи намір, як Бог допоможе, поставити з твердого матеріялу другу палату і поверх того, дім для мирських присвитерів». Її залишки ми виявили у 2001—2004 рр. під час досліджень все того ж Південного палацового комплексу XII—XIII ст. Вони характеризуються потужним шаром спаленини і обмазки та окремими групами цегли-«пальчатки» з уламками кахлів від багатих кахельних печей з цегляною основою. Ця споруда (йдеться про четвертий будівельний горизонт) розміщувалася впоперек південного оборонного валу. Як показали археологічні дослідження, ця будівля перерізана ще одним фундаментом (шириною 0,5—0,7 м) пізнішої споруди. В заповненні фундаментного рову були каміння (вапняк) і уламки цегли. Походження останньої, очевидно, пов'язувалося з ліквідацією (знищенням) цегляних

стін Крилоського монастиря та перетворенням Успенської церкви цілковито на парафіяльну 1785 р. То була вже п'ята палацова будівля, яку ми виявили на цьому місці княжого комплексу (п'ятий будівельний горизонт).

1772 р. після першого поділу Речі Посполитої Галичина відійшла до Габсбурзької Австрії (з 1867 р. — до Австро-Угорщини). 1785 р. наказом Йосифа II (1741—1790) було ліквідовано всі монастирські осідки краю, зокрема і на території давнього Галича. Тоді ж, очевидно, закінчився третій і останній «церковний період» стародавнього Галича. Але на початку XIX ст. за львівського греко-католицького єпископа Миколи Скородинського (1799—1805) в Крилосі появилася нова, вже кам'яна єпископська резиденція. Вона була побудована з матеріалу розібраної монастирської церкви Пророка Іллі (ур. Прокаліїв Сад), зважаючи на незадовільний стан її збереження (800 років). Микола Скородинський мріяв про те, що вона згодом стане резиденцією-осідком єпископів відновленої Галицької митрополії. Саме значною мірою завдяки його старанням, а особливо подвижницькій праці єпископа Антонія Ангеловича 1807 р. і була відновлена Галицька митрополія Греко-католицької церкви (ГКЦ). Її першим митрополитом став Антоній Ангелович (1808—1814), який, пам'ятаючи про перший митрополичий осідок у княжому Галичі, дав вказівку про розкопки в каплиці на румовищах Успенського собору для пошуків там поховань галицьких князів. Адже нова митрополія отримала назву Галицької, зважаючи на її давню історію. Це передбачало і перебування тут відповідного митрополичого осідку. Крилос став спорадично літньою резиденцією для митрополитів Михайла Левицького, Григорія Яхимовича (1860—1863), Спиридона Литвиновича (1863—1869), Йосипа Сембратовича (1870—1882), Юліана Сас-Куїловського (1899—1900) і Андрея Шептицького.

1946 р. радянська влада ліквідувала Галицьку митрополію ГКЦ, останнім митрополитом якої був Йосип Сліпий (1944—1963). Її відновлено 1963 р., але вже як Львівську митрополію ГКЦ. З 2005 р. вона стала Києво-Галицькою митрополією Української греко-католицької церкви, відродженої 1989 р. після півстолітнього занепаду й розгрому радянською владою. Це знову повернуло давньому Галичу його первинну історію як канонічної території Української Церкви, де згодом появиться і новий осідок відродженого давнього Галича як «церковного міста».

ВИСНОВКИ

Археологія давнього Галича налічує вже більш як 150-річний період вивчення, зокрема о. А. Петрушевичем, І. Шараневичем, о. Л. Лаврецьким, А. Чоловським, Й. Пеленським, Л. Чачковським, Я. Пастернаком, В. Гончаровим, В. Довженком, М. Каргером, П. Раппопортом, О. Іоаннісяном, В. Ауліхом, Ю. Лукомським, В. Бараном, Б. Томенчуком, О. Мельничуком, Т. Ткачуком. Наші новітні дослідження 1989–2017 рр. проводилися в складі Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР (м. Львів) та Івано-Франківського краєзнавчого музею (керівник В. Ауліх, керівник периферійного загону – Б. Томенчук), а потім у Слов'яно-руській археологічній експедиції Інституту археології НАН України та Івано-Франківського краєзнавчого музею (керівник слов'янського загону В. Баран, керівник давньоруського загону Б. Томенчук). Останню спершу реорганізували в Галицьку археологічну експедицію Національного заповідника «*Давній Галич*» (керівники загонів – В. Баран, Б. Томенчук), а 2001 р. – в Галицьку археологічну експедицію Прикарпатського університету імені Василя Стефаника (керівник Б. Томенчук).

Наші перші розкопки 1989–1990 рр. на території давнього Галича проводилися за участі школярів м. Галича, сіл Крилоса, Залукви і Шевченкового. Від 1991 р. в археологічних дослідженнях уже постійно брали участь студенти першого курсу історичного факультету Прикарпатського університету імені Василя Стефаника, які проходили тут навчальну археологічну практику. Проте школярі і в ці роки допомагали нам у проведенні окремих археологічних робіт.

Наші понад 30-річні дослідження дозволили суттєво доповнити археологію та історію давнього Галича, подані в пропонованій роботі відповідно до виділених трьох періодів його історії – долітописного, літописного і пізньосередньовічного.

У долітописний період на території давнього Галича міг існувати давній общинний (надобщинний) центр або навіть племінний поселенський

комплекс одного з хорватських племен Прикарпаття — Подністров'я. На це вказують окремі знахідки і тогочасні поселення в його окрузі. Необхідно зважати, що тут ще в часи раннього заліза існували три городища: Крилоське, Галицьке і Пітрицьке. Можливо, давніми попередниками Галича на цій території були Карродунум (за Птоlemeєм, II ст. н. е.), Галтіс (за Йорданом, III ст. н. е.) та Новістун (за Йорданом, кінець V ст. н. е.).

В основі цих ранніх містотворчих і державотворчих процесів у даному регіоні — значні природні ресурси і великий людський потенціал. Саме тут були і стратегічні ділянки (переправи і перевали) давніх транс'європейських і транс'євразійських торгово-міграційних шляхів. Тому саме тут виник столичний Галич, а Галицько-Буковинське Прикарпаття стала його округою, так званою Малою Галицькою землею.

На початку X ст. поряд з хорватським городищем на Галицькій горі, біля переправи, очевидно, появилось відкрите торгово-ремісничє поселення, засноване в результаті першого києворуського одержавлення. Адже основна функція цього давнього поселенського комплексу передбачала «склад солі», яка надходила сюди з численних соляних варниць Покутсько-Бойківського підгір'я. Ця знаменита «галицька сіль» є в основі назви Галич («*hals*» — сіль у перекладі з грецької).

У середині X ст. на поселенні появились і перші києворуські військові форпости. Молода держава Русь перших Рюриковичів, прилучивши Прикарпаття і Подністров'я, включила їх до сфери своїх торгово-економічних, політичних і культурних впливів, що зупинило експансію на цих теренах спочатку володарів Болгарії і Великої Моравії, а потім — Угорщини і Польщі.

Тимчасова політична криза в Києві в другій половині X ст. зумовила активізацію агресивних дій у регіоні з боку сусідніх династій Арпадів і Пястів. Це спричинило внутрішнє одержавлення у хорватів, яке очолив, очевидно, колишній києворуський намісник на цих землях варязького походження. Так постало Великохорватське князівство з резиденцією на Крилоському городищі. Його головним планіграфічним і суспільно-релігійним центром була літописна Галичина Могила. Наші охоронні археологічні розкопки виявили під курганним насипом (діаметром 26 м) символічне поховання в човні. Серед поховального інвентарю виділялись три бойові сокири, ніж-скрамасакс і позолочений круглий щит. Даний обряд захоронення має військовий (дружинний) і загалом варязький характер. Очевидно, «поховання» в кургані міфологізованого воїна-героя

(*hails*) дало назву великохорватському Галичу. Так, долітописний Галич дістав дві назви, дуже подібні за звучанням, але такі різні за походженням. Вони відповідали двом окремим поселенням, які час до часу об'єднувалися в один міський (протоміський) комплекс (явище синоїкізму).

Отже, результати дослідження Галичиної Могили поклали край пошукам великохорватської столиці серед інших городищ та дали можливість уперше реально говорити як про її характер, так і про великохорватського князя, його походження та релігійну належність.

У 992/993 р. у результаті другого києворуського одержавлення (за князя Володимира Святославовича) Великохорватське князівство перестало існувати, а його землі були приєднані до Волинської волості. Стрижневою організуючою основою цього об'єднання був прибутковий Східноєвропейський Бурштиновий шлях (Балтійське море – Вісла – Західний Буг – вододіл у районі Пліснеська – Серет – Дністер – Прут – Серет Карпатський – Дунай). Саме це останнє об'єднання наприкінці X ст. мало визначальне значення і для майбутніх неодноразових спроб волинських князів утримувати під контролем Галицьку землю упродовж XI–XIII ст.

1084 р. в результаті другого внутрішнього одержавлення на старих великохорватських землях було утворено три волості-князівства: Перемишльську, Звенигородську і Теробовлянську, очолені синами Ростислава Володимировича – Рюриком, Володарем і Васильком. 1124 р. останній із братів повернув старохорватському Галичу столичний статус, виділивши зі свого великого Теробовлянського князівства так звану Малу Галицьку землю (Галицько-Буковинське Прикарпаття) для сина Івана Васильковича. Так Галич став столицею Малого Галицького князівства-волості. Княздвором і одночасно дитинцем нового міста-столиці було Галицьке городище на Дністрі. Крилоське великохорватське городище, як стара язичницька столиця, ще не було готове прийняти християнського князя.

1141 р. після смерті Івана Васильковича галицько-теробовлянські землі відійшли до перемишльсько-звенигородського князя Володимирка Володаревича. Для нової столиці чотирьох об'єднаних земель-князівств ним було вибрано Галич, який був колись столицею цих великохорватських земель. Все ж на початку правління він звів свій княжий двір на Дністро-Лімницькій височині, де ми дослідили його палац із літописними переходами до церкви Св. Спаса. Одночасно Володимирко Володаревич почав формувати дитинець нового міста-столиці на

Крилоському городищі. Тут спорудили потужні укріплення і заклали фундаменти Успенського собору.

Наші дослідження виявили й великий адміністративний комплекс (Південний). Заселявся не лише дитинець, а й посад. Зокрема, сюди перевели десятки боярських родин з усіх земель, що мало послабити їхній регіональний сепаратизм та дати новий торгово-ремісничий поштовх у розвитку міста-столиці. Але ця концентрація бояр у Галичі скоро зробила їх могутньою політичною силою (олігархією). Таке «своєрідне двовладдя» в Галичі привело до формування двох містотворчих центрів: «княжого міста» і «боярського міста». Перше пов'язувалося з Крилоським городищем, а друге — з Галицьким городищем на Дністрі. Поряд з ними були й відповідні посадські структури. Закінчив усі ці надзвичайно складні, але такі важливі містотворчі реформи (включно з адміністративною і широкою християнізацією) Ярослав Володимирович. Він не лише завершив побудову Успенського собору, а й організував тут єпископський осідок та кафедральний Успенський монастир (ур. Золотий Тік). На території дитинця, в західній частині міського замку, він звів і свій окремий княжий двір. Ми вивчали його оборонні споруди та великий Західний палацовий комплекс. Саме за правління князя Ярослава Галич став одним з найбільших міст-столиць на всьому терені володінь Рюриковичів — як за площею (350 га), так і за кількістю храмів (більше 20) і монастирів (більше 10) та за торгово-ремісничим посадом (довжиною 4 км) і сільськогосподарською округою.

На початку XIII ст. Галич став столицею створеної волинським князем Романом Мстиславовичем держави, що включала не тільки історичні Волинську, Галицьку землі, а й князь був також і володарем Києва. У Галичі, в усті Лімниці над Дністром, він звів свій княжий двір із церквою Св. Пантелеймона, який перебрав на себе тимчасово і роль дитинця столичного міста, його політико-адміністративного центру. Пантелеймонівське городище згодом перетворилося і на родинний замок для Данила Романовича, який тут, очевидно, народився. Ми виявили поблизу церкви великий палацовий комплекс періоду правління князів Романа і Данила.

Від середини XIII ст. Галич поступово втратив роль столичного центру, яку перейняли Холм, Володимир і Львів. Але він і надалі залишався релігійним центром посталою та, все ж, до кінця не інституалізованого після 1253 р. королівства Русі. В першій половині XIV ст. Галич став центром Галицької митрополії. Осідок галицьких єпископів, а тепер митрополитів на території Успенського кафедрального монастиря

(ур. Золотий Тік) перетворився на справжній «дитинець» тепер уже «церковного міста» Галича.

У середині — другій половині XIV ст. унаслідок вигасання династії Романовичів «за мечем» розпочалася боротьба за їхню спадщину нащадків «за кужелем», що походили із сусідніх династій. Відтак, ослаблені політично і економічно галицькі землі невдовзі надовго відійшли до династії Ягеллонів на престолі королівства Польщі і столицею у Кракові, а згодом — Варшаві після постання 1569 р. Речі Посполитої. Якщо «церковне місто» на Крилоському городищі переживало занепад, то «боярське місто» на Дністрі скоро набуло статусу окремого міста з магдебурзьким правом і продовжувало активно розвиватися як головне місто Галицького староства, яке остаточно перебрало на себе назву «Галич».

У XV—XVI ст. одинокий на старому князівському дитинці Успенський собор виконував незвичні для нього функції парафіяльного храму митрополичих сіл Підгороддя і Благовіщення. Поряд на території старого княжого двору Ярослава Володимирковича (ур. Плебанський Сад) виникло парафіяльне кладовище.

Нове відродження «церковного міста» на Крилоському городищі почалося в період «унійних змагань» після Берестейського собору 1596 р. Тут постав великий і сильно укріплений осідок галицько-львівських «нез'єднаних» єпископів, було зведено нову Успенську церкву з каміння старого (450-річного) собору. Сюди ж перенесли і новий кафедральний Успенський монастир. Споруджено численні житлово-господарські будівлі нового єпископського двору. На місці, де колись були два княжі палацові комплекси, тепер звели великий єпископський адміністративний осередок, досліджений нами археологічно. Це був останній період найбільшого піднесення давнього Галича як церковного центру Галичини. З середини XVII ст. єпископський осідок повернувся до Львова.

1772 р., після першого поділу Речі Посполитої, Галичина за правом титулу «королів Галичини й Володимирії», яким користувалися Габсбурги із XVI ст., відійшла до Австрії. 1785 р. указом Йосифа II було ліквідовано всі монастирські осідки в краї, зокрема на території давнього Галича. Тоді ж закінчився третій, останній період його історії.

Отже, археологічні дослідження попередників і наші новітні дали можливість значно доповнити знання про історію давнього Галича. В майбутньому вона, безперечно, буде збагачуватися на основі нових інтердисциплінарних досліджень. Все ж у їхній основі завжди будуть археологічні студії.

БІБЛІОГРАФІЯ

Джерела

1. Абрамович Д. І. Києво-Печерський патерик. Київ : Час, 1991. 278 с.
2. Густынская летопись // Полное собрание русских летописей. Санкт-Петербург : Дмитрий Буланин, 2003. Т. 40. 202 с.
3. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. Москва : Языки русской культуры, 2001. Т. 2. Изд. 2. 648 с.
4. Йордан О. О происхождении и деянии гетов (Getica) / перевод Е. Ч. Скржинской. Москва : Изд-во восточной литературы, 1960. 436 с.
5. Константин Багрянородный. Об управлении империей / под ред. Г. Г. Литаврина и А. П. Новосельцева. Москва : Наука, 1991. 496 с.
6. Літопис Руський за Іпатським списком / переклад Л. Махновця. Київ : Дніпро, 1989. 590 с.
7. Dlugossii Joannes. Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae / komit. red. Z. Koziowska-Budkowa i inni. Warszawa : PWN, 1970. Lib. 3–4. 497 s.
8. P. magistri, qui Anonymus dicitur Gesta Hungarorum / praefatus est textumque recensuit E. Jakubovich, annotationis exegeticas adiecit D. Pais // Scriptorum rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum : in 2 v. / edendo operi praefuit I. Szentpétery. Budapestini : Academia Litter. Hungarica atque Societate Histor. Hungarica in partem impensarum venientibus Typographiae Reg. Universitatis Litter. Hung Sumptibus, 1998. V. 1. S. 13–118.

Опрацювання

1. Ауліх В. В. Княжий Галич // Галичина і Волинь у добу середньовіччя: До 800-річчя з дня народження Данила Галицького / ред. кол. Я. Ісаєвич (відп. ред.) та ін. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2001. С. 139–153.
2. Бандрівський М. Етнокультурна ситуація у Північно-Східних Карпатах у період раннього заліза // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. Львів : Інститут народознавства НАН України, 1999. Т. 1 : Археологія та антропологія. С. 145–162.
3. Бандрівський М. Кельтські урбаноніми в Верхньому Подністрів'ї // Нові матеріали в археології Волині. Львів, 1992. Вип. 2. С. 40–42.

4. Баран В. Д. Східнокарпатський регіон у V—VII ст. н. е. // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. Львів : Інститут народознавства НАН України, 1999. Т. 1 : Археологія та антропологія. С. 263—308.
5. Баран В., Томенчук Б., Фігурний Ю. Давній Галич. Київ : Видавець Олег Філюк, 2017. 133 с.
6. Вакуленко Л. Населення Східних Карпат в пізньоримський час // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. Львів : Інститут народознавства НАН України, 1999. Т. 1 : Археологія та антропологія. С. 263—308.
7. Войтович Л. Карпатські хорвати в етополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього Середньовіччя // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). Київ, 2004. Вип. 4. С. 105—132.
8. Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква : Видавець О. Пшонківський, 2006. 782 с.
9. Войтович Л. Прикарпаття в другій половині I тисячоліття н. е.: найдавніші князівства // Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів, 2010. Вип. 45. С. 13—54.
10. Волощук М. М. «Русь» в Угорському королівстві (XI — друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції / відп. ред. Л. Войтович. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2014. 496 с.
11. Головка О. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. Київ : Стило, 2006. 576 с.
12. Гончаров В. К. Археологічні дослідження древнього Галича у 1951 р. // Археологічні пам'ятки УРСР. 1955. Т. II. С. 22—31.
13. Гончаров В. К. Галич // Археологія Української РСР. Київ, 1975. Т. III. С. 222—229.
14. Грушевський М. Духовна Україна : зб. творів. Київ : Либідь, 1994. 540 с.
15. Грушевський М. Історія України-Руси. Нью-Йорк : Книгоспілка, 1954. Т. II : XI—XIII ст. 633 с.
16. Гуцуляк О., Дрогомирецький П., Томенчук Б. До проблеми Галичиної могили (Scando Slavica у Верхньому Подністров'ї) // Галичина : науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. 2005. № 11. С. 14—26.
17. Гуцуляк О., Дрогомирецький П., Томенчук Б. Королівство священних вершин (Scando Slavica у Верхньому Подністров'ї) // Галичина : науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. 2006—2007. № 12—13. С. 8—33.
18. Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. Львів : Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2000. 426 с.
19. Дашкевич Я. Галицько-Волинські землі на перехресті орієнтацій: Захід, Русь, Схід (кінець X — середина XIV ст.) // Українські землі часів короля Данила Галицького: церква і держава. Статті й матеріали / редкол. В. Гаюк, О. Гринів, Я. Дашкевич та ін. Львів : Логос, 2005. С. 28—29.

20. Джеджора О. Проблеми історичної топографії давнього Галича // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці історично-філософської серії. Львів, 1991. Т. 222. С. 292–304.
21. Довженок В. И. Селища и городища в окрестностях древнего Галича // Краткие сообщения Института материальной культуры АН УССР. 1955. Вып. 4. С. 12–13.
22. Зубрицкий Д. История древнего Галичско-Русского княжества. Львов : Институт Ставропигийский, 1852. Ч. 3. 314 с.
23. Иоаннисян О. Новые исследования одного из памятников галицкого зодчества XII века // Советская археология. 1983. № 1. С. 231–244.
24. Иоаннисян О. М. Основные этапы развития галицкого зодчества // Древнерусское искусство: художественная культура X – первой половины XIII вв. Москва : Наука, 1988. С. 41–58.
25. Иоаннисян О. Церковь Спаса в Галиче – памятник первой половины XII века // Древние памятники культуры на территории СССР. Ленинград, 1986 г. С. 102–109.
26. Исаевич Я. Карпатский регион в давнем средневековье // Украинские Карпаты. История / отв. ред. Ю. Сливка. Киев : Наук. думка, 1989.
27. Каргер М. К. Основные итоги раскопок древнего Галича в 1955 г. // Краткие сообщения Института материальной культуры АН УССР. 1960. Вып. 81. С. 61–71.
28. Козак Д. Особливості етнічної історії східнокарпатського регіону в латенський час і в перших століттях нашої ери // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. Львів : Інститут народознавства НАН України, 1999. Т. 1 : Археологія та антропологія. С. 163–226.
29. Корчинський О. Городище в селі Стільське на Львівщині (короткий підсумок досліджень) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 2007. Т. ССLIII. С. 490–510.
30. Котляр М. Галицька Русь у другій половині XIV – першій чверті XV ст.: історико-нумізматичне дослідження. Київ : Наук. думка, 1988. 140 с.
31. Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь // Україна крізь віки : у 15 т. / за ред. В. Смолія. Київ : Альтернативи, 1998. Т. 5. 336 с.
32. Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. Друге видання, із змінами і доповненнями. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1999. 220 с.
33. Кучера М. Довгі вали // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. Збірник наукових статей, присвячений 100-річчю з дня народження В. П. Петрова. Київ ; Львів : РАС, 1997. С. 221–228.
34. Лукомський Ю., Петрик В. Нові матеріали до відтворення елементів містобудівельної структури Галича XII–XIII ст. // Галичина та Волинь у добу середньовіччя. (До 800-річчя з дня народження Данила Галицького). Історичні та культурологічні студії. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. Ч. 3. С. 166–182.

35. Лукомський Ю., Петрик В. Успенський собор княжого Галича: історія вивчення та нові дослідження // Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація». Львів. 1997. Ч. 8. С. 83–91.
36. Майоров А. В. Великая Хорватия: этногенез и ранняя история славян Прикарпатского региона. Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУ, 2006. 207 с.
37. Моця О. Карпати у X–XIV століттях // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. Львів: Інститут народознавства НАН України, 1999. Т. 1: Археологія та антропологія. С. 341–360.
38. Мудрий С. Нарис історії Церкви в Україні. Рим: Українська Папська Колегія св. Йосафата, 1990. 296 с.
39. Паславський І. Галицька митрополія. Історичний нарис. Львів: [Б. В.]. 2007. 125 с.
40. Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно-історичні дослідження у 1850–1943 рр. Краків; Львів: Українське вид-во, 1944. 238 с.
41. Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси / отв. ред. акад. Б. Д. Греков. Москва: АН СССР, 1950. 332 с.
42. Пеленський Й. Галич в історії середньовічного мистецтва на основі археологічних досліджень і архівних джерел // Галич. Збірник наукових праць / за ред. М. Волощука. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2017. Серія 2. Вип. 4. 320 с.
43. Пелещишин М., Конопля В. Східнокарпатський регіон у первісності // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. Львів: Інститут народознавства НАН України, 1999. Т. 1: Археологія та антропологія. С. 75–114.
44. Пелещишин М., Крушельницька Л. Етнічна історія Східних Карпат у бронзовому віці // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. Львів: Інститут народознавства НАН України, 1999. Т. 1: Археологія та антропологія. С. 145–162.
45. Петрик В. Етапи розпланування адміністративно-релігійного центру на Крилоській горі в XI–XVIII ст. // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Архітектура. Львів, 2000. № 41. С. 116–120.
46. Петрушевич А. Критично-історическія разсужденія о наддністрянскомъ городе Галичь и его достопамятностяхъ // Вестникъ “Народного Дома”. 1883–1888. 619 с.
47. Петрушевич А. О галицких епископах со времён учреждения Галицкой епархии, даже до конца XIII века // Галицкий исторический сборник, издаваемый Обществом Галицко-русской матицы. Львов, 1854. Вып. II. С. 3–192.
48. Побуцький С. Галицька митрополія. Галич: [Б. В.], 2011. 199 с.
49. Приходнюк О. Східні Карпати у VIII–IX ст. // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. Львів: Інститут народознавства НАН України, 1999. Т. 1: Археологія та антропологія. С. 309–340.
50. Раппопорт П. Очерки по истории русского военного зодчества X–XIII веков // Материалы и исследования по истории СССР. Москва; Ленинград: АН СССР, 1956. № 52. 181 с.

51. Ситник О. Галич та його околиці в стародавню кам'яну добу // Галич і Галицька земля у державотворчих процесах України. Івано-Франківськ ; Галич : Плай, 1998. С. 8–12.
52. Скочилиас І. Галицька (Львівська) єпархія XII–XVII століть: організаційна структура та правовий статус. Львів : Вид-во УКУ, 2010. 832 с.
53. Стахів М. Христова Церква в Україні 988–1988. Нарис історії Української Католицької церкви. Львів : Стрім, 1993. 584 с.
54. Тимошук Б. Східні слов'яни VII–X ст.: полюддя, язичництво, початки держави. Чернівці : Прут, 1999. 178 с.
55. Томенчук Б. Археологія городищ Галицької землі. Галицько-Буковинське Прикарпаття. Матеріали досліджень 1976–2006 років. Івано-Франківськ : Видавець Третяк І. Я., 2008. 696 с.
56. Томенчук Б. Археологія долітописного та княжого Галича // Галич. Збірник наукових праць / за ред. М. Волощука. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2018. Вип. 3. С. 10–53.
57. Томенчук Б. Галицько-Буковинське Прикарпаття як контактна етнокультурна зона склавів і антів. До проблеми локалізації «Мурсіанського озера» Йордана // Тези доповідей Міжнародної наукової конференції. Чернівці, 2019. С. 105–107.
58. Томенчук Б. Галич і Мала Галицька земля XII–XIII ст. Історична топографія родовищ. Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2016. 596 с.
59. Томенчук Б. Давній Галич у новітніх дослідженнях Галицької археологічної експедиції // Галич. Збірник наукових праць / за ред. М. Волощука. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2016. Вип. 1. С. 11–34.
60. Томенчук Б. Довгі вали («Траянові») на Буковині як частина Карпатської системи оборони від вторгнень номадів Сходу // Археологія Буковини: здобутки та перспективи: Тези доповідей. Чернівці, 2019. С. 143–145.
61. Томенчук Б. Історична топографія і фортифікація Ревнянського торгово-стратегічного центру на Прутському перехресті трансєвропейських шляхів // Археологічні студії. Київ ; Чернівці, 2014. Вип. 5. С. 278–288.
62. Томенчук Б. Ландшафтно-географічні особливості і просторово-територіальна організація давнього Галича // Галич. Збірник наукових праць / за ред. А. Стасюка. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2021. Вип. 6. С. 10–37.
63. Томенчук Б. Річкові шляхи в геополітичних зв'язках народів Центральної і Східної Європи доби середньовіччя (за Баварським Географом) // Етногенез та рання історія слов'ян: Нові наукові концепції на зламі тисячоліть. Матеріали Міжнародної наукової археологічної конференції. Львів, 2001. С. 211–219.
64. Томенчук Б. Три періоди розвитку Галича в світлі нових археологічних досліджень // Тези доповідей української делегації на VI Міжнародному конгресі слов'янської археології. Київ : Інститут археології НАН України, 1996. С. 111–113.
65. Томенчук Б. Хорвати Галицько-Буковинського Прикарпаття і шляхи їх міграції на Балкани в VII ст. // Археологія Буковини: здобутки та перспективи: Тези

доповідей II наукового семінару Тези доповідей Міжнародної наукової конференції. Чернівці, 2018. С. 82–85.

66. Томенчук Б. Черногора в історії давніх слов'ян (за Ал-Мас'уді X ст.) // Галичина: науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. Івано-Франківськ. 2002. № 8. С. 5–15.

67. Филипчук Г., Филипчук М. До питання про хронологію Пліснеського курганного могильника // Пліснеські старожитності. Збірник наукових праць. Львів. 2016. С. 277–279.

68. Филипчук М. Генезис прикарпатських городищ VIII–X ст. з позицій полісної структури суспільства // Еволюція розвитку слов'янських градів VIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр. Тези Міжнародної конференції. Львів, 1994. С. 9–11.

69. Филипчук М. Державотворчі процеси в Українському Прикарпатті у VIII–X ст. // Вісник Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка. Львів, 2006. Вип. 1. С. 58–70.

70. Филипчук М. Слов'янські поселення VIII–X ст. в українському Прикарпатті. Львів: Астролябія, 2012. 312 с.

71. Чачковський Л., Хмільовський Я. Княжий Галич. Станиславів: [Б. В.], 1938. 79 с.

72. Чуйко О. Монастирі Галичини (середина XVI – початок XX століття). Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2011. 188 с.

73. Шараневич І. Історія Галицко-Володимирської Русьї оть найдавніших времен до року 1453. Львов: Накладом автора, 1863. 462 с.

74. Шараневич И. Стародавний Галич // «Зоря Галицкая» яко альбум на 1860. Львів, 1860. С. 295–335.

75. Шеретюк Р. М. Релігійний фактор у контексті геополітичних трансформацій на Галицько-Волинських землях (друга половина XIII – перша половина XV ст.). Дисертація... кандидата історичних наук / Рівненський інститут слов'язознавства Київського слав'яністичного університету. Київ, 2006. 225 с.

76. Czołowski A. O położeniu starego Halicza // Pamiętnik Drugiego Zjazdu historyków Polskich. Lwów: Druk. W. Łozińskiego, 1890. S. 1–23.

ДОДАТКИ

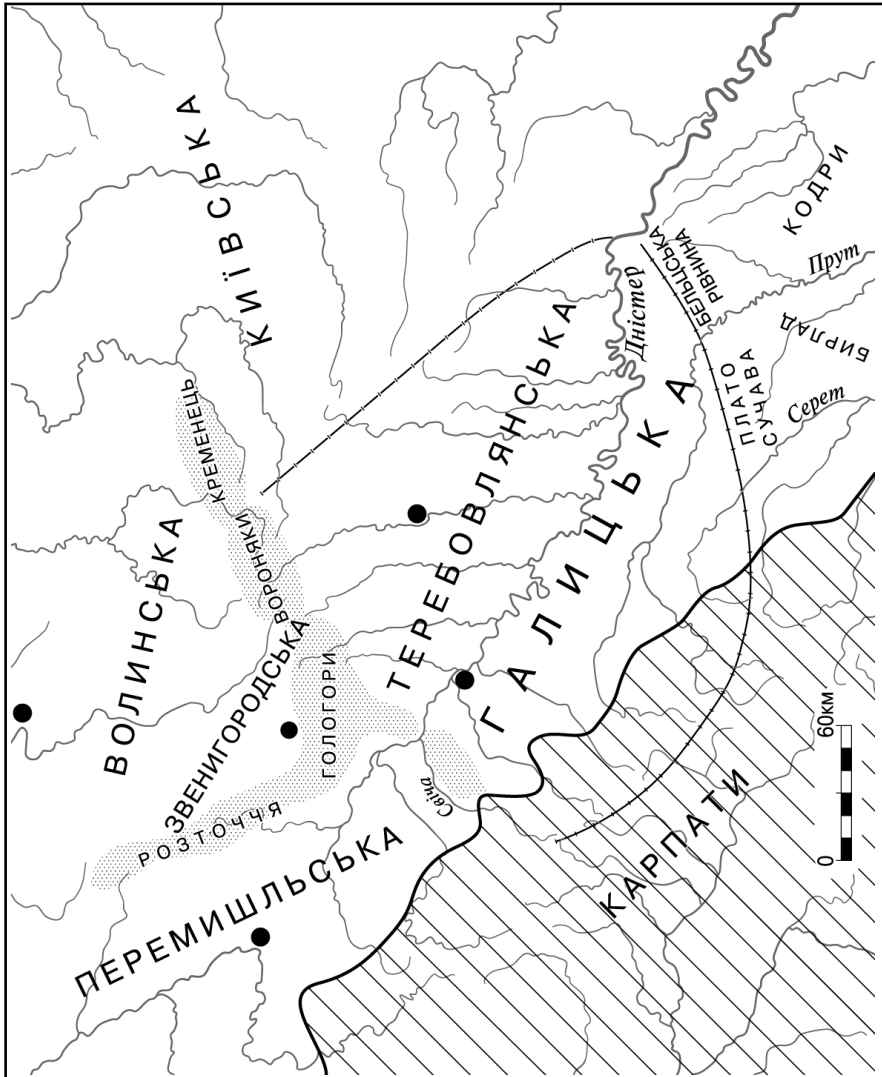

Рис. 1. Мала Галицька земля – Галицько-Буковинське Прикарпаття

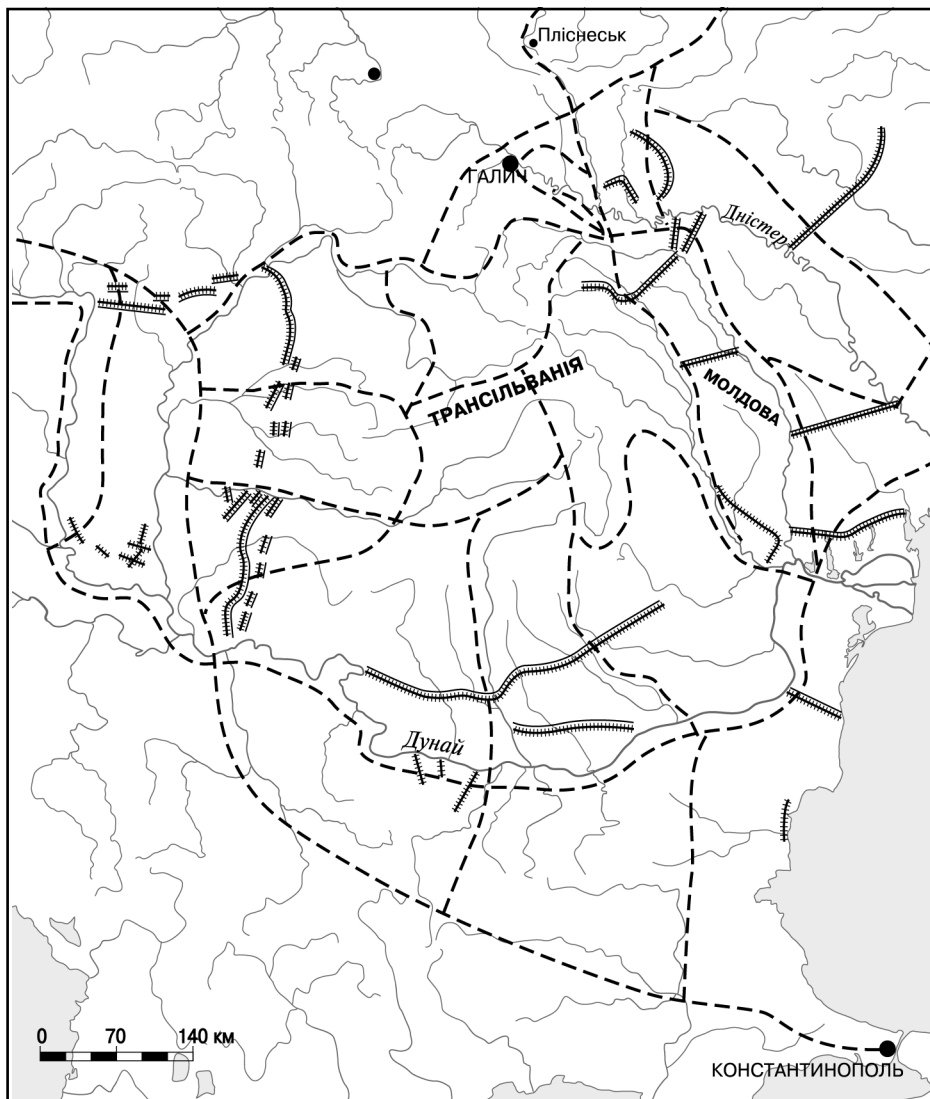

Рис. 2. Подністрів'я і Прикарпаття в системі шляхів

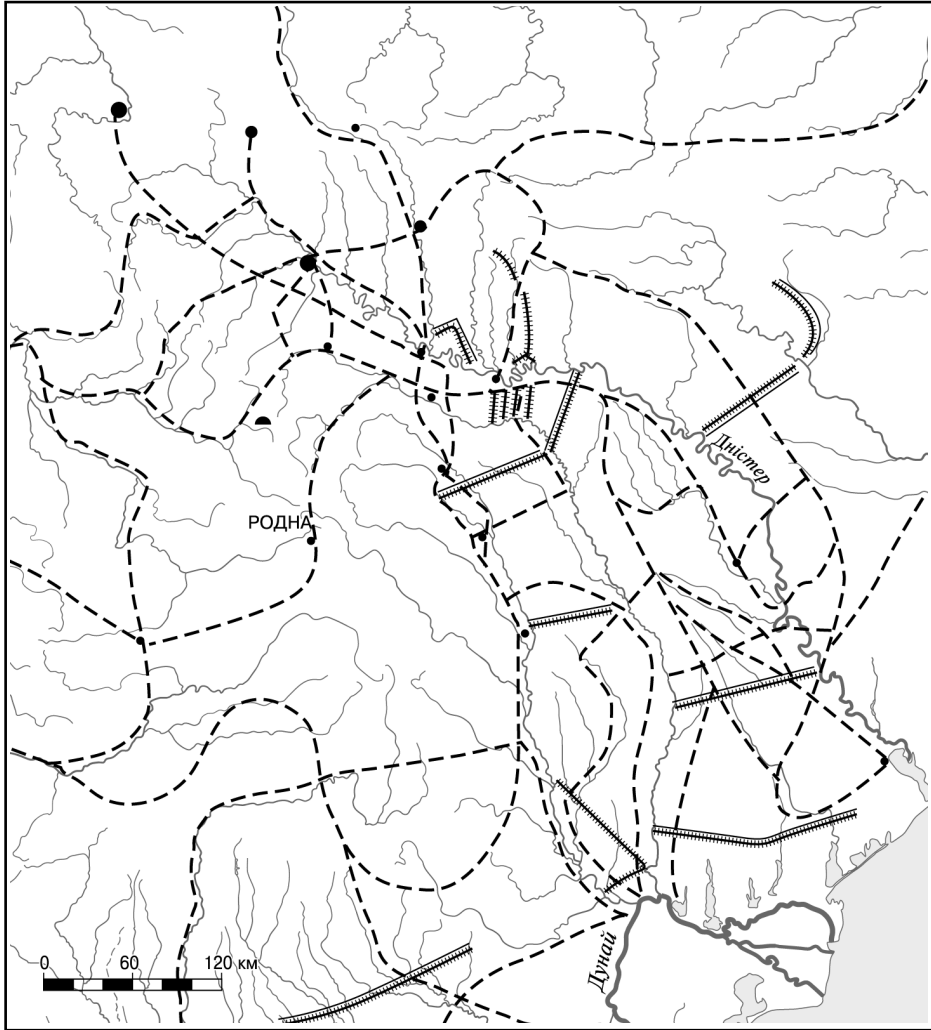

Рис. 3. Карпатський регіон у системі транскарпатських шляхів

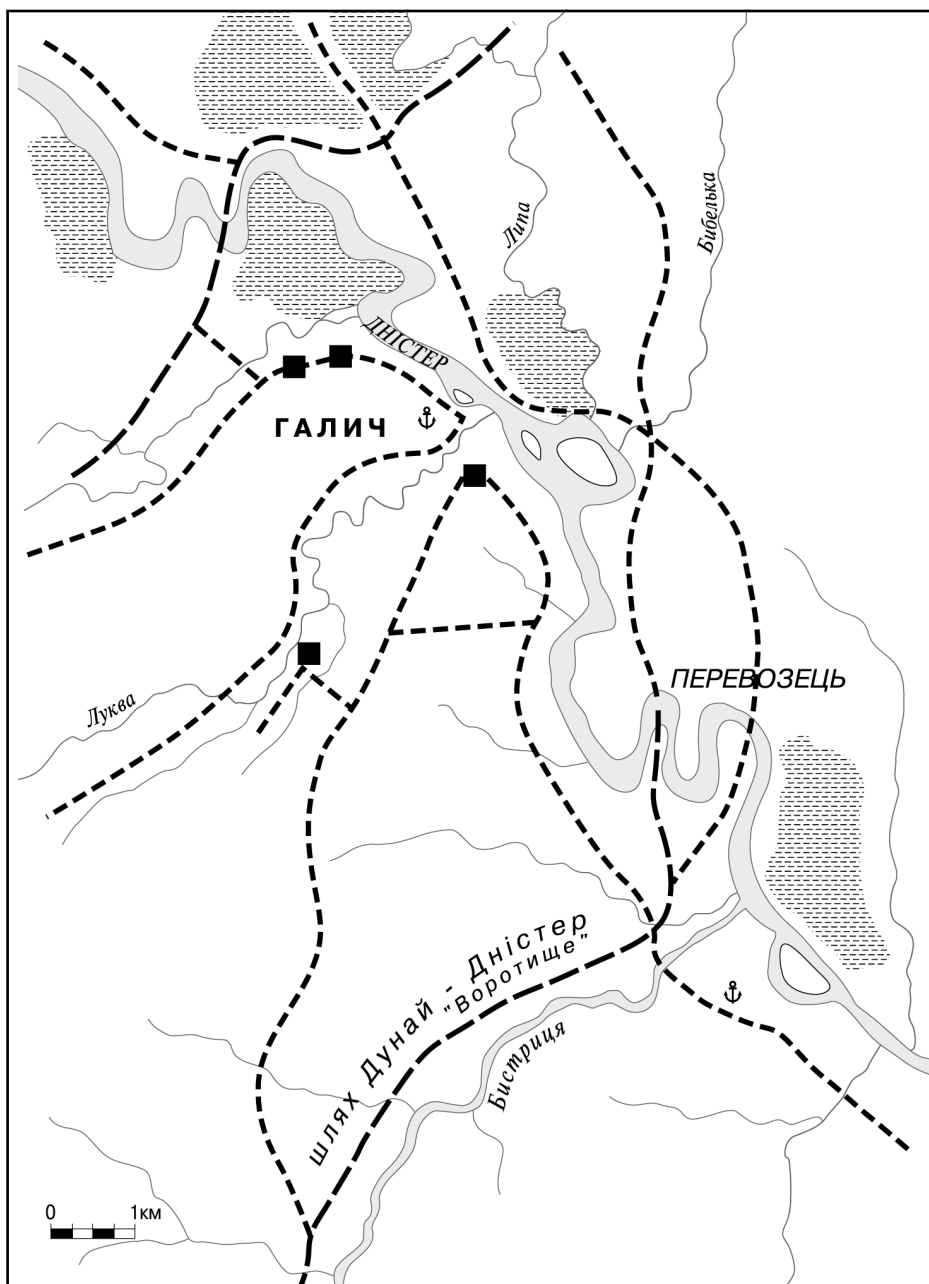

Рис. 4. Давній Галич у системі шляхів

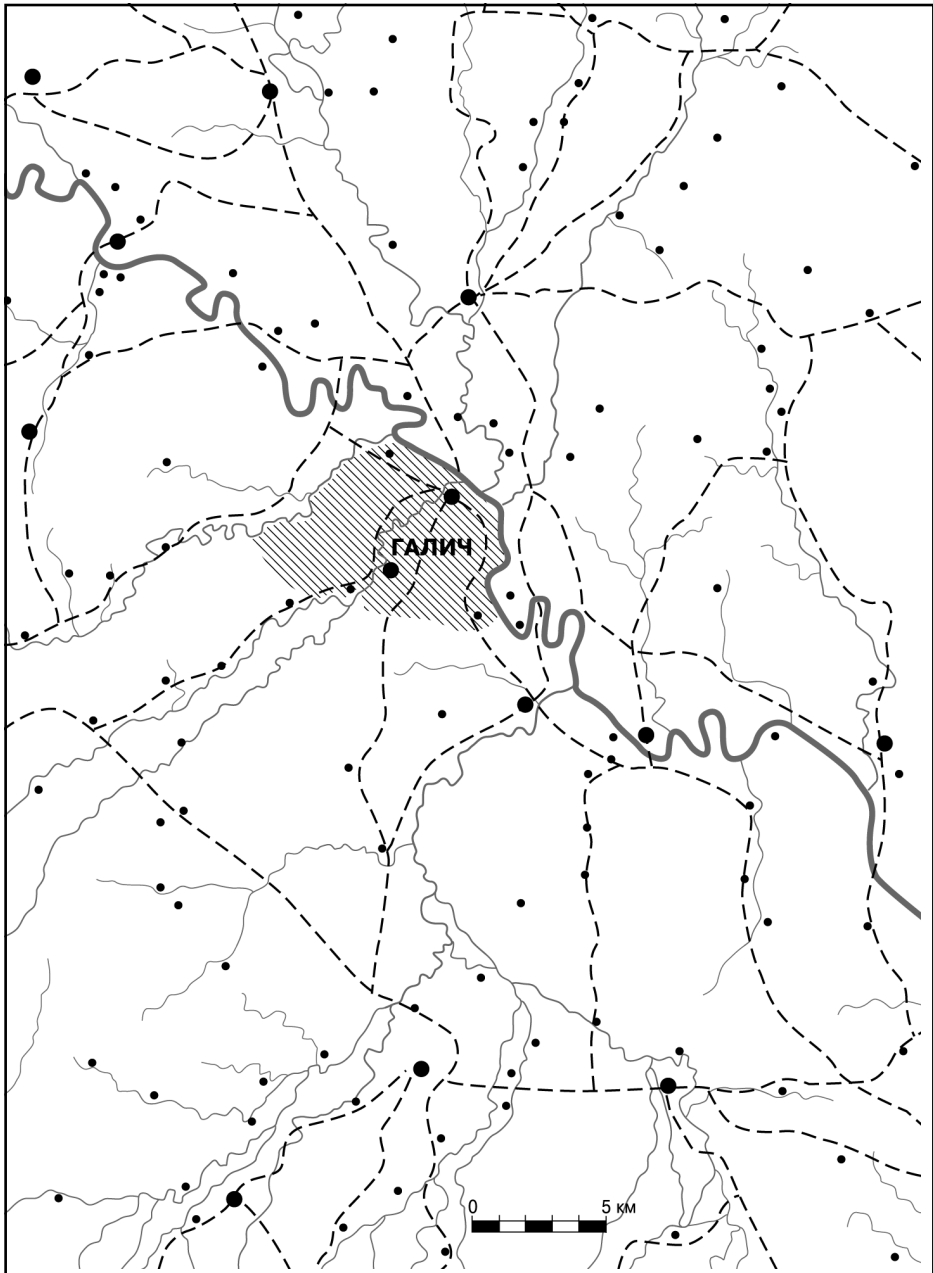

Рис. 5. Давній Галич. Місто в системі середньовічних шляхів (XVIII ст.)

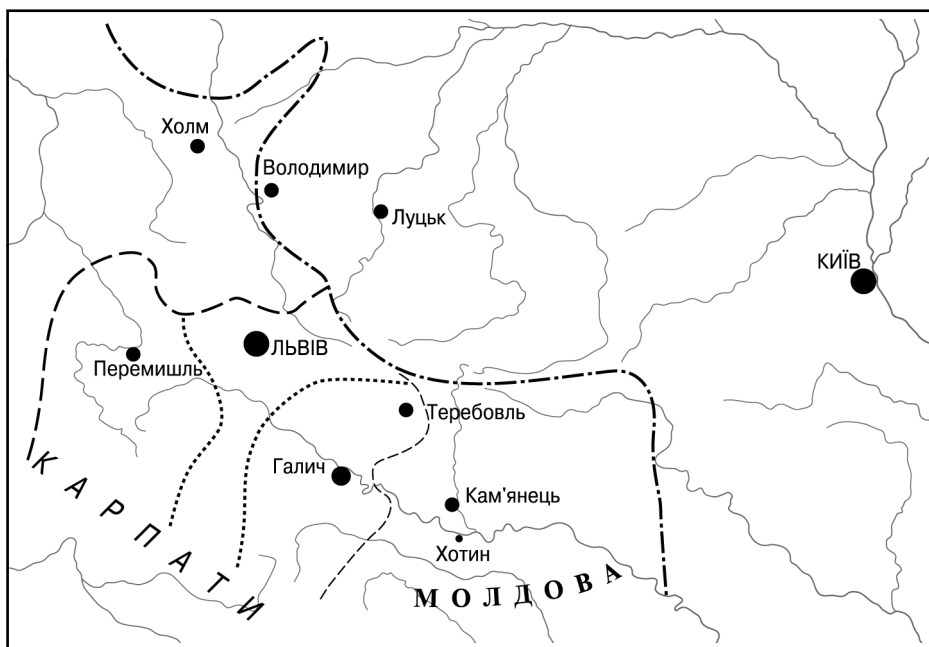

Рис. 6. Галицька земля – Руське воеводство XIV–XVI ст.
(за М. Грушевським. Т. IV, с. 503)

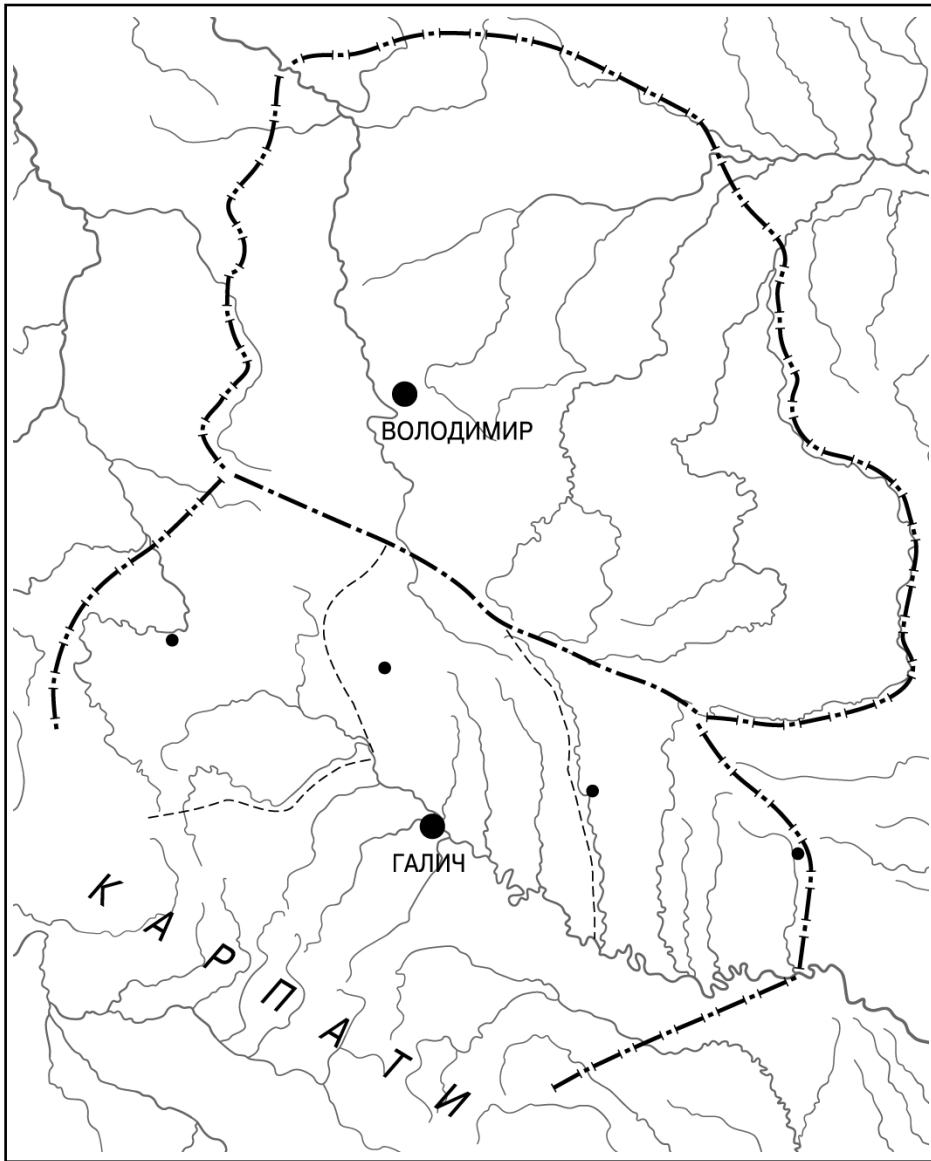

Рис. 7. Галицько-Волинське князівство (держава Романовичів)

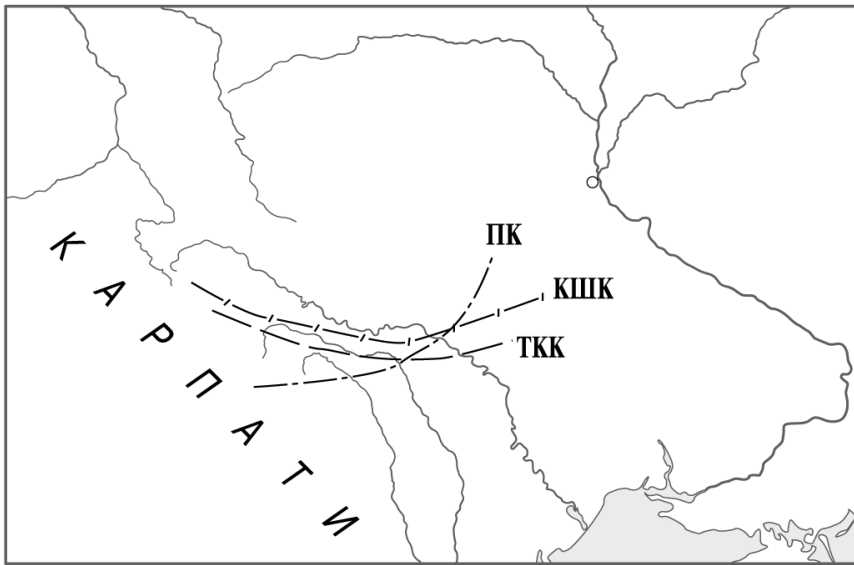
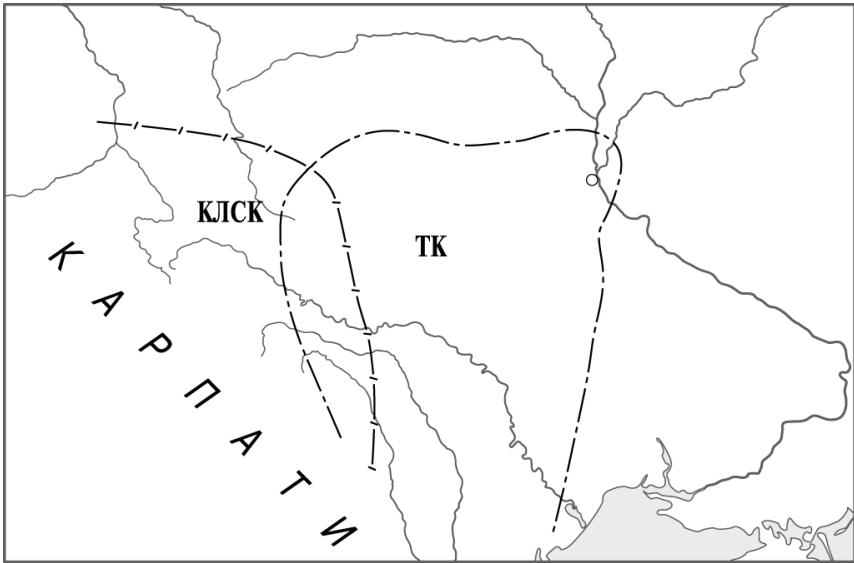

Рис. 8. Галицько-Буковинське Прикарпаття в системі поширення культури лінійно-стрічкової кераміки і трипільської культури. Культура шнурової кераміки, тшинецько-комарівська культура і пшеворська культура

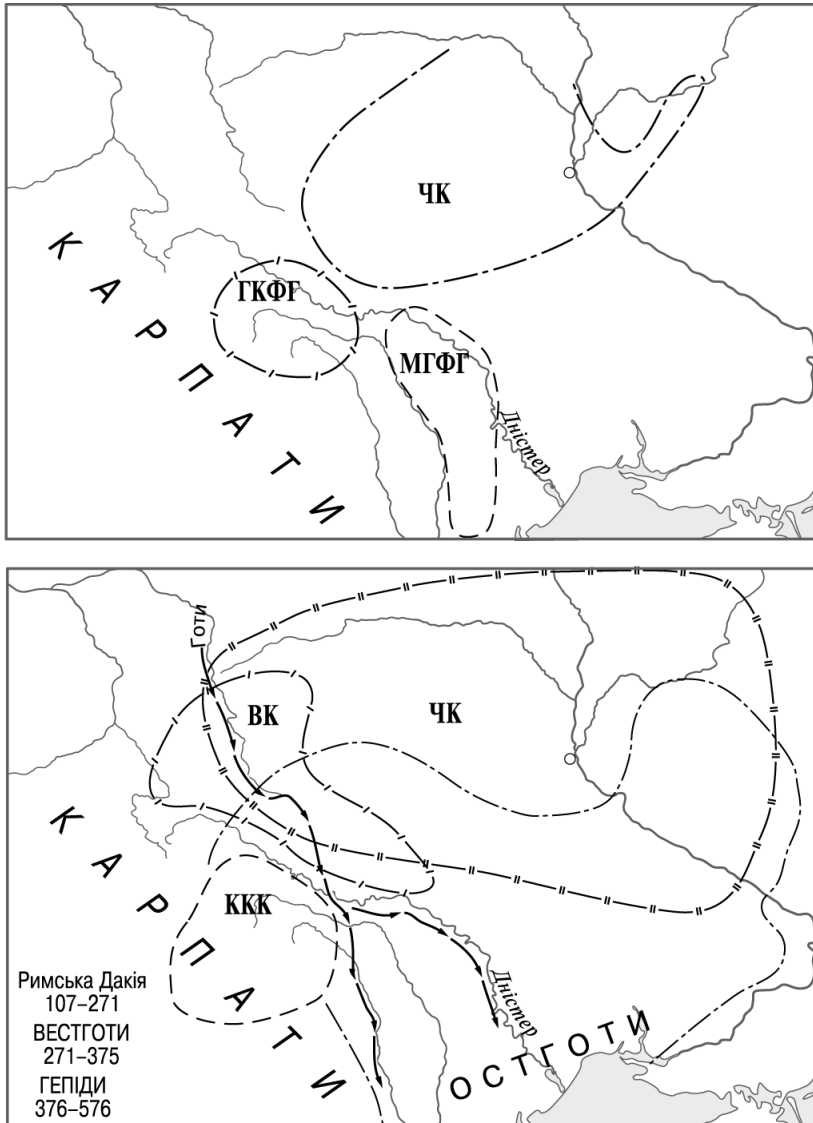

Рис. 9. Галицько-Буковинське Прикарпаття в системі поширення голіградської культури фракійського гальштату і молдавської групи фракійського гальштату та чорноліської культури. Поширення черняхівської та вельбарської культур і культури карпатських курганів

Рис. 10. Галицько-Буковинське Прикарпаття в системі поширення прасько-корчацької культури склавів і пеньківської культури антів та транс'європейські шляхи

Рис. 11. Галицько-Буковинське Прикарпаття в системі політичних впливів володарів Великої Моравії і Першого Болгарського царства

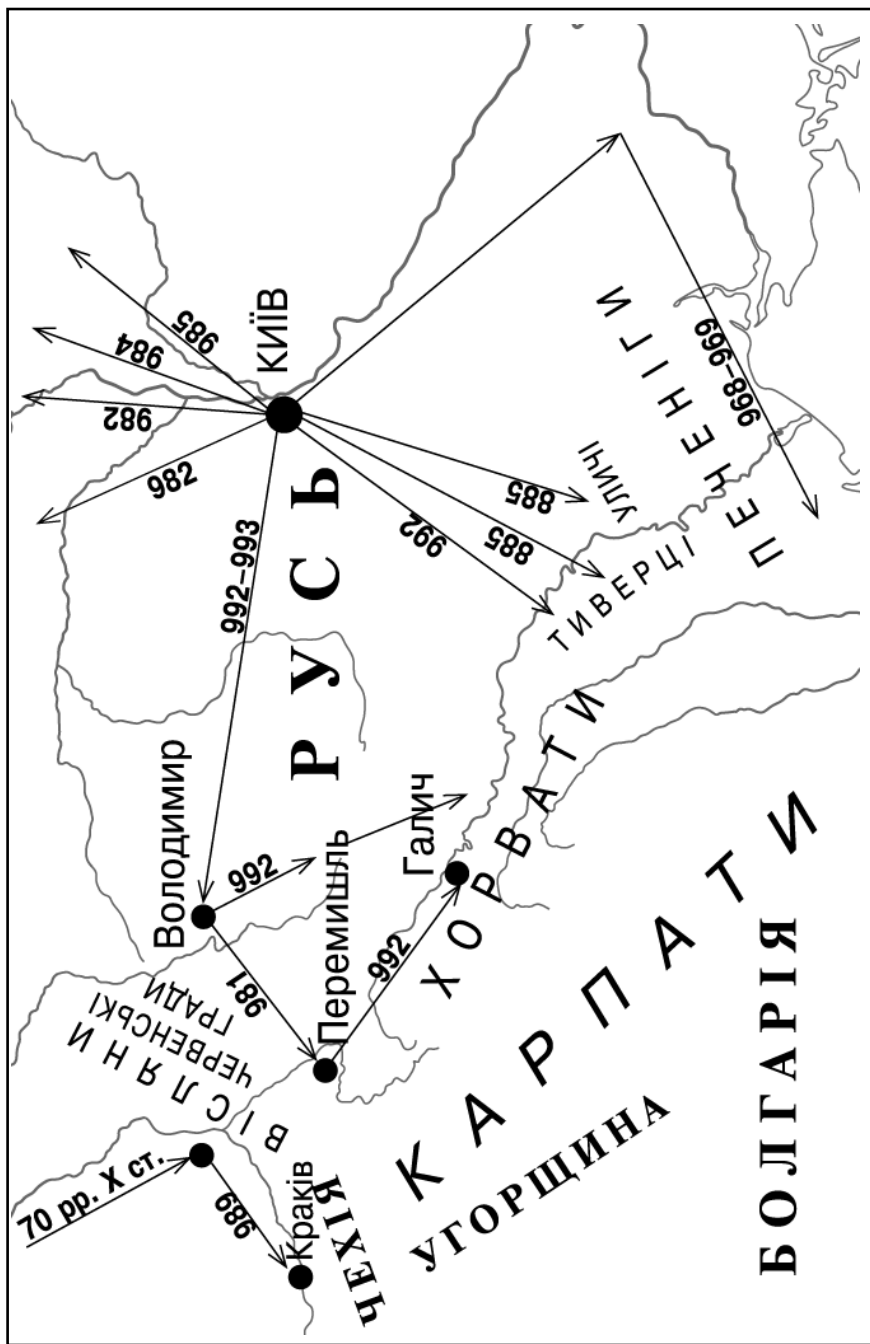

Рис. 12. Галицько-Буковинське Прикарпаття в системі політичного впливу династії Рюриковичів

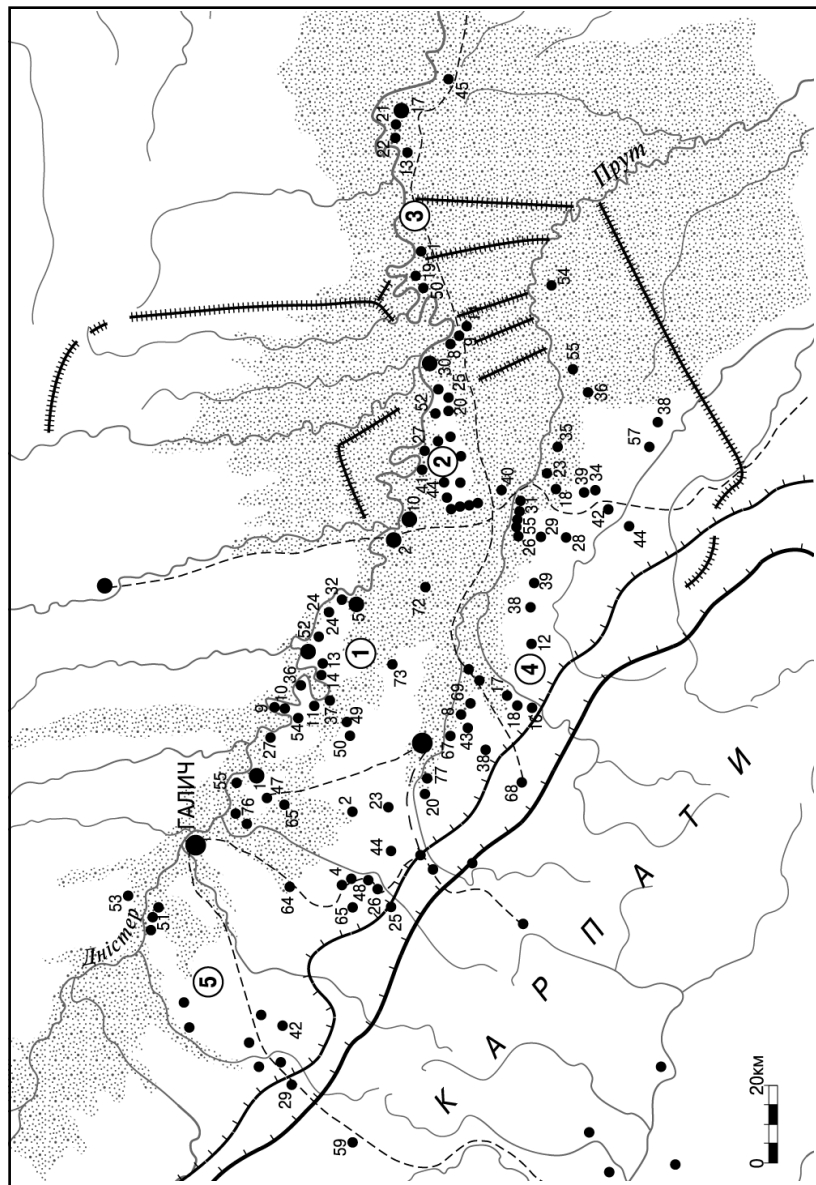

Рис. 13. Городища Галицько-Буковинського Прикарпаття. 1. Район Покутсько-Буковинського Придністров'я. 2. Район Хотинської височини. 3. Район Буковино-Бессарабського Придністров'я. 4. Район Гуцульсько-Буковинського Підгір'я. 5. Район Бойківського Підгір'я

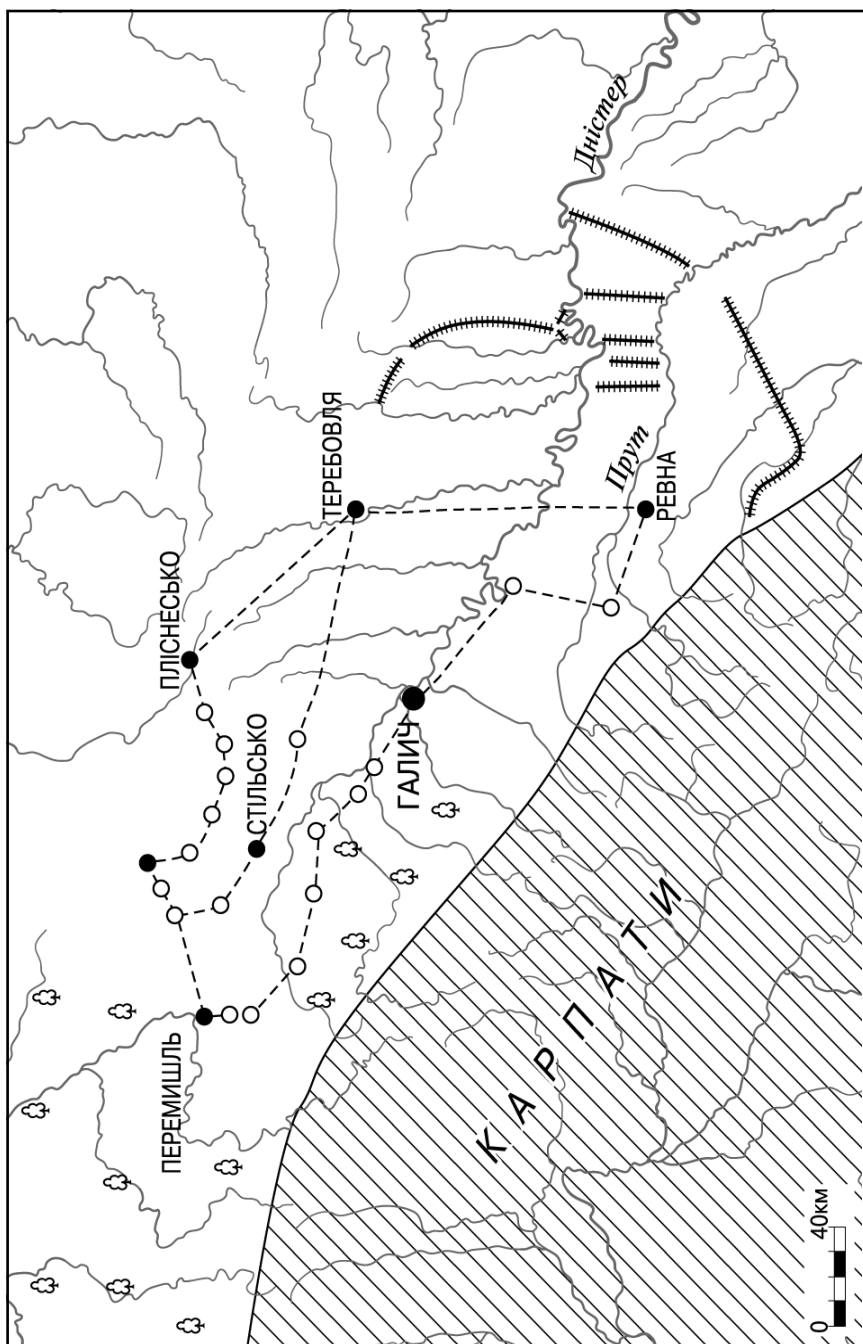

Рис. 14. Великохорватські городища і Довгі вали

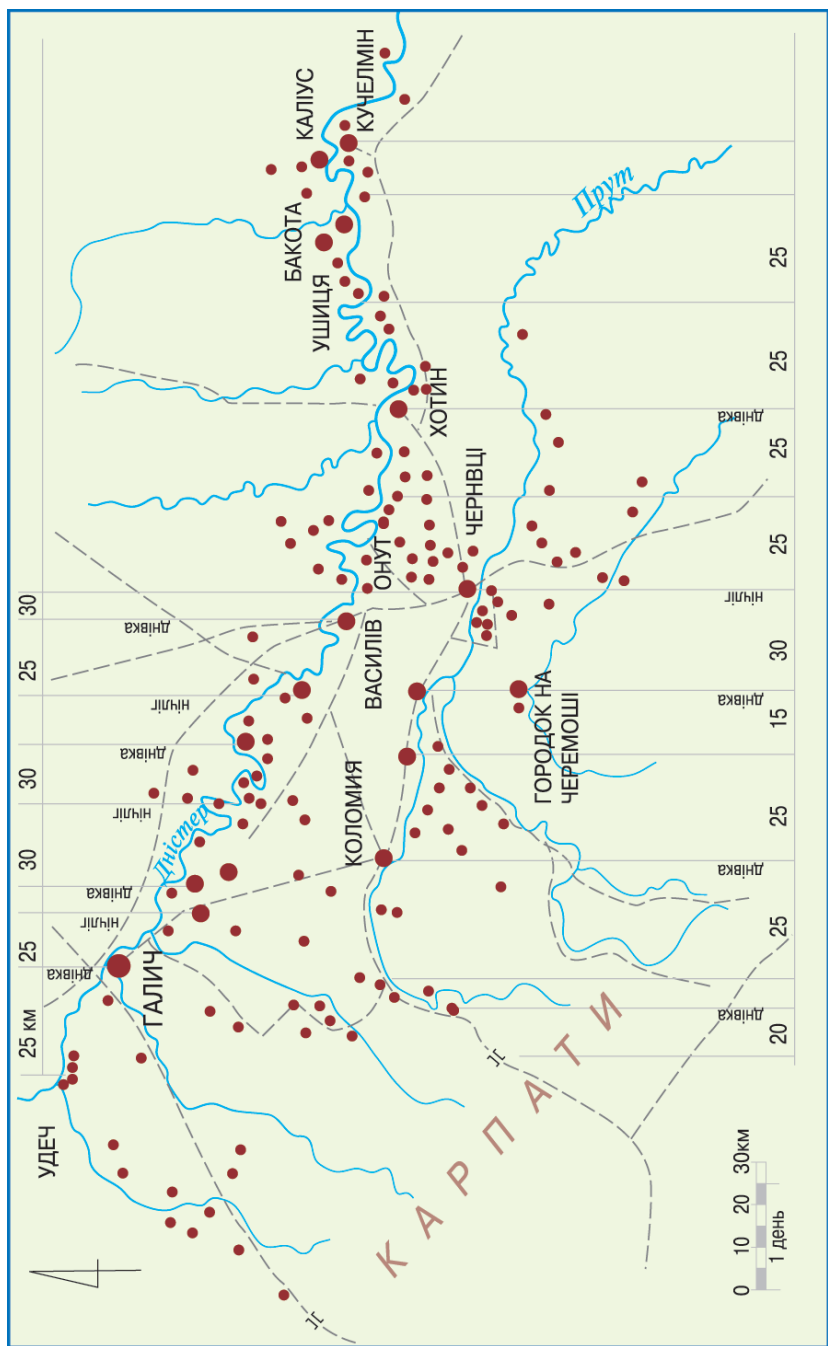

Рис. 15. Городища Галицько-Буковинського Прикарпаття в системі шляхів, днівок та нічлігів

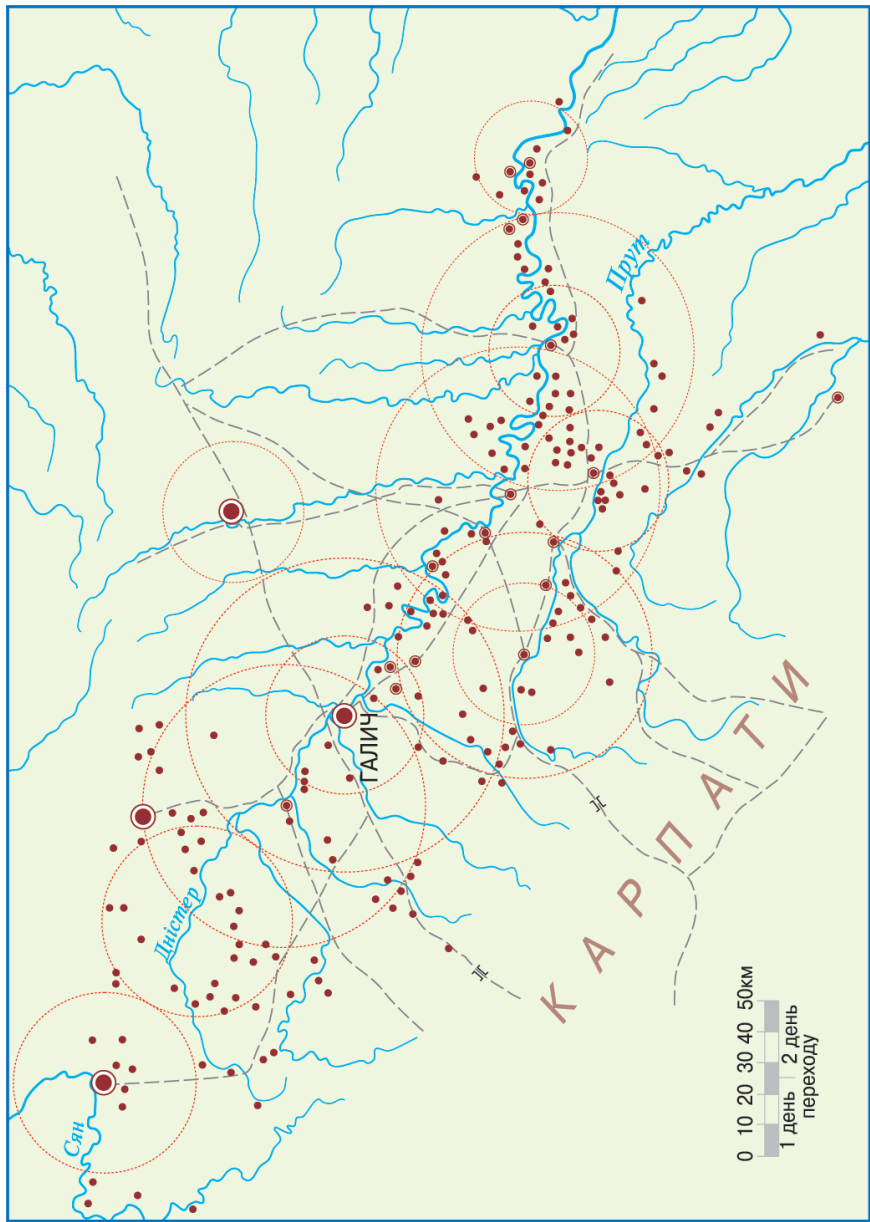

Рис. 16. Городища Галицько-Буковинського Прикарпаття в системі шляхів і денних переходів (25–30 км)

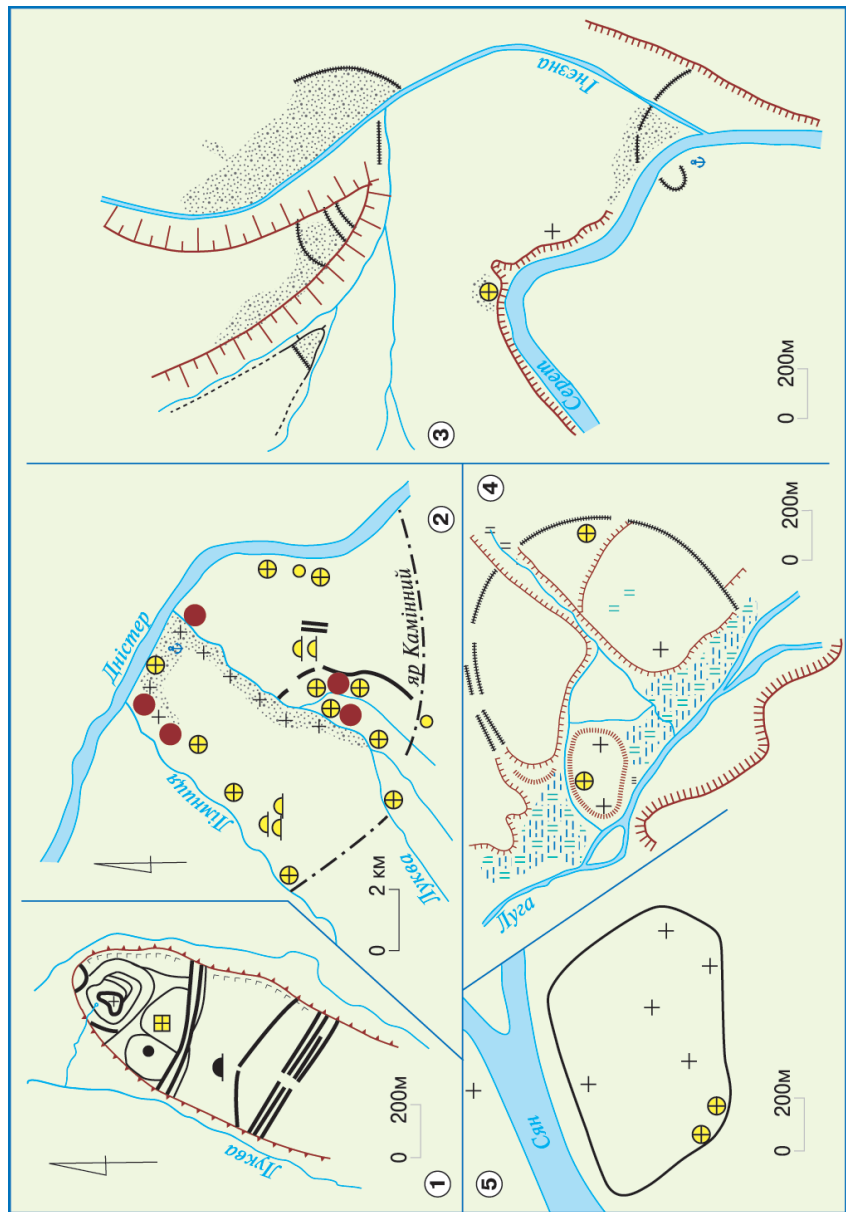

Рис. 17. Історична топографія столиць міст Галицької землі.
 1, 2. Галич; 3. Тербовля; 4. Звенигород; 5. Перемишль

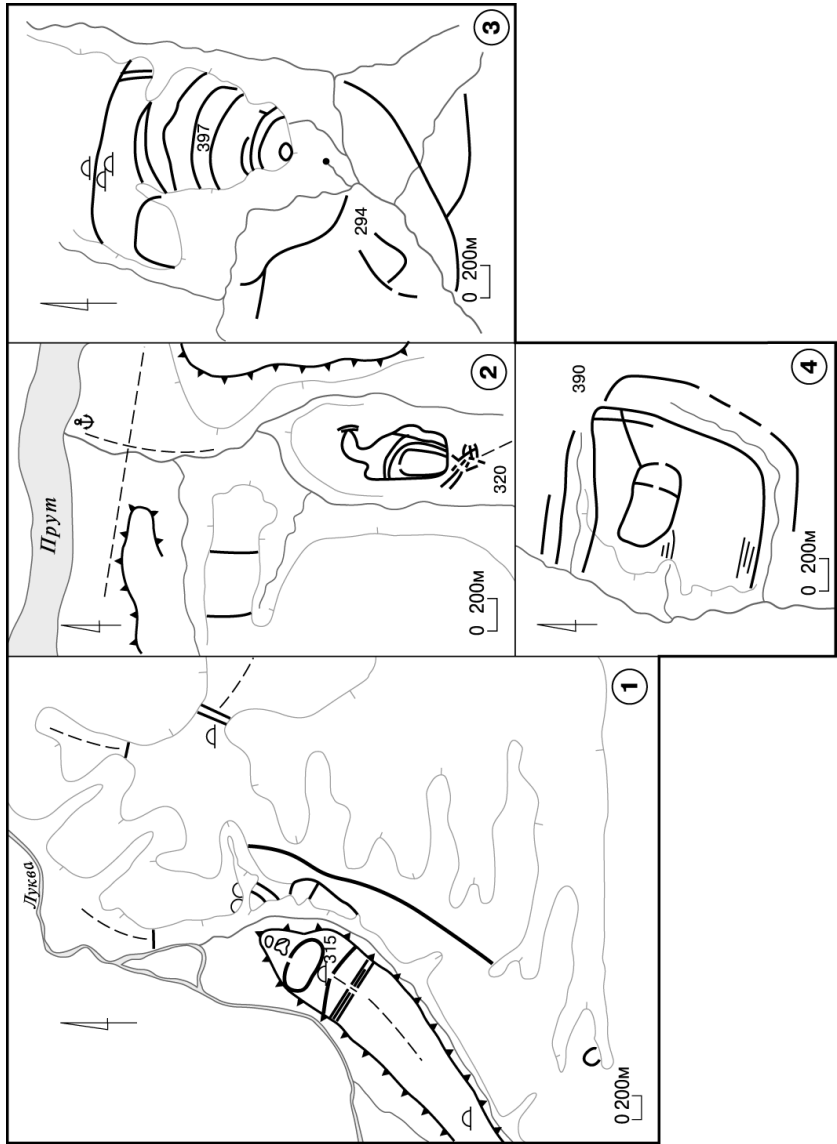

Рис. 18. Історична топографія найбільших Великохорватських городищ полісного типу.
 1. Крилосььке; 2. Ревнянське; 3. Пліснеське; 4. Стільське

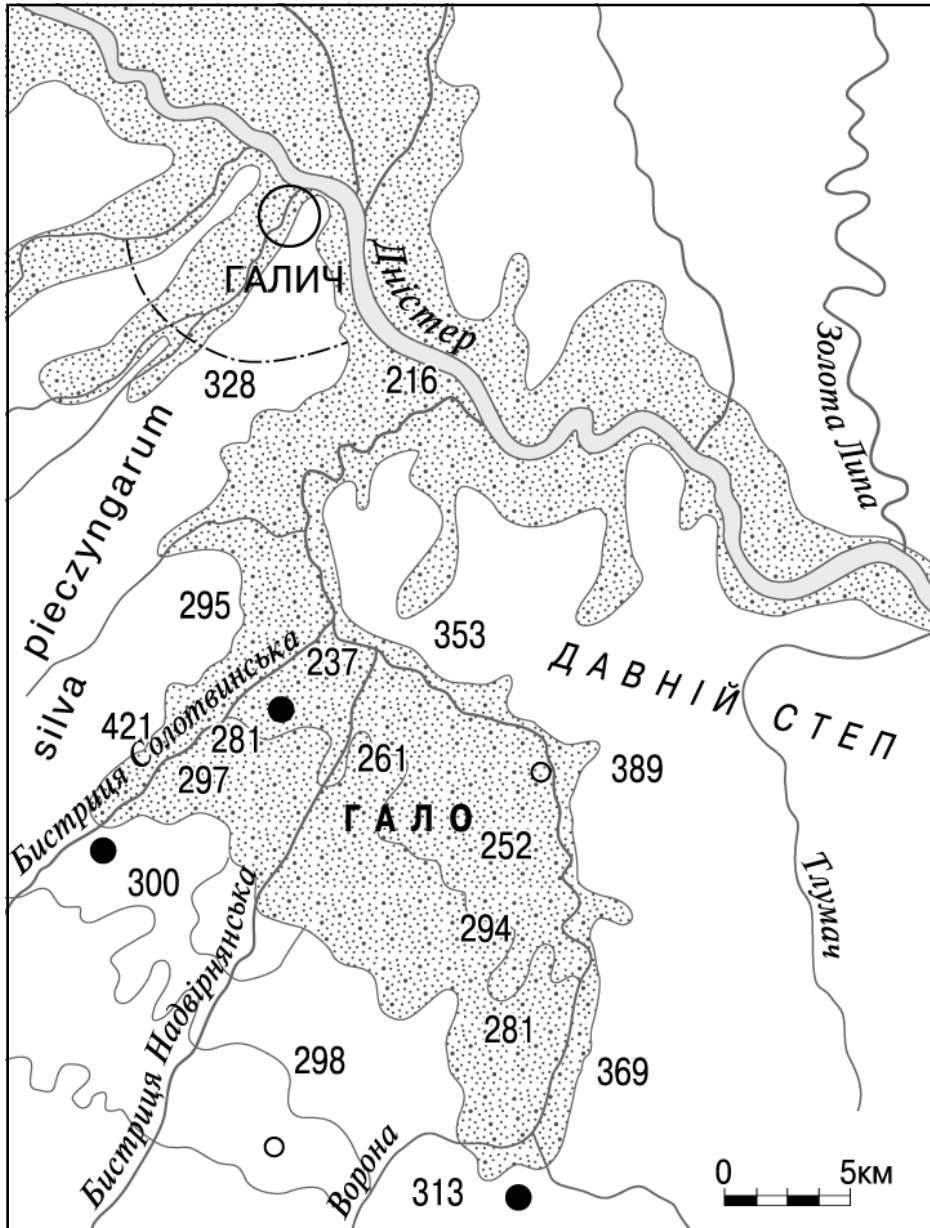

Рис. 19. Давній Галич у системі природно-кліматичної контактної зони і Бистрицької улоговини (озеро – болото – гало)

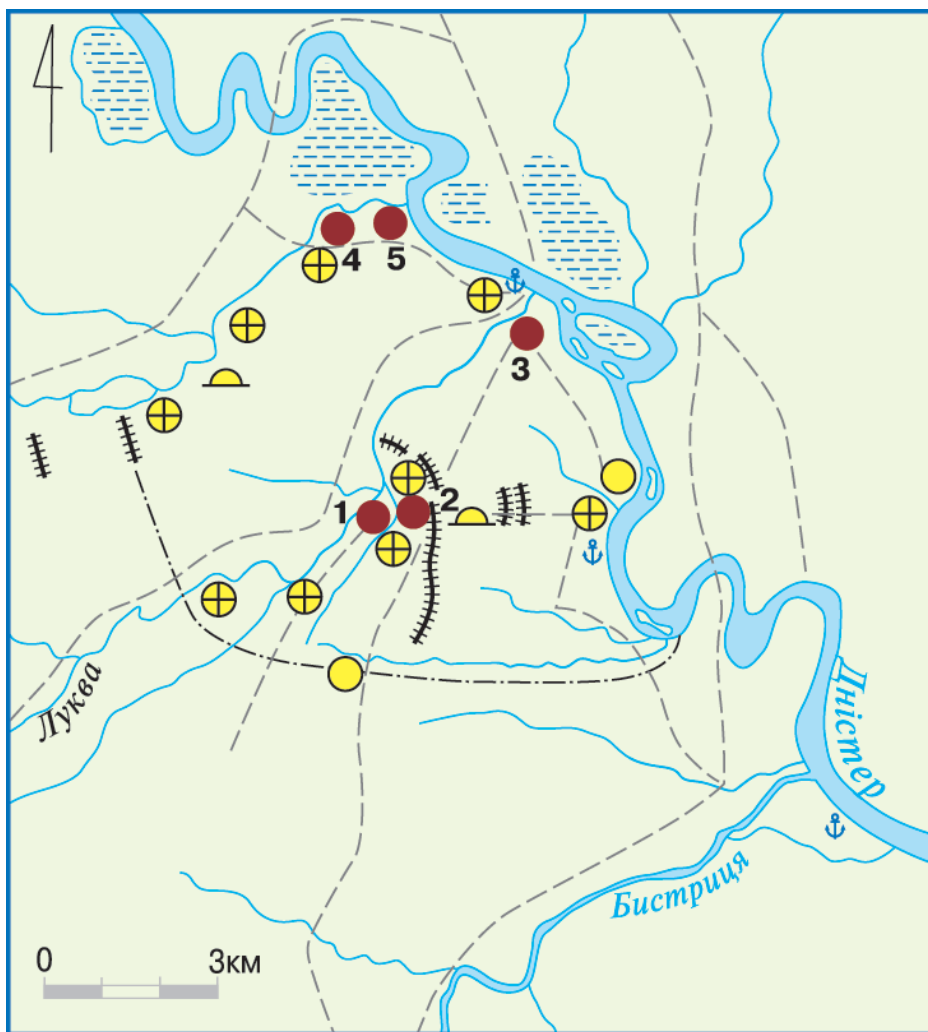

Рис. 20. Давній Галич. Історична топографія містотворчих центрів.

- 1. Крилоське городище – дитинець міста;*
- 2. Штепанівське городище – замок киеворуських посадників;*
- 3. Галицьке городище – княжий двір Івана Васильковича;*
- 4. Спаське городище – княжий двір Володимирка Володаревича;*
- 5. Пантелеймонівське городище – княжий двір Романа Мстиславовича і Данила Романовича*

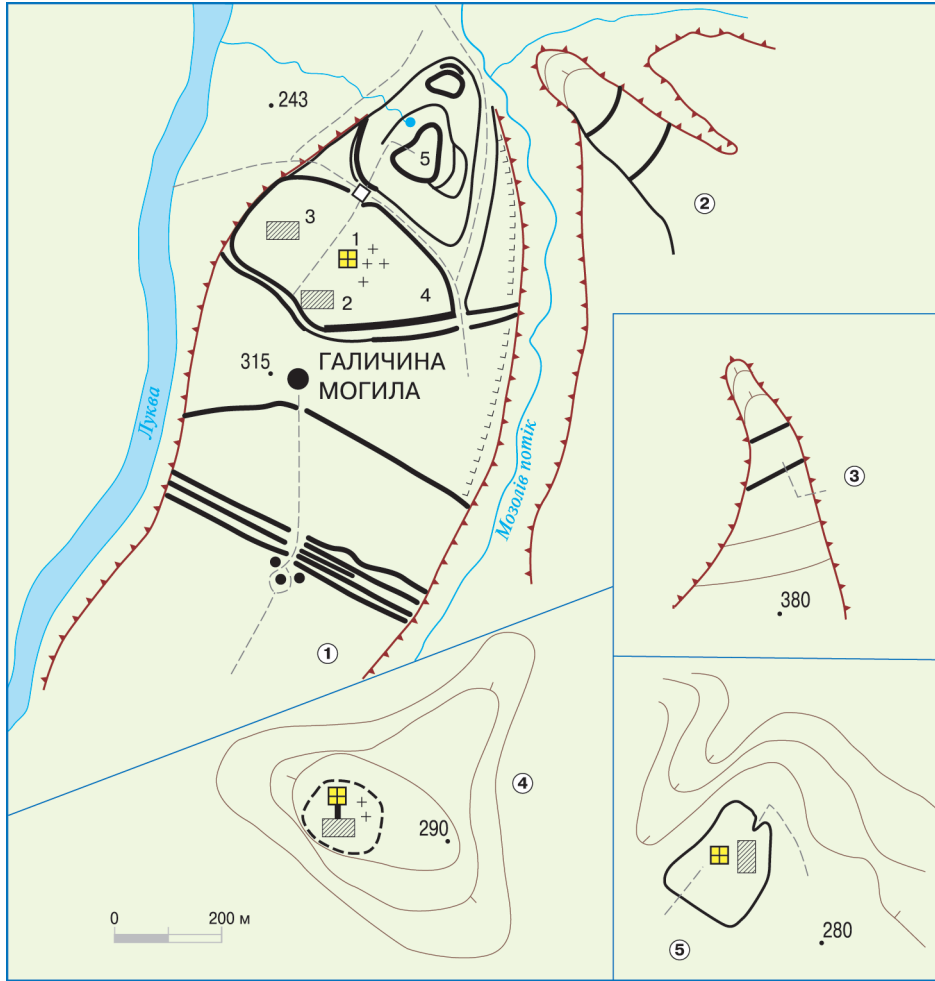

Рис. 21. Давній Галич. Містотворчі центри. Топографія

Рис. 22. Давній Галич. Крилоське городище. Перший і другий майданчики. Оборонні вали (1—5)

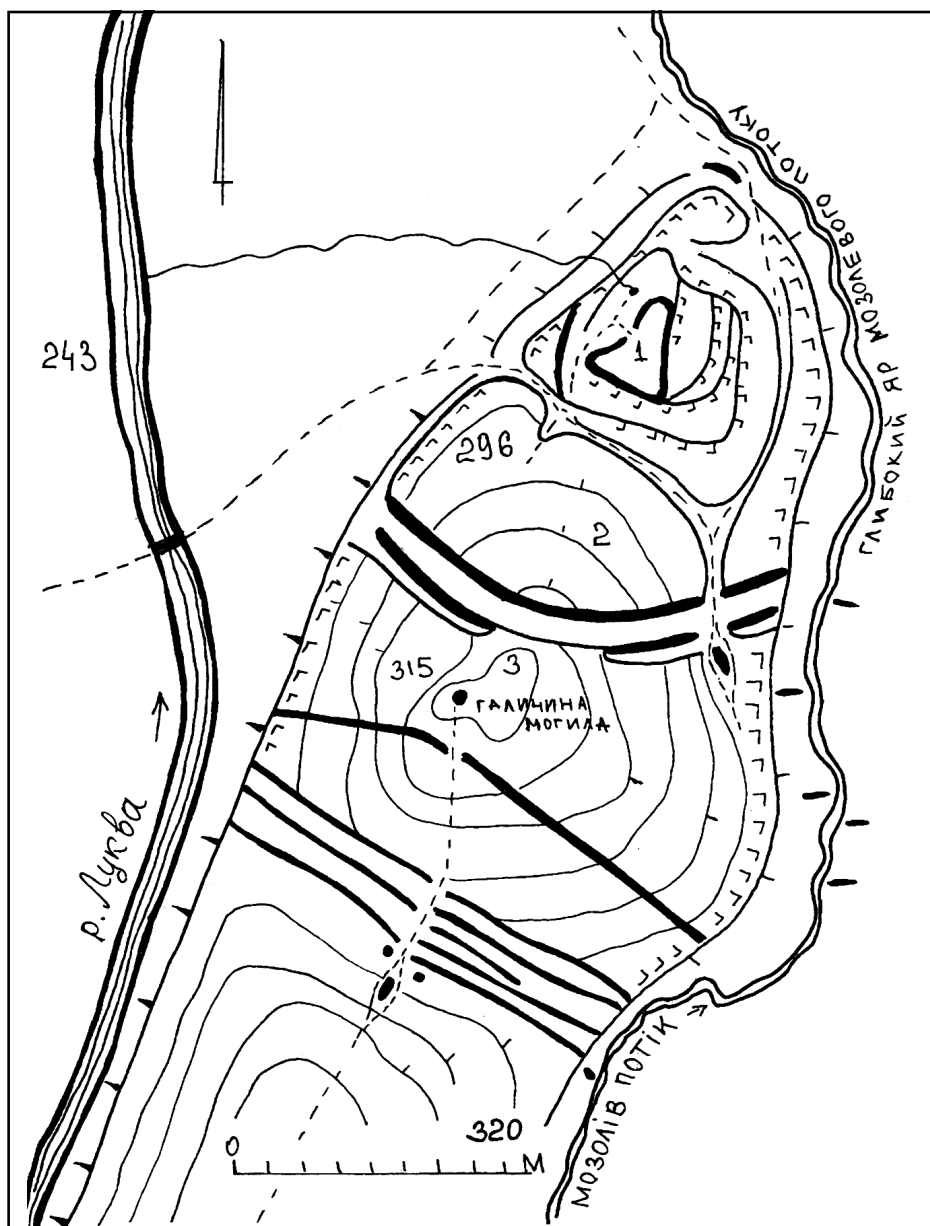

Рис. 23. Крилоське городище X–XI ст.

1. Святилище в ур. Золотий Тік;
2. Центральний майданчик городища;
3. Вічева площа з літописною Галичиною Могилою в ур. Качків

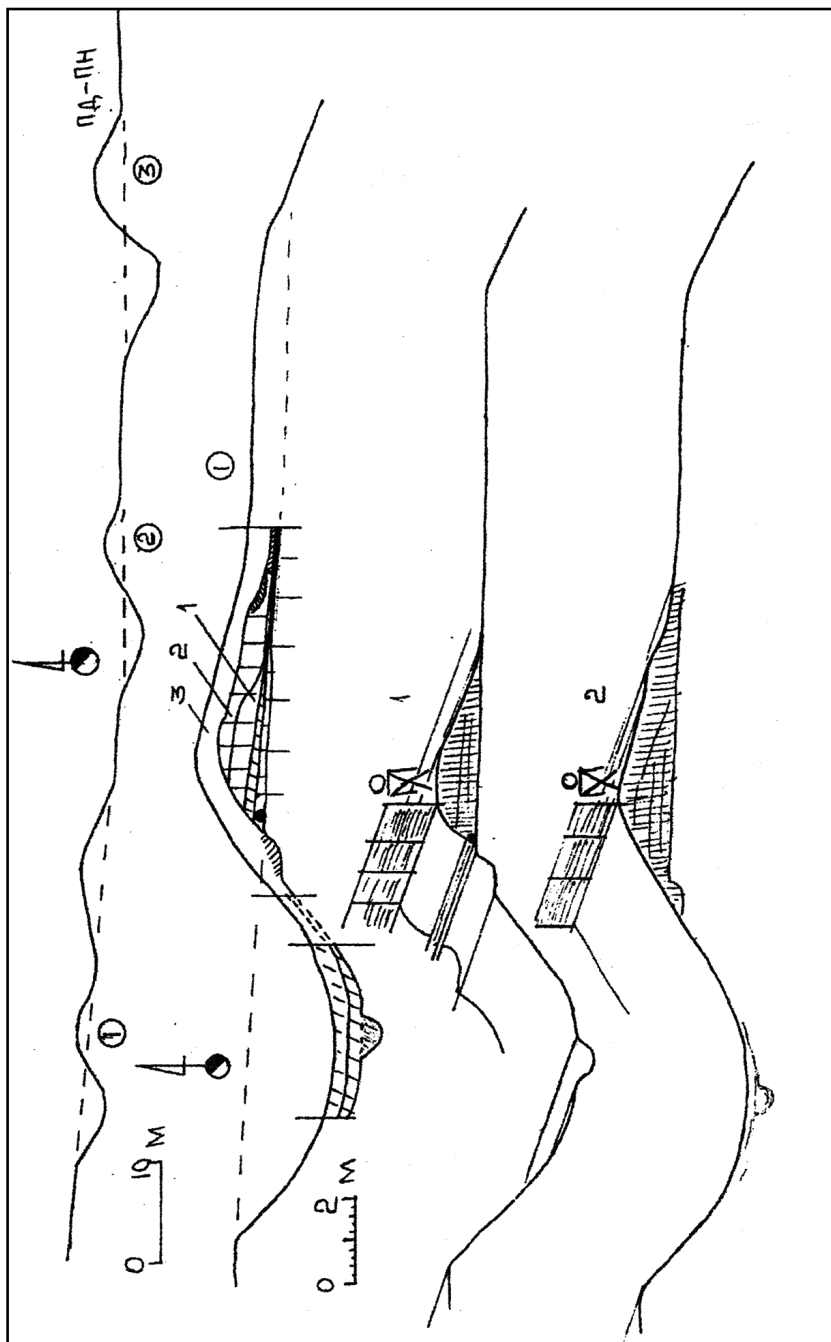

Рис. 24. Давній Галич. Крилоське городище.
Перша підземна система оборони. Вал 1. Стратиграфія. Реконструкція

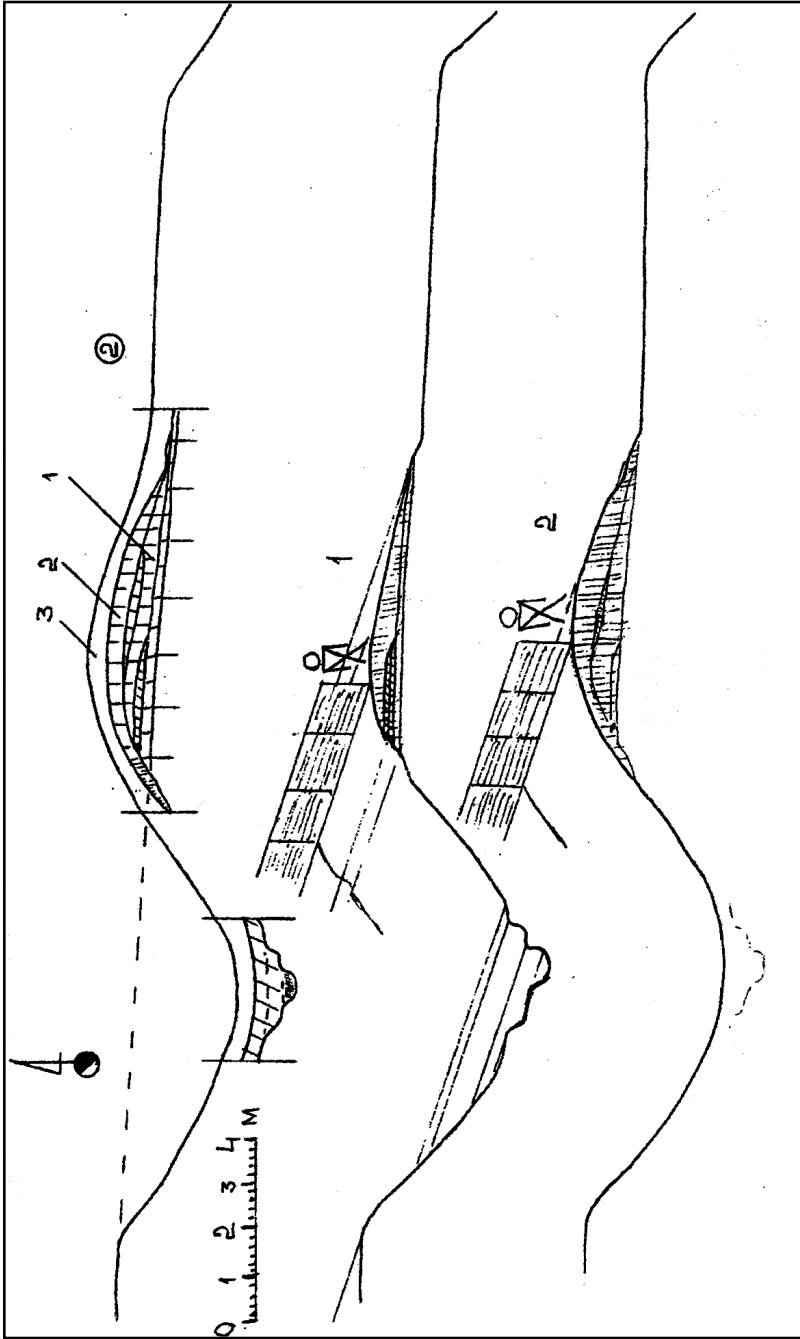

Рис. 25. Давній Галич. Крилоське городище.
Перша південна система оборони. Вал 1. Стратиграфія. Реконструкція

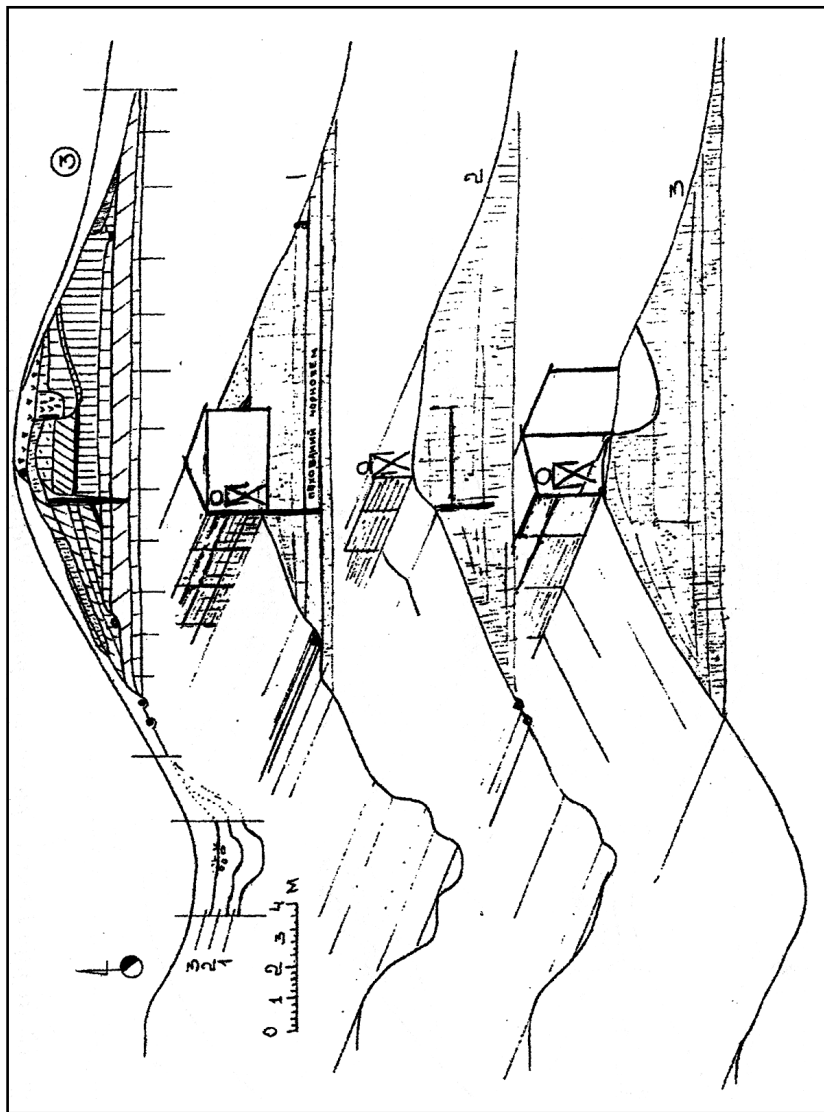

Рис. 26. Давній Галич. Крилоське городище.
Перша південна система оборони. Вал 3. Стратиграфія. Реконструкція

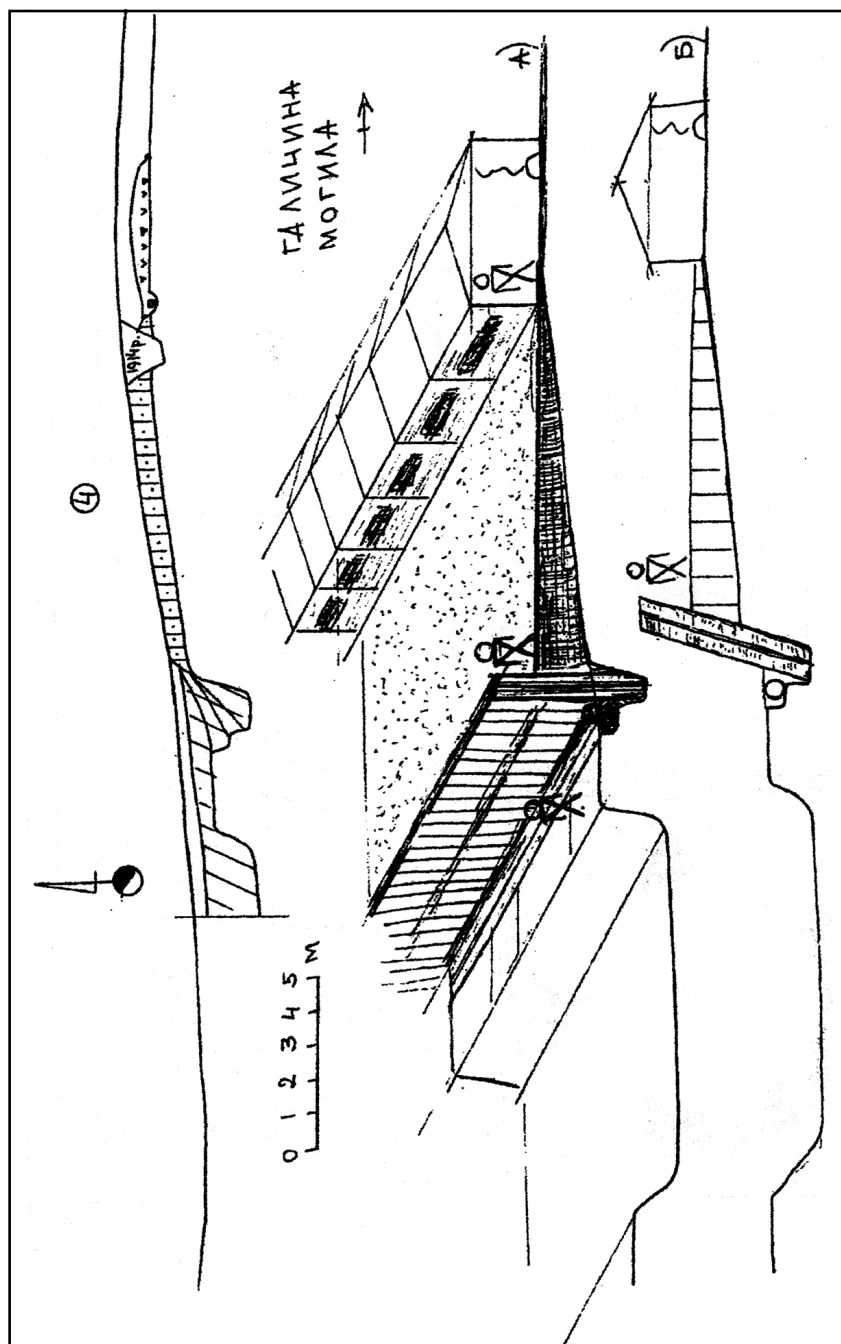

Рис. 27. Давній Галич. Крилоське городище. Перша південна система оборони. Вал 4.
Стратиграфія. Реконструкція

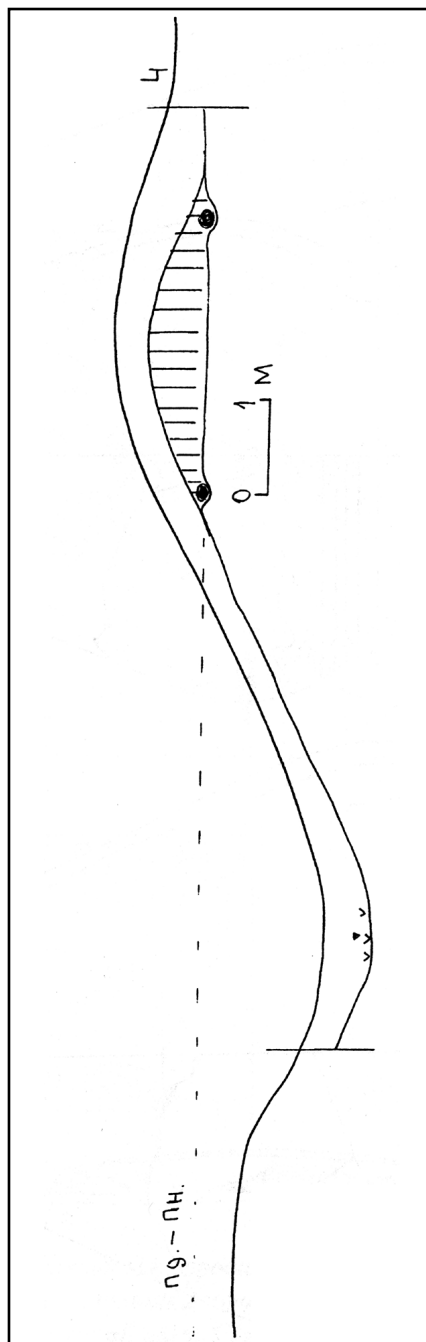

Рис. 28. Давній Галич. Крилоське городище. Вал 4 (біля західного обриву). Стратиграфія

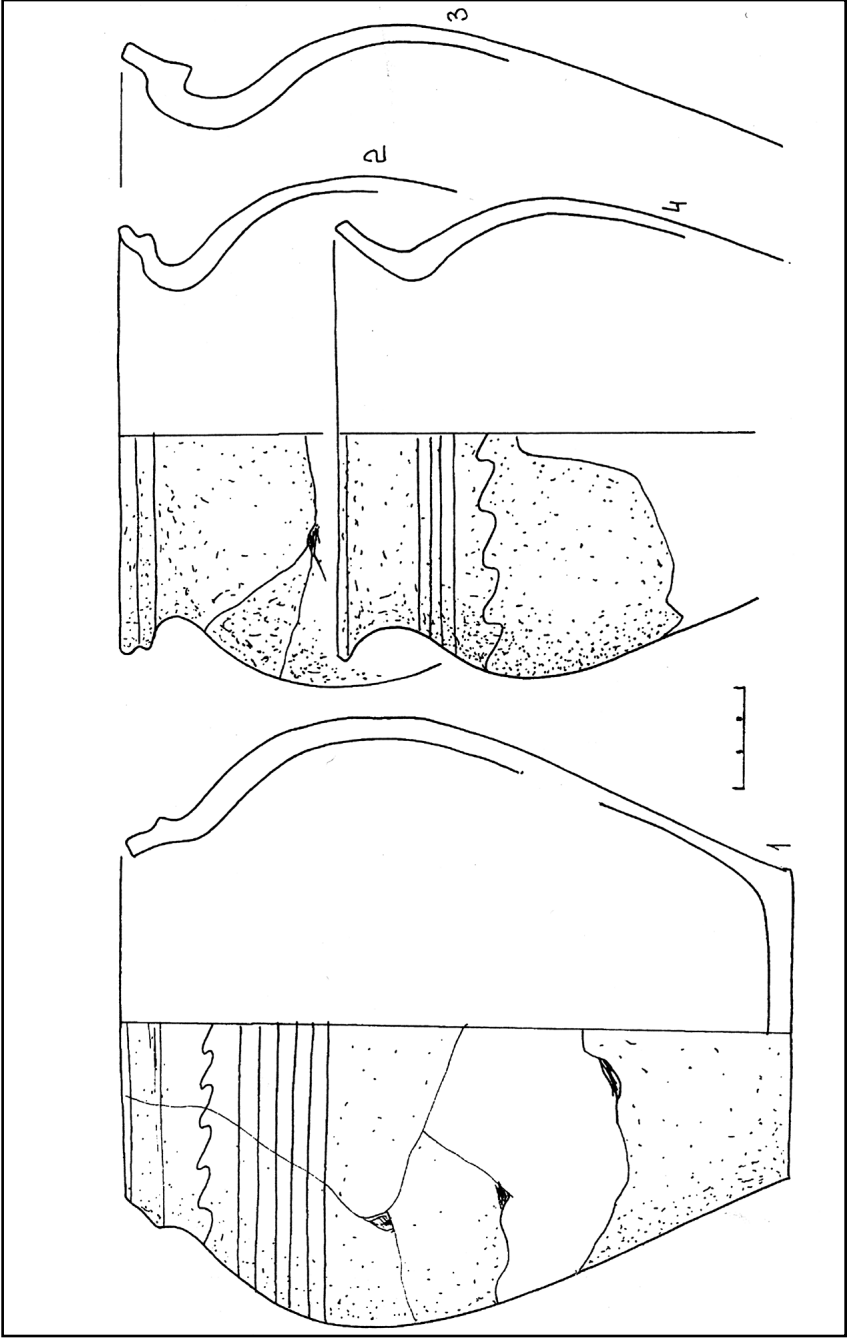

Рис. 29. Давній Галич. Крилоське городище. Вал 4. Кераміка з рову (1) та валу (2-4)

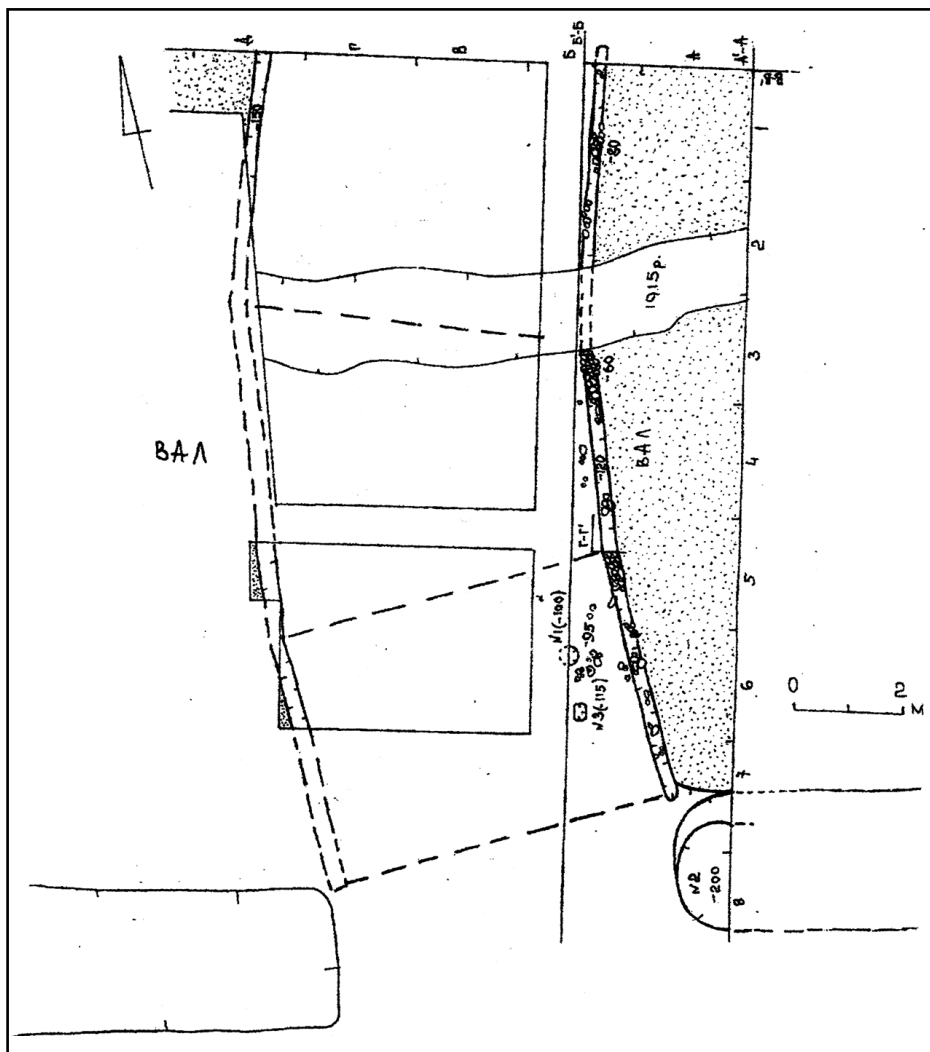

Рис. 30. Давній Галич. Крилоське городище.
Вал 4. Система в'їзду. План

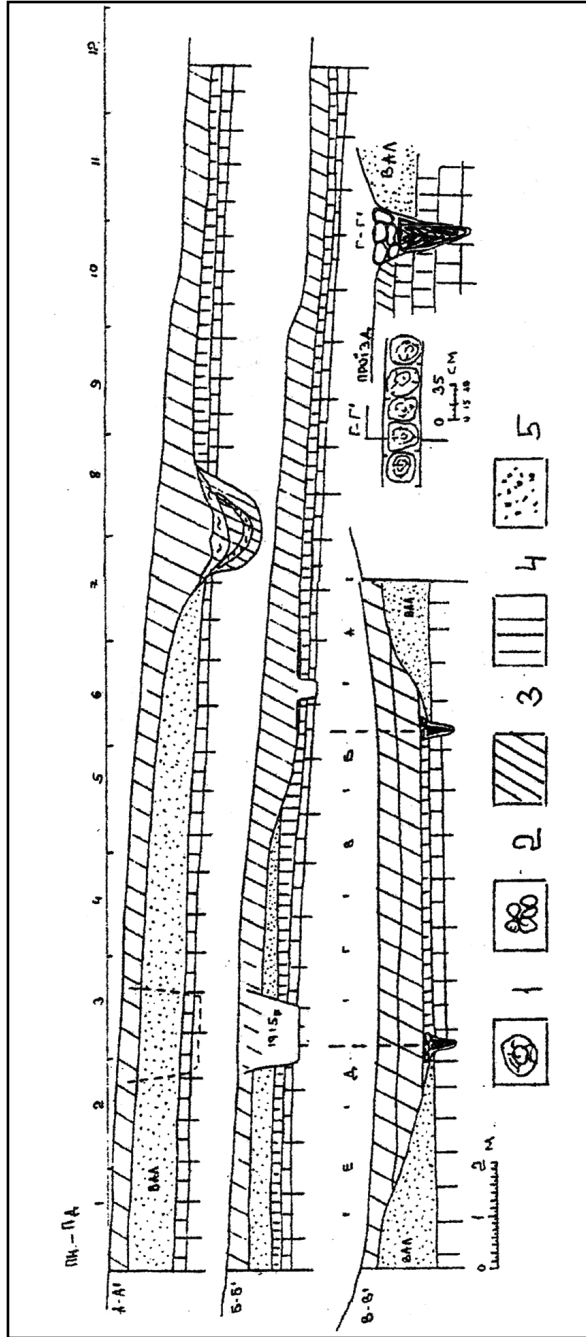
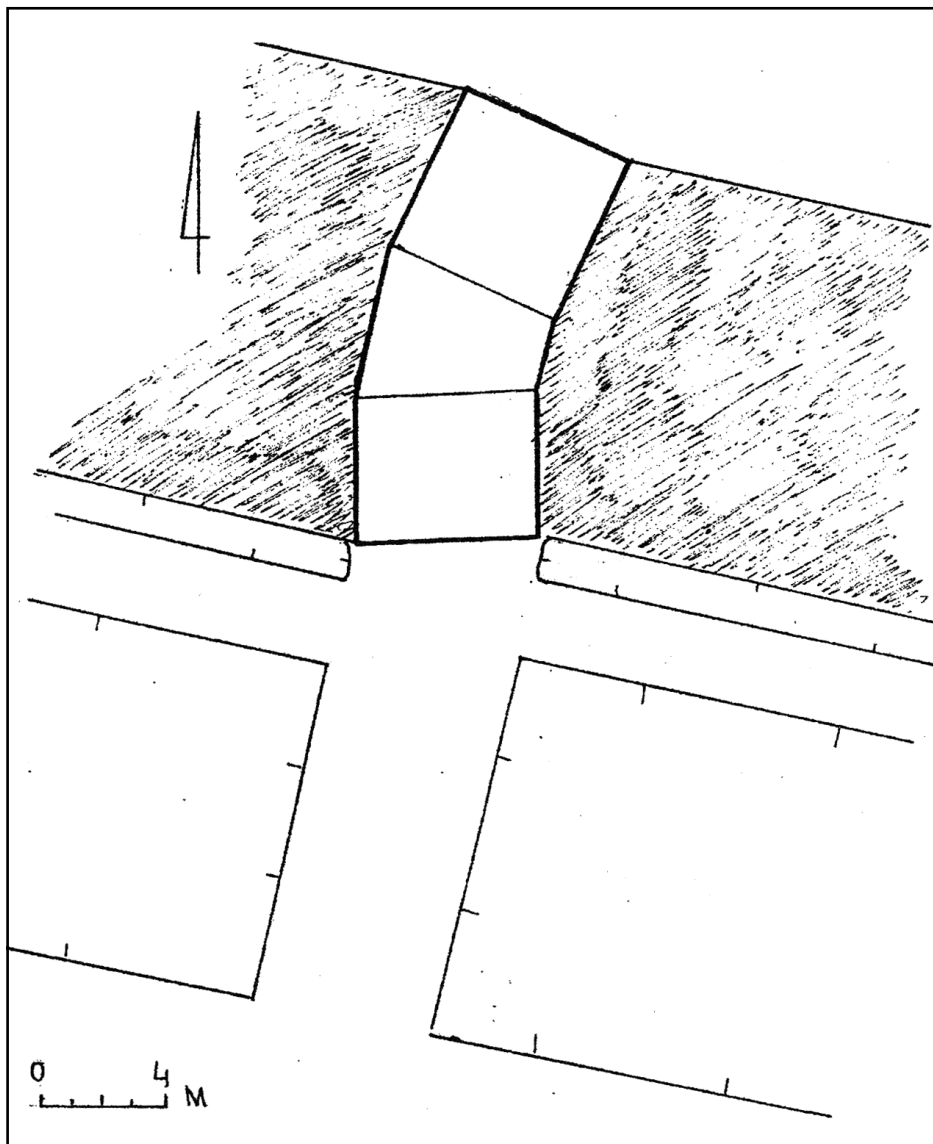
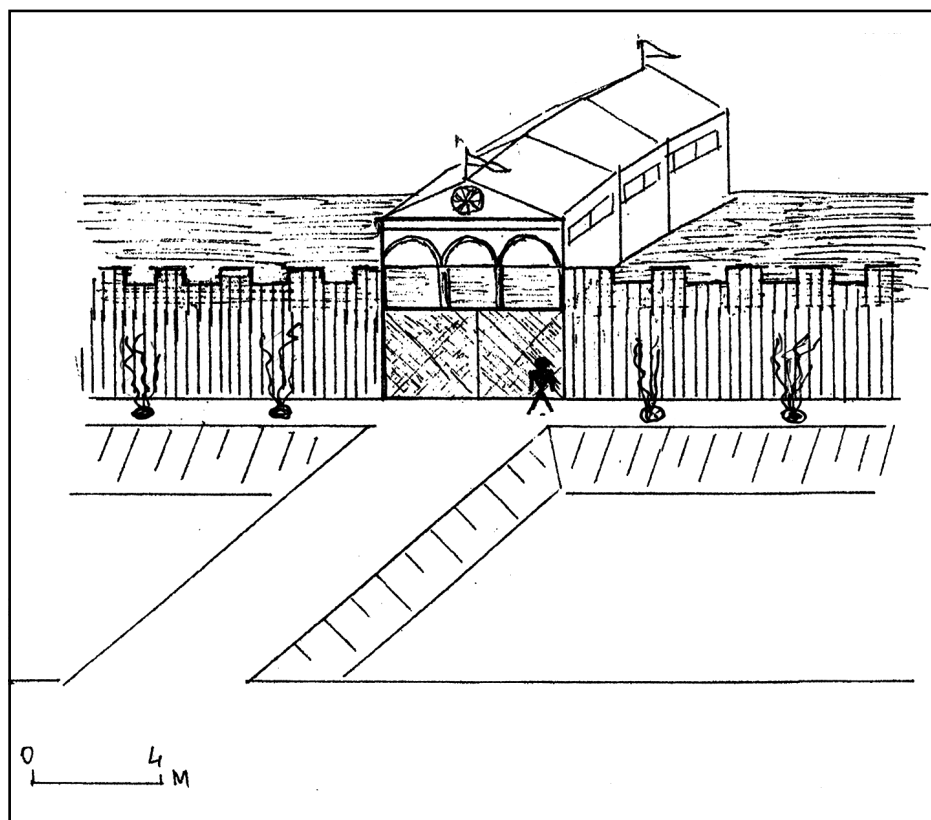

Рис. 31. Давній Галич. Крилоське городище. Вал 4. Система в'їзду. Стратиграфія.
 1. Дерев'яні конструкції; 2. Каміння; 3. Чорна земля; 4. Чорна ущільнена земля;
 5. Жовто-сірий насип валу-платформи

*Рис. 32. Давній Галич. Крилоське городище. Вал 4. Система в'їзду.
Реконструкція плану воріт*

*Рис. 33. Давній Галич. Крилоське городище. Вал 4. В'їзд.
Реконструкція*

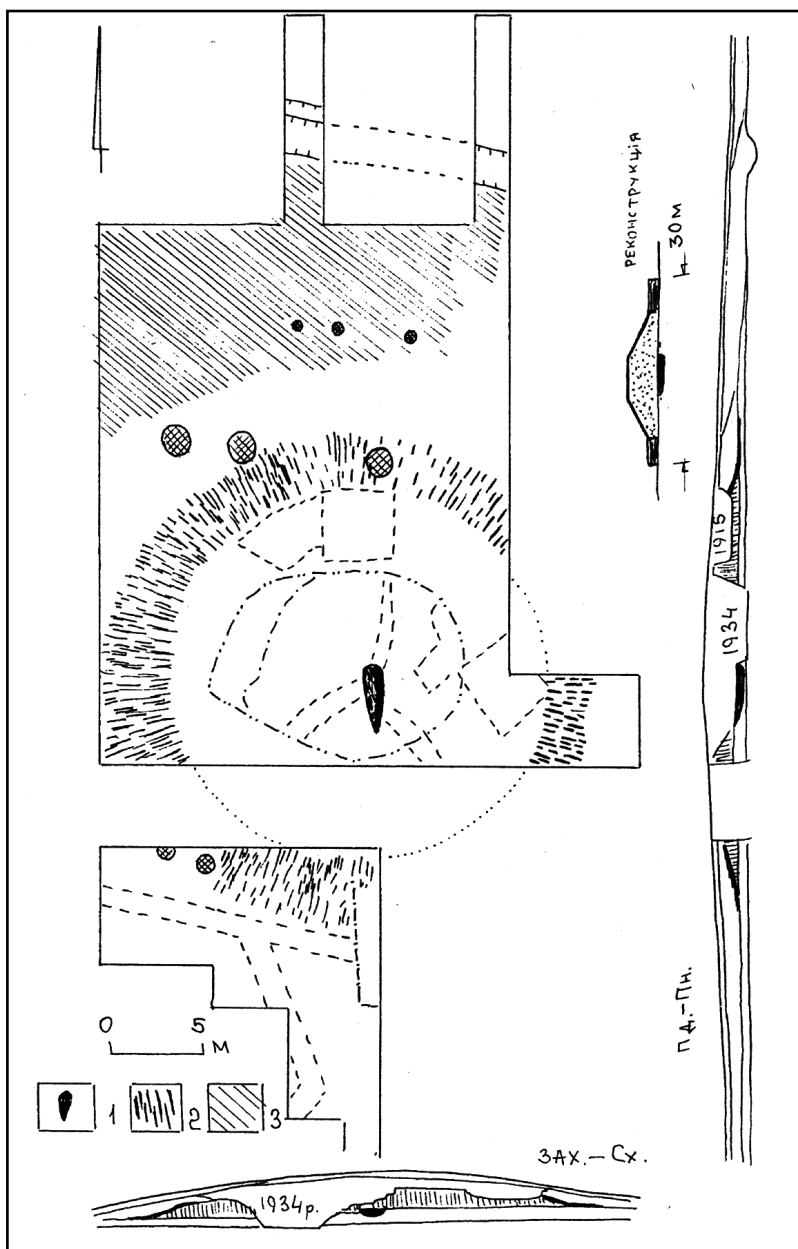

Рис. 34. Давній Галич. Крилоське городище. Курган Галичина Могила.
План

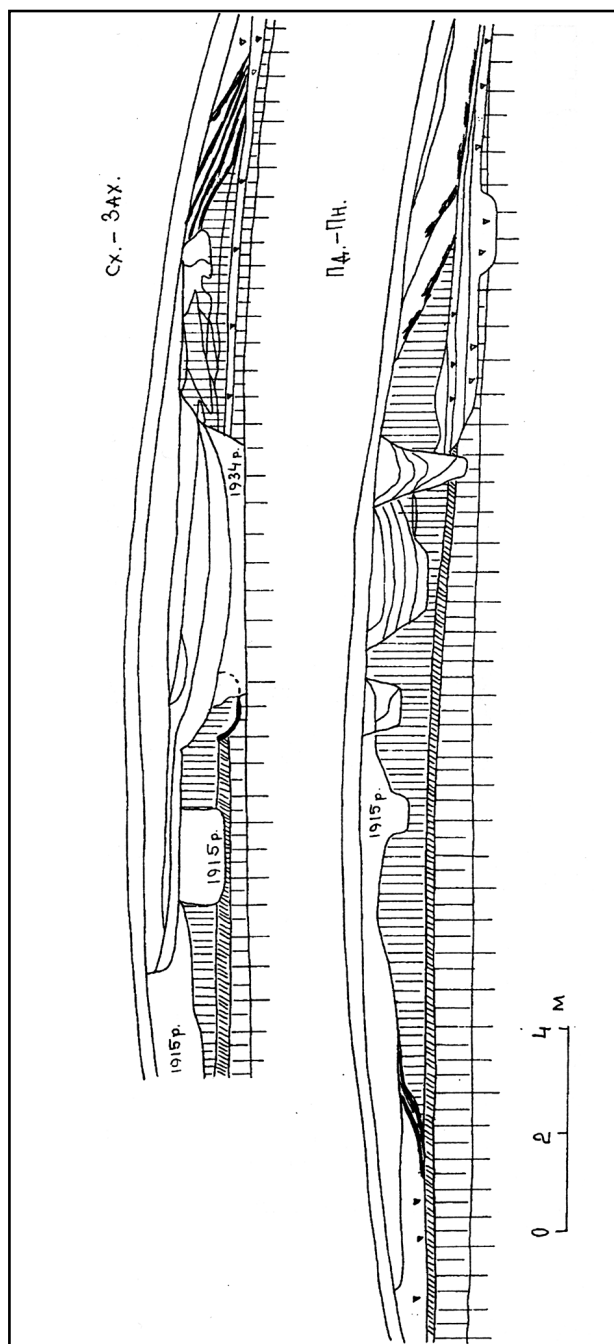

Рис. 35. Давній Галич. Крилоське городище. Курган літописна Галичина Могила. Стратиграфія

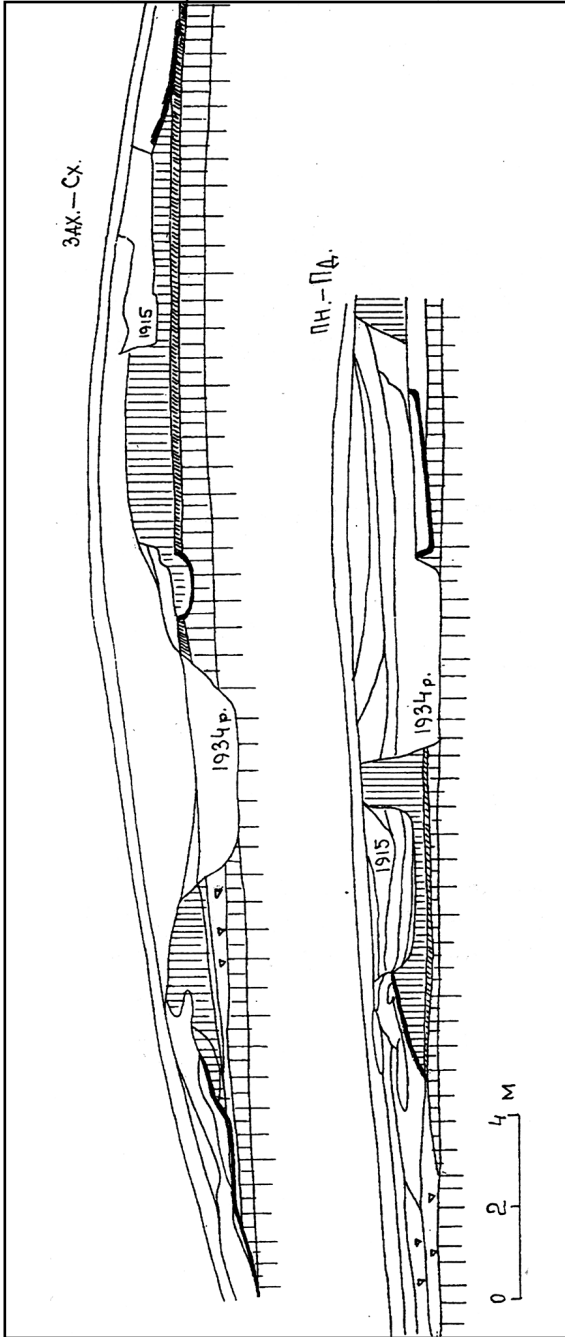

Рис. 36. Давній Галич. Крилоське городище. Курган літописна Галичина Могіла. Стратиграфія

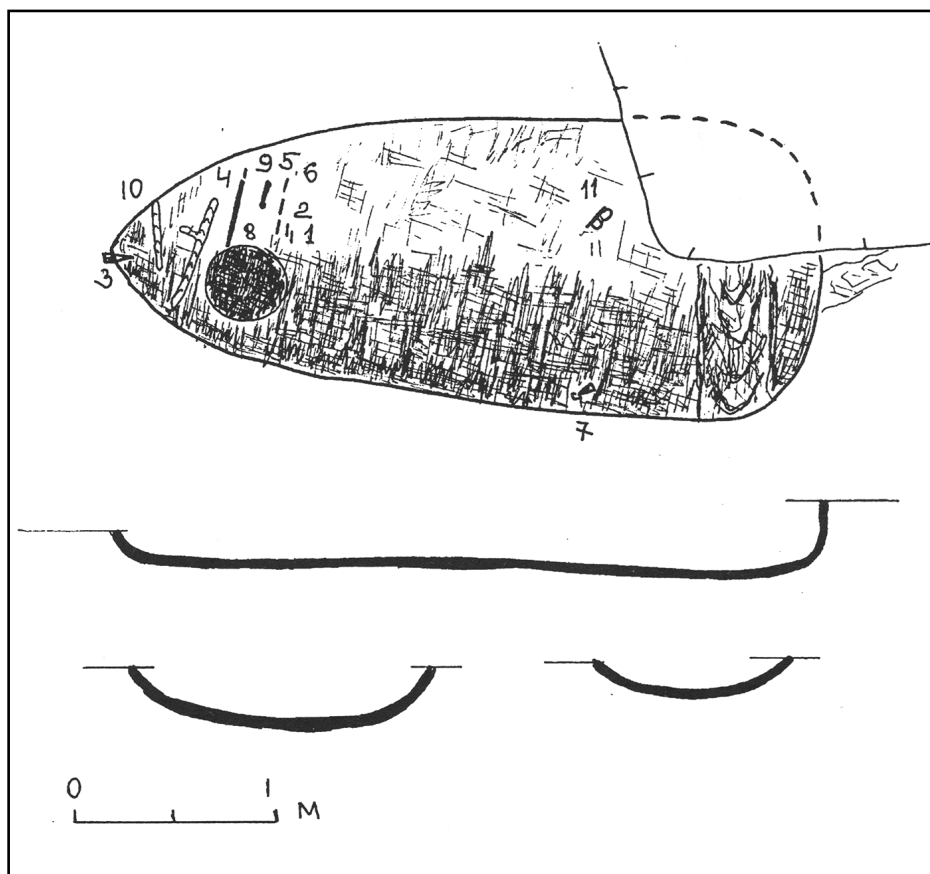

Рис. 37. Давній Галич. Крилоське городище.

Курган літописна Галичина Могила.

Залишки човна і «поховальний інвентар».

- 1, 2, 3 – сокири; 4 – ніж-скрамасакс; 5, 6 – стріли; 7 – тесло;
8 – позолочений щит; 9 – дротик; 10 – дерев'яні предмети;
11 – кронштейн*

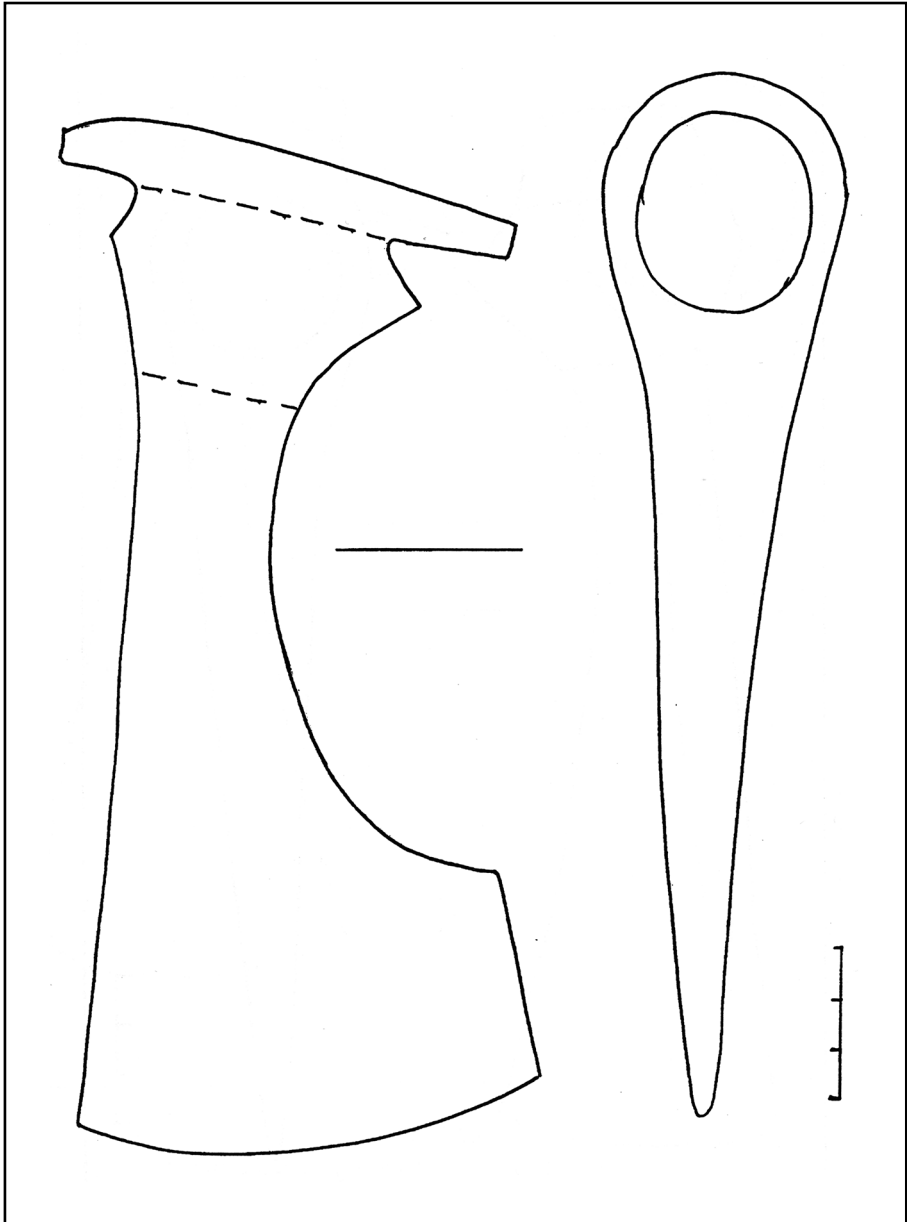
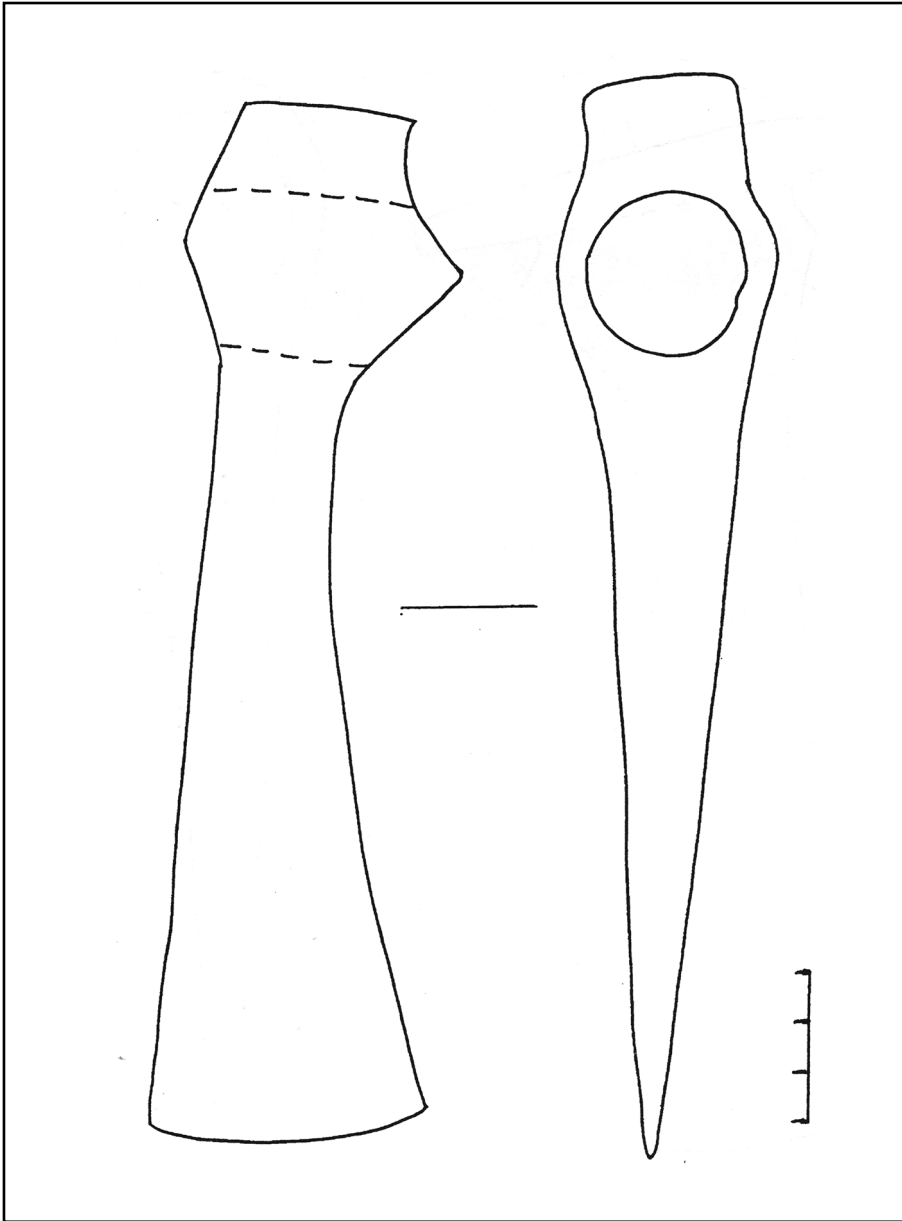
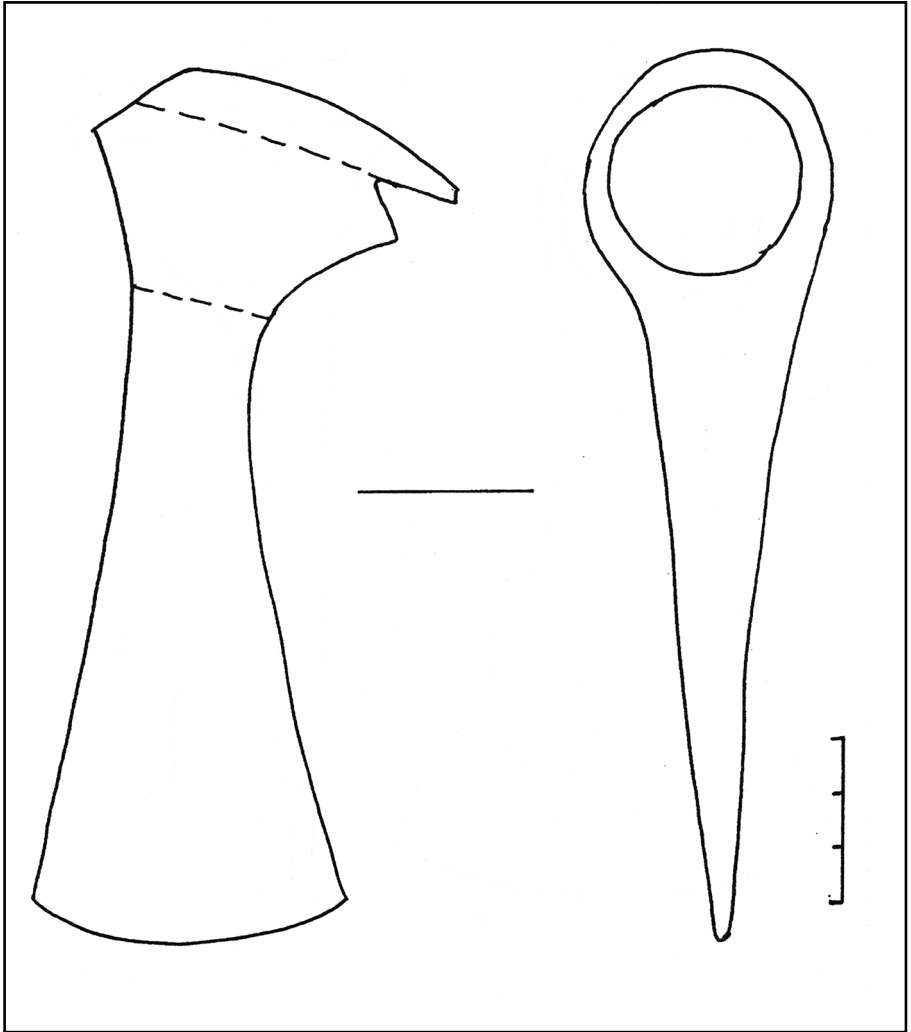

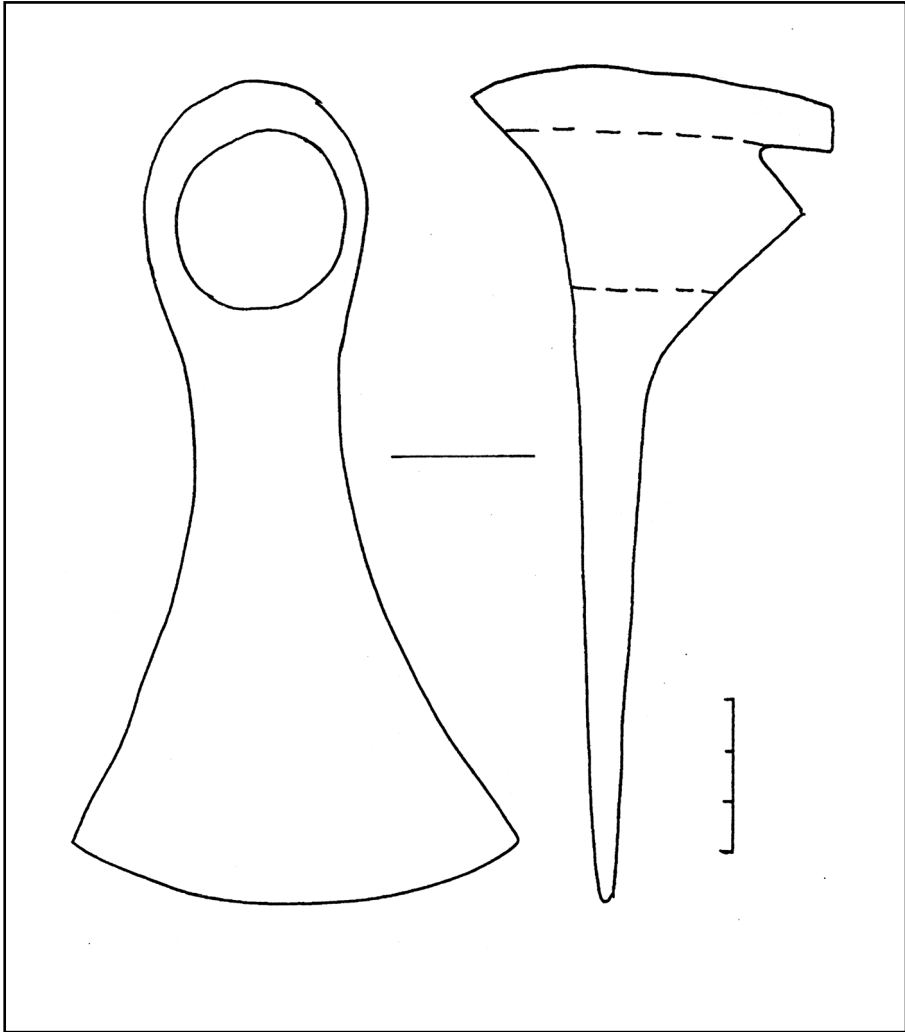
Рис. 38. Давній Галич. Курган літописна Галичина Могила. Сокира

*Рис. 39. Давній Галич. Крилоське городище.
Курган літописна Галичина Могила. Сокира*

*Рис. 40. Давній Галич. Крилоське городище.
Курган літописна Галичина Могила. Сокира*

*Рис. 41. Давній Галич. Крилоське городище.
Курган літописна Галичина Могила. Тесло*

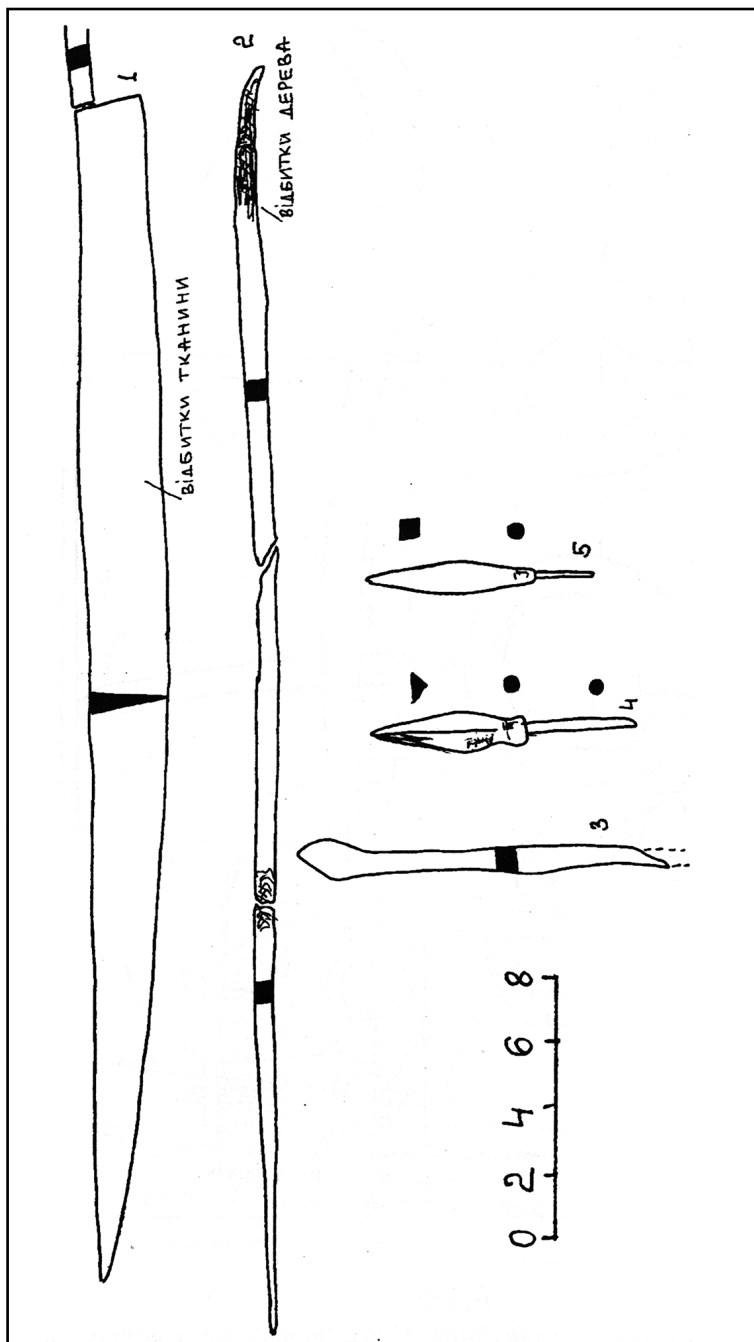

Рис. 42. Давній Галлч. Крилоське городище. Курган літописна Галичина Могила.
 1 — скрамасак; 2, 3 — наконечник дротиків; 4, 5 — вістря стріл

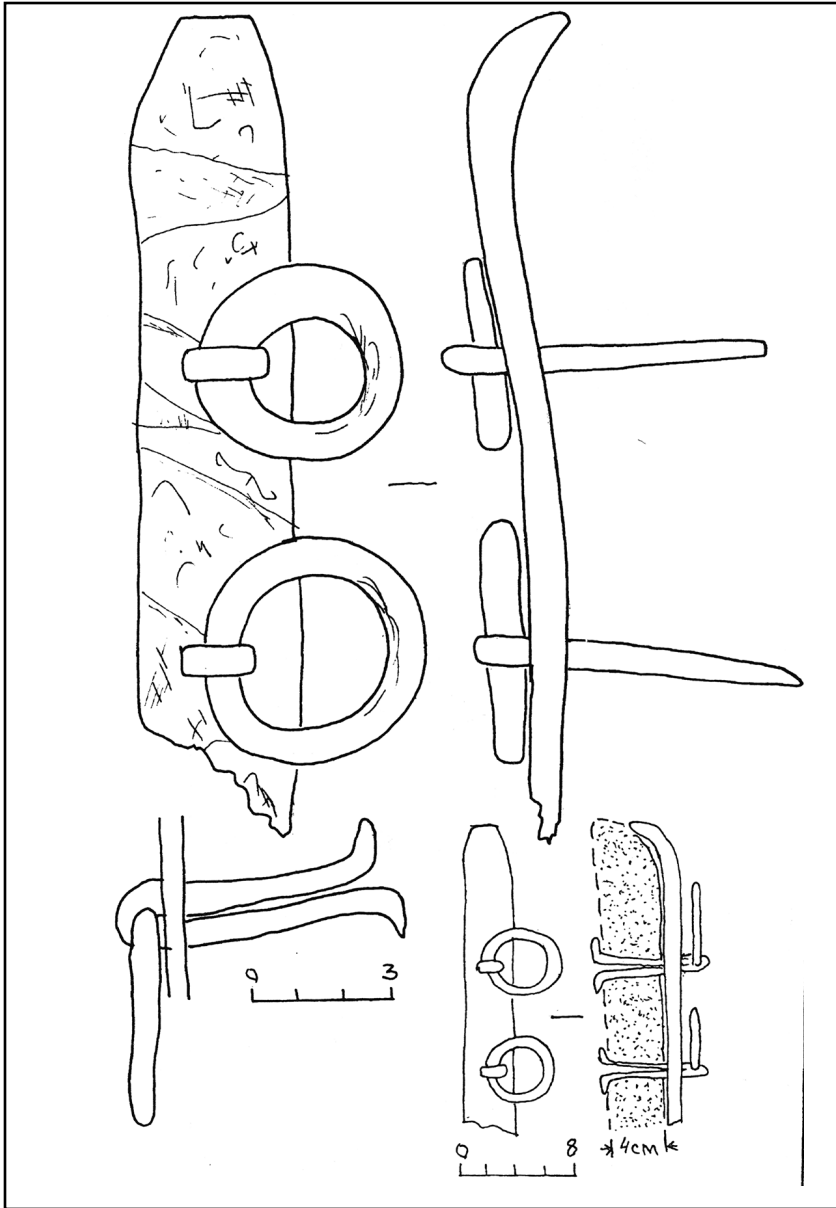
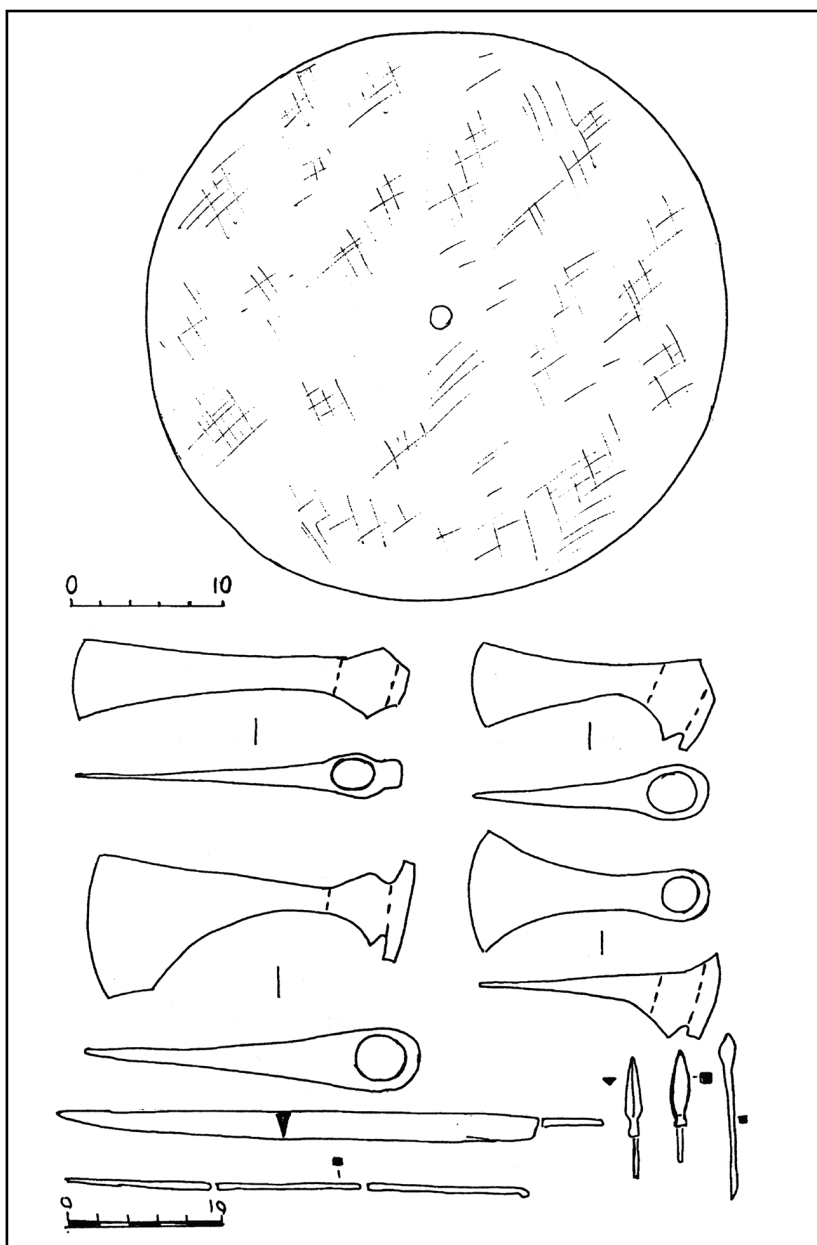
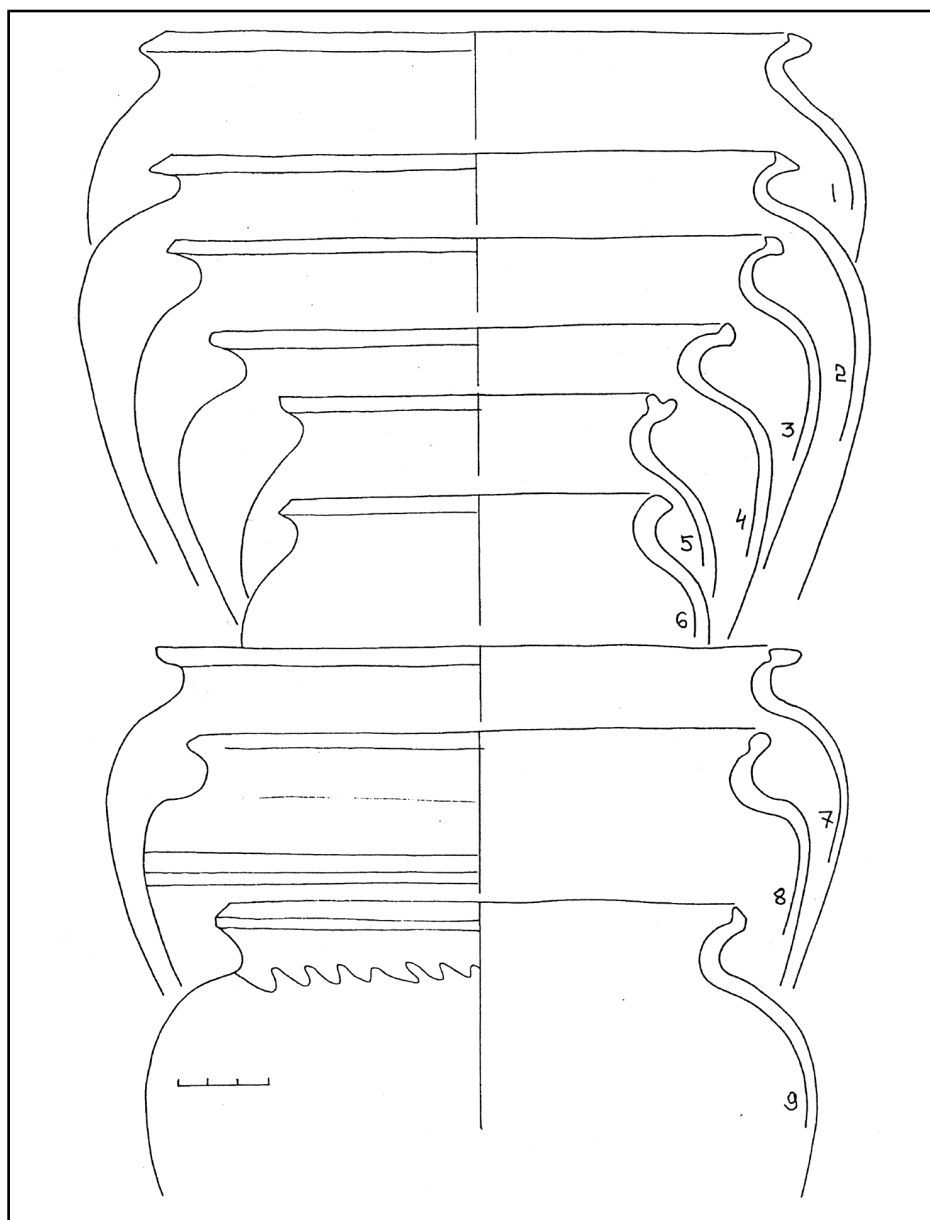

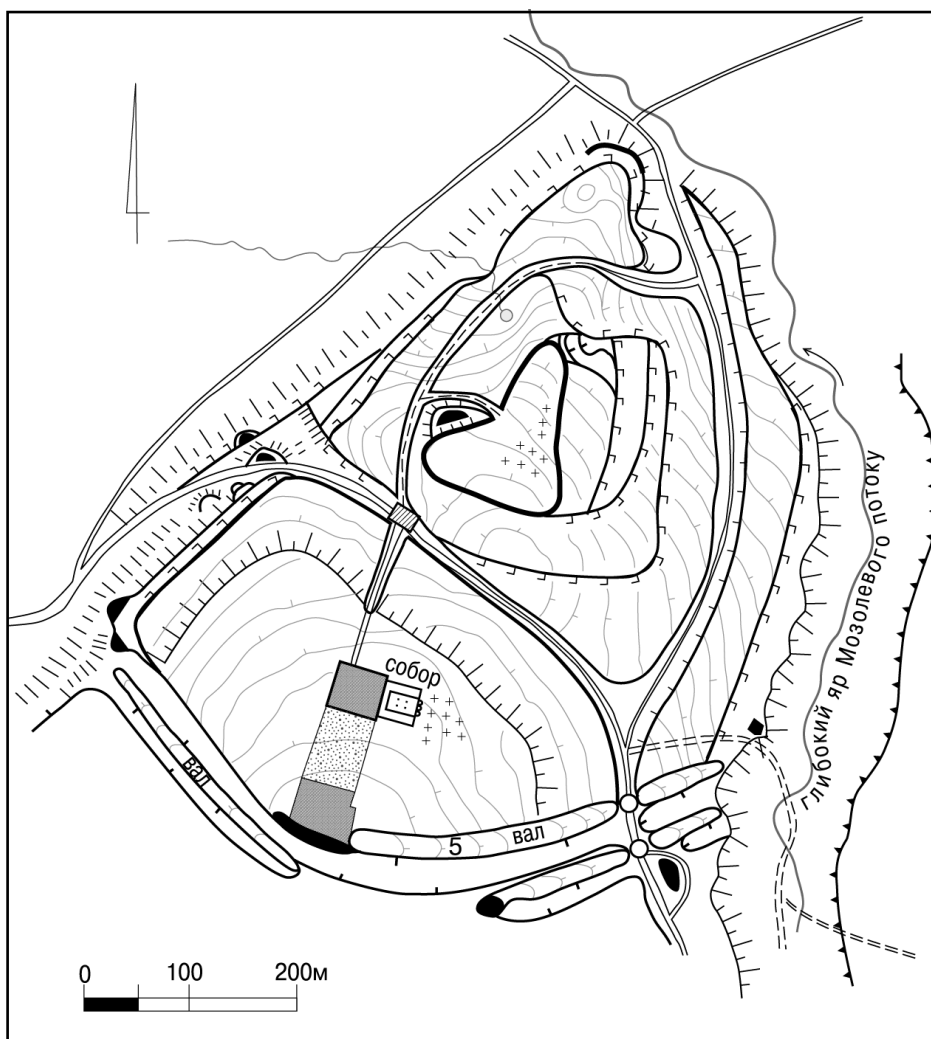
Рис. 43. Давній Галич. Крилоське городище.
 Курган літописна Галичина Могила.
 Кронштейн для кріплення стернового весла

*Рис. 44. Давній Галич. Крилоське городище. Курган літописна Галичина
Могила. Поховальний інвентар. Таблиця знахідок*

*Рис. 45. Давній Галич. Крилоське городище.
 Курган літописна Галичина Могила.
 Кераміка з північної частини периферії між курганами і валом 5*

*Рис. 46. Давній Галич. Крилоське городище.
Третій, четвертий та п'ятий майданчики. Топографія*

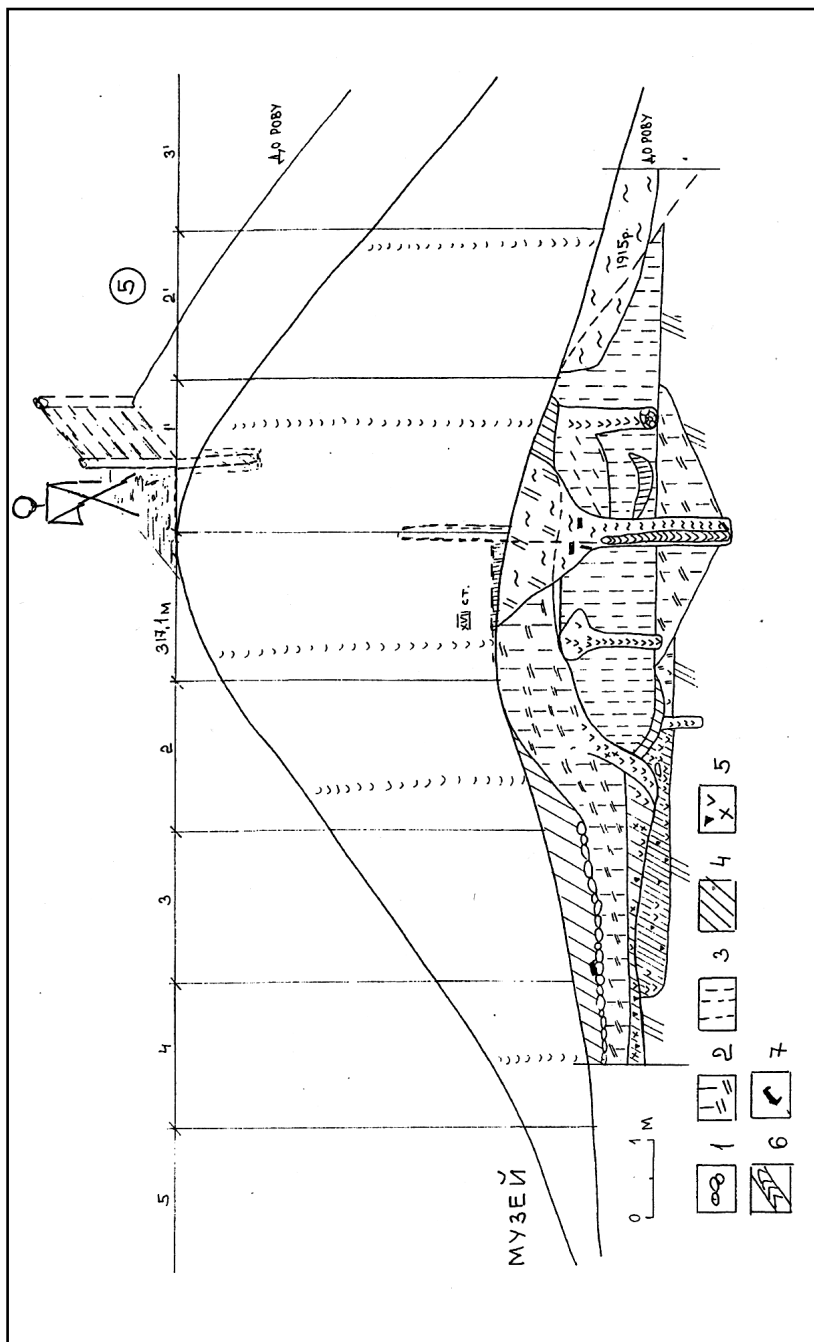

Рис. 48. Давній Галич. Крилоське городище. Вал 5 (біля музею, дорога). 1 — каміня;
 2 — жовто-сіра уцільнена; 3 — жовта уцільнена; 4 — чорна; 5 — кераміка, попіл, обмазка;
 6 — дерев'яні конструкції; 7 — цегла

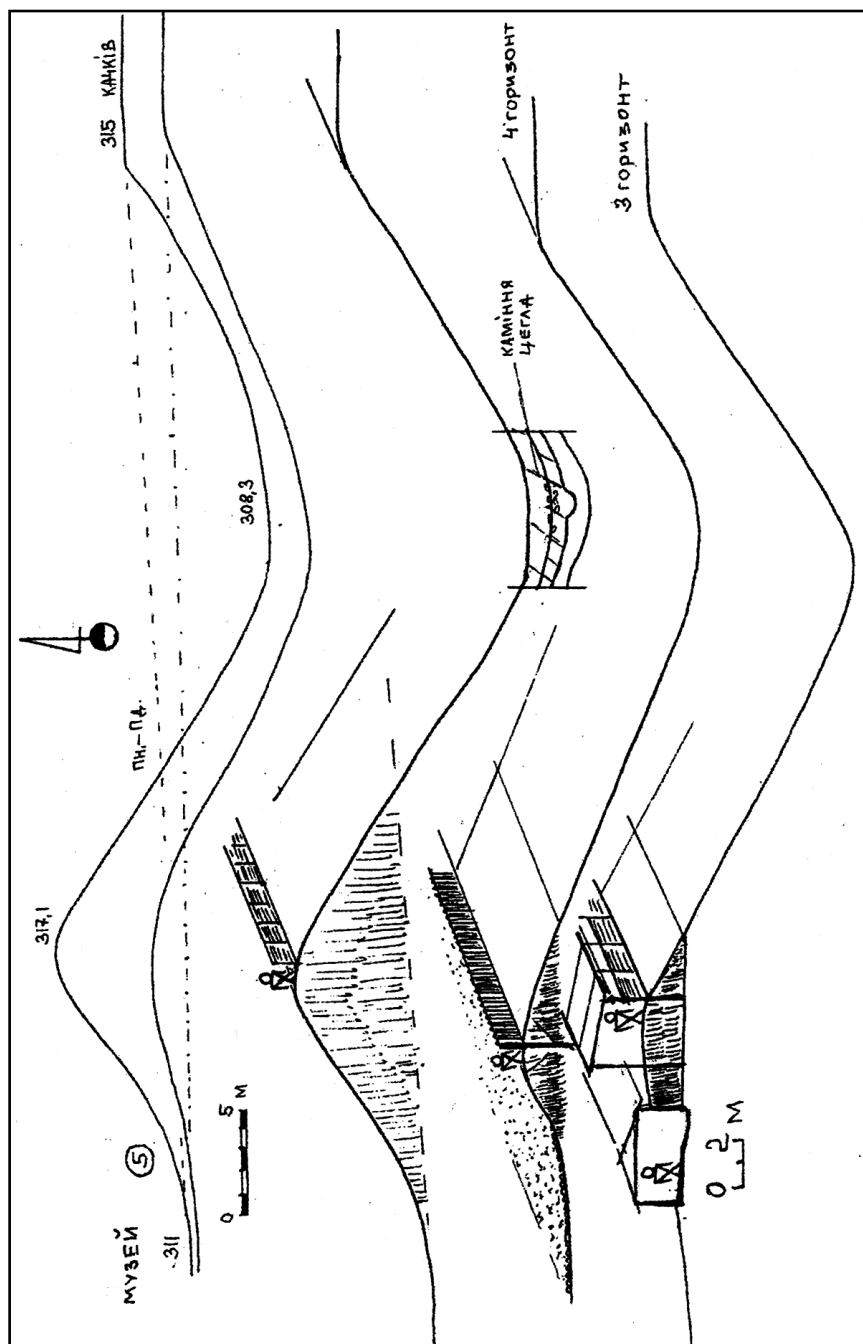

Рис. 49. Давній Галич. Крилоське городище. Вал 5 (біля музею, дорога). Реконструкція

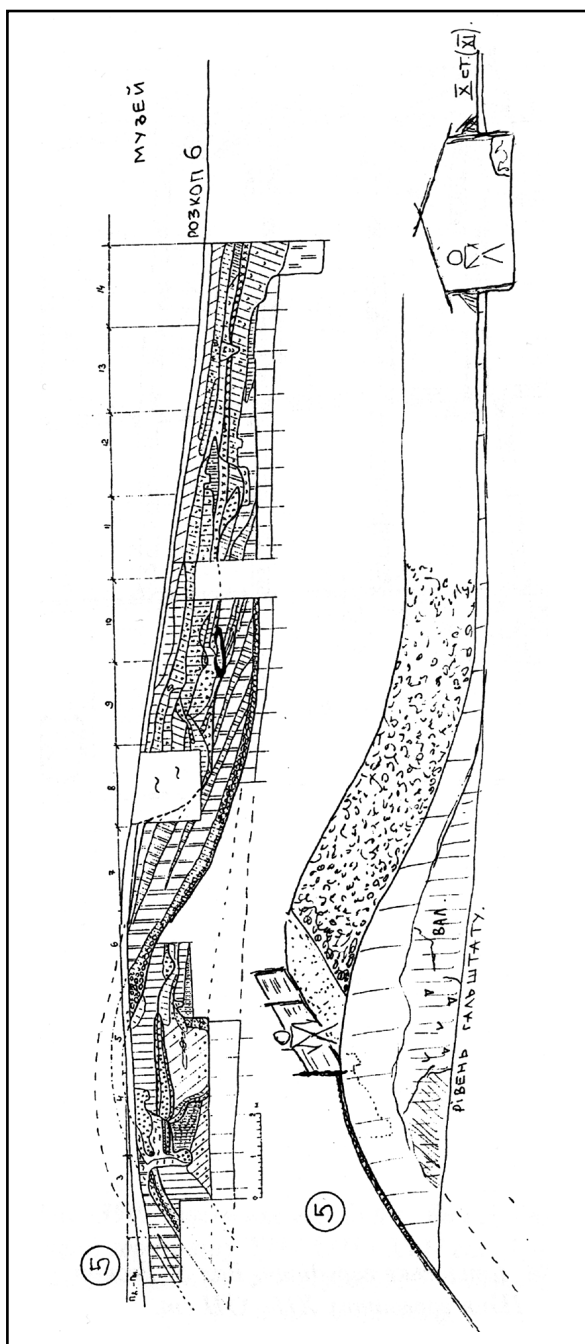

Рис. 50. Давній Галич. Крилоське городище. Вал 5 (біля музею). Розкоп VI.
Стратиграфія. Реконструкція

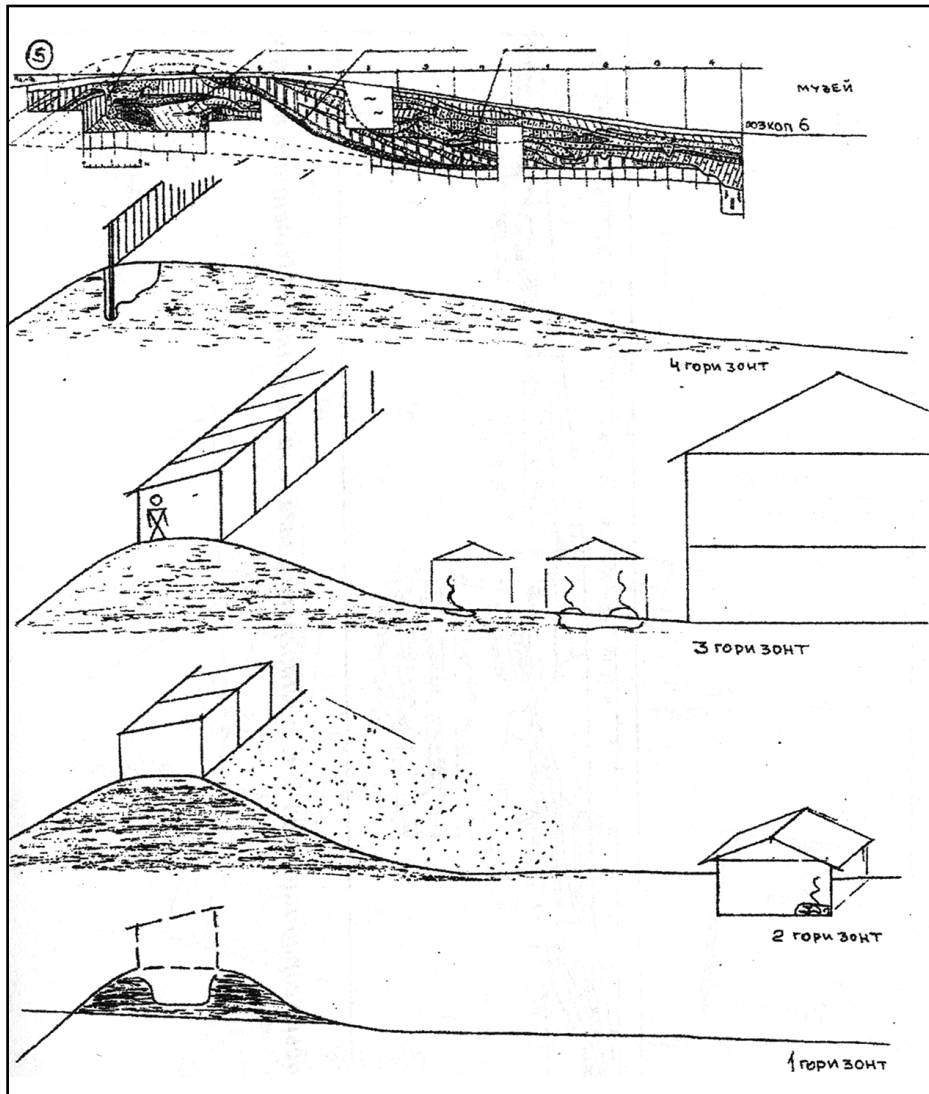

Рис. 51. Давній Галич. Крилоське городище. Вал 5 (біля музею).
Розкоп VI. Реконструкція

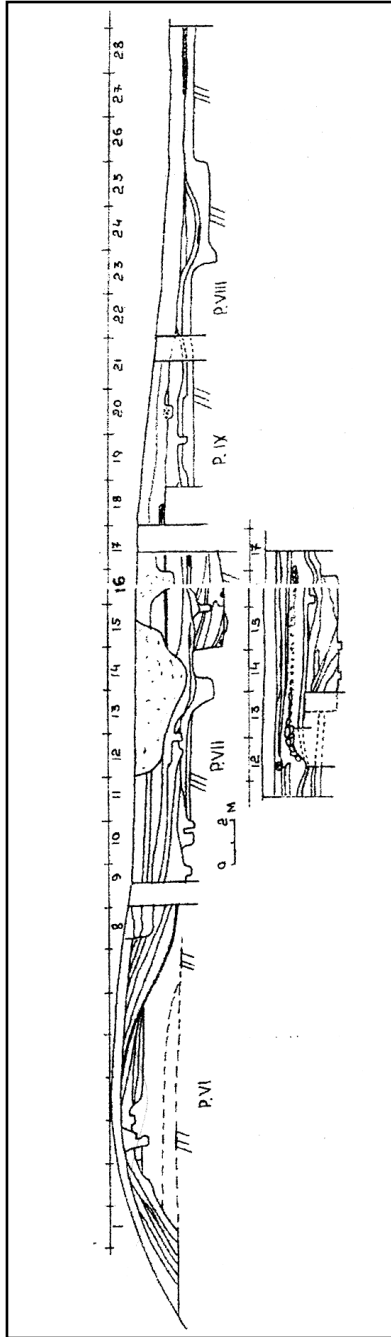
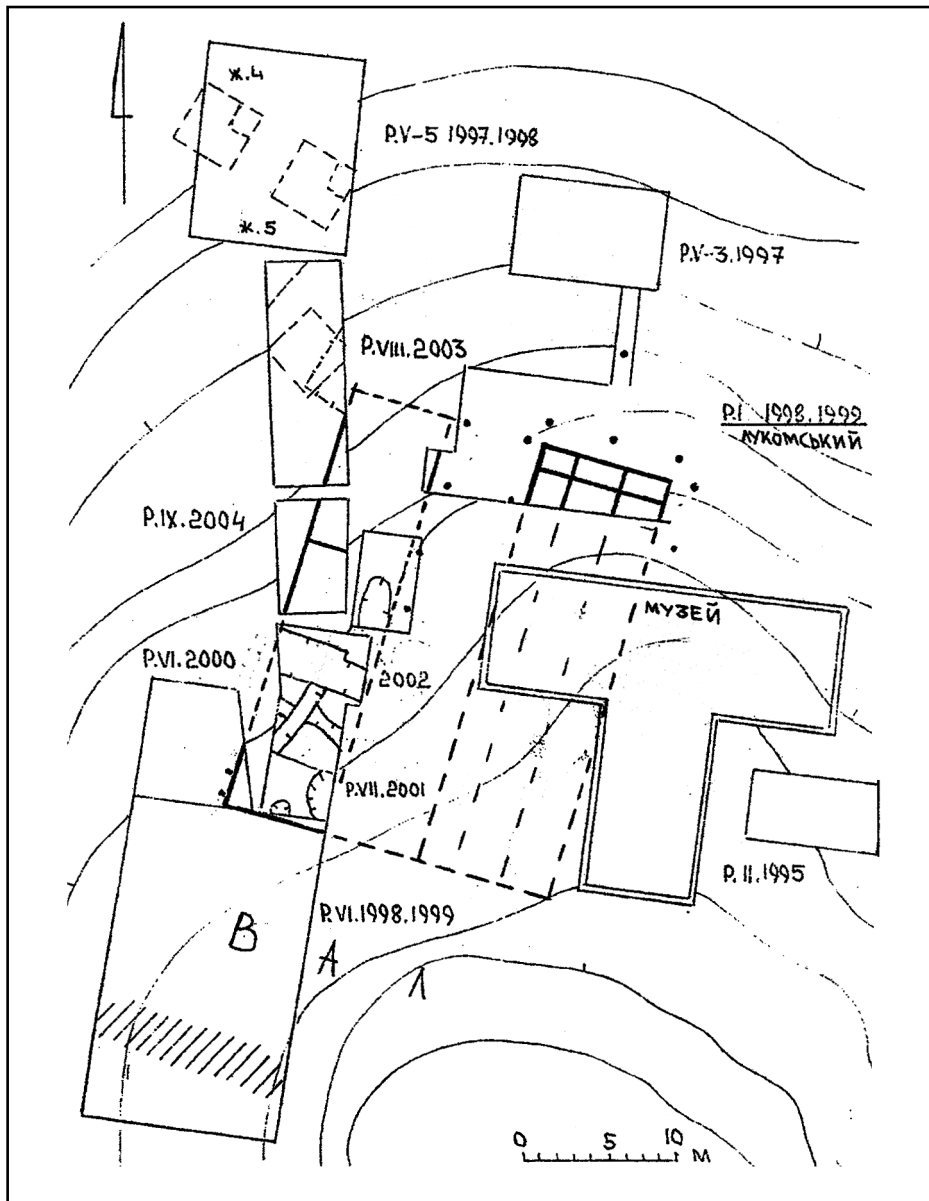

Рис. 52. Давній Галич. Крилоське городище. Вал 5 (біля музею). Розкол VI. Стратиграфія валу та Південного палацового комплексу

*Рис. 53. Давній Галич. Крилоське городище.
Третій майданчик. Південний палацовий комплекс (біля музею).
Перший будівельний горизонт*

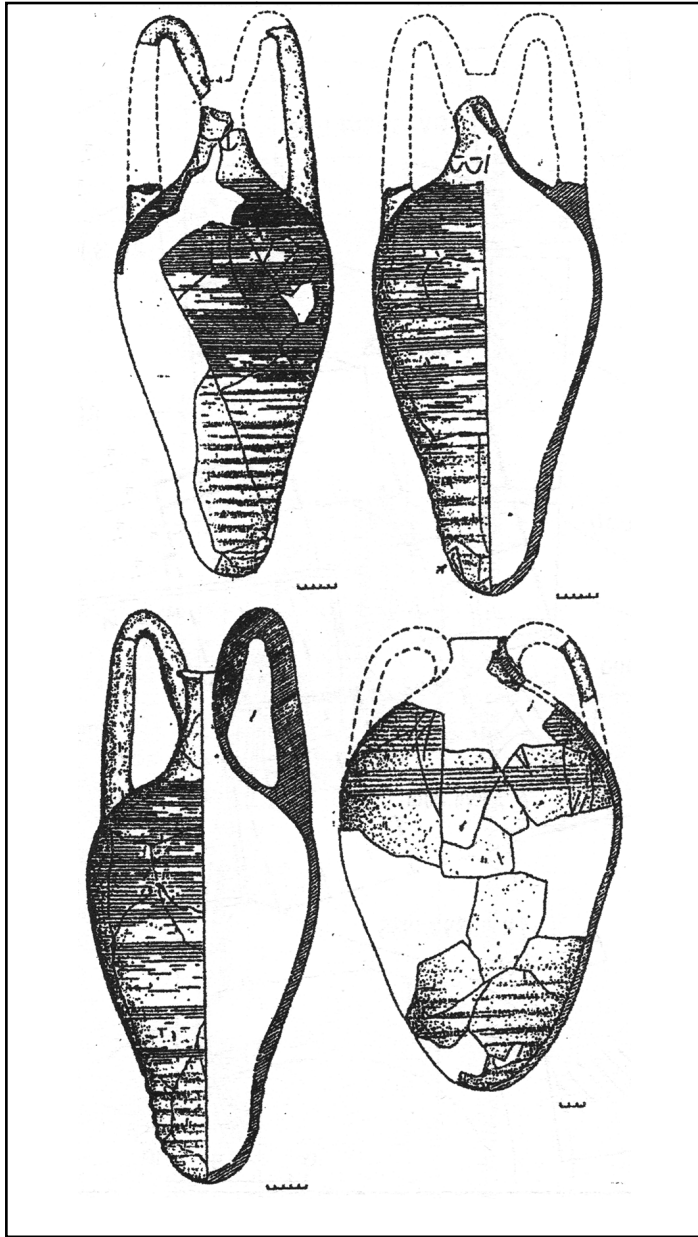

Рис. 54. Давній Галич. Крилоське городище. Третій майданчик. Південний палацовий комплекс. Підвальні приміщення. Амфори

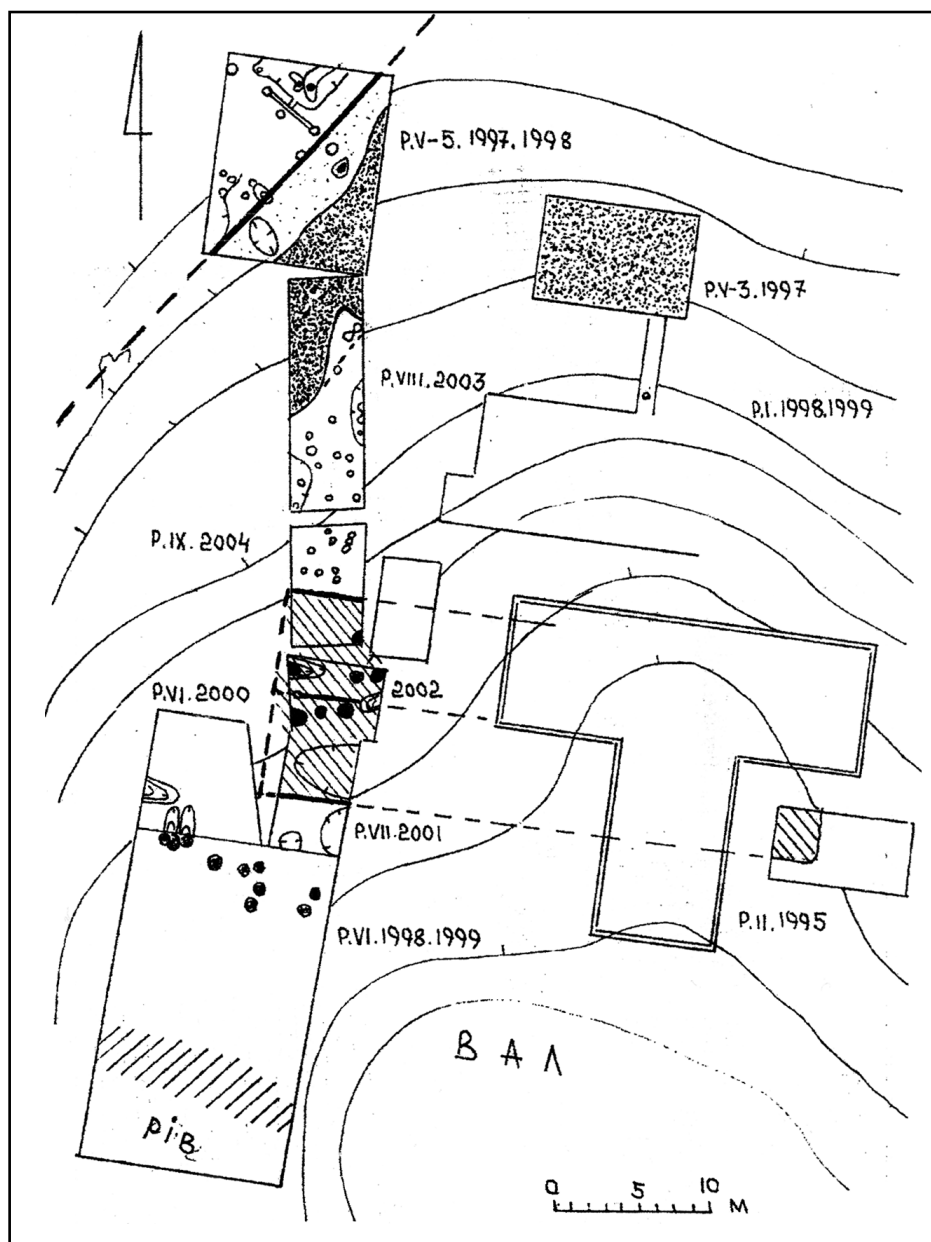

Рис. 55. Давній Галич. Крилоське городище. Третій майданчик. Південний палацовий комплекс. Другий будівельний горизонт

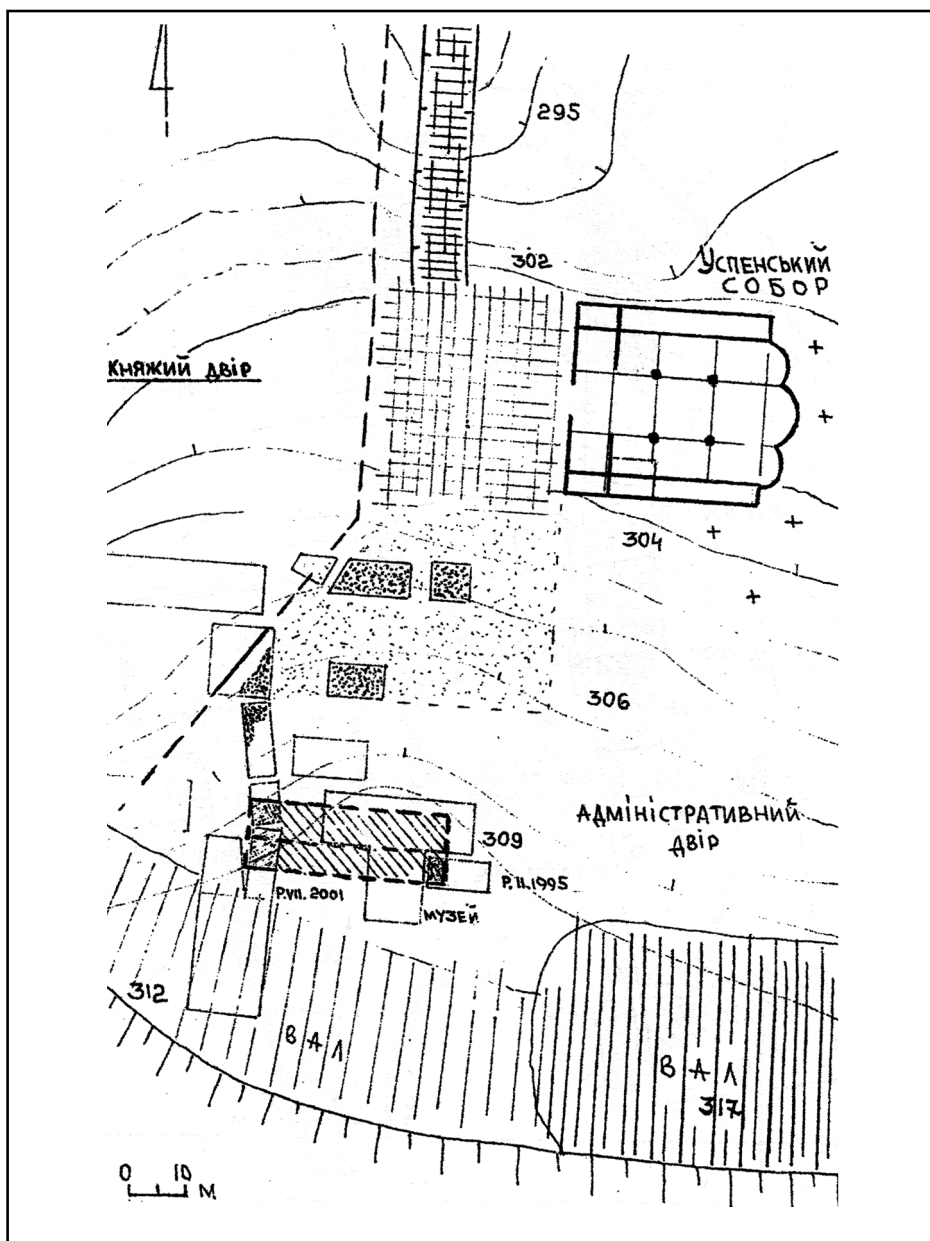

Рис. 56. Давній Галич. Крилоське городище. Третій майданчик. Південний палацовий комплекс у системі з Успенським собором

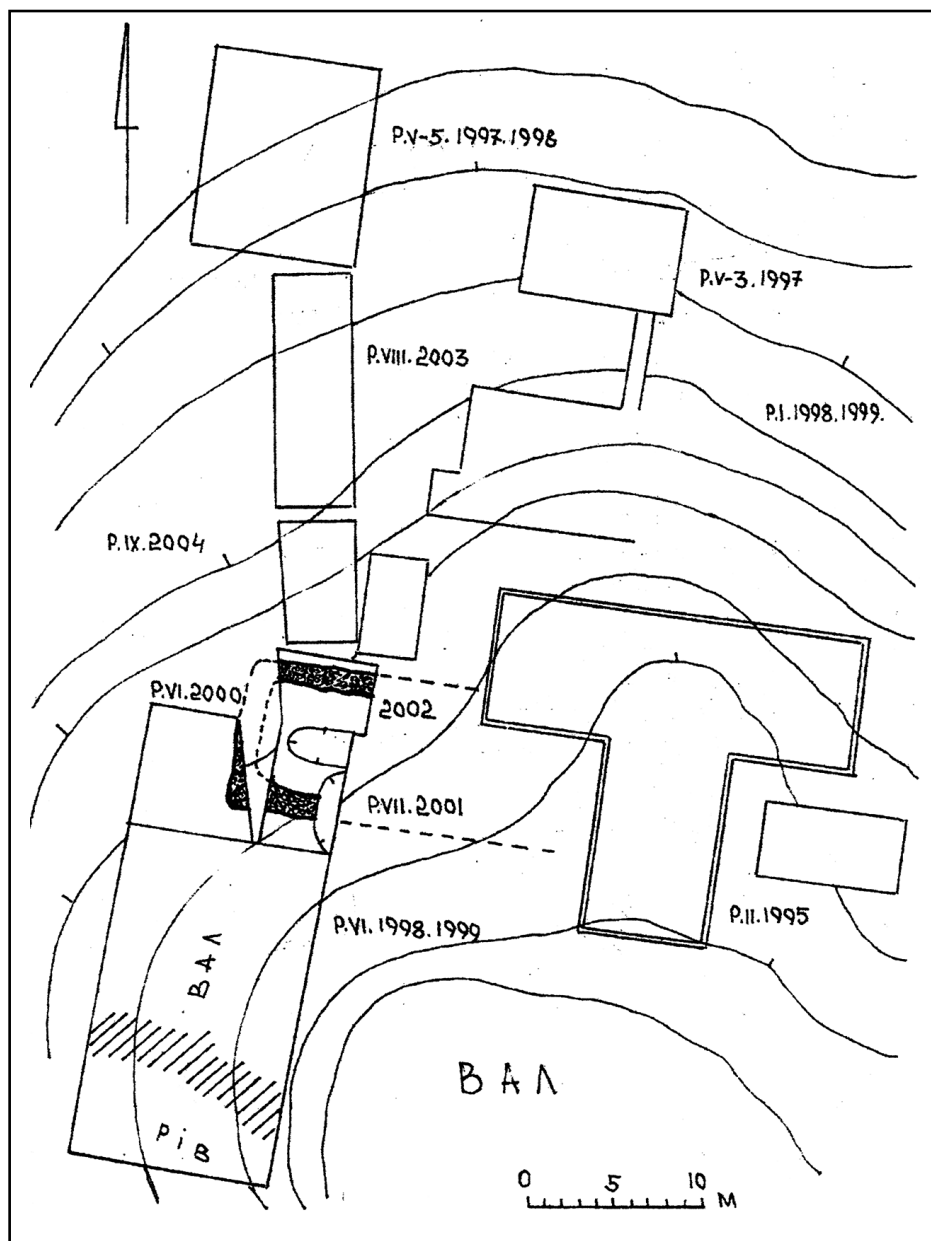

Рис. 57. Давній Галич. Крилоське городище. Третій майданчик. Південний палацовий комплекс. Третій будівельний горизонт

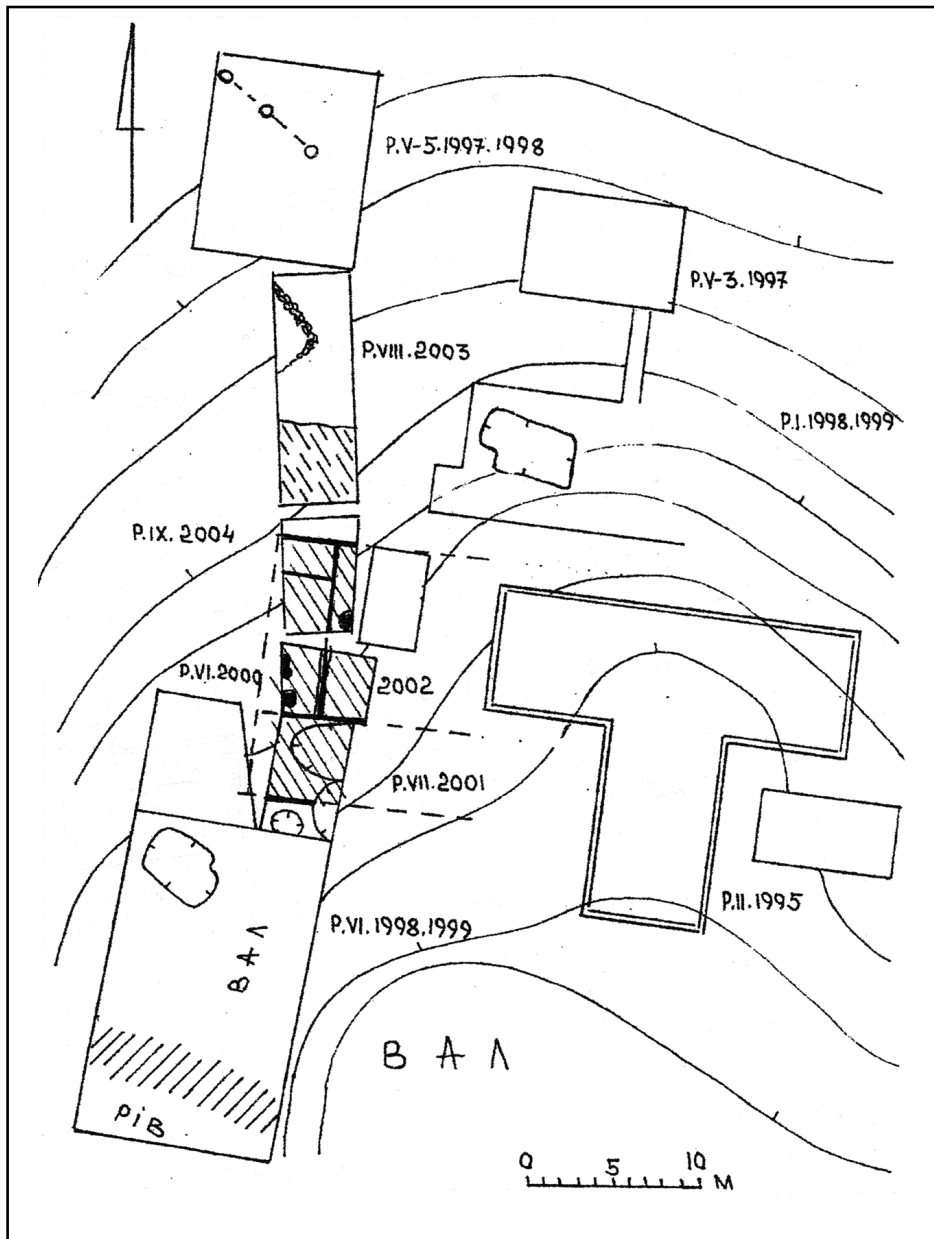

Рис. 58. Давній Галич. Крилоське городище. Третій майданчик. Південний палацовий комплекс. Четвертий будівельний горизонт

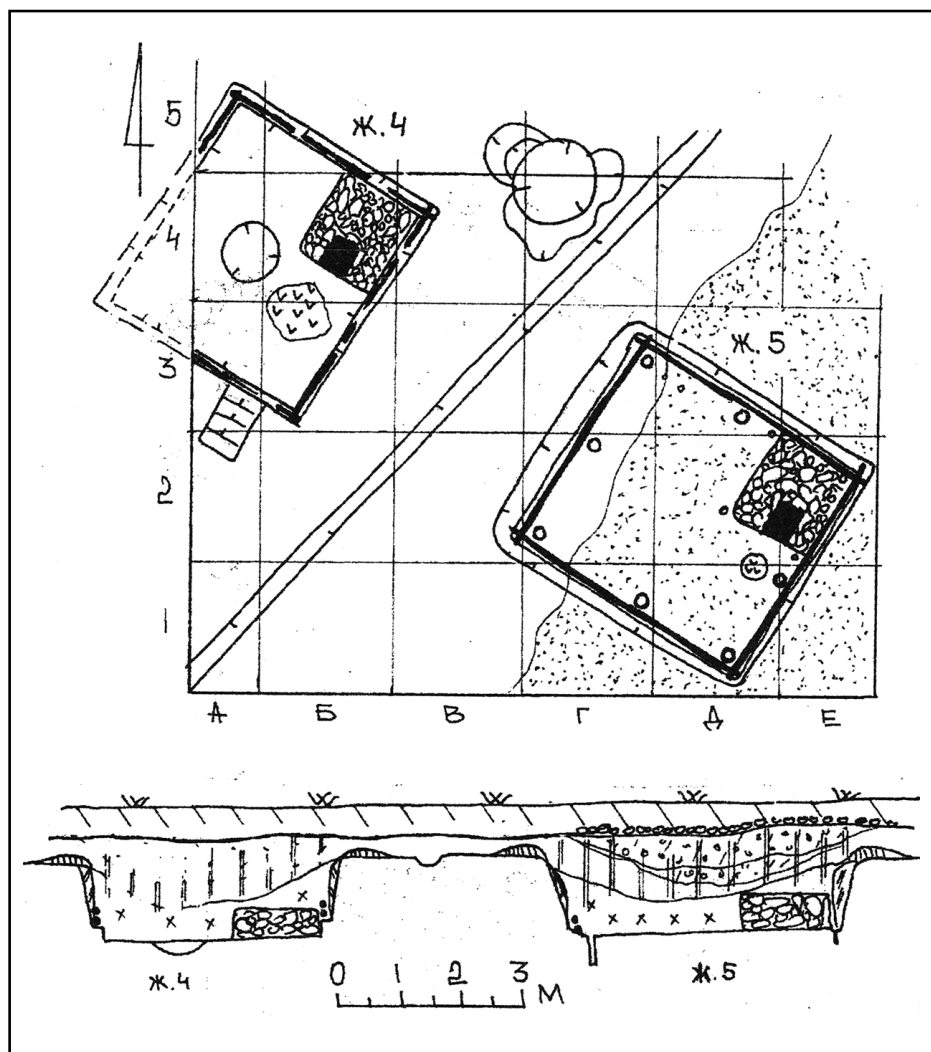
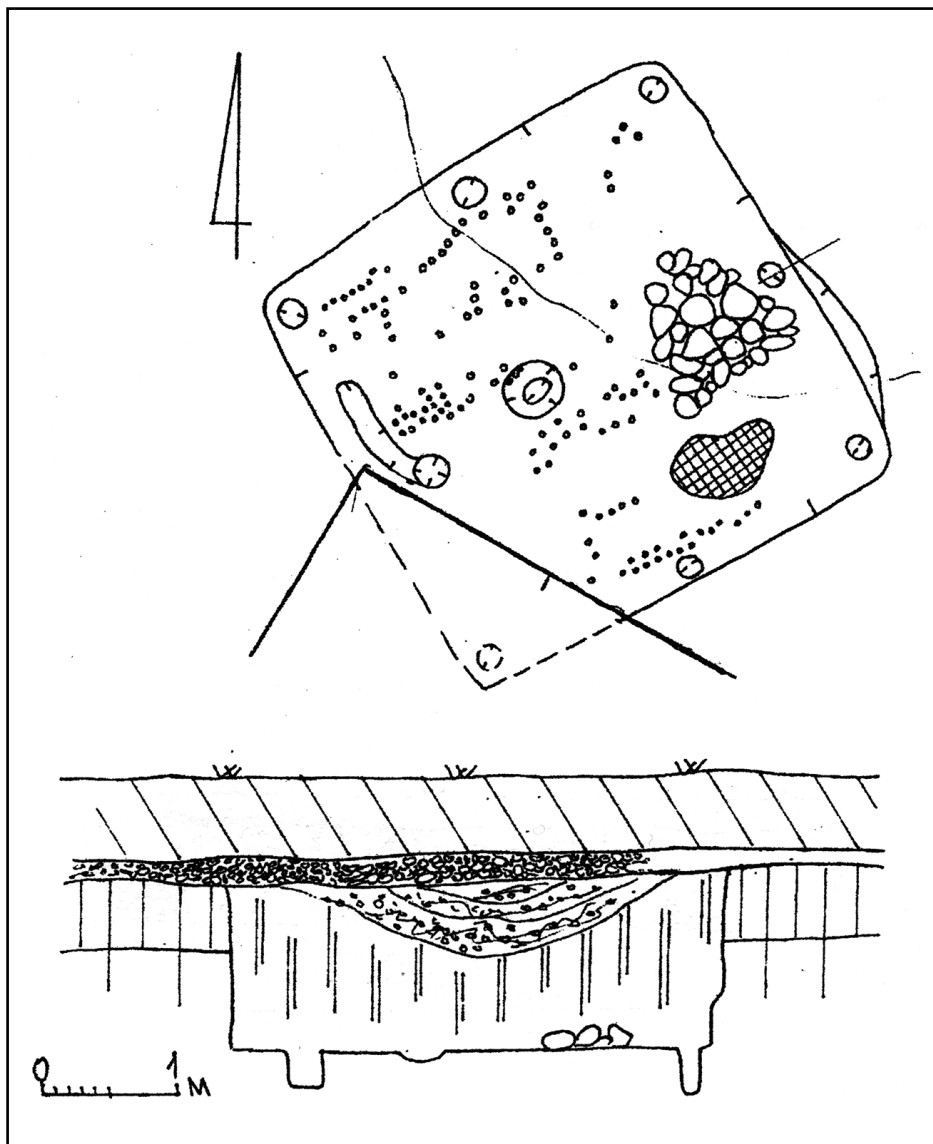

Рис. 59. Давній Галич. Крилоське городище. Третій майданчик.
Напівземлянки 4 і 5 (біля музею)

*Рис. 60. Давній Галич. Крилоське городище. Третій майданчик.
Напівземлянка 1*

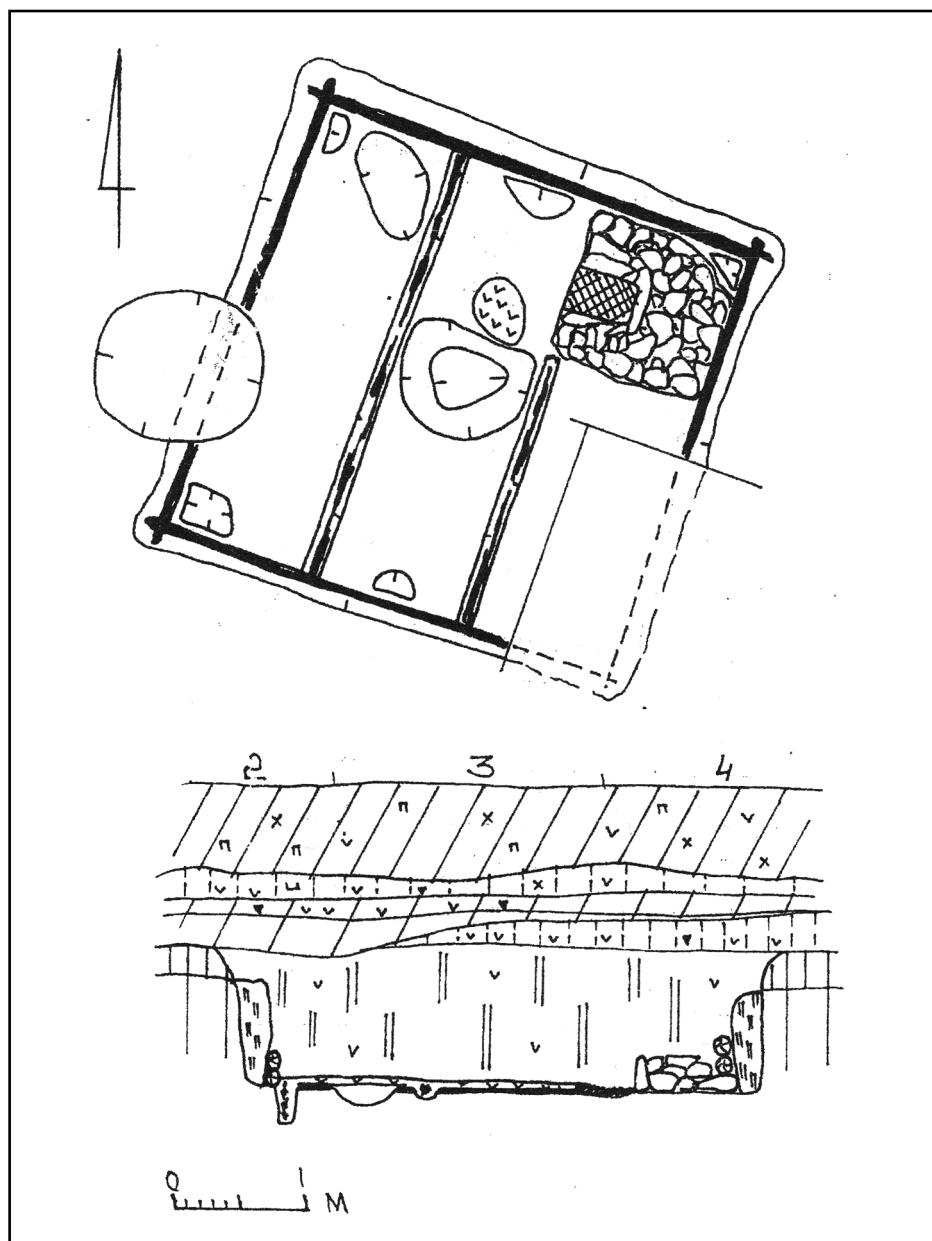

Рис. 61. Давній Галич. Крилоське городище. Третій майданчик.
Напівземлянка 3

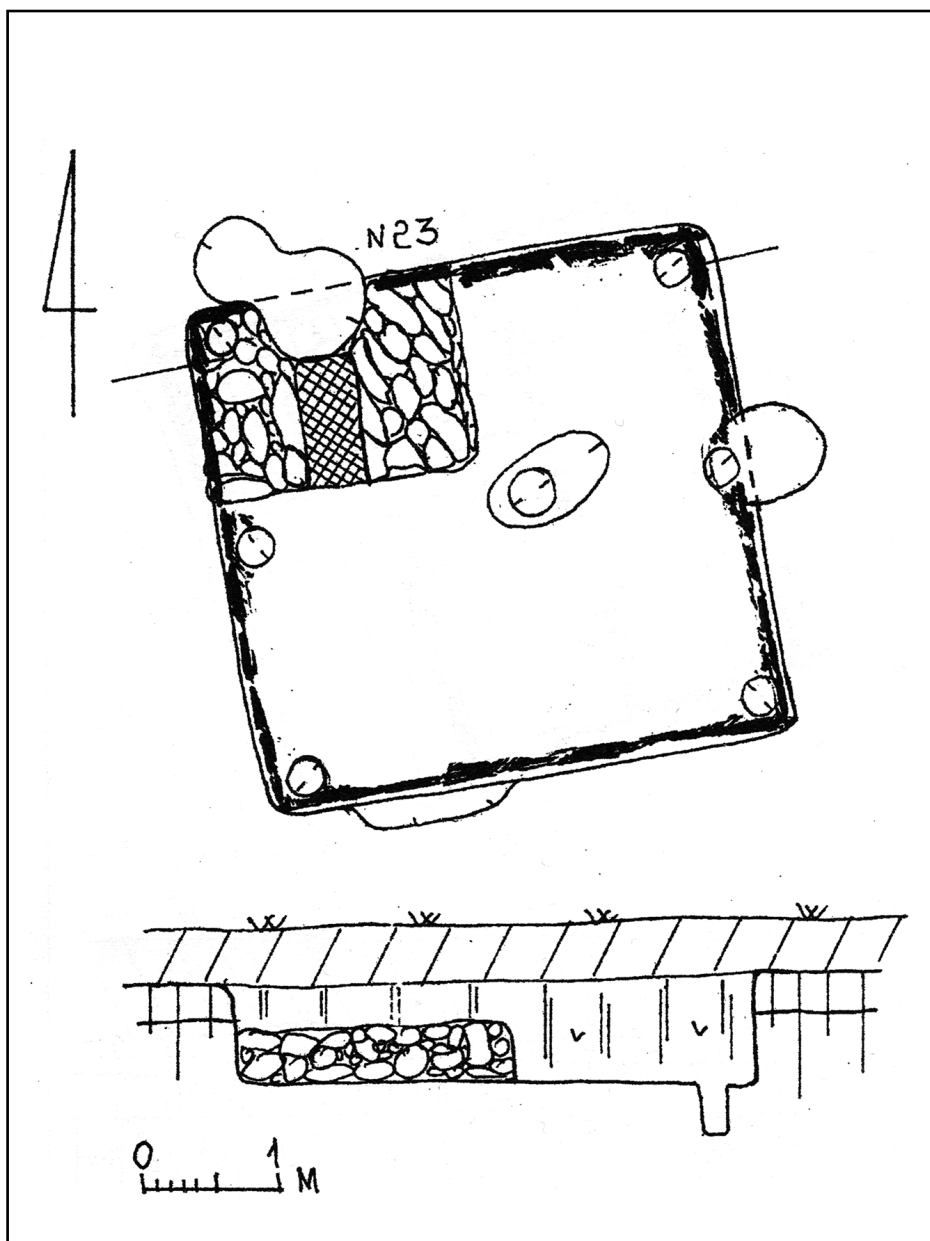

Рис. 62. Давній Галич. Крилоське городище. Третій майданчик.
Напівземлянка 2

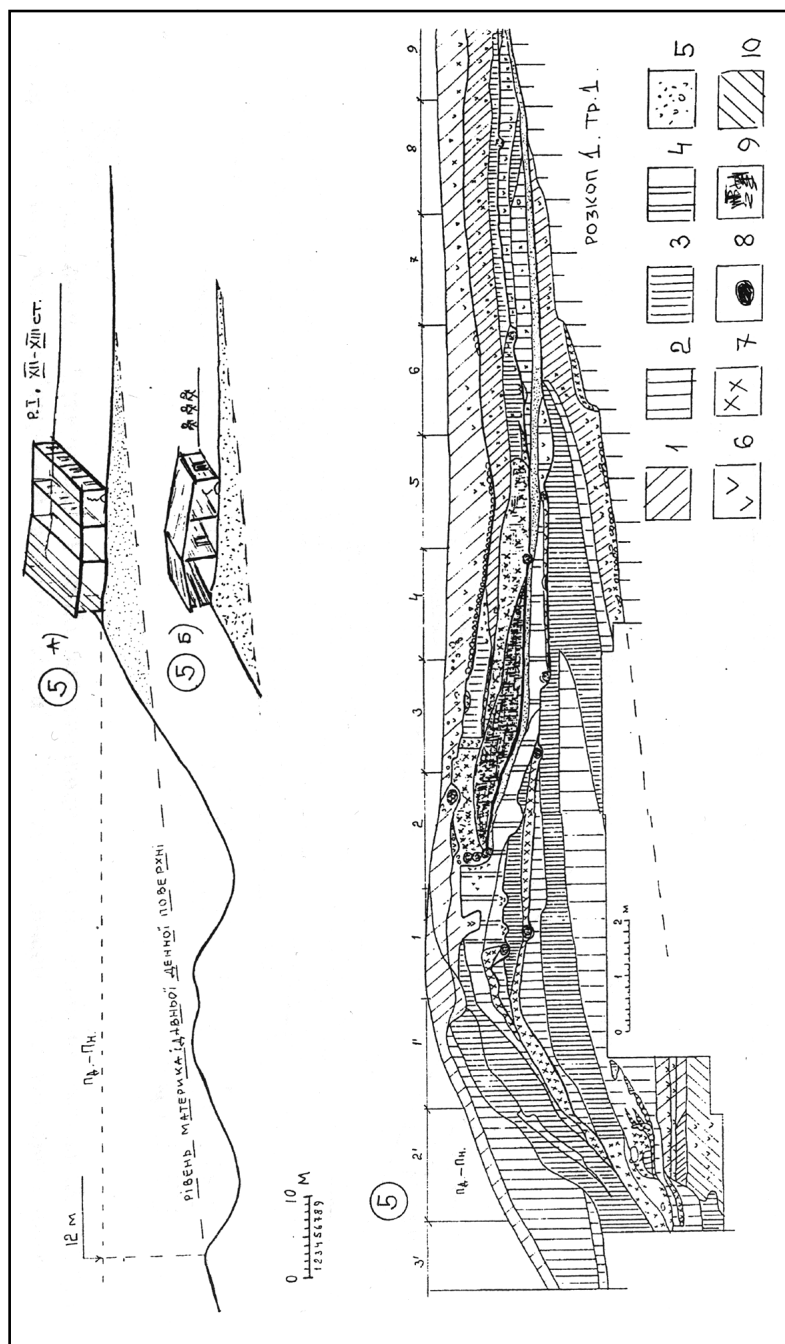

Рис. 63. Давній Галич. Крилоське городище. Третій майданчик. Вал 5 (ур. Сад, розкоп 1).

Стратиграфія. 1 — чорна; 2 — жовта, ущільнена; 3 — жовто-сіра, ущільнена; 4 — жовта, світла, ущільнена; 5 — стерильний прошарок; 6 — попіл; 7 — обпалена глина, обмазка; 8 — дерев'яні конструкції; 9 — обпалена глина; 10 — чорно-сірий шар з попелом

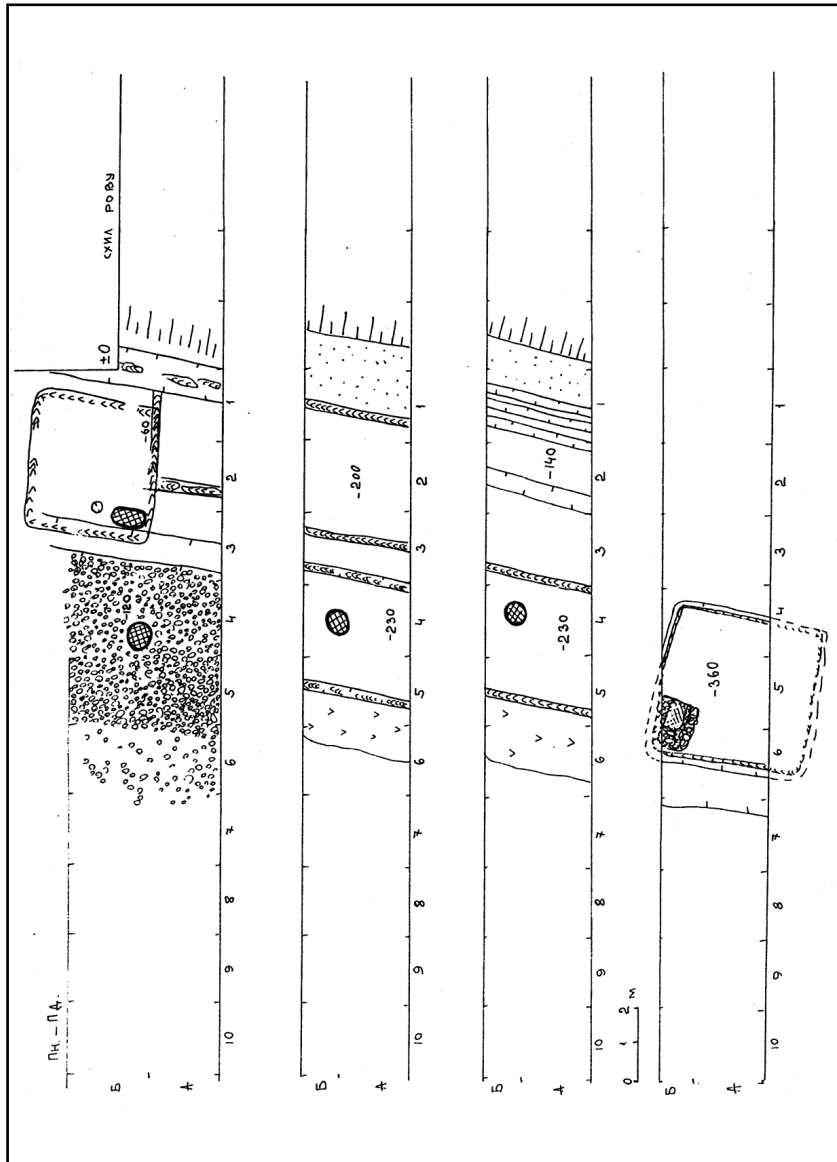

Рис. 64. Давній Галич. Крилоське городище. Третій майданчик. Вал 5 (ур. Сад, розкоп I).
Реконструкція горизонтального плану загальної стратиграфії (X—XI ст.)

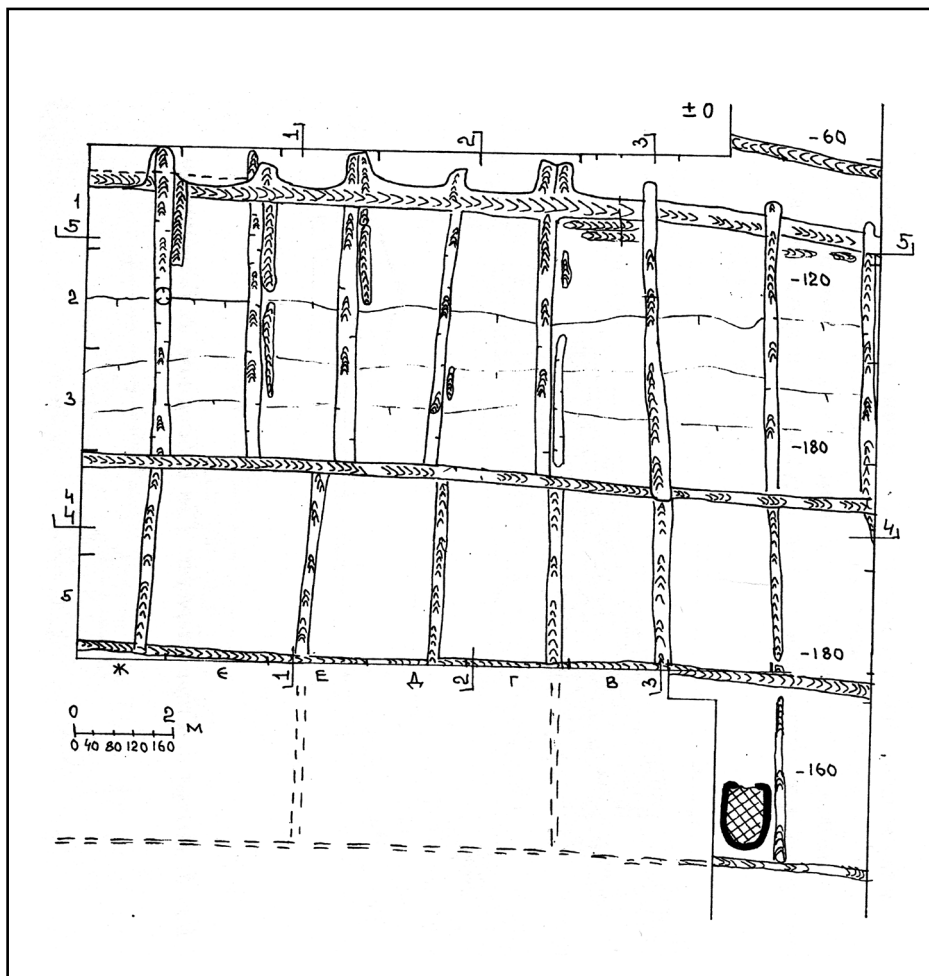

Рис. 65. Давній Галич. Крилоське городище.
Третій майданчик. Вал 5 (ур. Сад, розкоп І).
П'ятий будівельний горизонт (XII—XIII ст.). Княжий двір

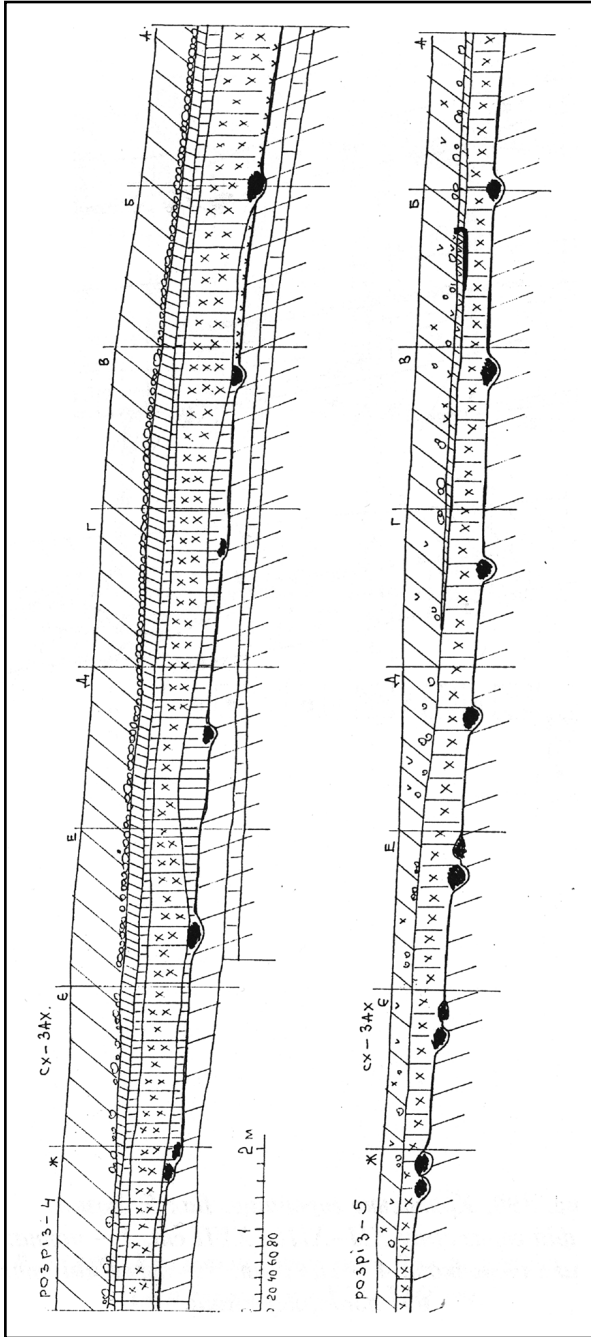

Рис. 66. Давній Галич. Крилоське городище. Третій майданчик. Вал 5 (ур. Сад, розкоп I).
 Стратиграфія горизонту XII—XIII і XVII ст. 1 — чорна; 2 — сіра;
 3 — обпалена з обмазкою; 4 — каміння; 5 — дерев'яні конструкції; 6 — попіл, кераміка

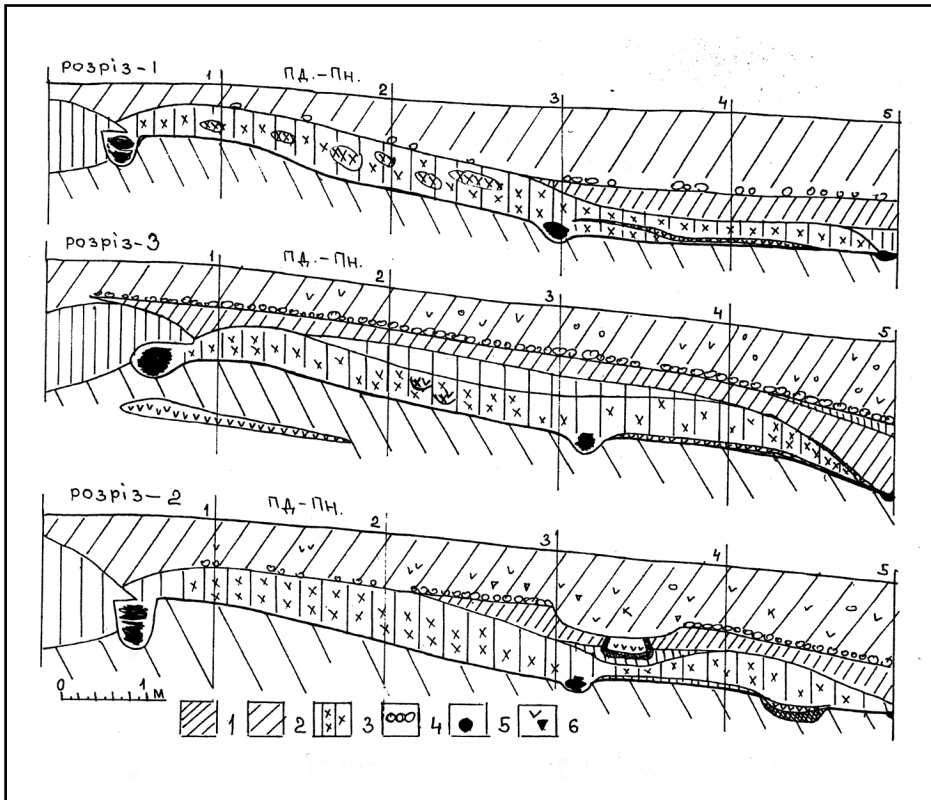

Рис. 67. Давній Галич. Крилоське городище. Третій майданчик. Вал 5 (ур. Сад, розкоп I). Стратиграфія горизонту XII–XIII і XVII ст.

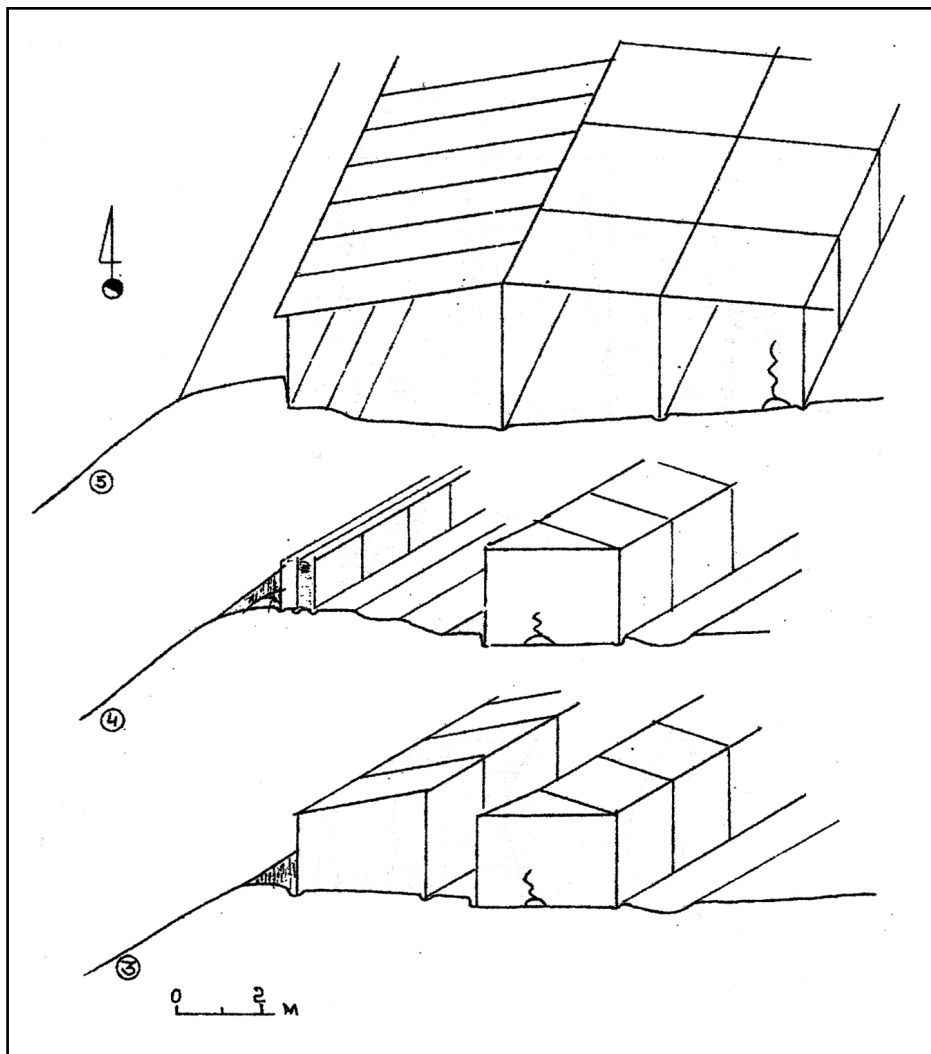

Рис. 68. Давній Галич. Крилоське городище. Третій майданчик.
 Вал 5 (ур. Сад, розкоп I). Третій, четвертий, п'ятий горизонти.
 Реконструкція

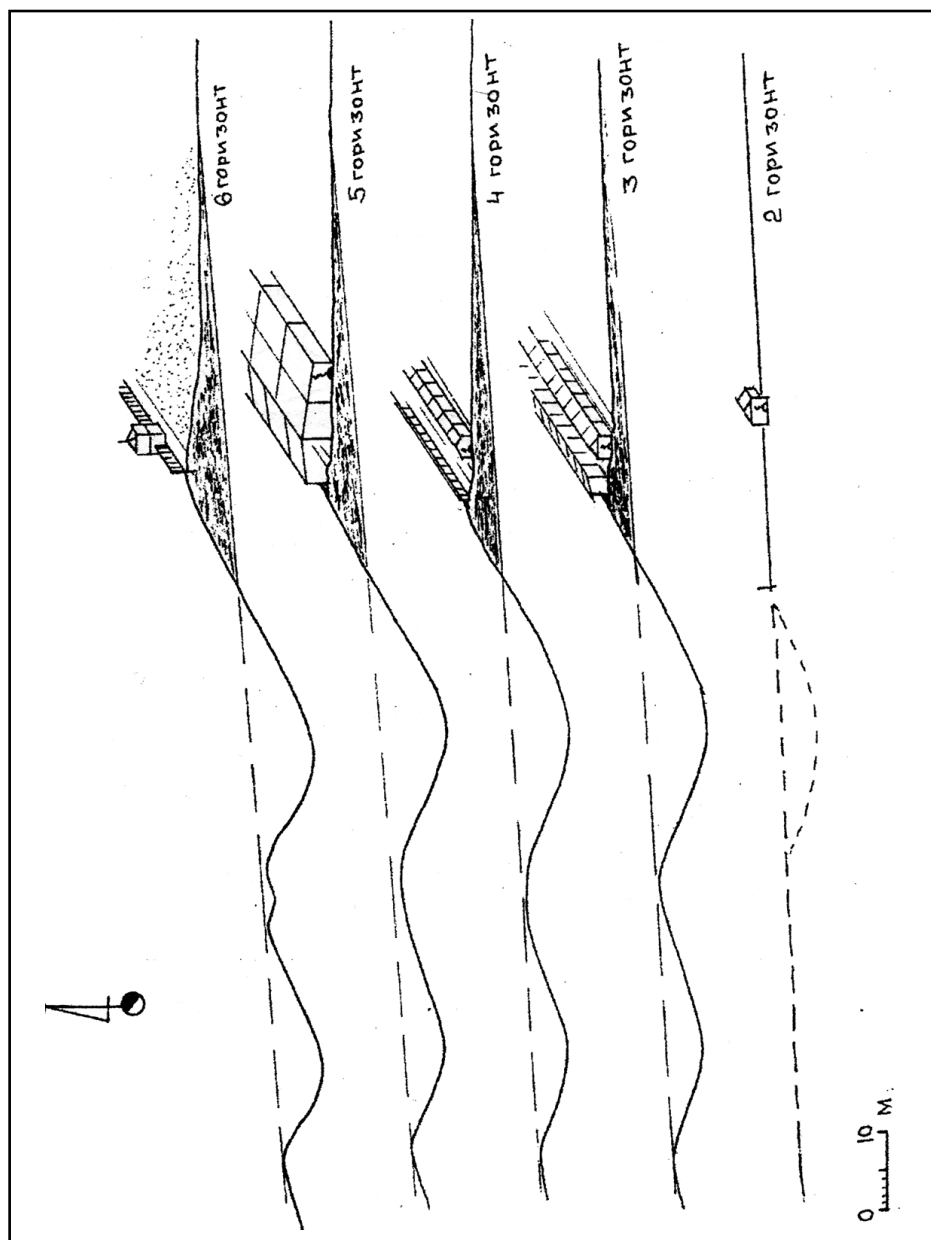
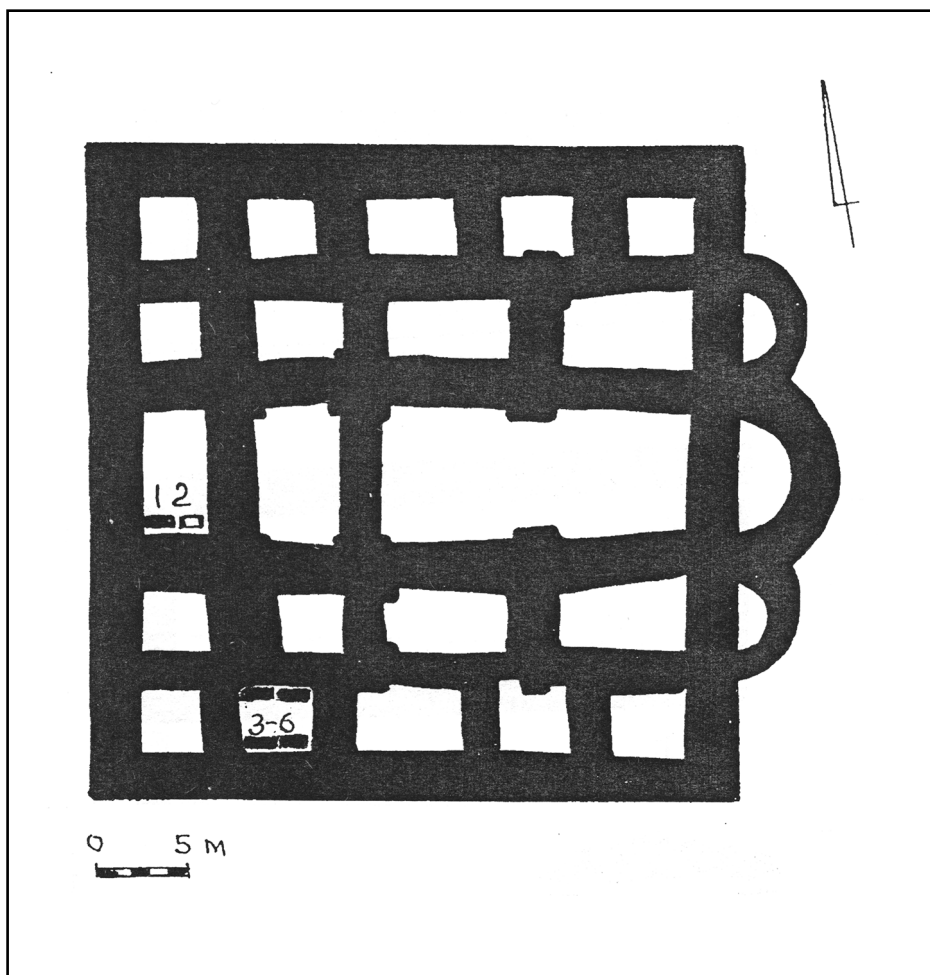
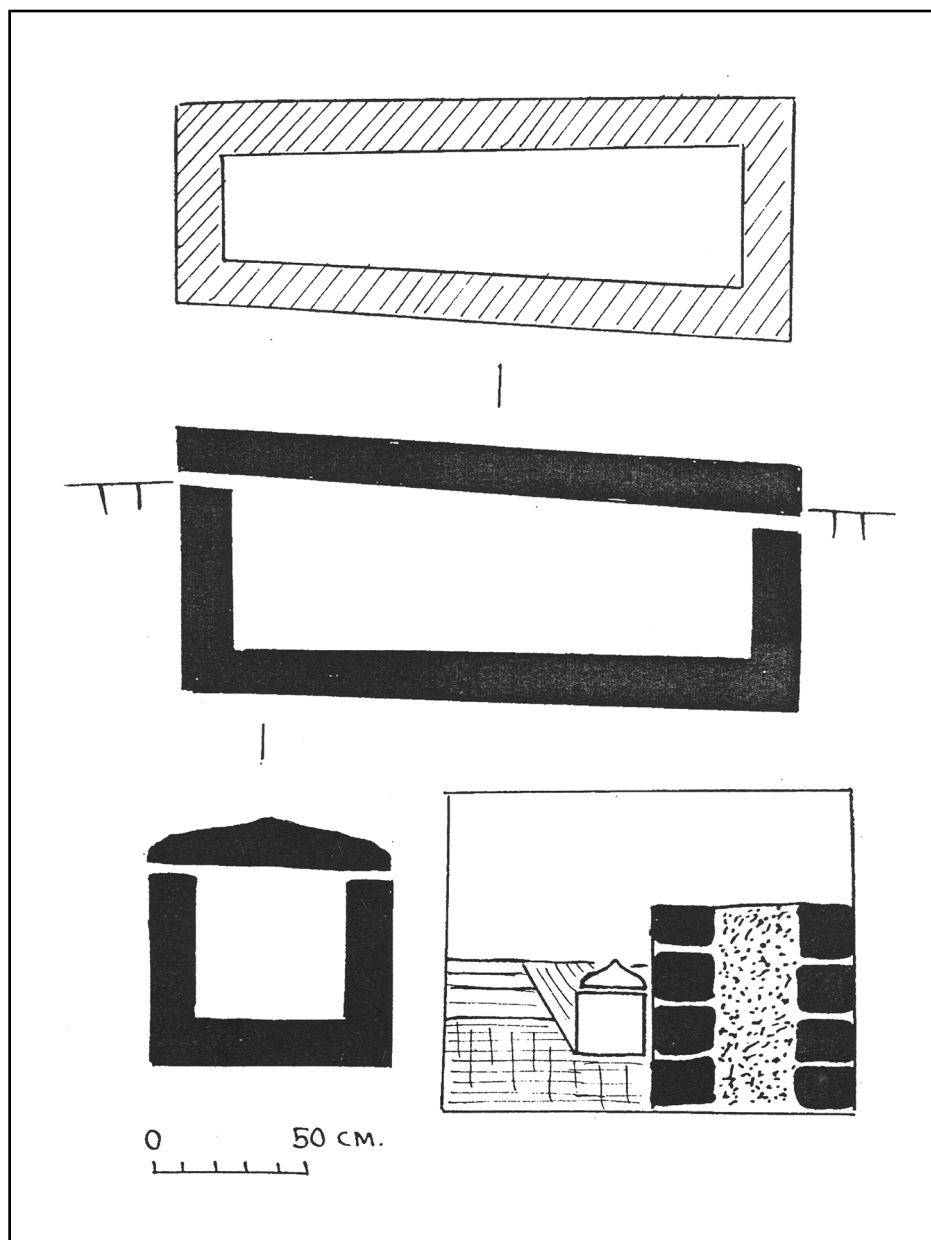

Рис. 69. Давній Галич. Крилоське городище. Вал. 5.
Реконструкція всіх будівельних горизонтів

*Рис. 70. Давній Галич. Крилоське городище. Третій майданчик.
Успенський собор. Поховання*

*Рис. 71. Давній Галич. Крилоське городище. Третій майданчик.
Успенський собор. Кам'яний саркофаг*

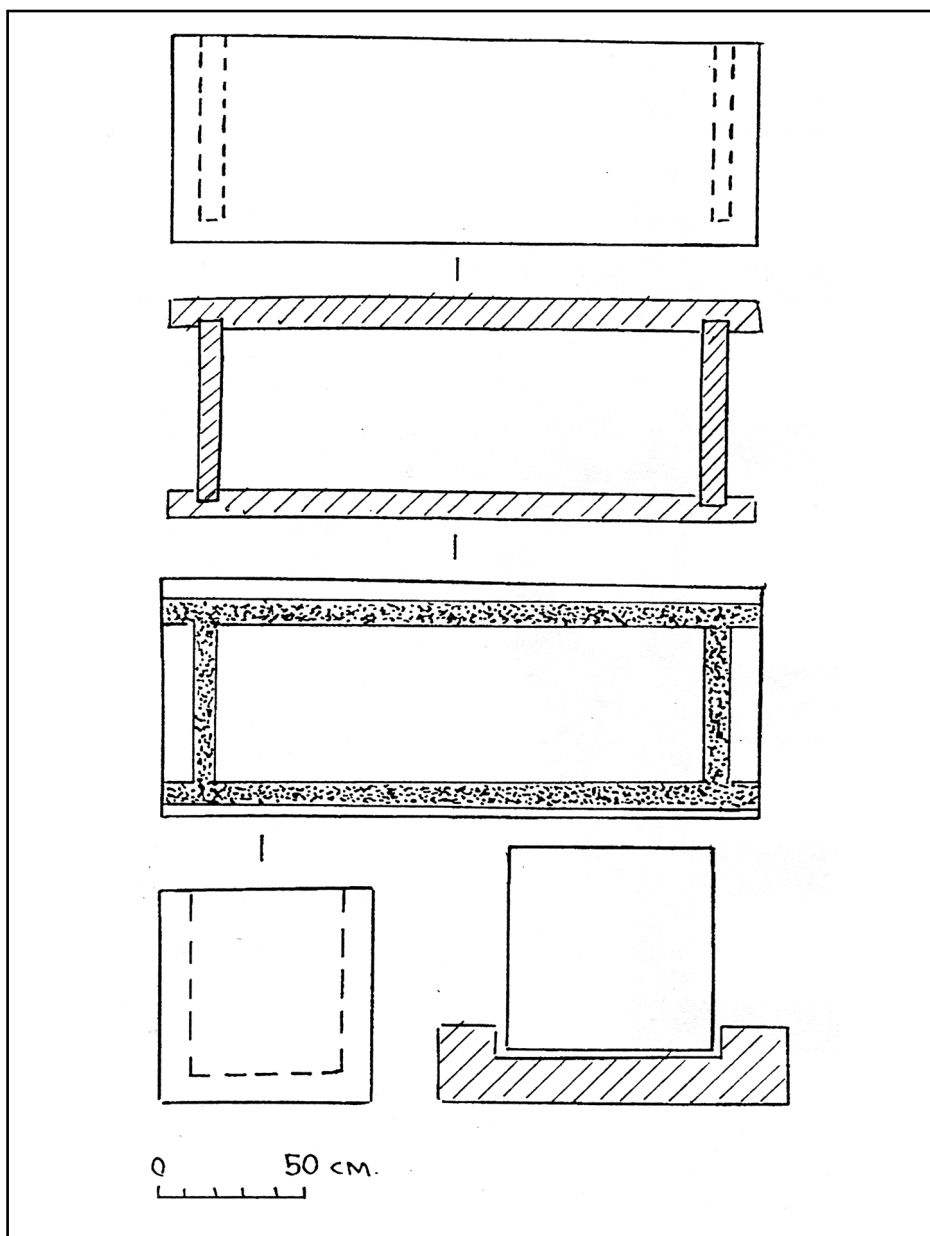

Рис. 72. Давній Галич. Крилоське городище. Третій майданчик.
Успенський собор. Кам'яний саркофаг (ур. Сад)

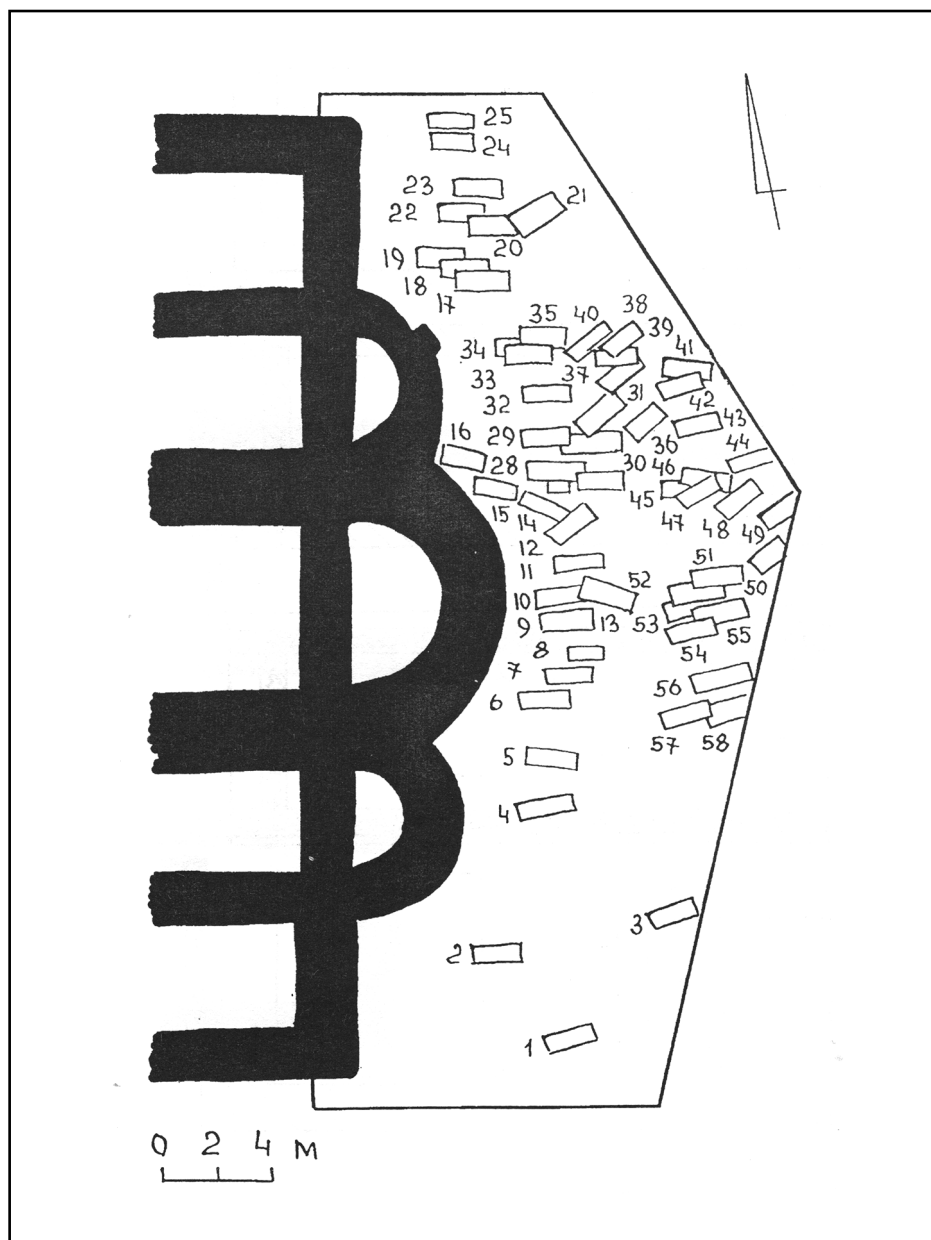

Рис. 73. Давній Галич. Крилоське городище. Третій майданчик. Успенський собор. Поховання біля апсид (За Я. Пастернаком)

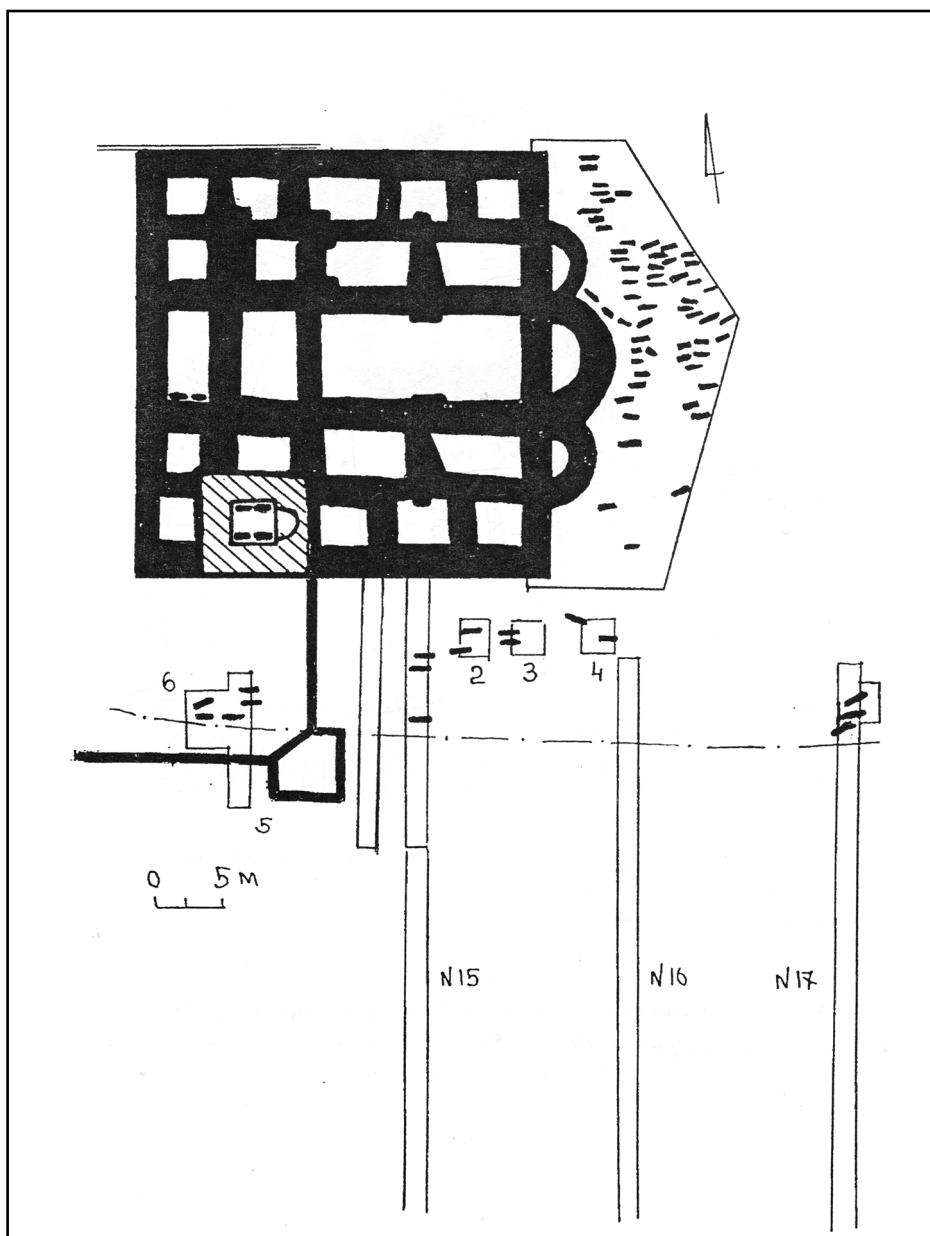

Рис. 74. Давній Галич. Крилоське городище. Третій майданчик.
Успенський собор. Кладовище (За Я. Пастернаком)

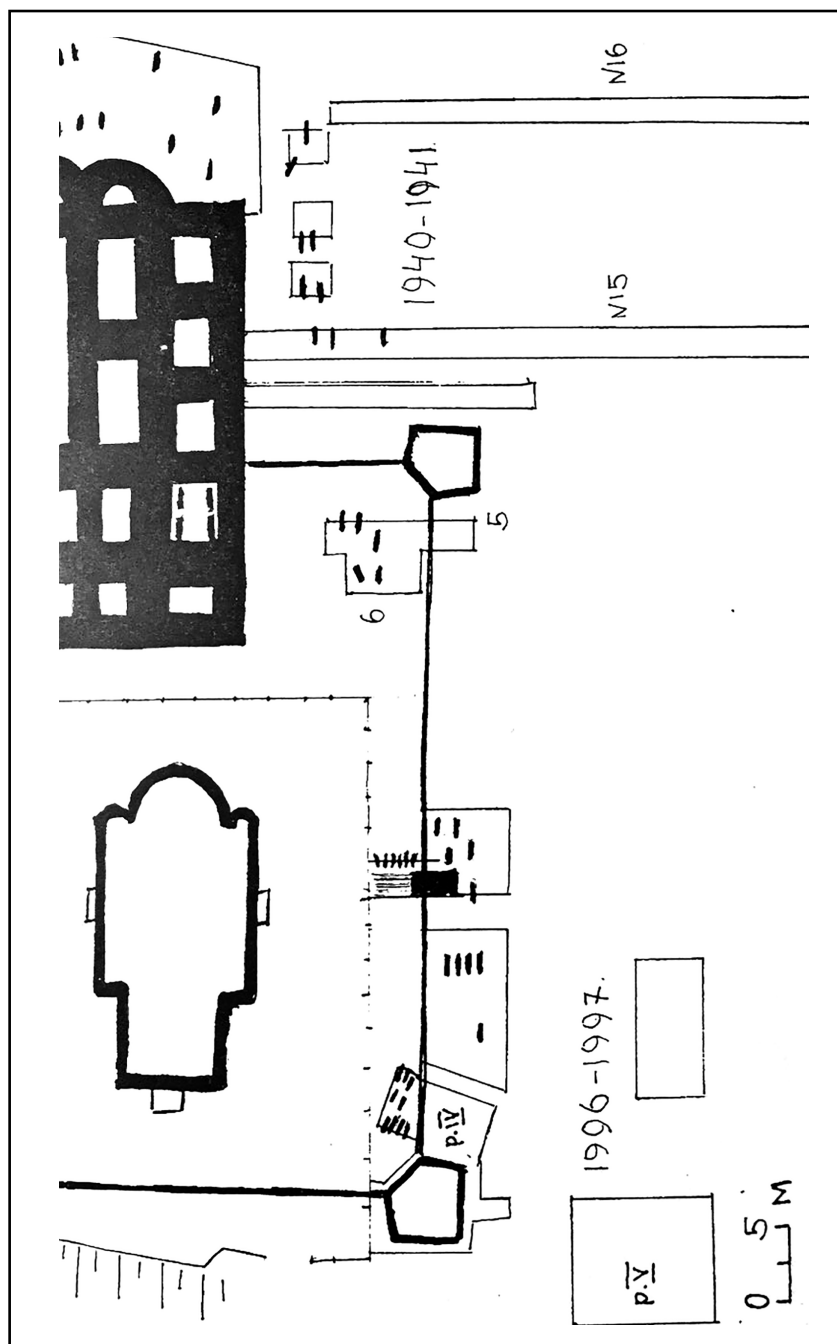

Рис. 75. Давній Галич. Крилоське городище. Третій майданчик.
Кладовище біля собору й Успенської церкви

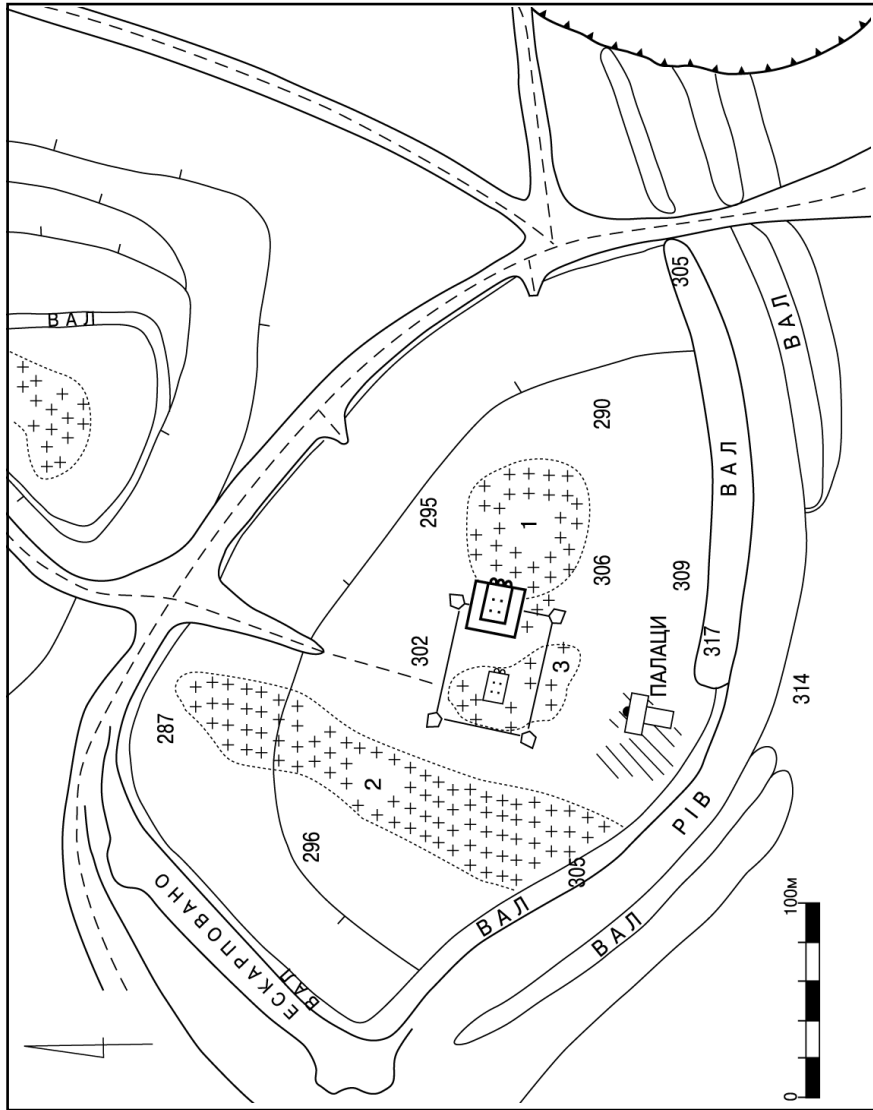

Рис. 76. Давній Галич. Крилоське городище. Третій майданчик. Система кладовищ

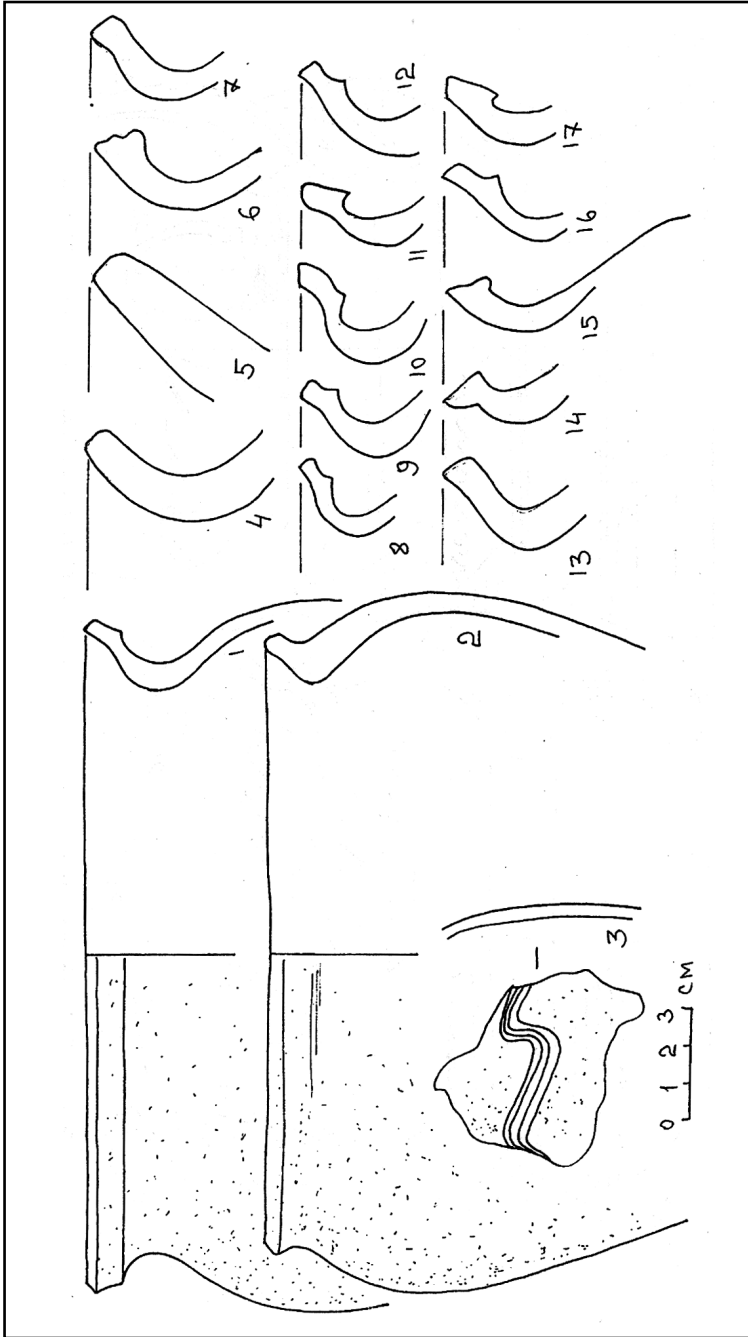

Рис. 77. Давній Галич. Крилоське городище. Третій майданчик.
Вал 5 (ур. Сад, розкоп I). Кераміка X ст.

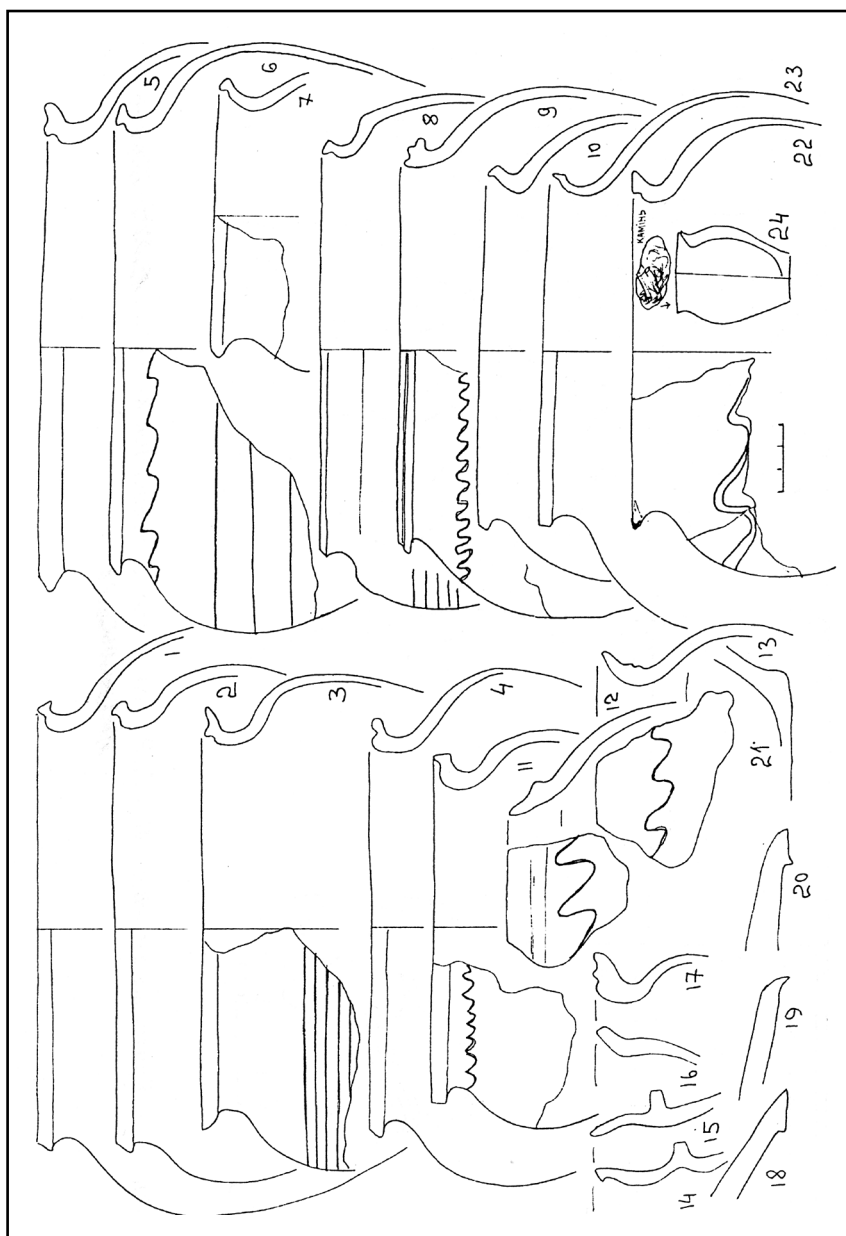

Рис. 78. Давній Галич. Крилоське городище. Третій майданчик.
Вал 5 (ур. Сад, розкоп I). Кераміка XII—XIII ст.

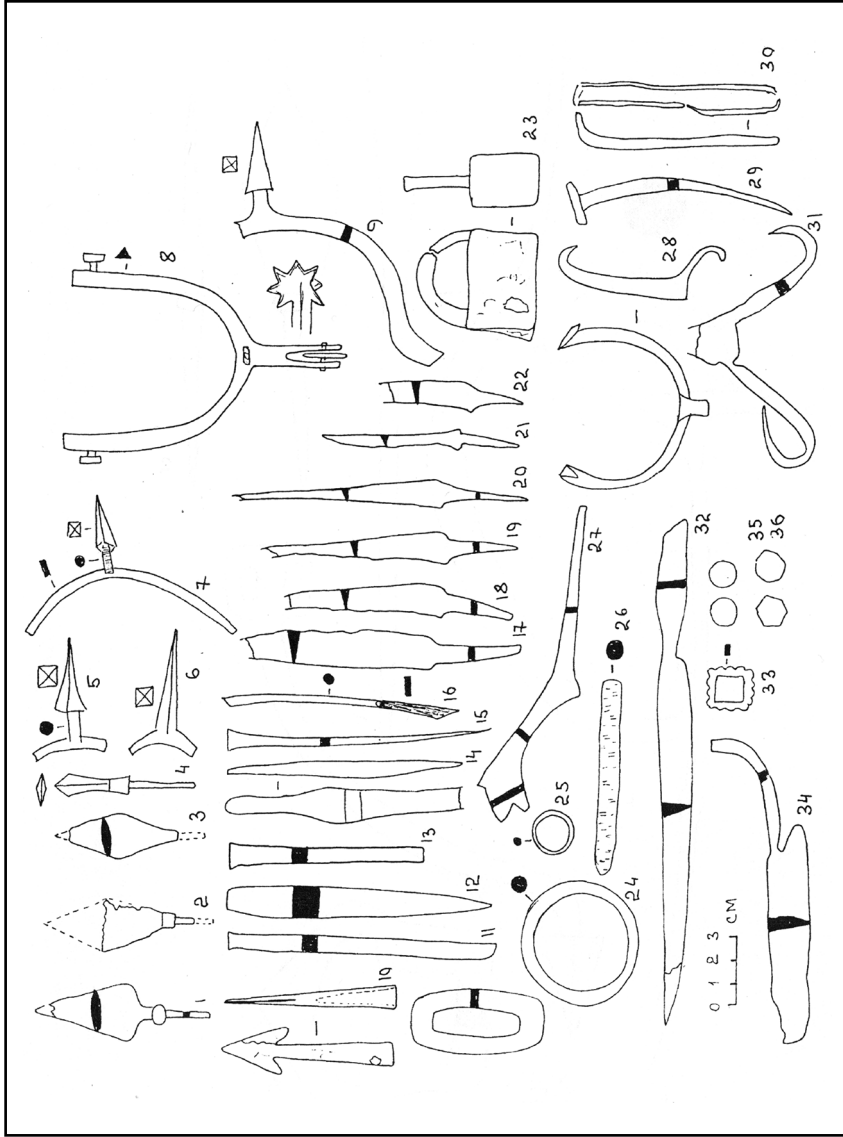
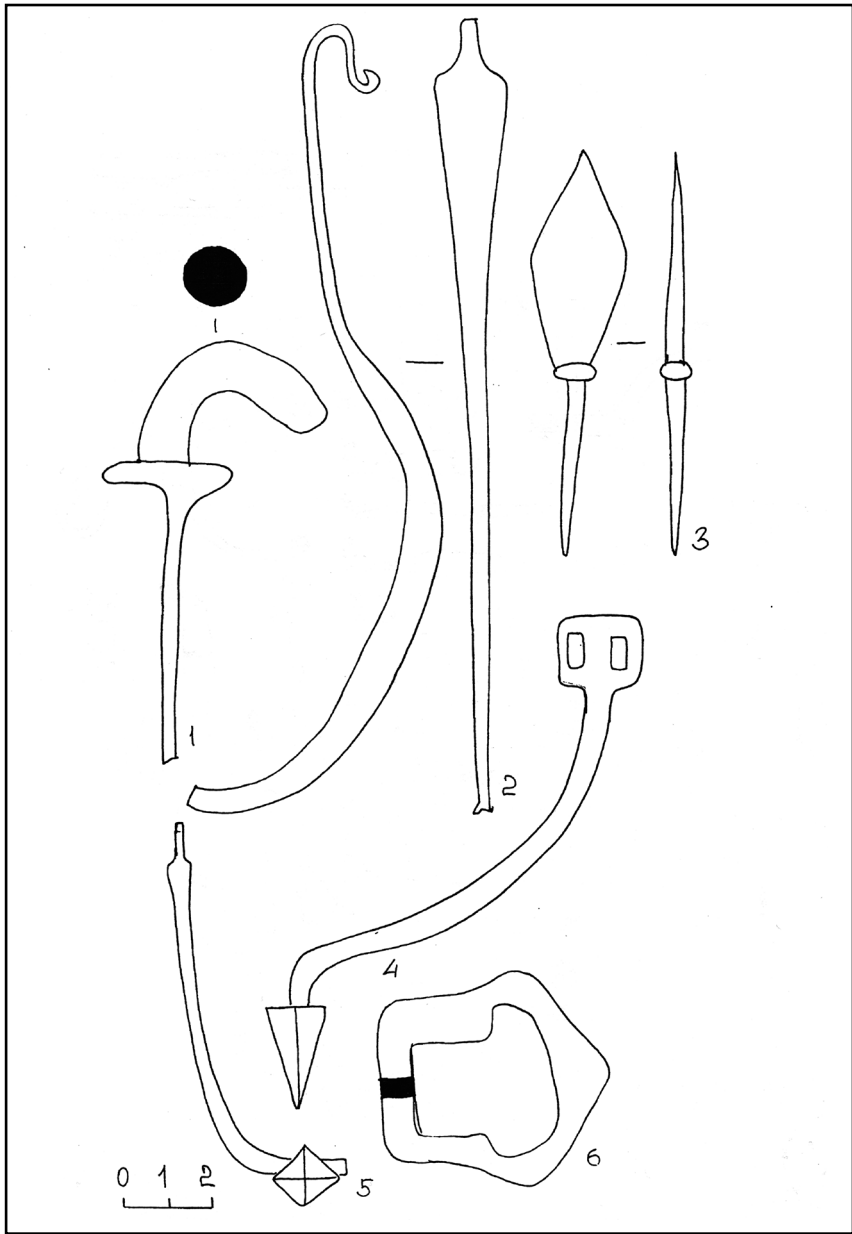

Рис. 79. Давній Галич. Крипоське городище. Третій майданчик.
Вал 5 (ур. Сад, розкоп I). Таблиця знахідок з металу

*Рис. 80. Давній Галич. Крилоське городище. Третій майданчик.
Вал 5 (ур. Сад, розкоп I). Таблиця знахідок з металу*

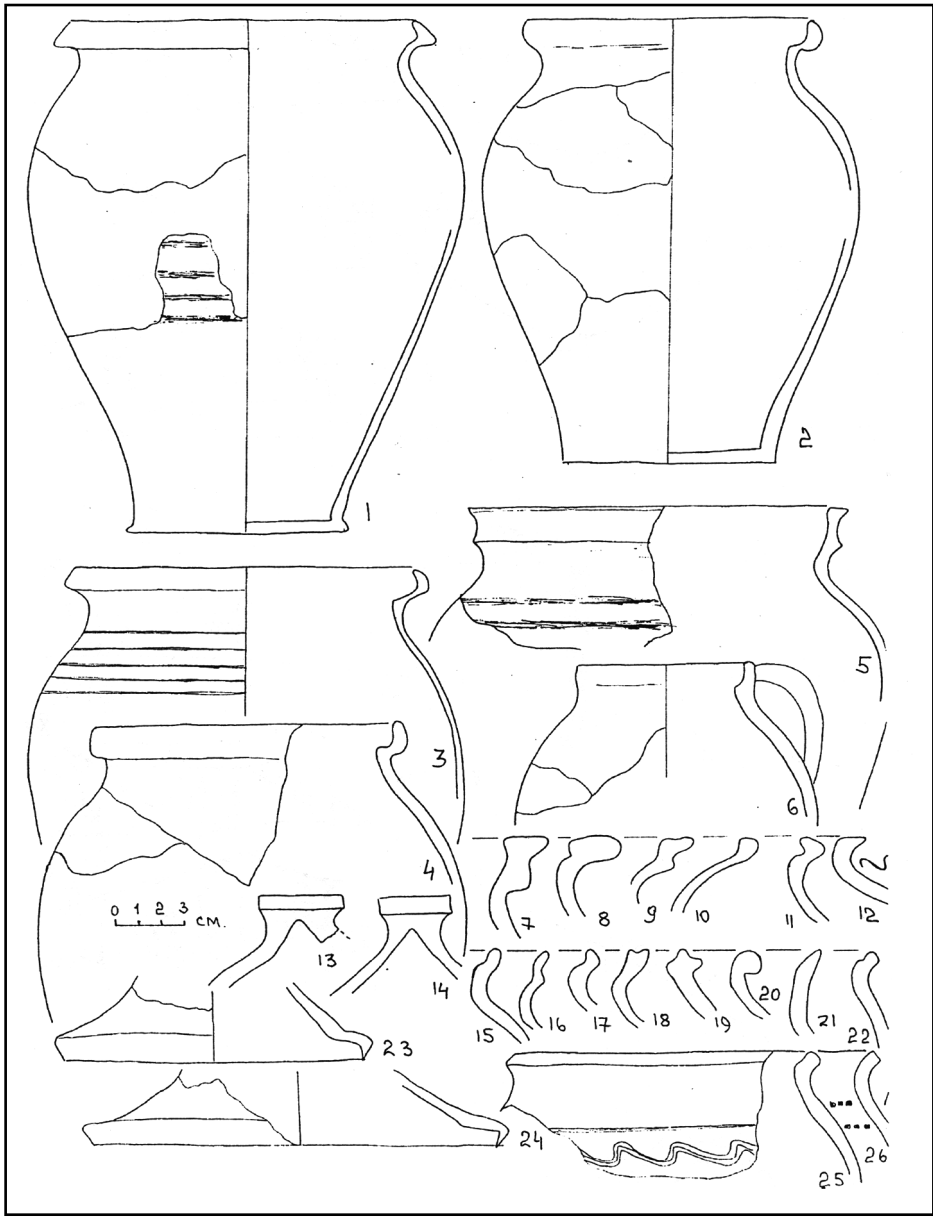

Рис. 81. Давній Галич. Крилоське городище. Третій майданчик. Вал 5 (ур. Сад, розкоп I). Верхній будівельний горизонт пізнього середньовіччя. Таблиця кераміки

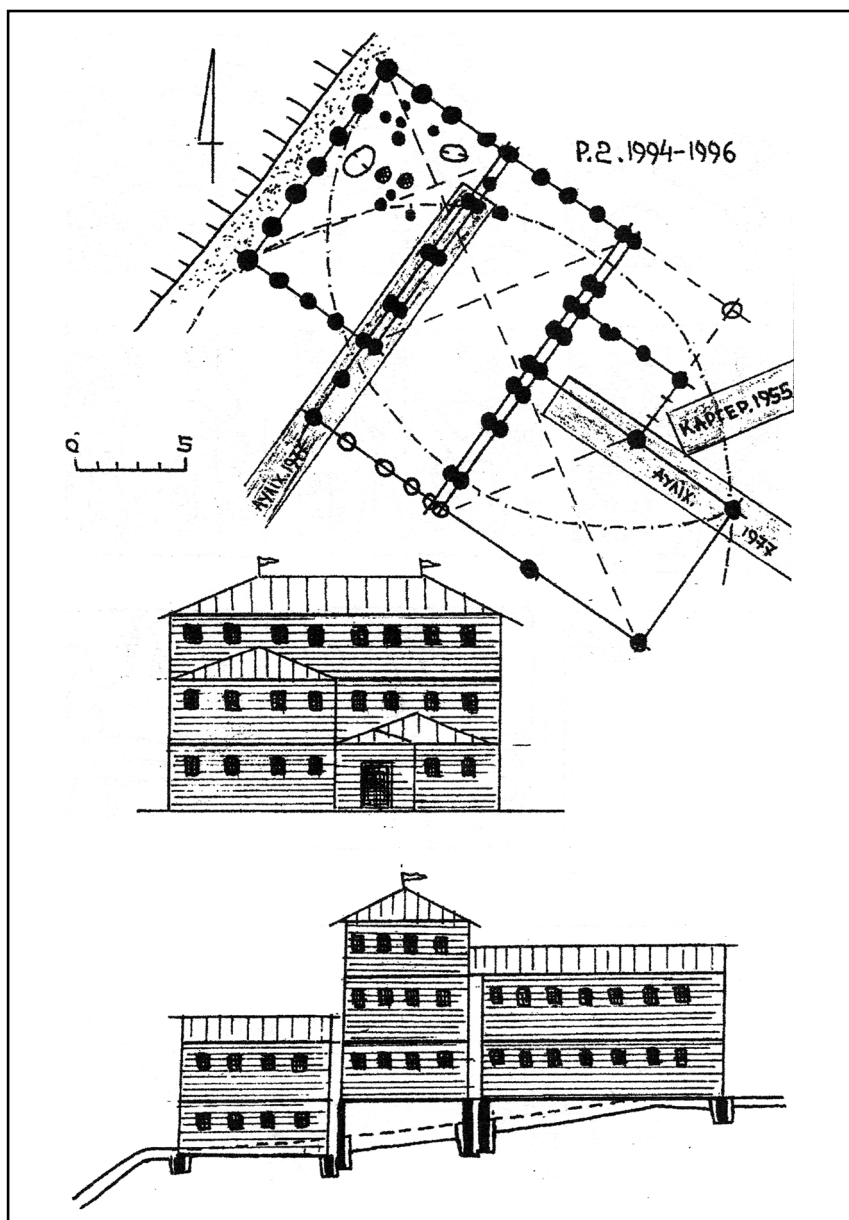

Рис. 82. Давній Галич. Крилоське городище.
Третій майданчик (ур. Сад). Західний палацовий комплекс.
План. Реконструкція

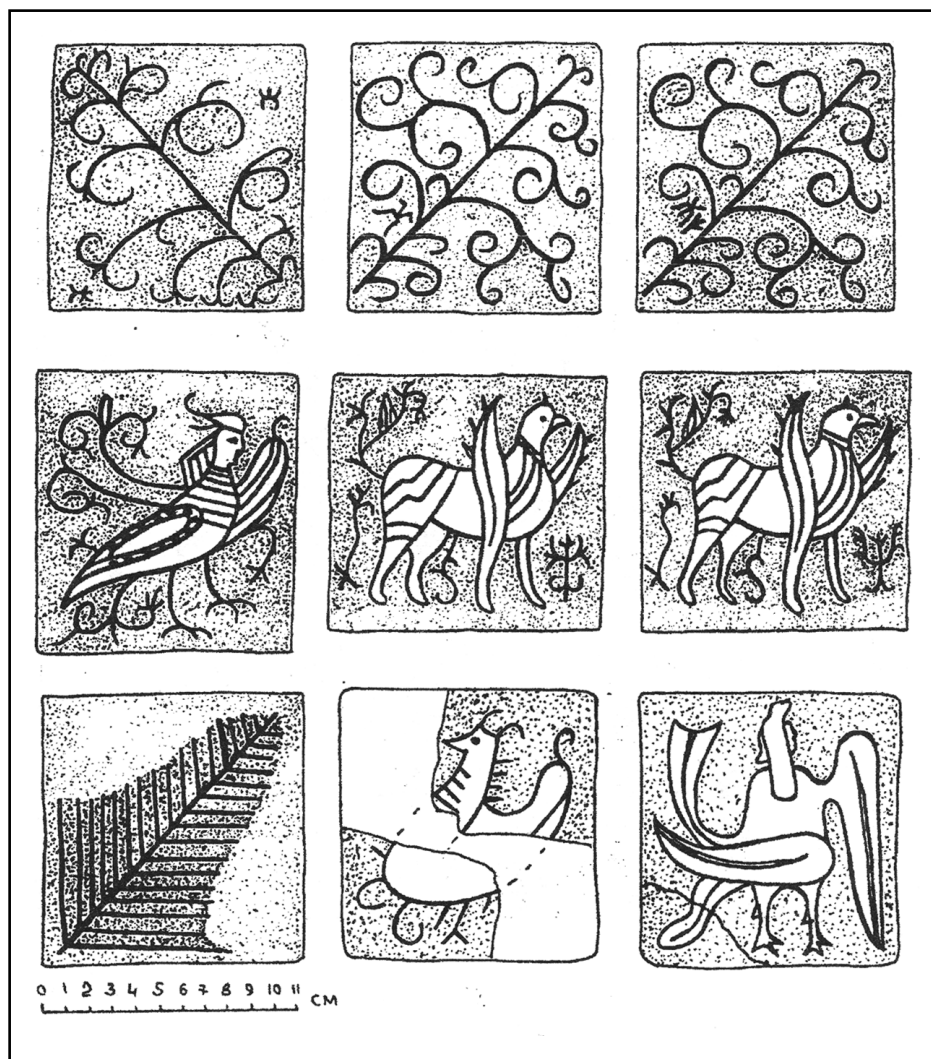

Рис. 83. Давній Галич. Крилоське городище.
Третій майданчик (ур. Сад).
Західний палацовий комплекс (княжий двір). Керамічні плитки

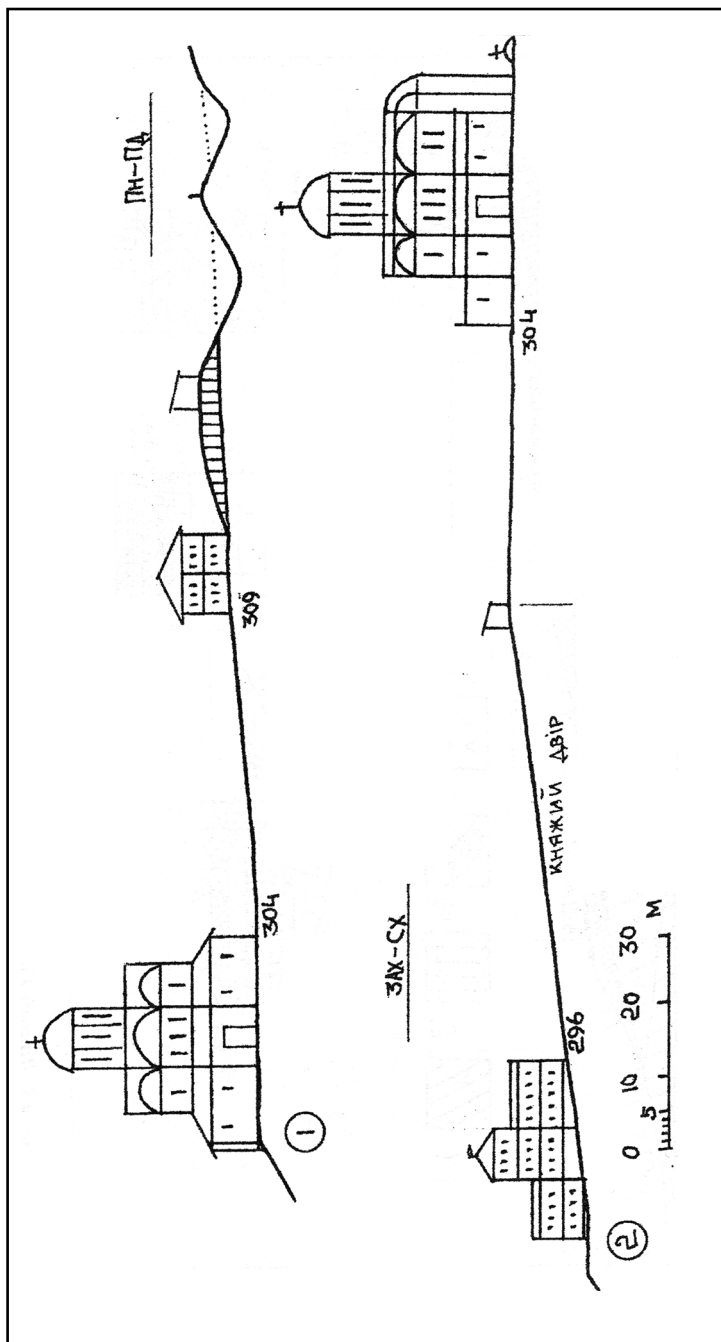

Рис. 84. Давній Галич. Крилоське городище. Третій майданчик. Південний і Західний палацові комплекси.
Реконструкція стратиграфічна

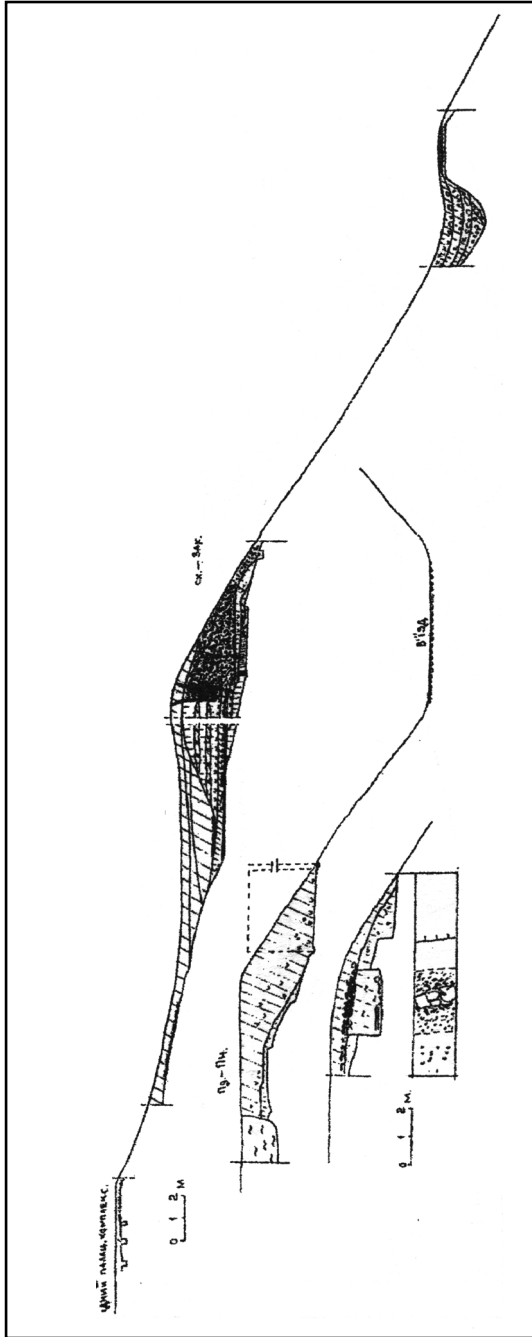

Рис. 86. Давній Галич. Крилоське городище. Третій майданчик. Західний і північний ескарпи

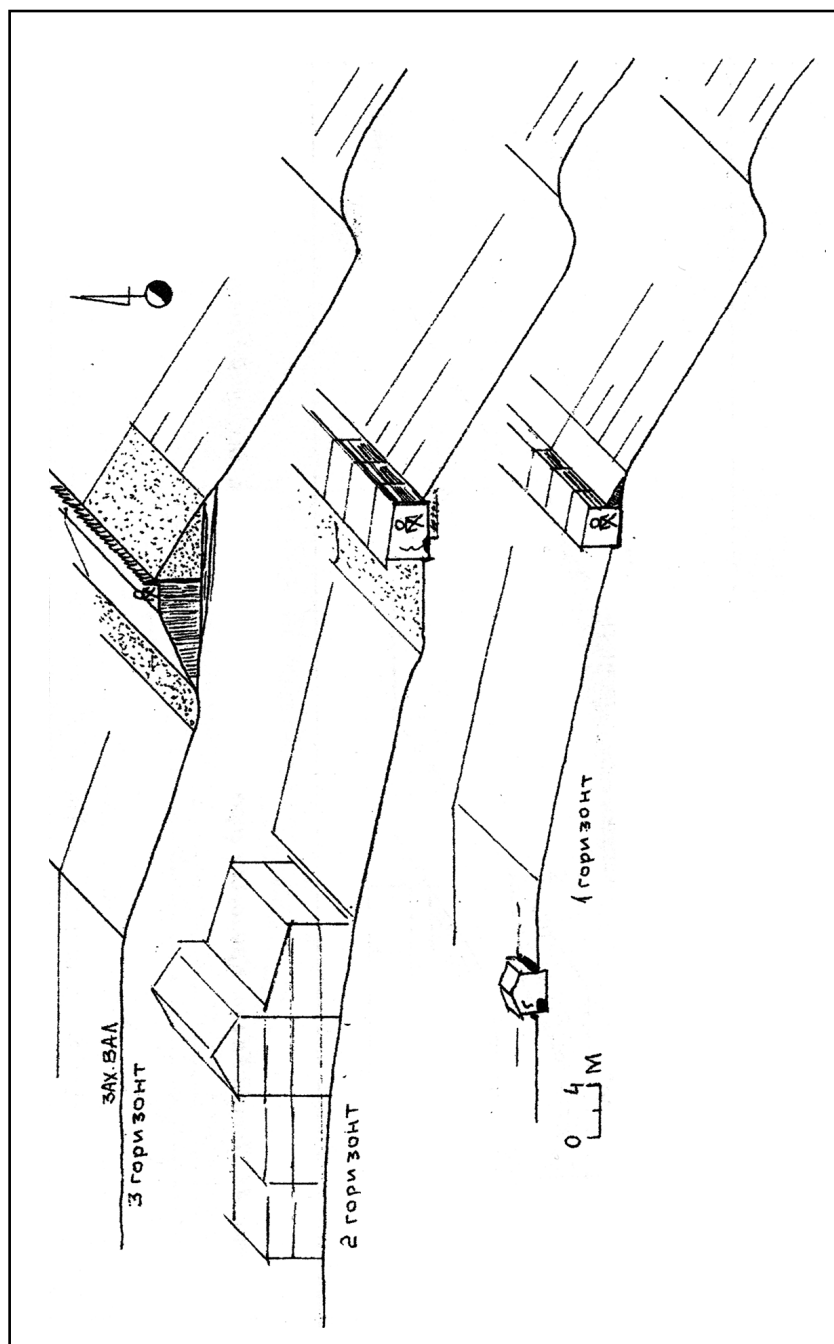

Рис. 87. Давній Галич. Крилоське городище. Третій майданчик. Західний і північний ескарпи.
Реконструкція

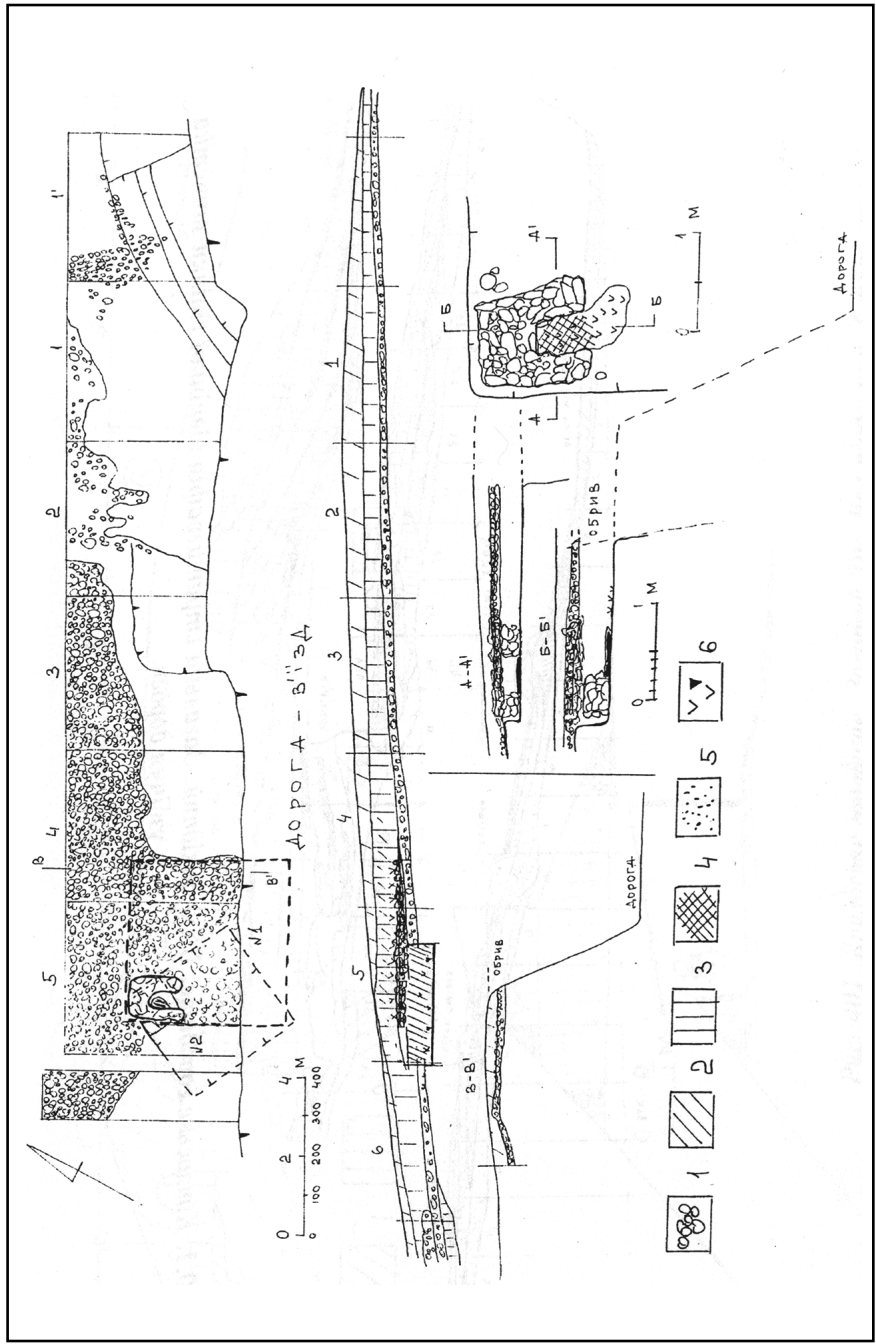

Рис. 88. Давній Галич. Крилоське городище. Система західного в'їзду. Лівий бік дороги

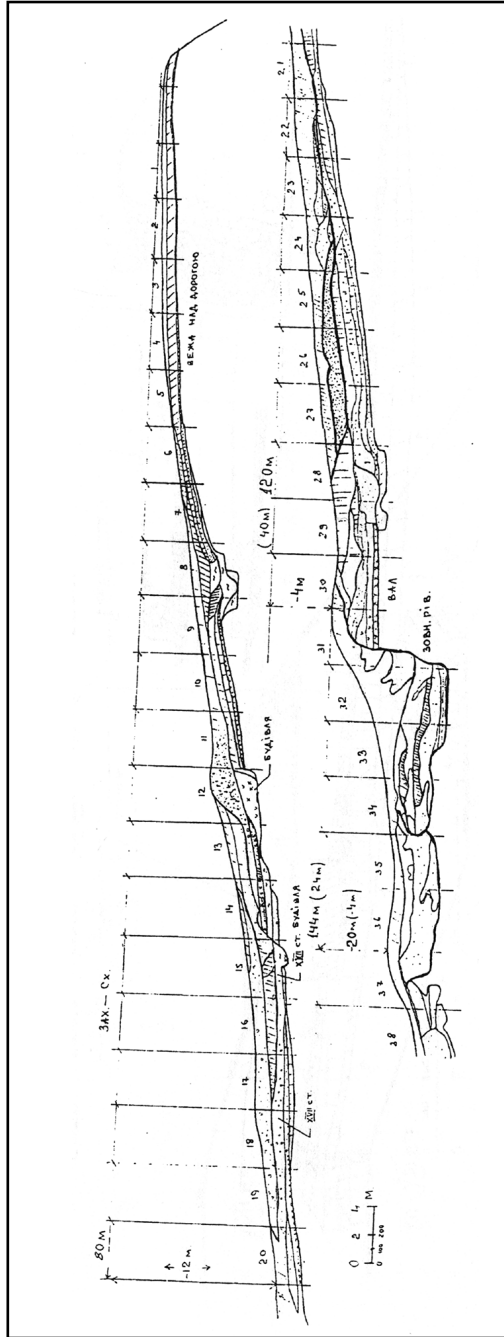
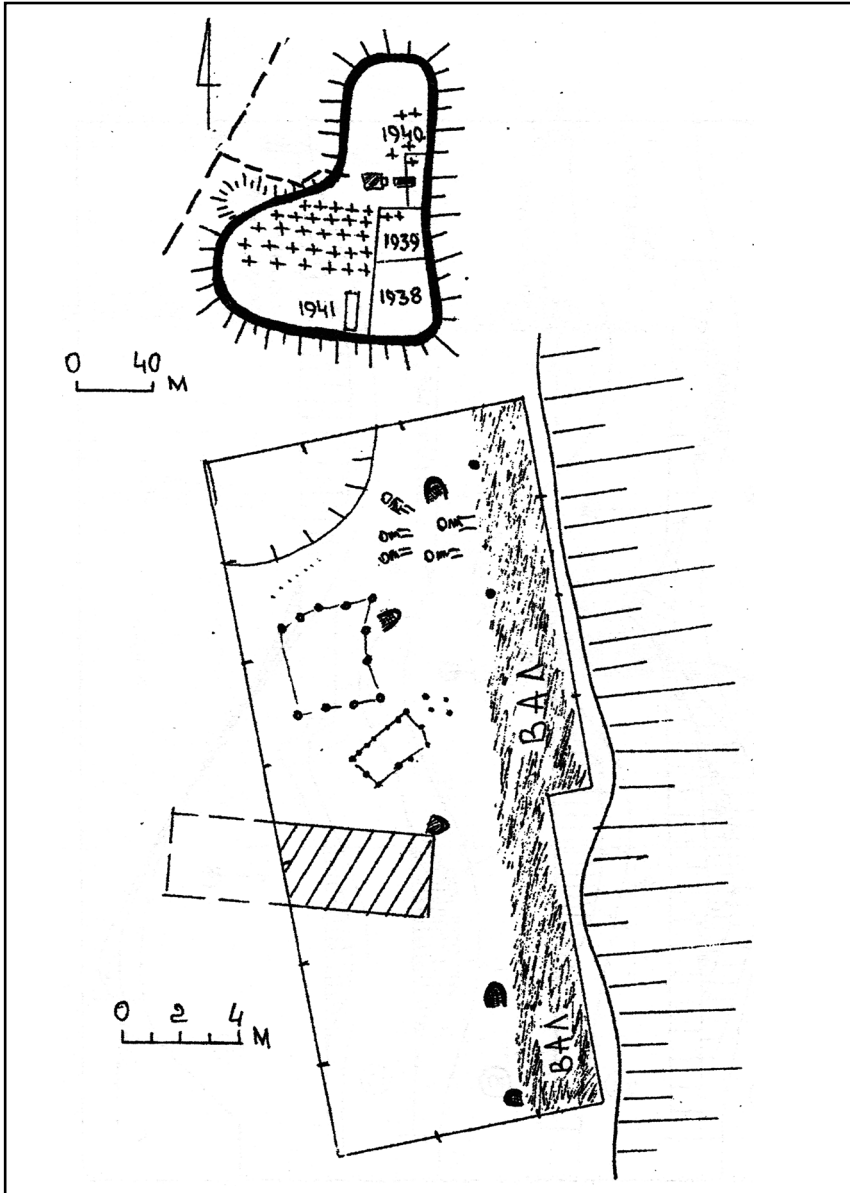

Рис. 89. Давній Галич. Крилоське городище. Система західного в'їзду. Лівий бік дороги. Загальна стратиграфія північної стінки узбіччя дороги

*Рис. 90. Давній Галич. Крилоське городище.
Четвертий майданчик (ур. Золотий Тік).
План розкопу Я. Пастернака в східній частині майданчика*

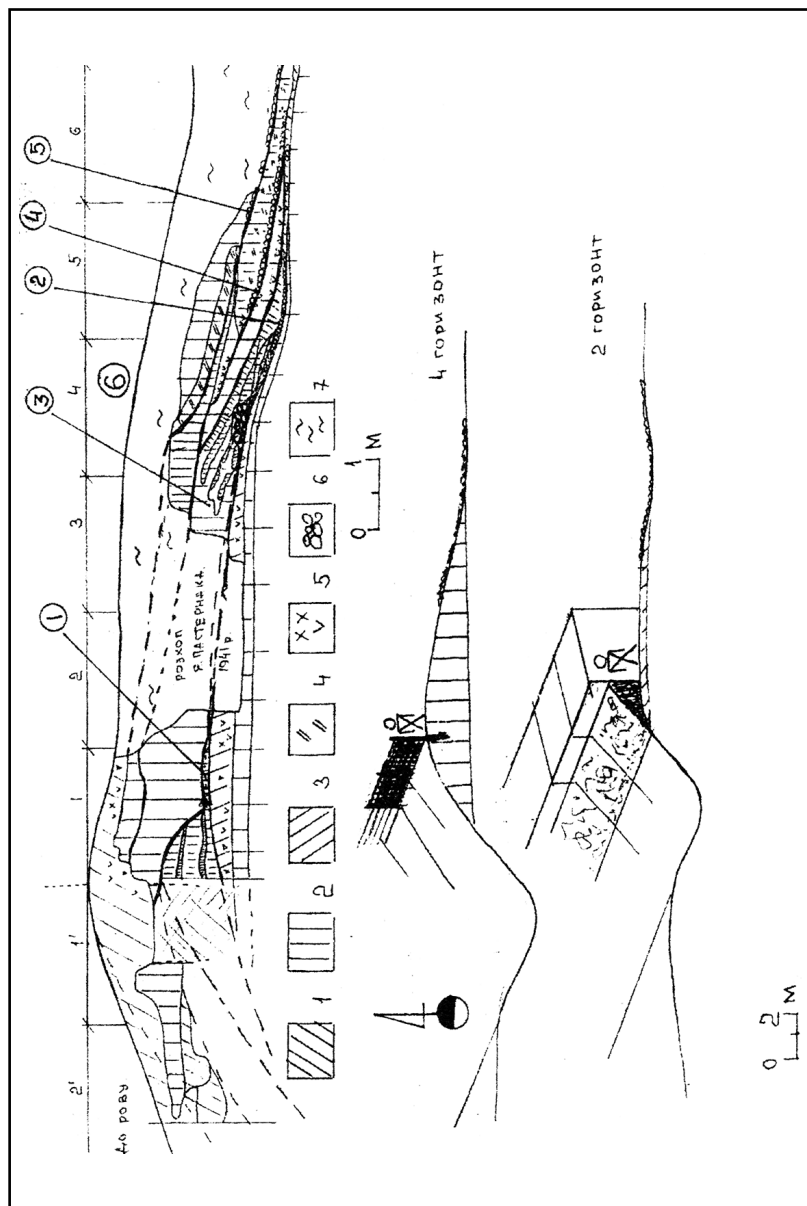

Рис. 91. Давній Галич. Крилоське городище. Четвертий майданчик (ур. Золотий Тік). Оборонний вал (південний). Стратиграфія. Реконструкція. 1 — чорна; 2 — жовта, ущільнена; 3 — похований чорнозем; 4 — жовті плями глини; 5 — попіл, обмазки; 6 — каміння; 7 — мішана глина

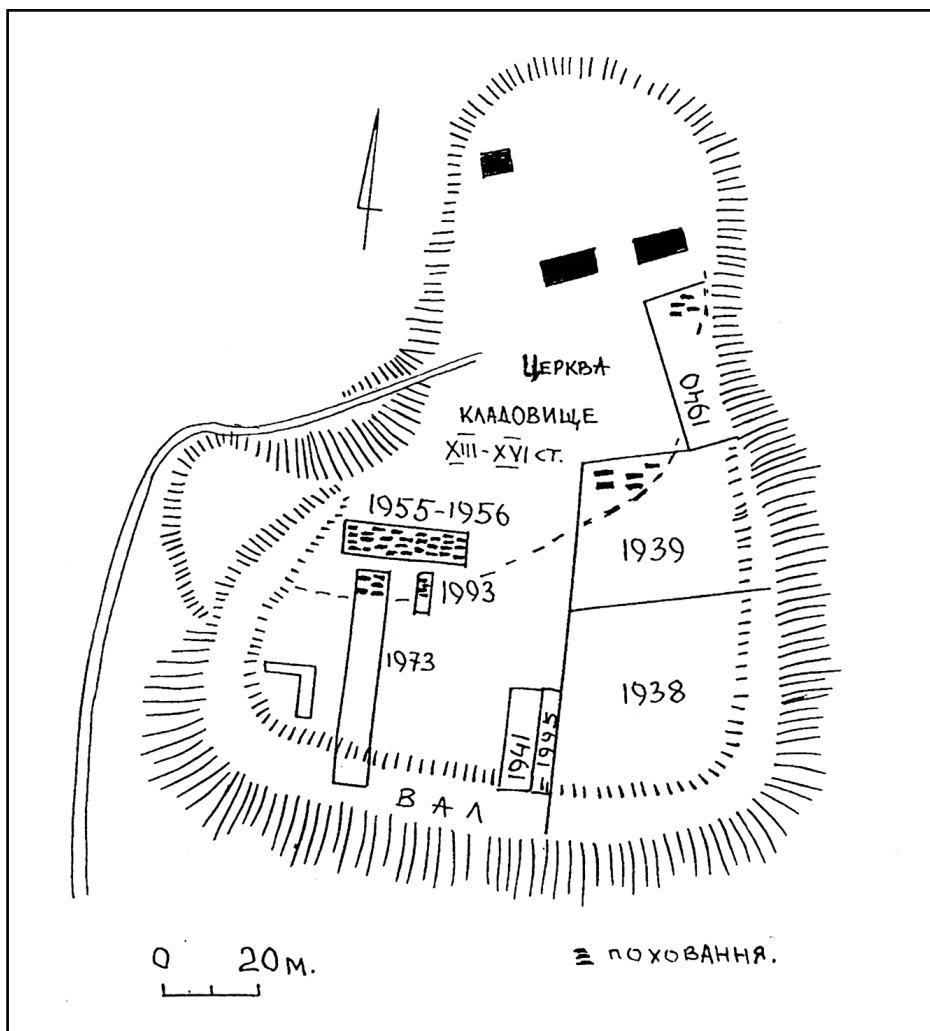

Рис. 92. Давній Галич. Крилоське городище.
 Четвертий майданчик (ур. Золотий Тік).
 Топографія розміщення місць розкопок

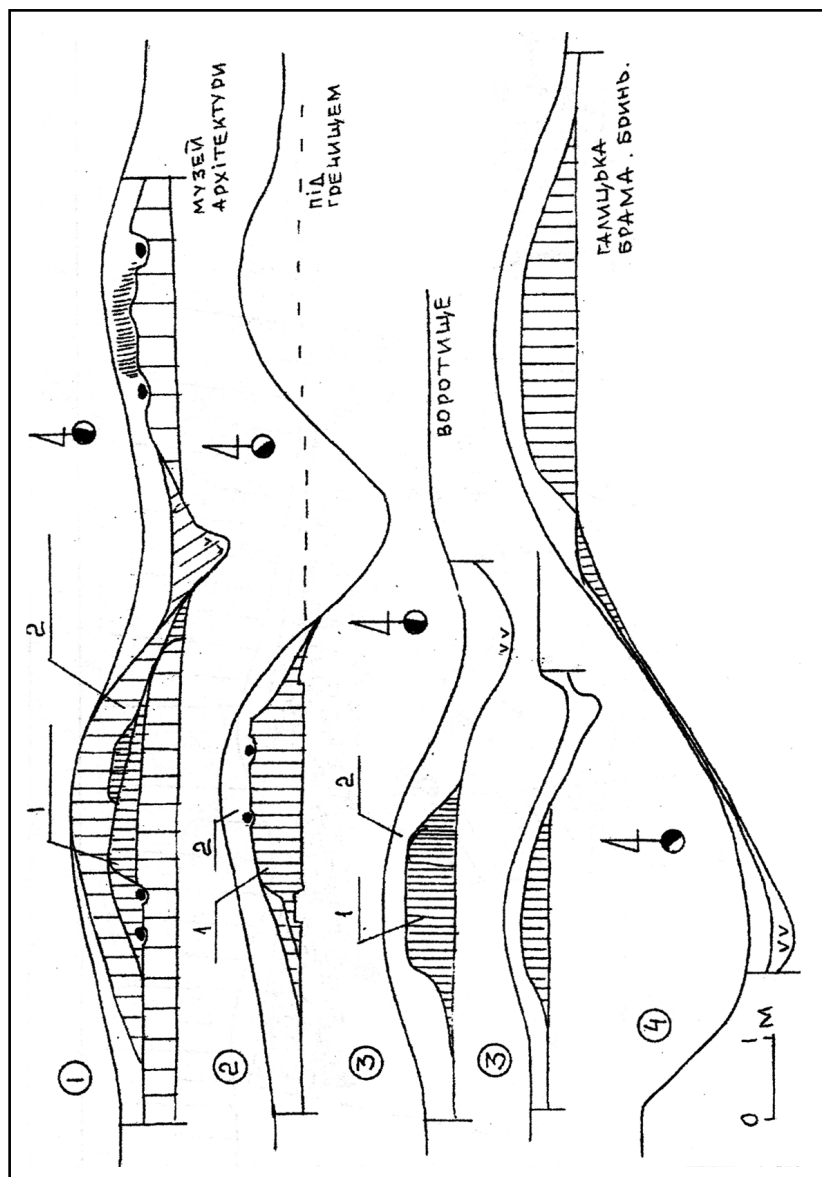

Рис. 93. Давній Галич. Округа.
 1 – оборонний вал в ур. Галицька Брама (Бринь); 2 – оборонні вали в ур. Воротище

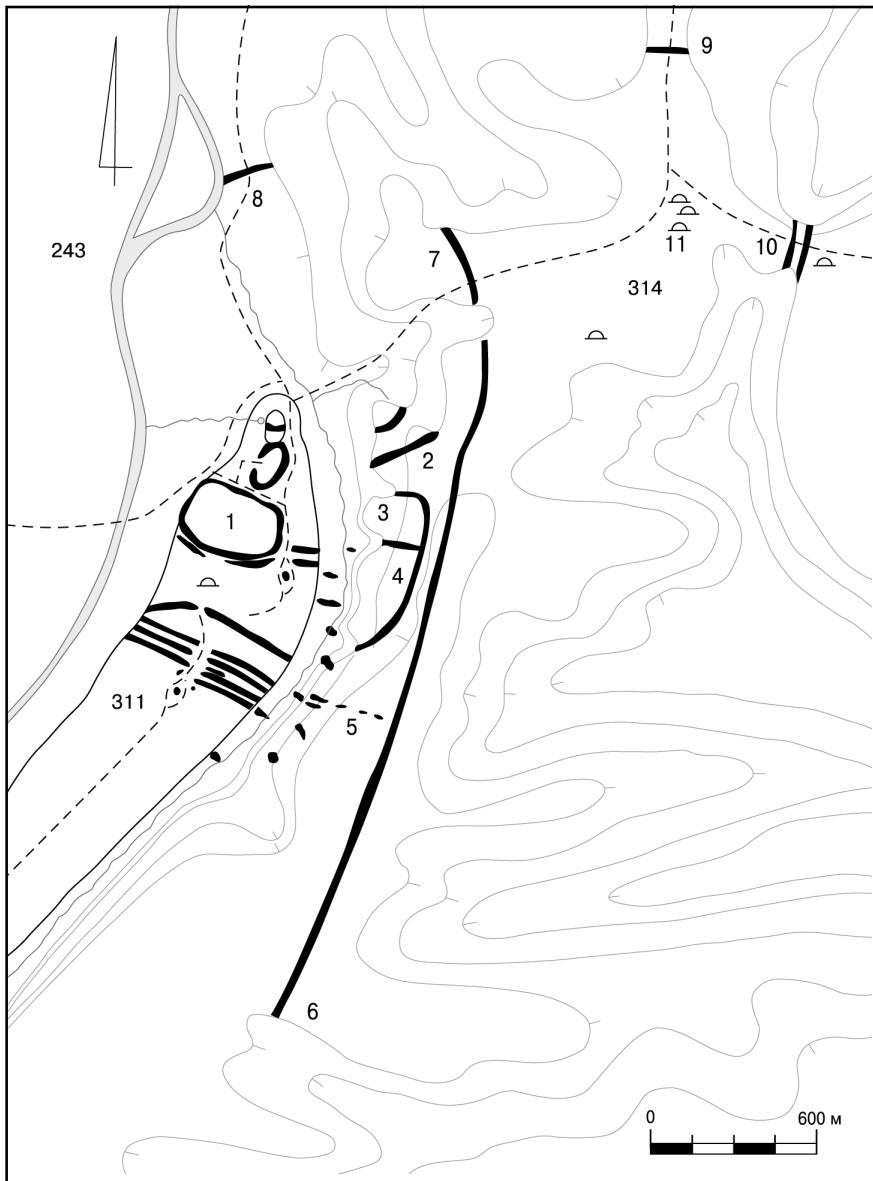

Рис. 94. Давній Галич. Східна система оборони. 1 – Крилоське городище; 2 – Городище в ур. Штепанівка; 3 – ур. Убіч; 4 – ур. Прокаліїв Сад; 5 – ур. Гедзанка; 6 – ур. Вили; 7 – ур. Гречище; 8 – ур. Владич; 9 – ур. Лиса Гора; 10 – ур. Воротище; 11 – ур. Глинне

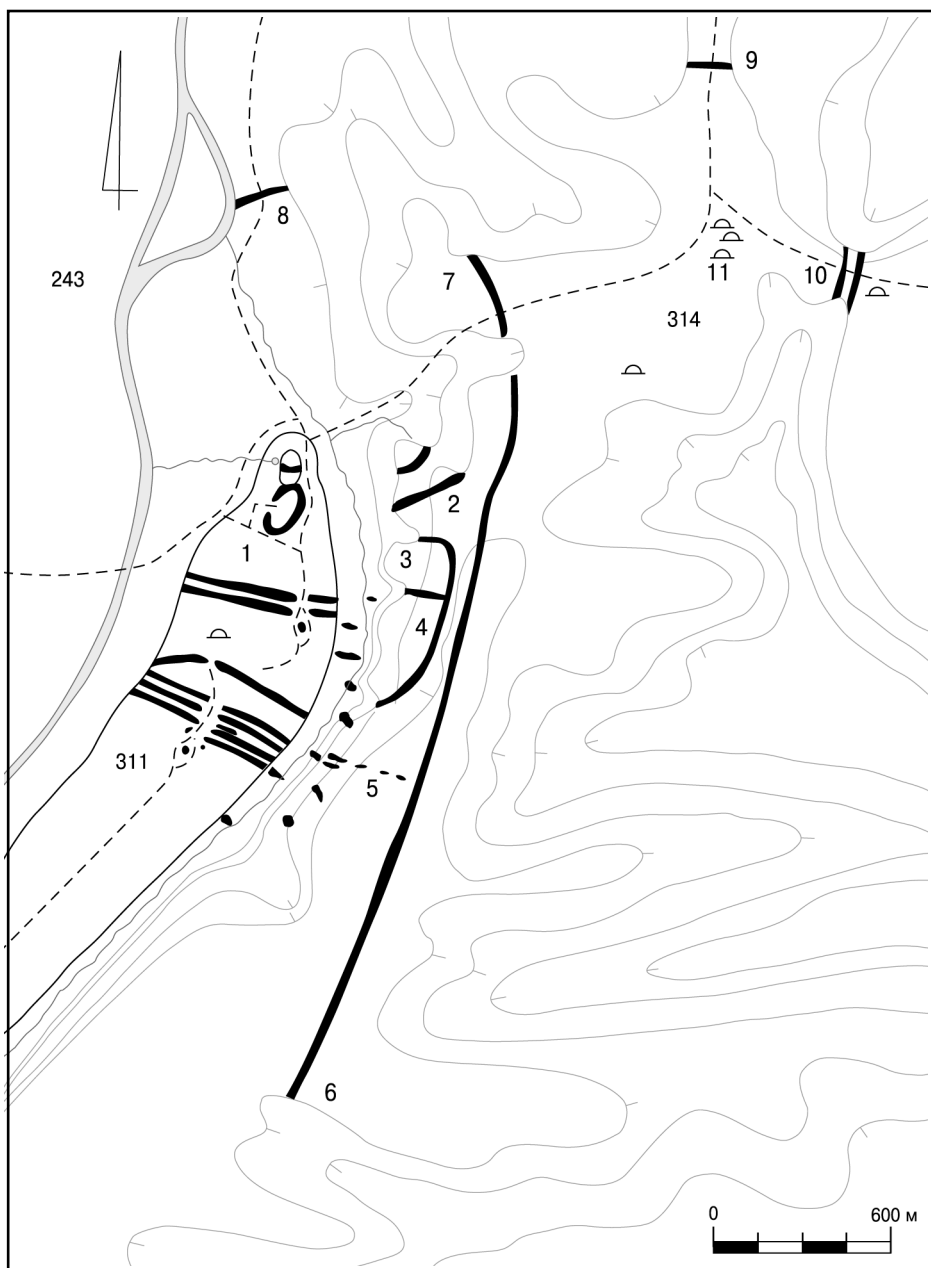

Рис. 95. Давній Галич. Східна система оборони

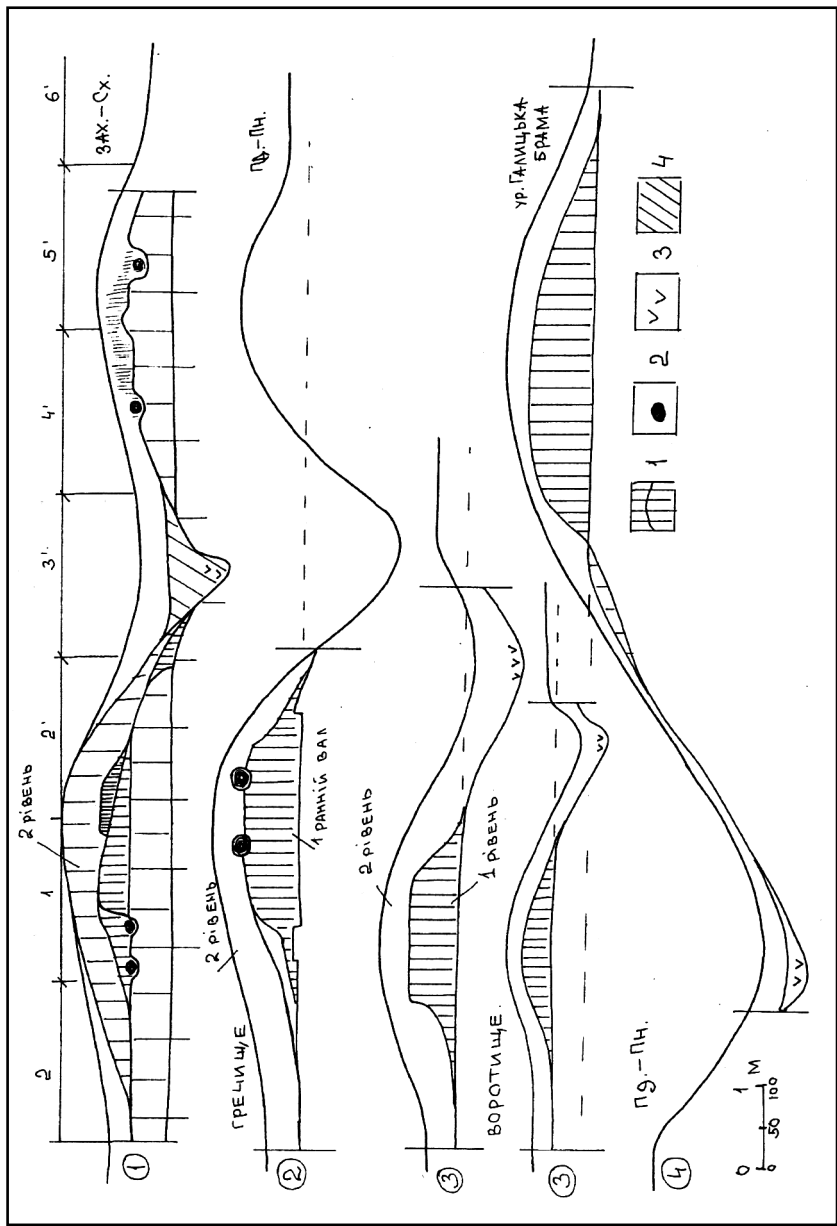
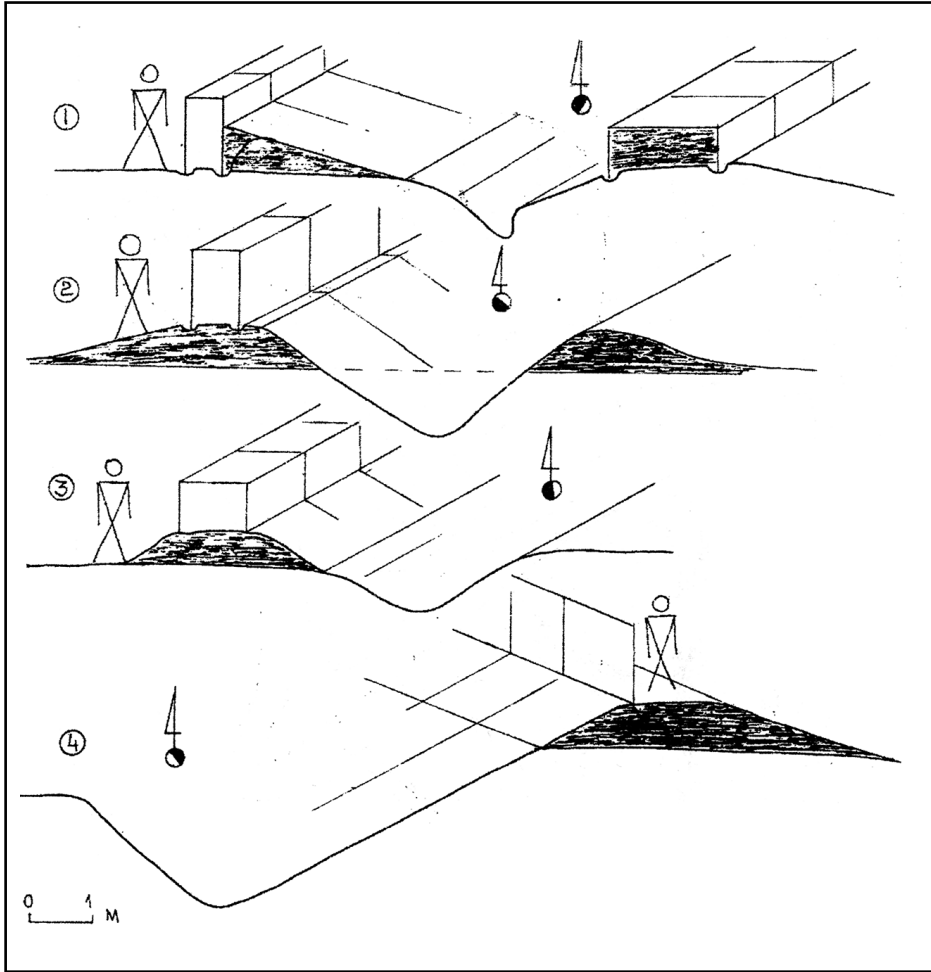

Рис. 96. Давній Галич. Зовнішня система оборони (Довгі вали). 1 — Музей архітектури та побуту; 2 — ур. Гречище; 3 — ур. Воротище; 4 — ур. Галицька Брань (Бринь)

*Рис. 97. Давній Галич. Зовнішня система оборони (Довгі вали).
Реконструкція*

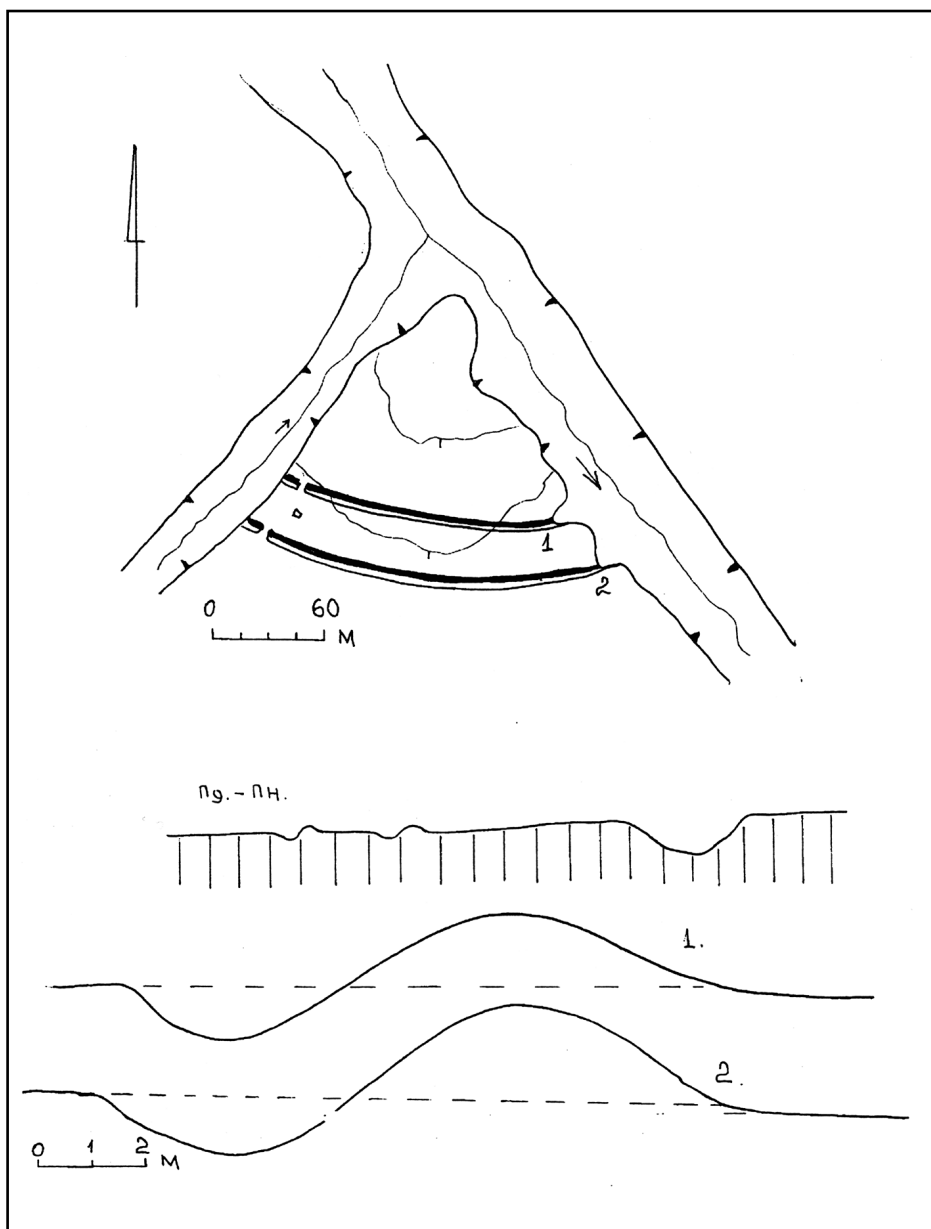
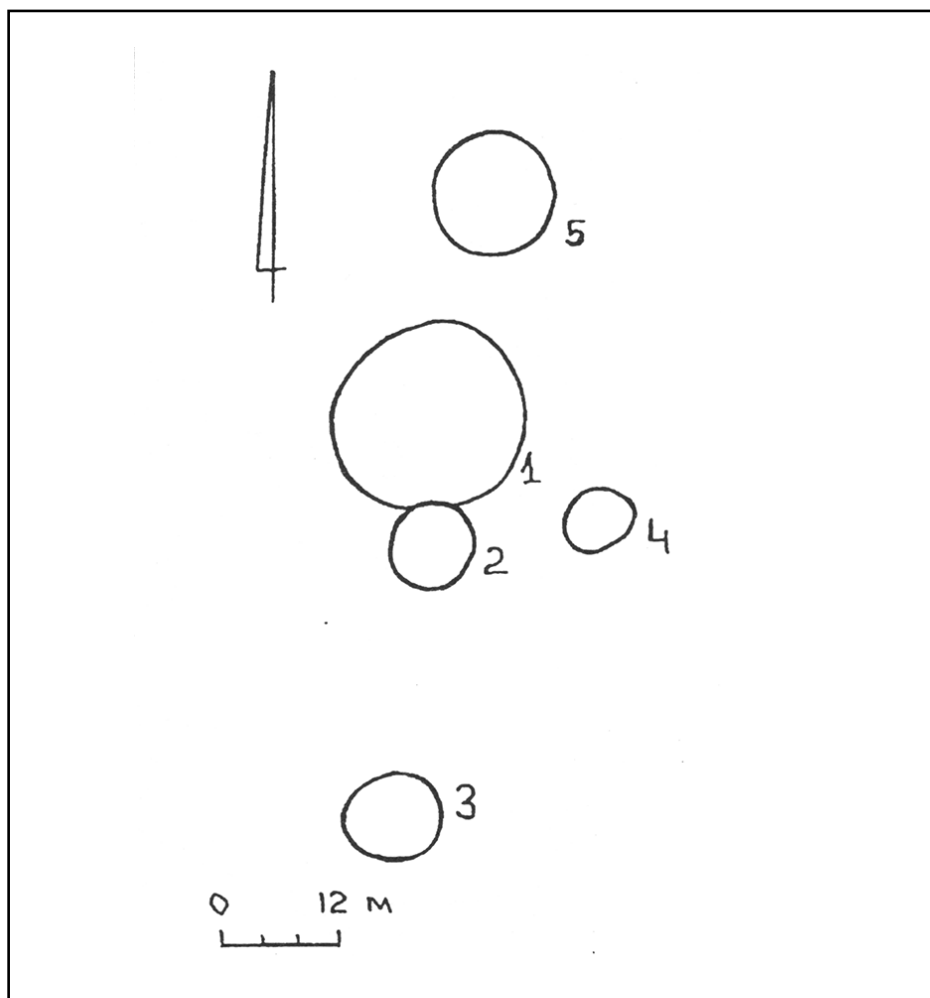

Рис. 98. Давній Галич. Зовнішня система оборони (південна).
Городище біля яру Камінного

*Рис. 99. Давній Галич.
Курганний могильник в ур. Глинне-Воротиська. План*

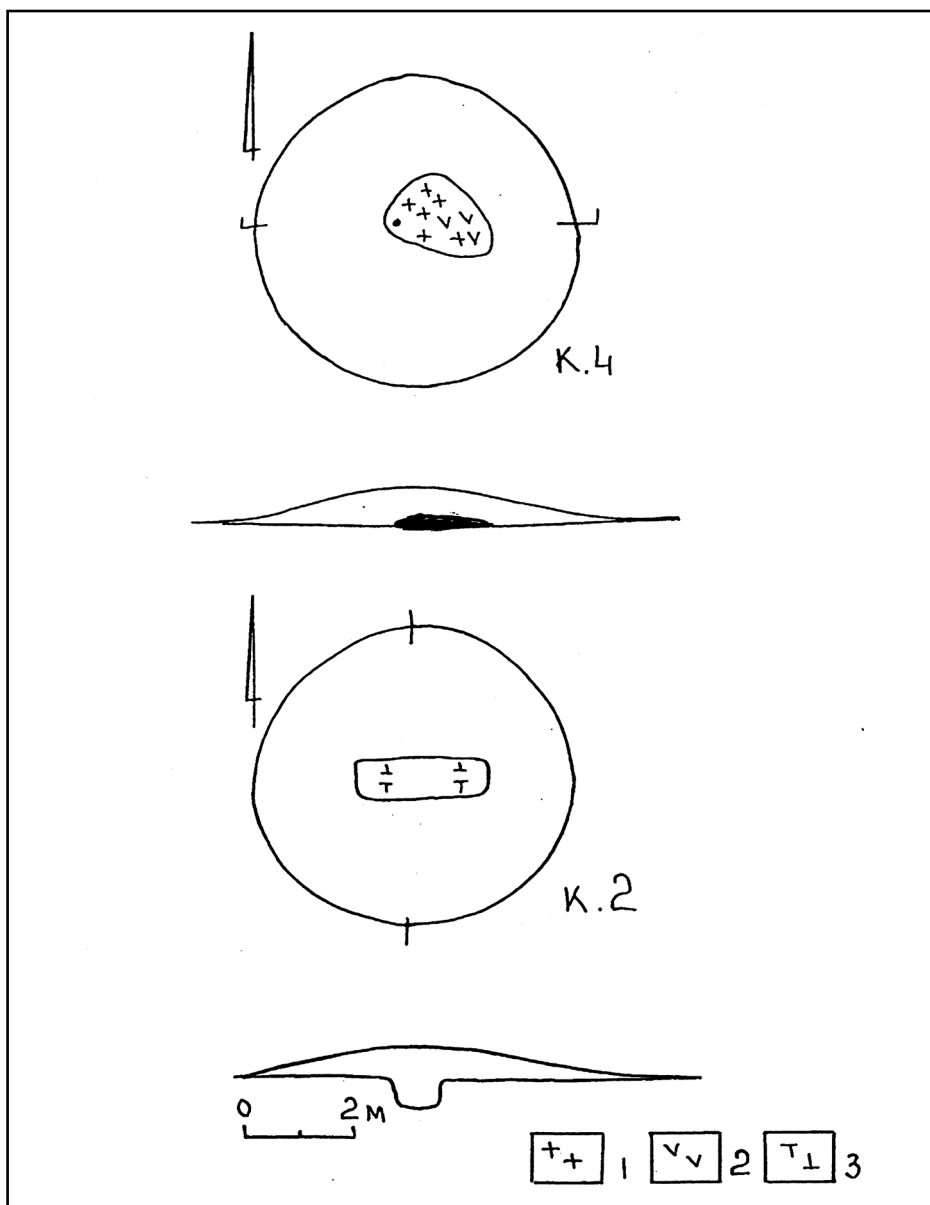

Рис. 100. Давній Галич.
 Курганний могильник в ур. Глинне-Воротиська. Курган 4, 5.
 1 – перепалені кістки; 2 – вуглики; 3 – залізні коштури

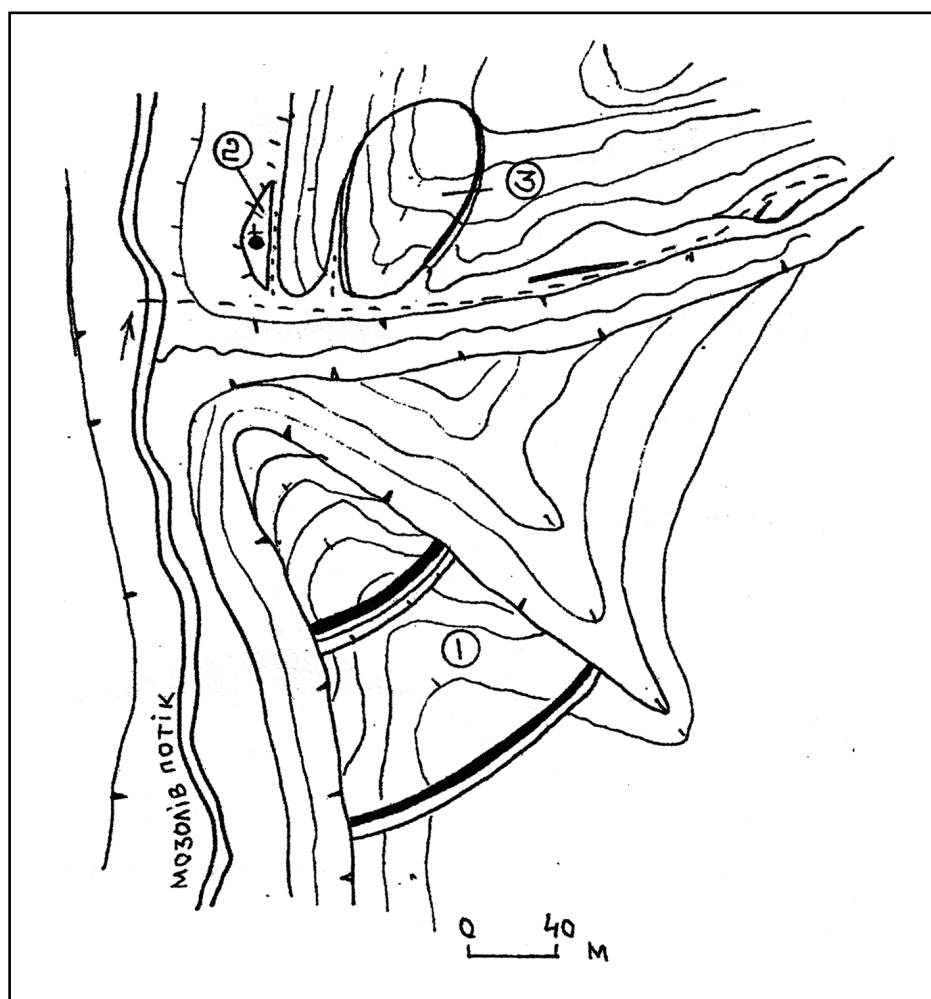

Рис. 101. Давній Галич.
Городище в ур. Штепанівка. План

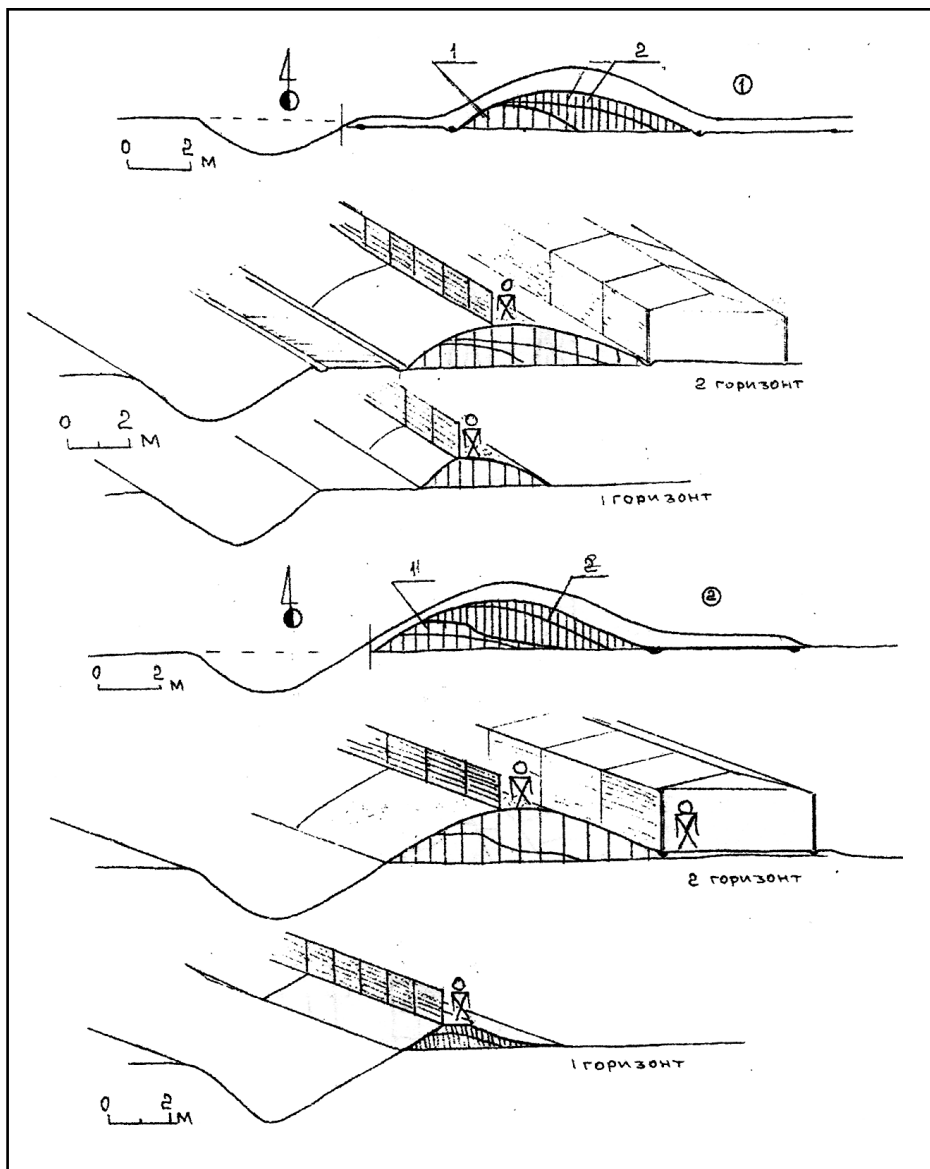

Рис. 102. Давній Галич. Городище в ур. Штепанівка. Оборонні вали. Стратиграфія. Реконструкція

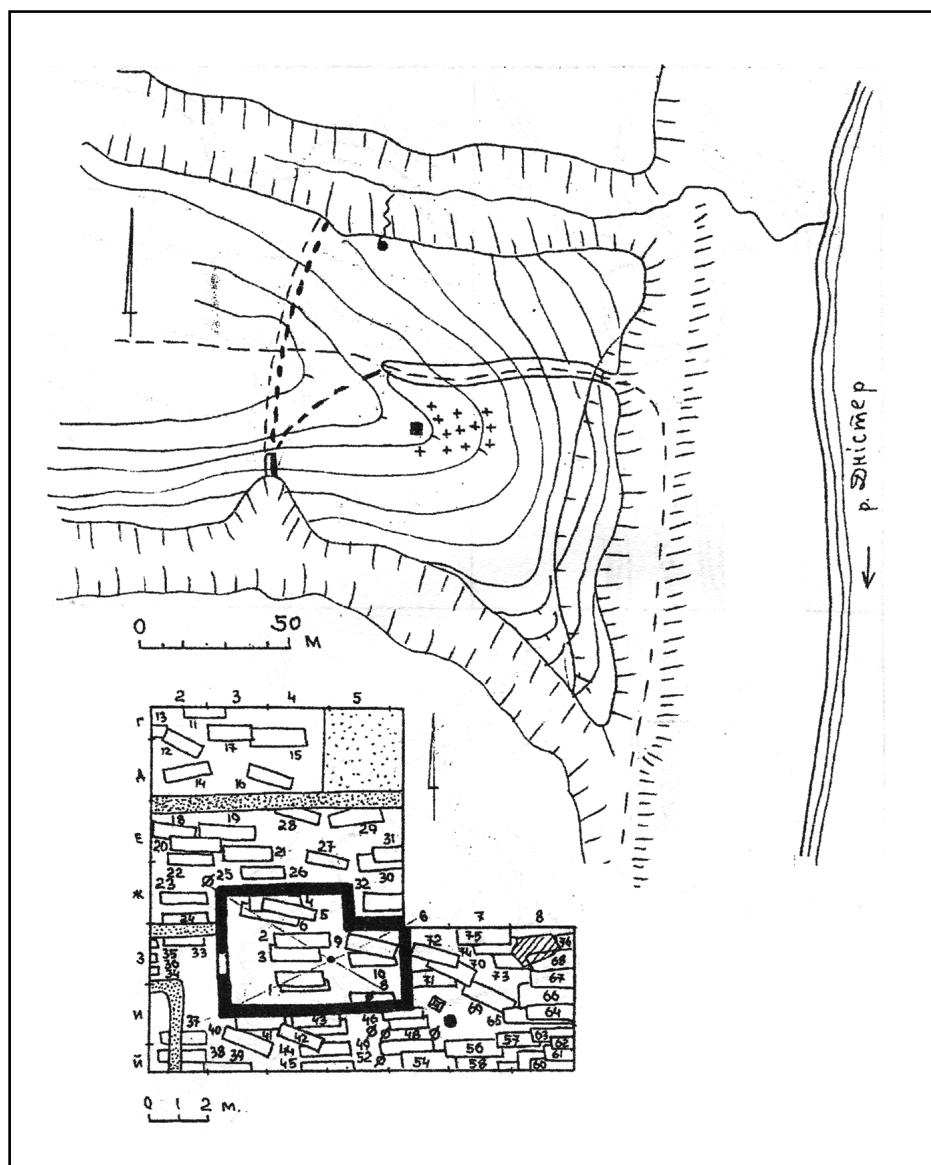

Рис. 103. Давній Галич.
Пітрицьке городище (ур. Монастир)

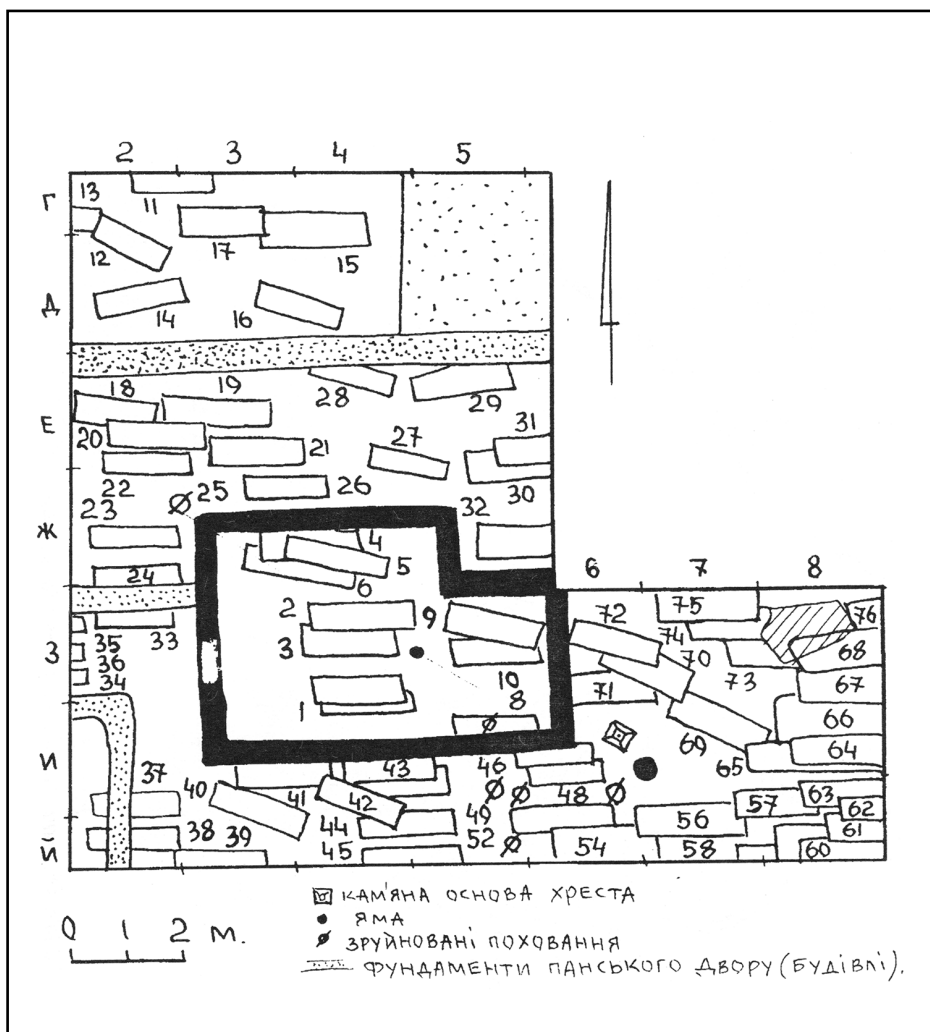

Рис. 104. Давній Галич. Пітрицьке городище. Церковний комплекс

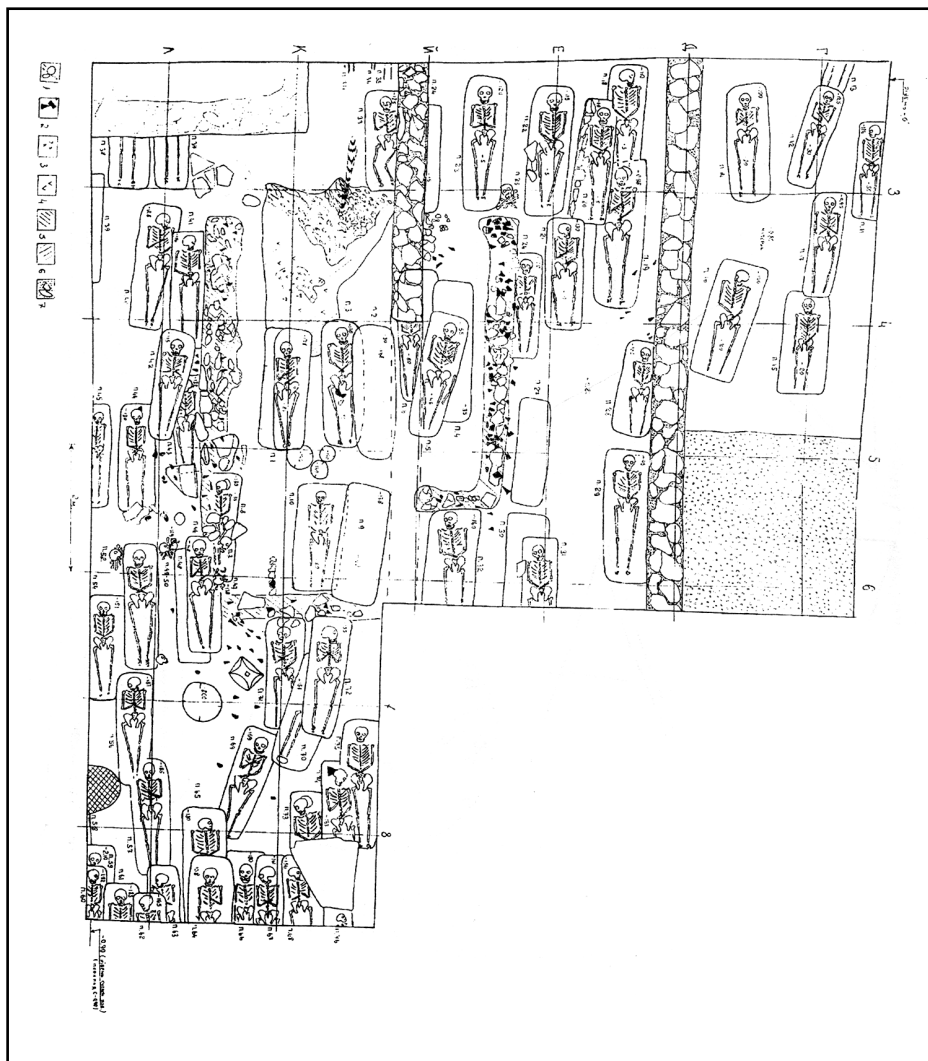

Рис. 105. Давній Галич. Пітрицьке городище. Церковний комплекс.
План-схема

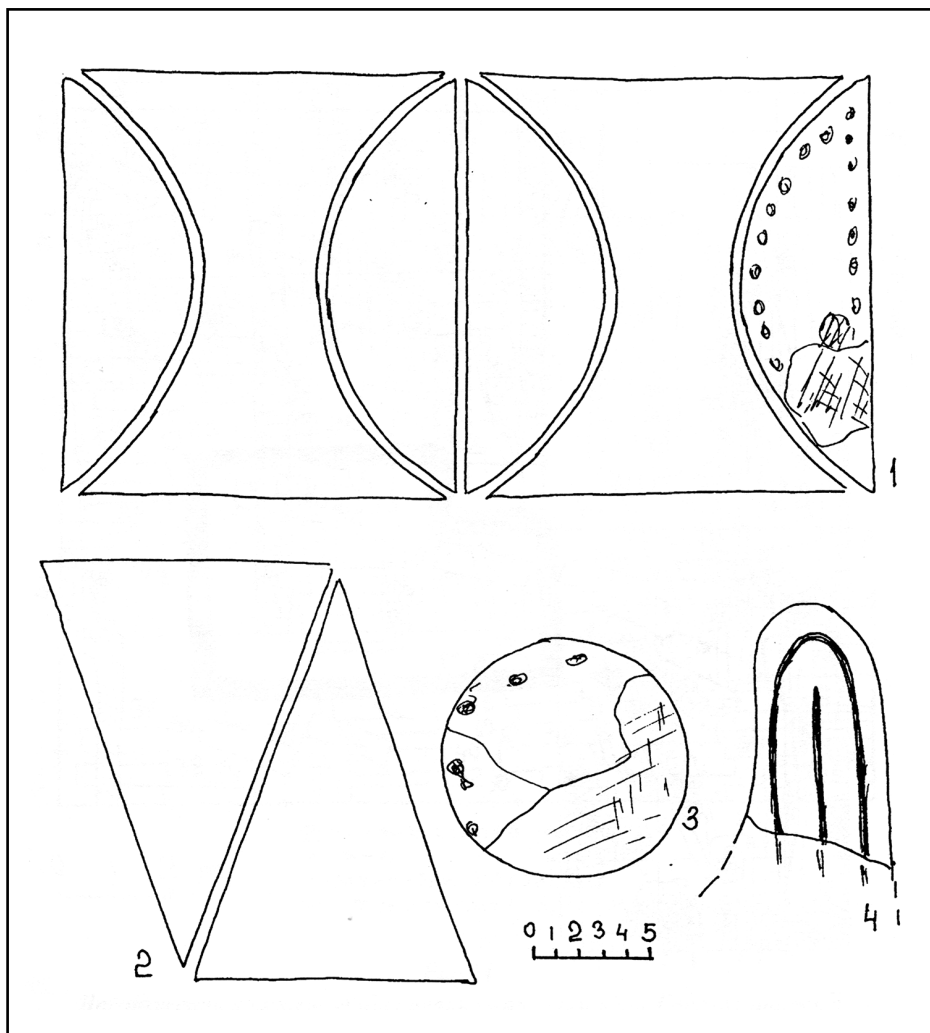

Рис. 106. Давній Галич. Пітрицьке городище. Церковний комплекс.
Підлога. Керамічні плитки

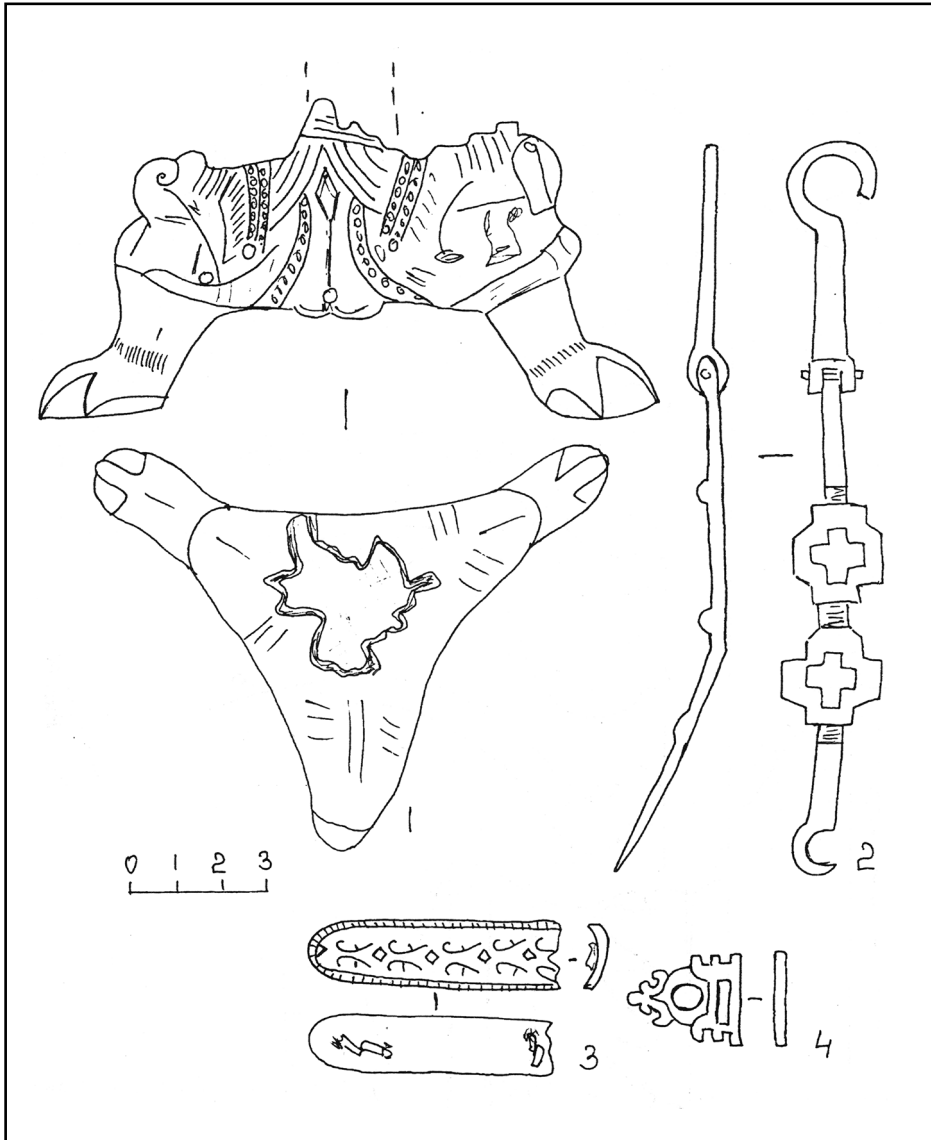

Рис. 107. Давній Галич. Пітрицьке городище. Церковний комплекс.
 Таблиця знахідок. 1 – підсвічник; 2 – фрагмент хороса;
 3, 4 – деталі застібки від книги

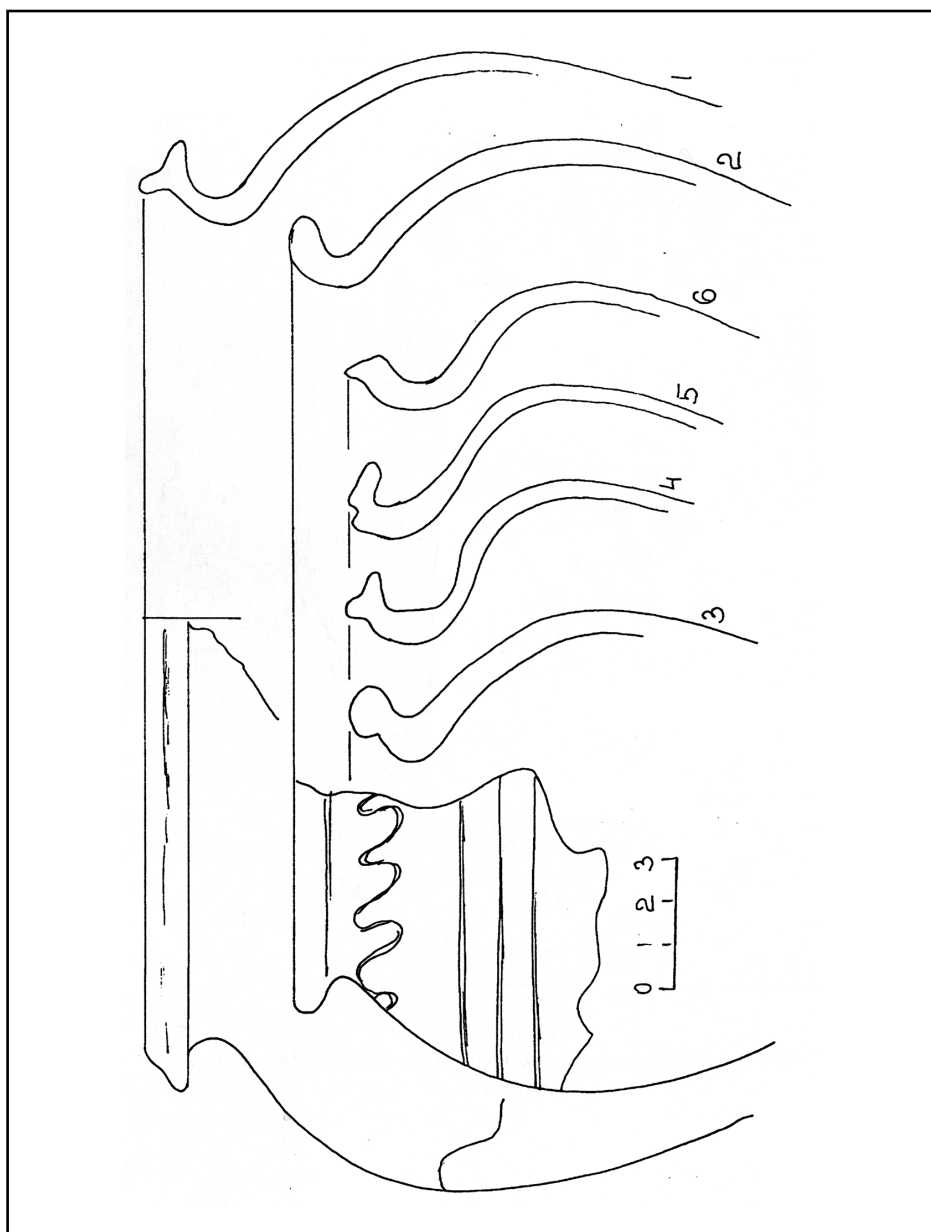

Рис. 108. Давній Галич. Пітрицьке городище. Церковний комплекс.
Таблиця кераміки

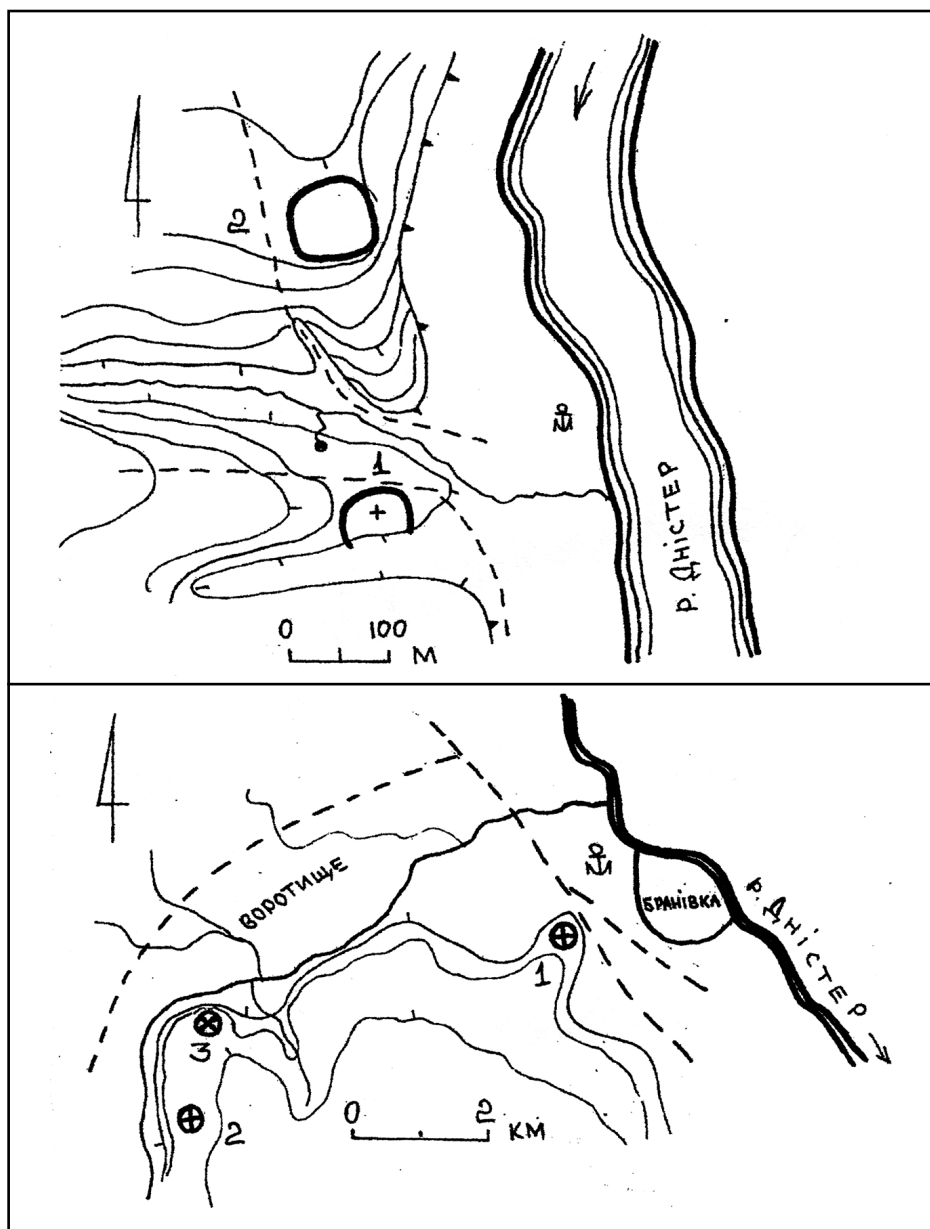

Рис. 109. Давній Галич. Округа. Східна. Городища. Пітрицькі (1, 2) і Бистрицькі (1 – монастир; 2 – святилище; 3 – печерний монастир)

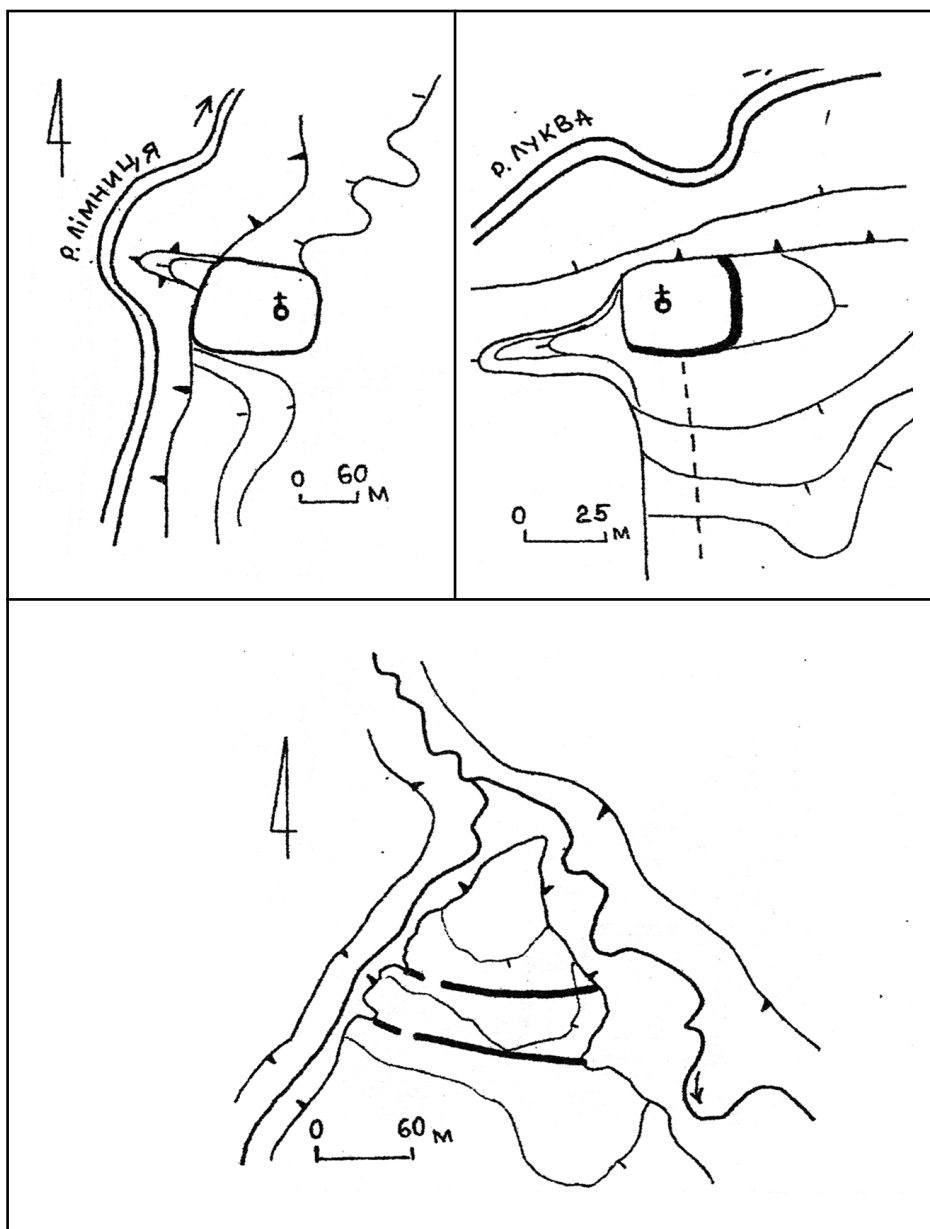

Рис. 110. Давній Галич. Округа. Західна.
Городища: Вікторівське, Сокільське і Камінне

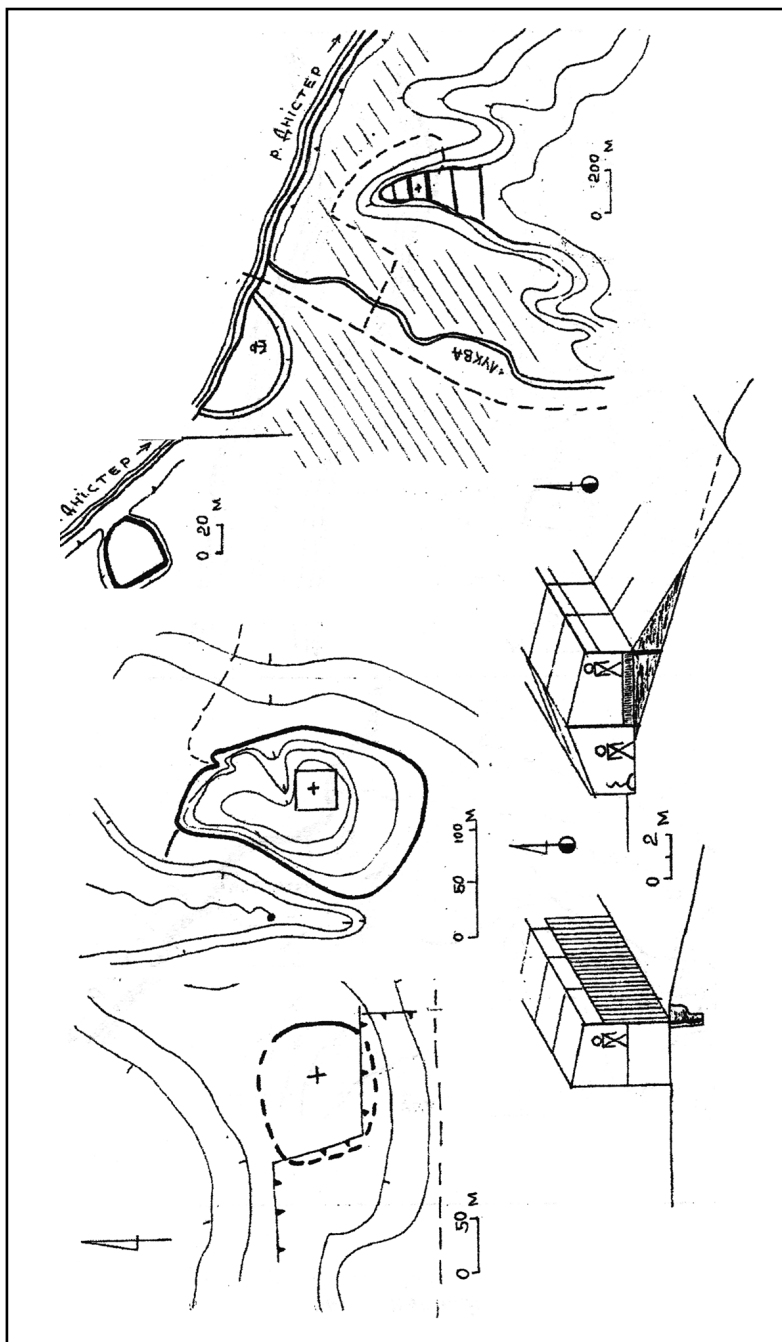

Рис. 111. Давній Галич. Округа. Північна.
Городища: Спаське, Пантелеймонівське, Караїмське і Галицьке

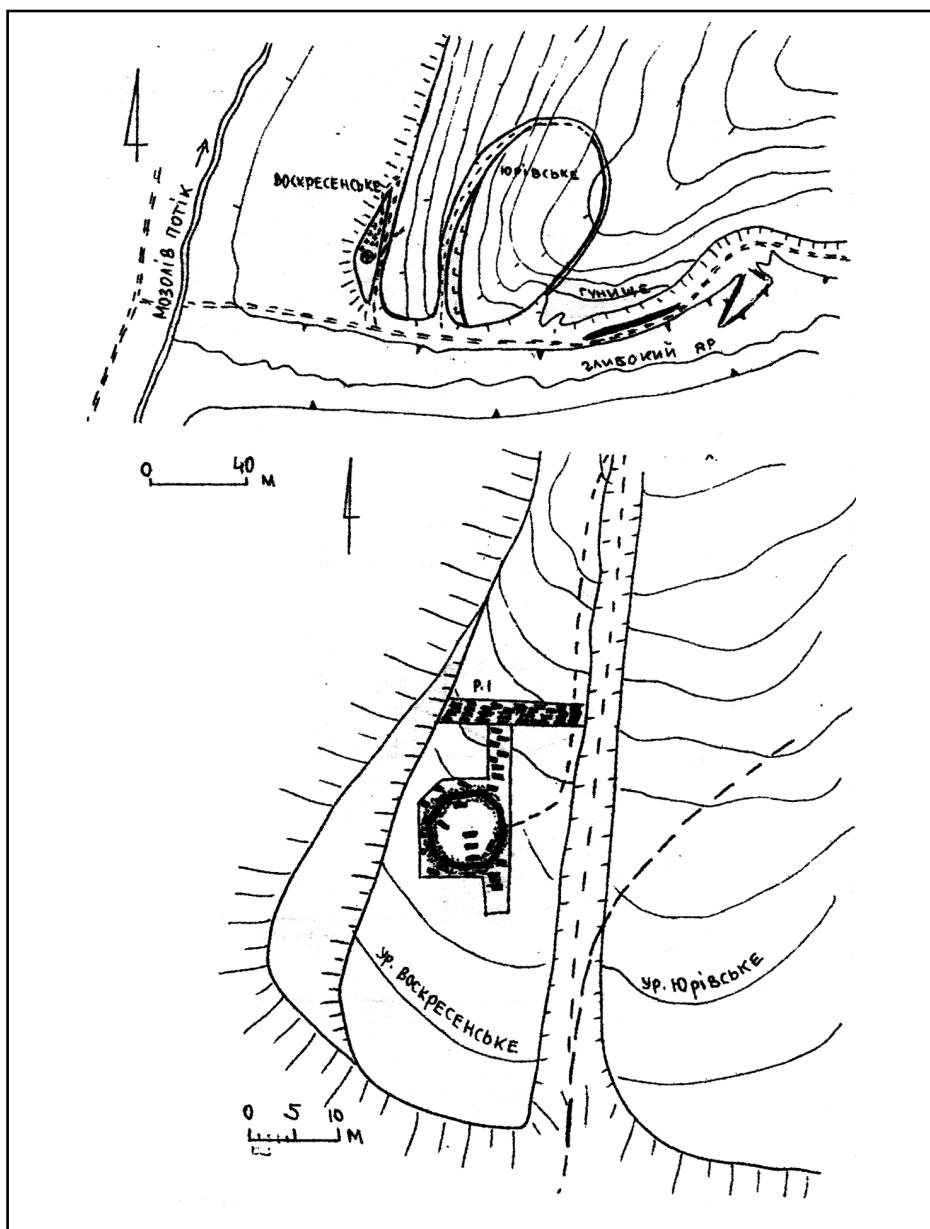

Рис. 112. Давній Галич.
Городище в урочищах Воскресенське і Юрівське. План

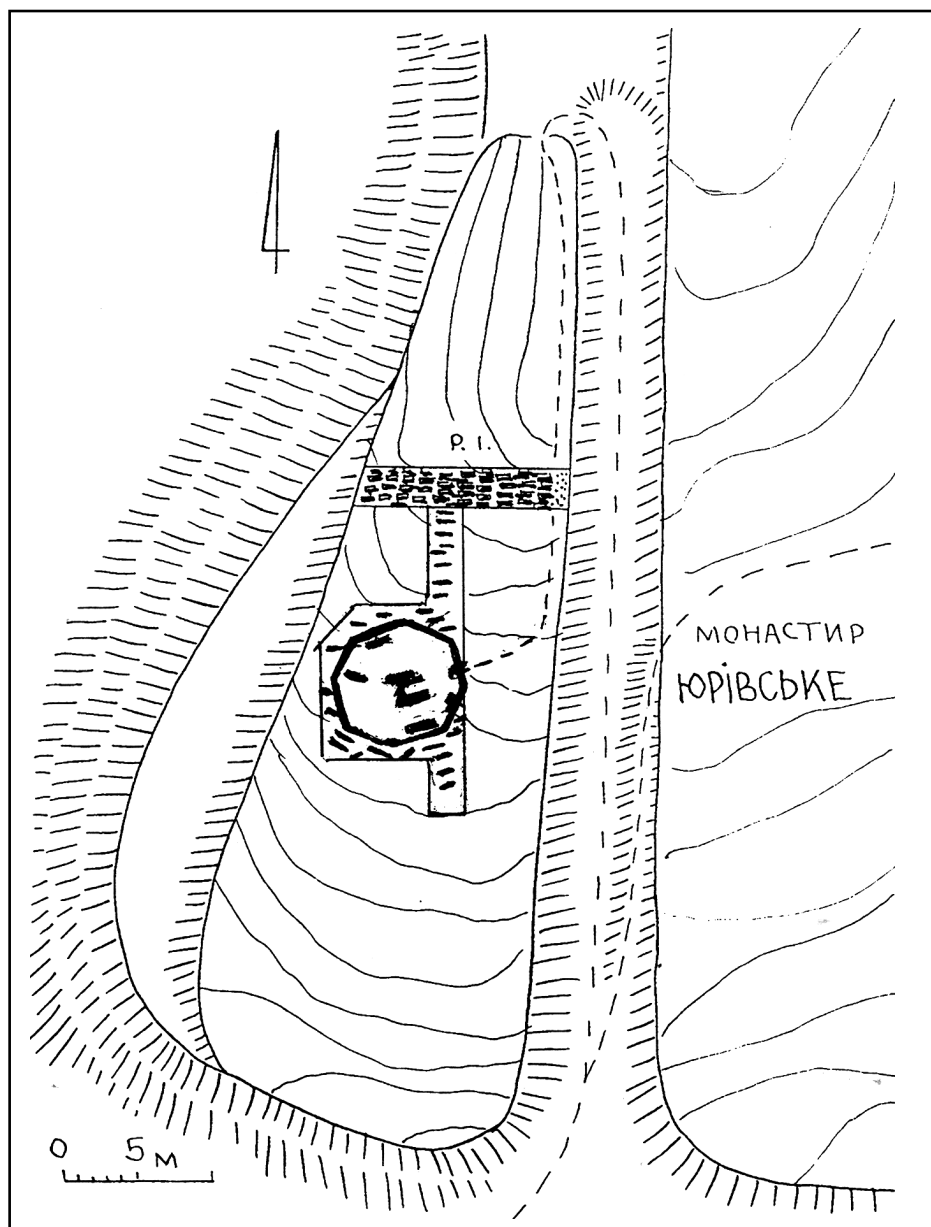
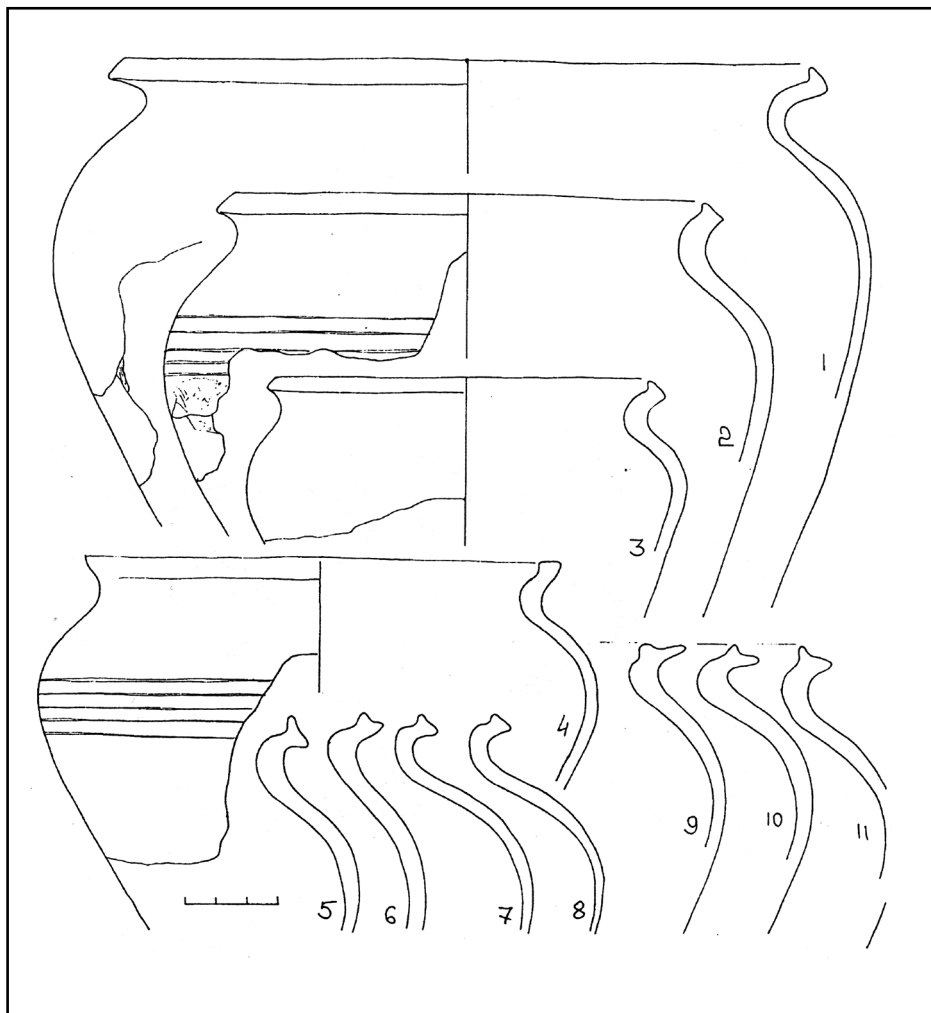

Рис. 113. Давній Галич.
Городище в урочищах Воскресенське і Юрівське. Церковний комплекс

*Рис. 114. Давній Галич. Городище в урочищах Воскресенське і Юрівське.
Таблиця кераміки*

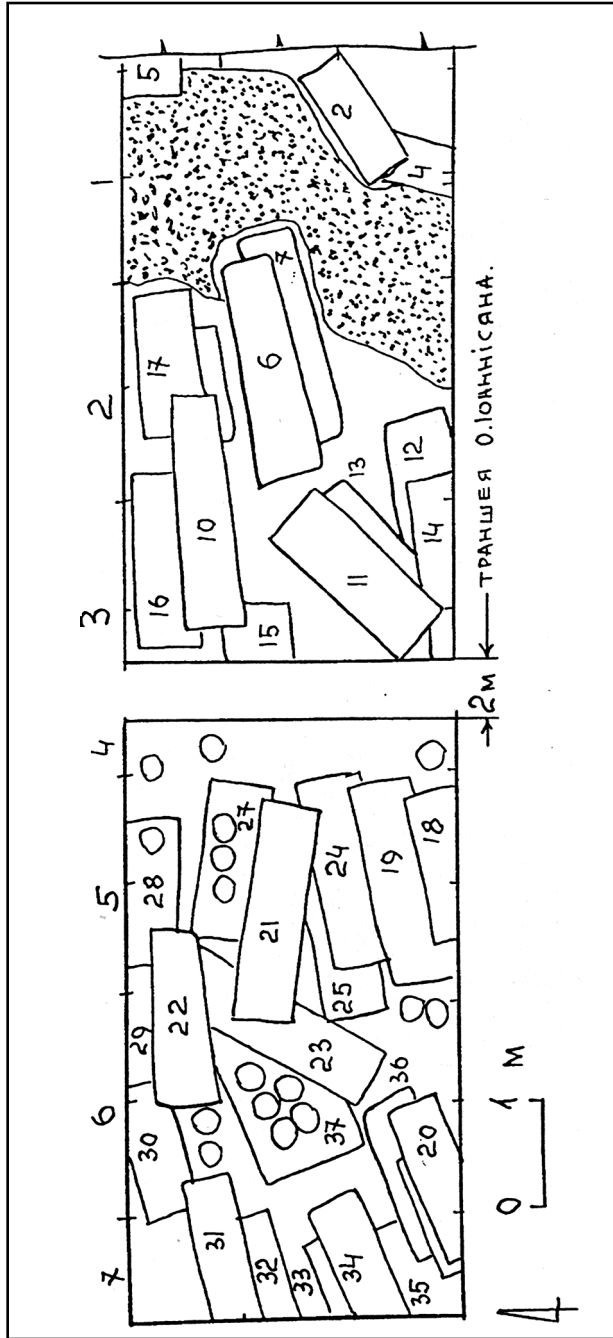

Рис. 115. Давній Галич. Городище в урочищах Воскресенське і Юрівське. Церковний комплекс. Кладовище. План

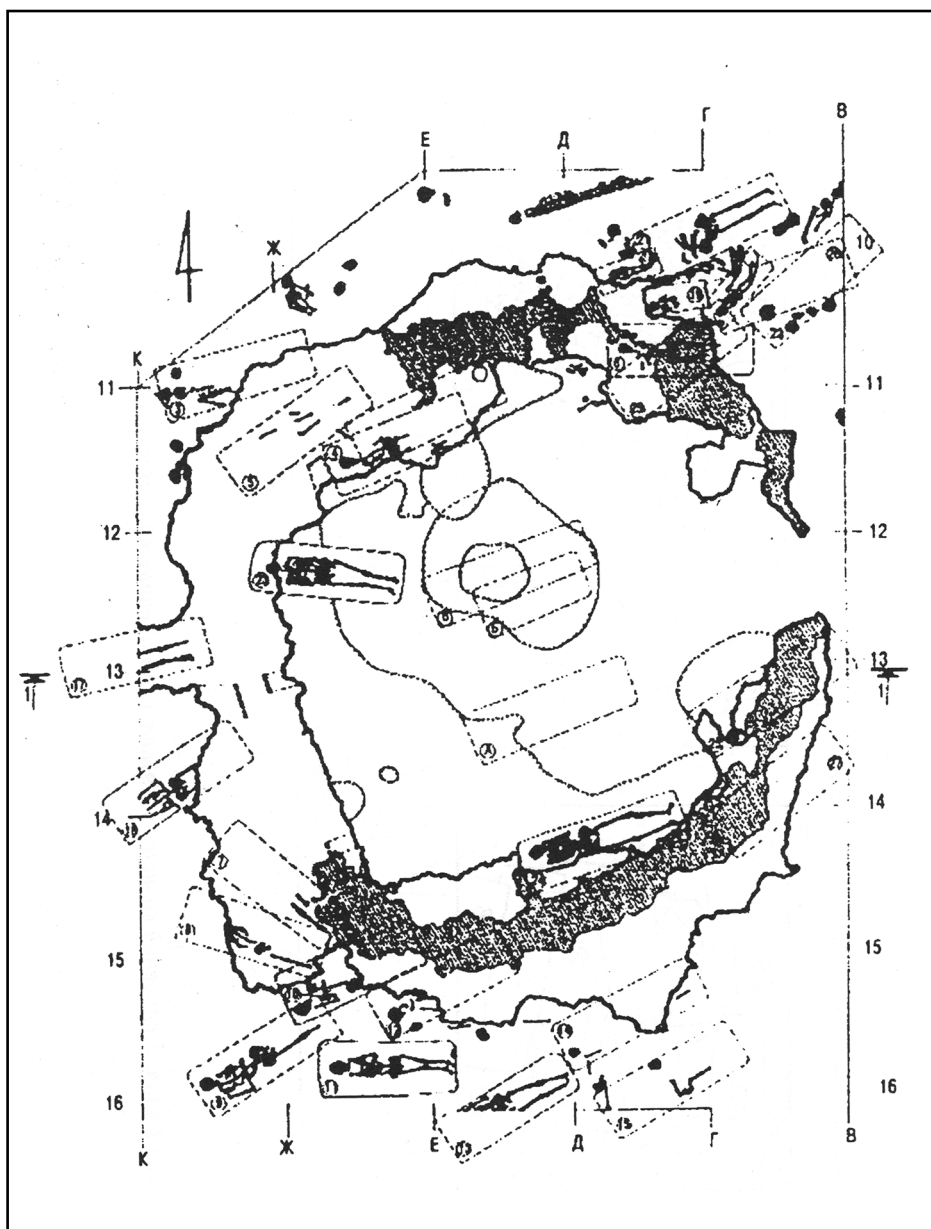

Рис. 116. Давній Галич. Городище в урочищах Воскресенське і Юрівське. Церковний комплекс. Церква (за Ю. Лукомським)

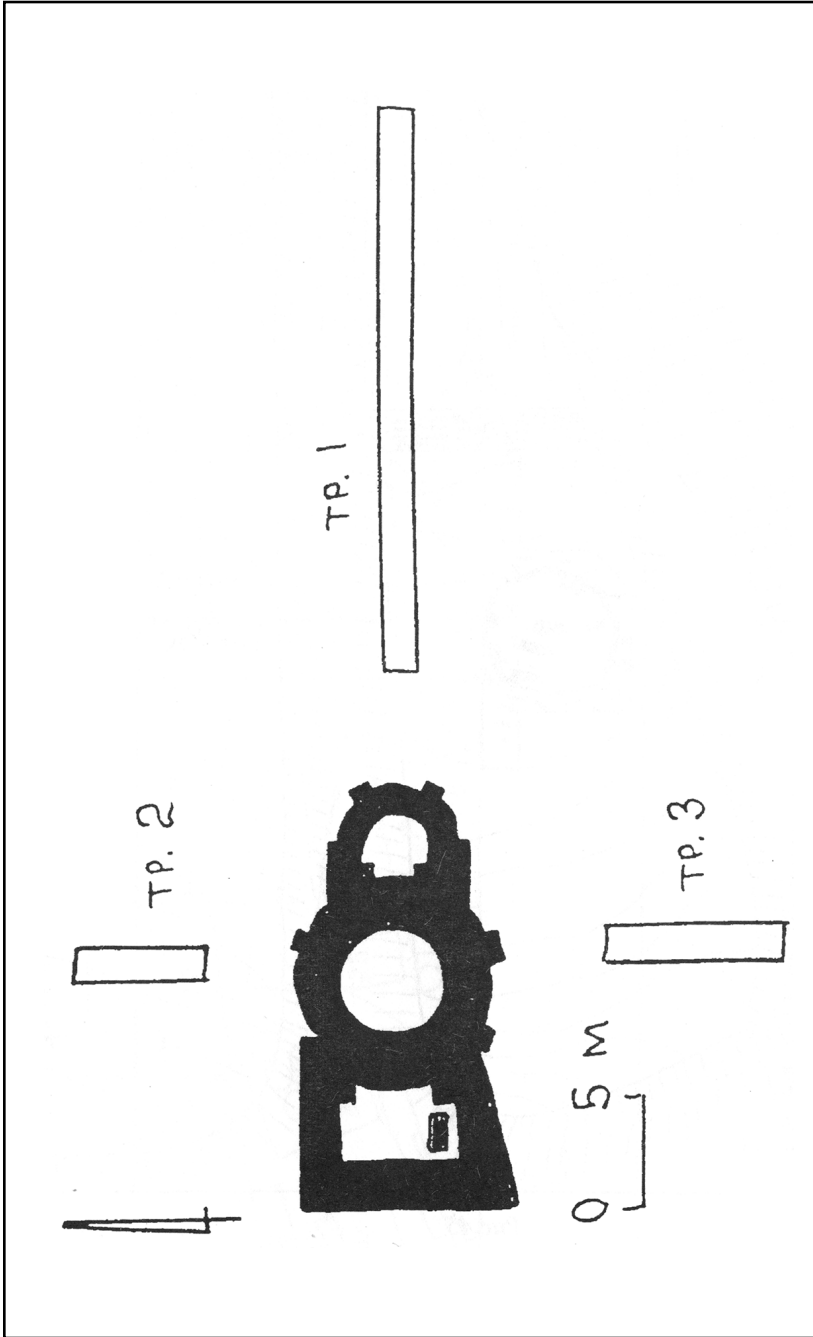
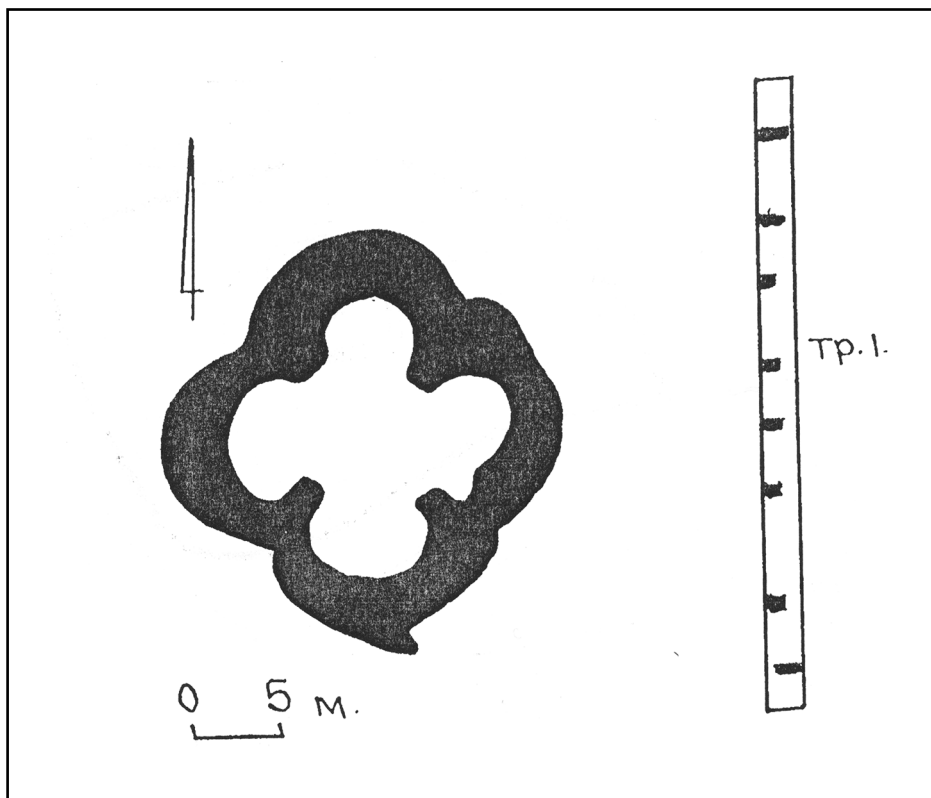

Рис. 117. Давній Галич. Церковний комплекс ур. Прокалів Сад

*Рис. 118. Давній Галич.
Церковний комплекс в ур. Мированка (Побережжя)*

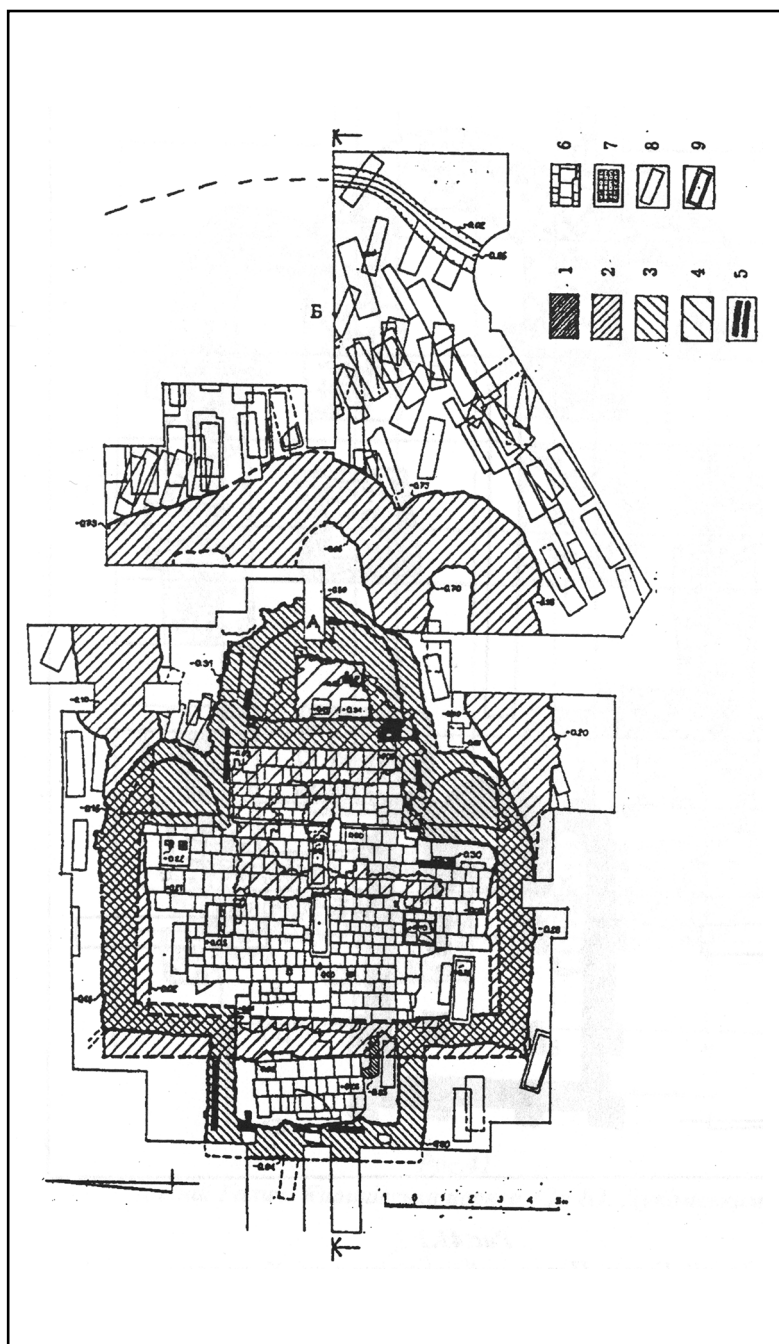

Рис. 119. Давній Галич. Церковний комплекс в ур. Царинка (Іванівська церква, Крилос) (за Ю. Лукомським).

1 — фрагмент фундаменту храму 1; 2 — фундаменти храму 2; 3 — фундаменти храму 1; 4 — фундамент храму 4; 5 — рештки згорілих дерев'яних конструкцій храму 2; 6 — кам'яна підлога; 7 — фрагмент підлоги з керамічних плиток; 8 — мозилльні ями; 9 — кам'яні саркофаги

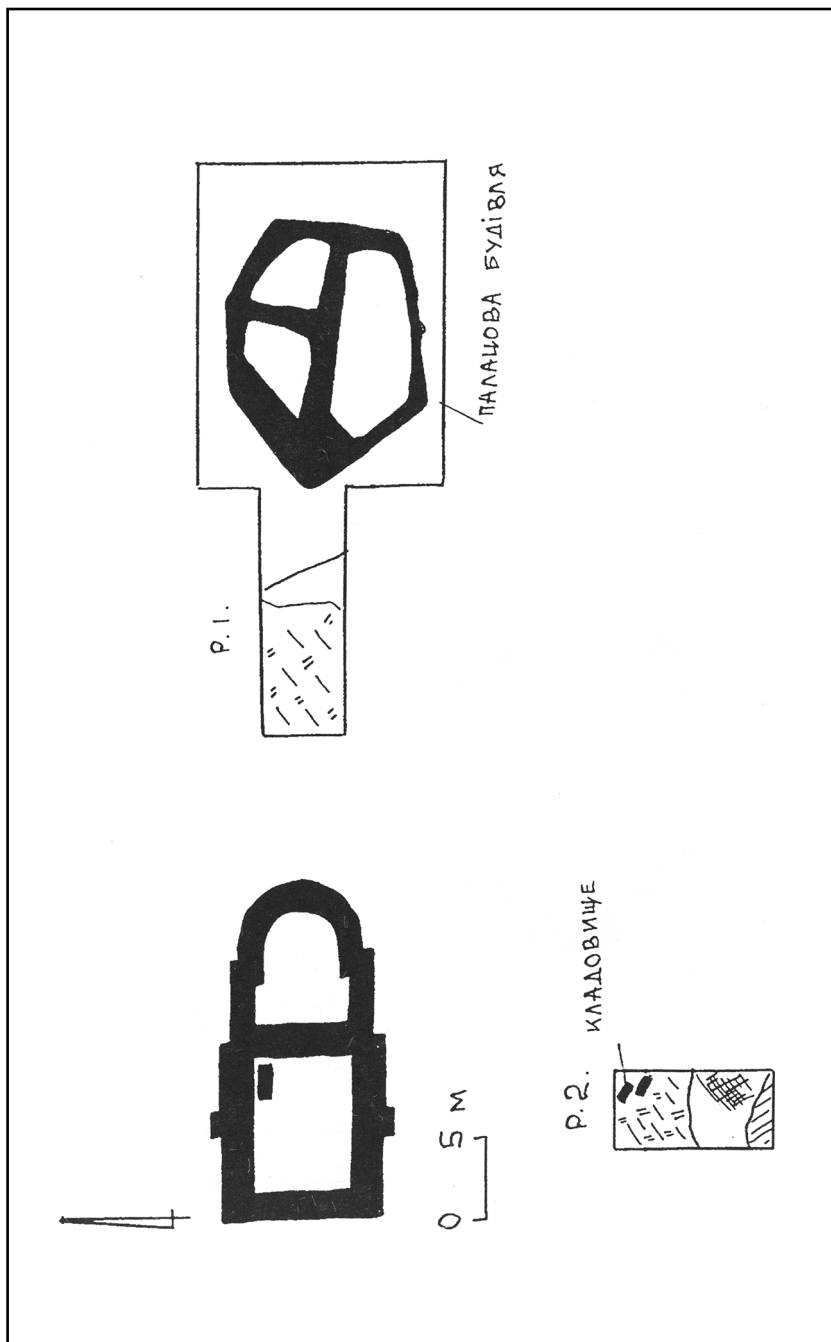

Рис. 120. Давній Галич. Церковний комплекс в ур. Церквиська (Кринос — Підгороддя).
1 — церква; 2 — кладовище; 3 — палац

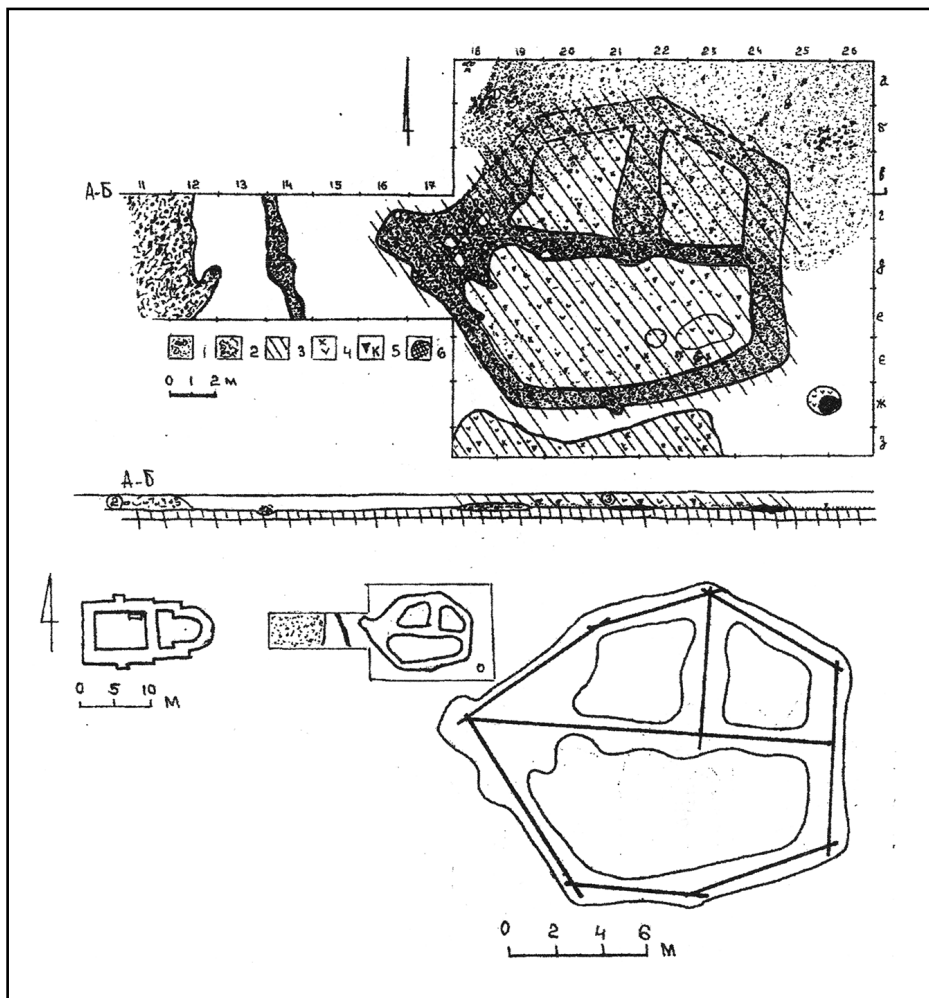

Рис. 121. Давній Галич.
Церковний комплекс в ур. Церквиська (Кринос – Підгороддя)

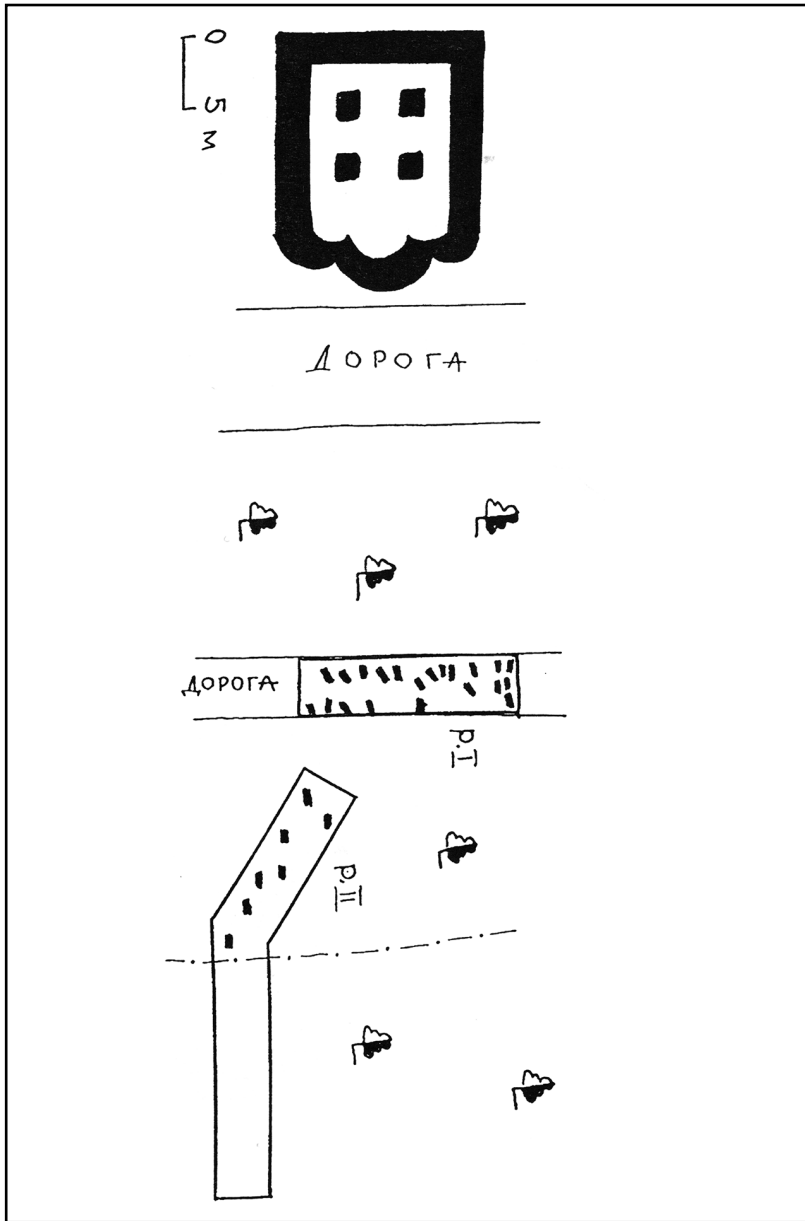

Рис. 122. Давній Галич.
Церковний комплекс в ур. Цвинтариська (Залуква)

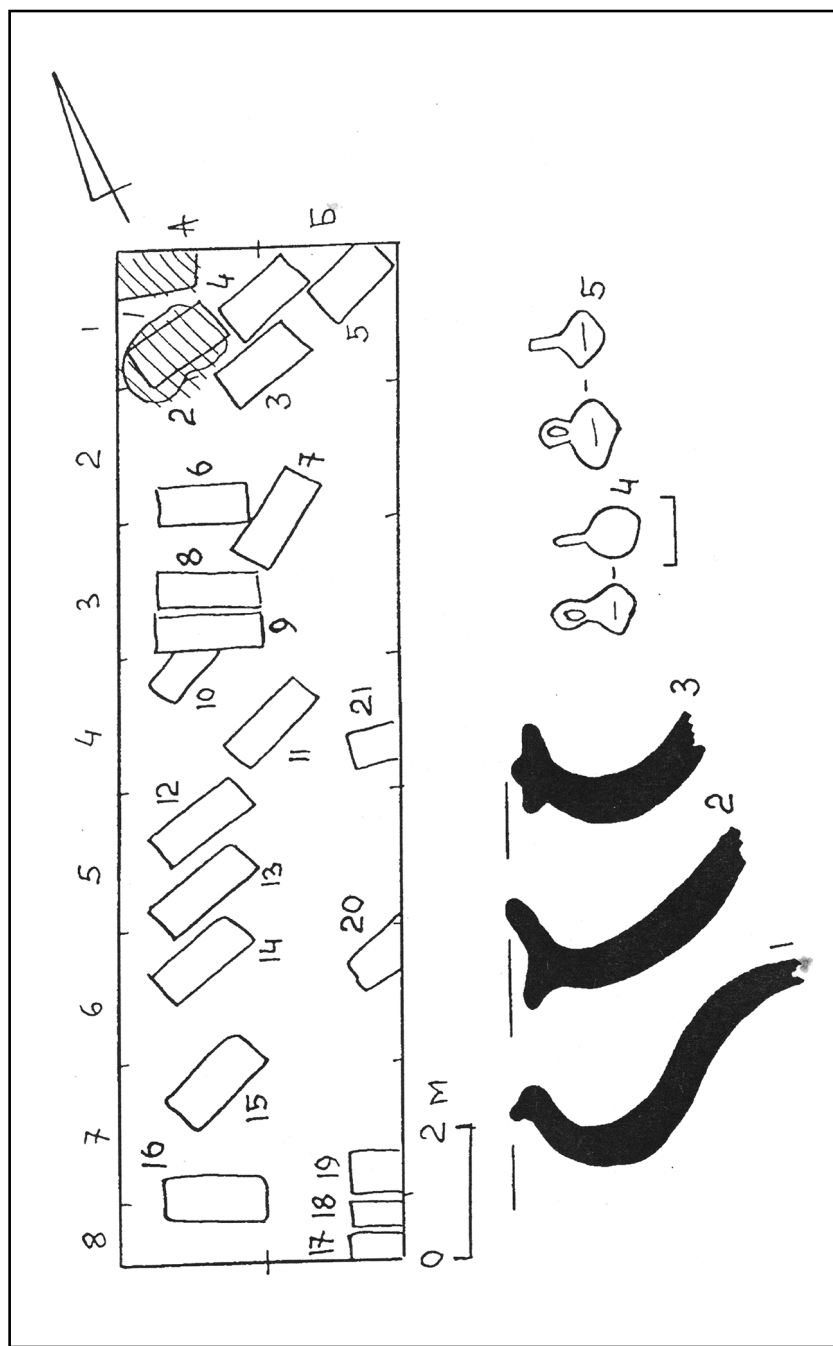

Рис. 123. Давній Галич. Церковний комплекс в ур. Цвинтариська (Залуква).
 1-3 — кераміка з заповнення могили; 4-5 — бронзові гудзики

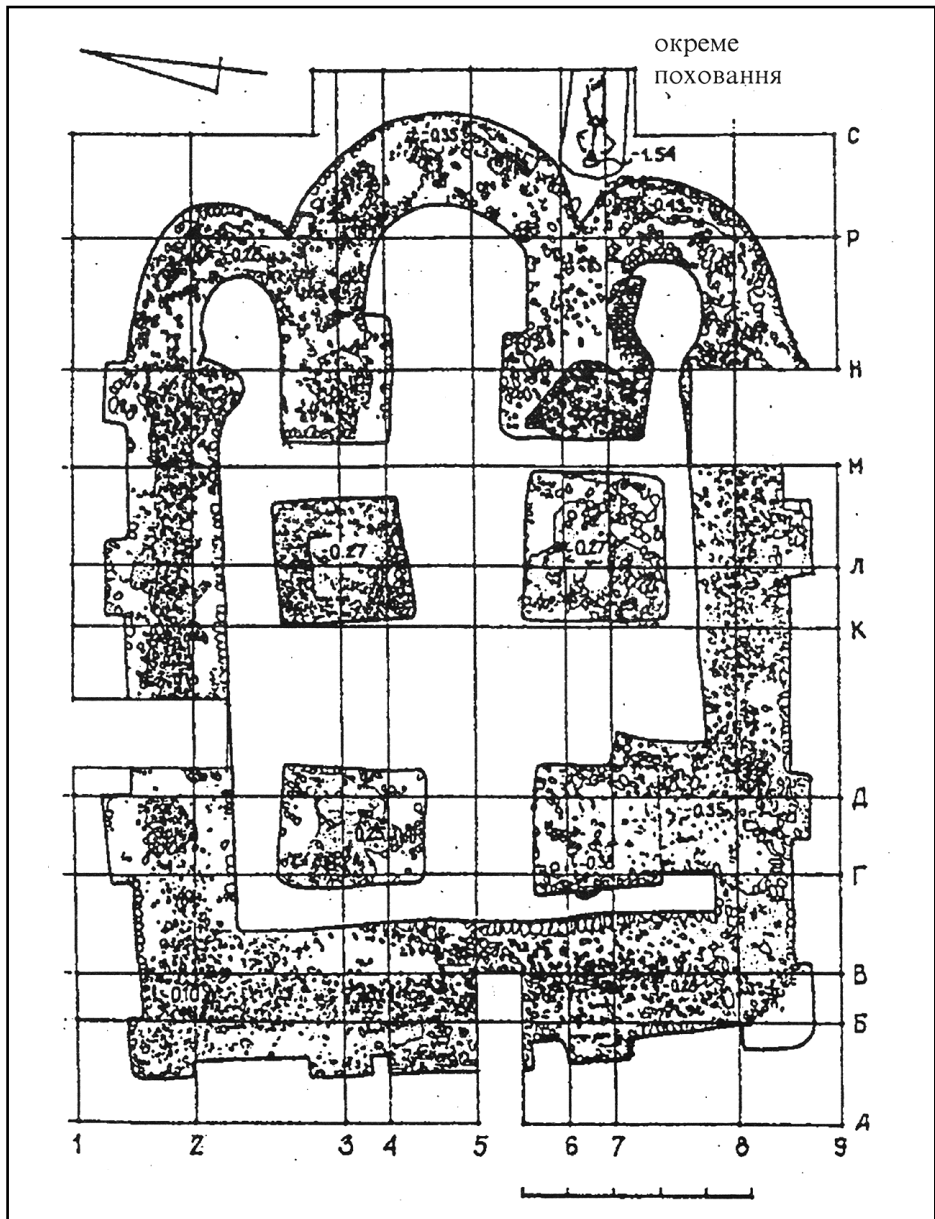

Рис. 124. Давній Галич.
Церковний комплекс в ур. Кирилівка (за Ю. Лукомським)

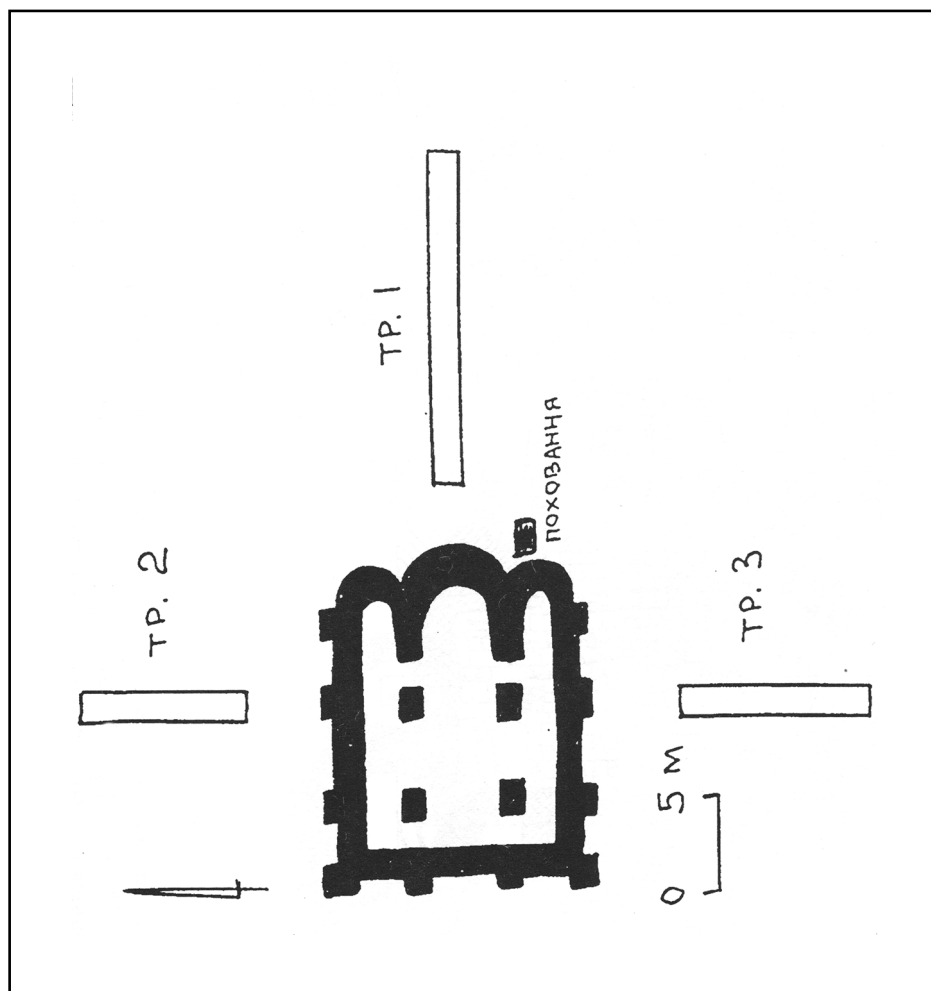

Рис. 125. Давній Галич.
Церковний комплекс в ур. Кирилівка

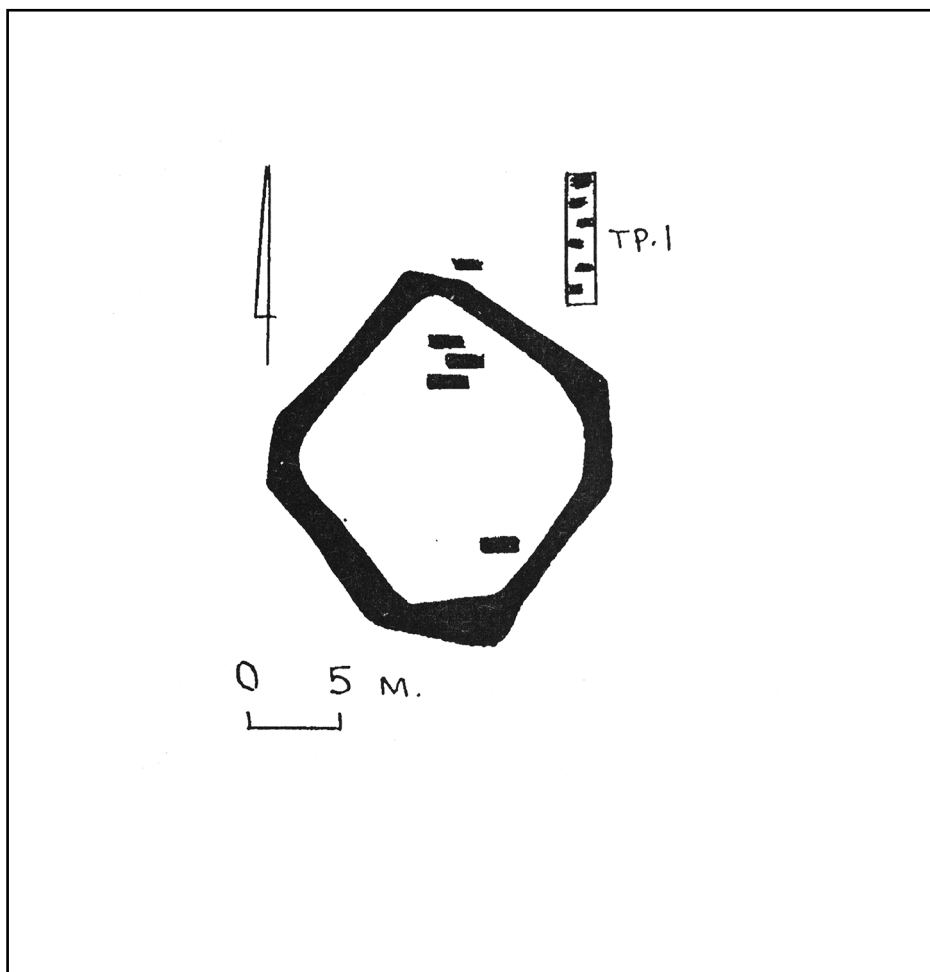

Рис. 126. Давній Галич. Церковний комплекс в ур. Полігон

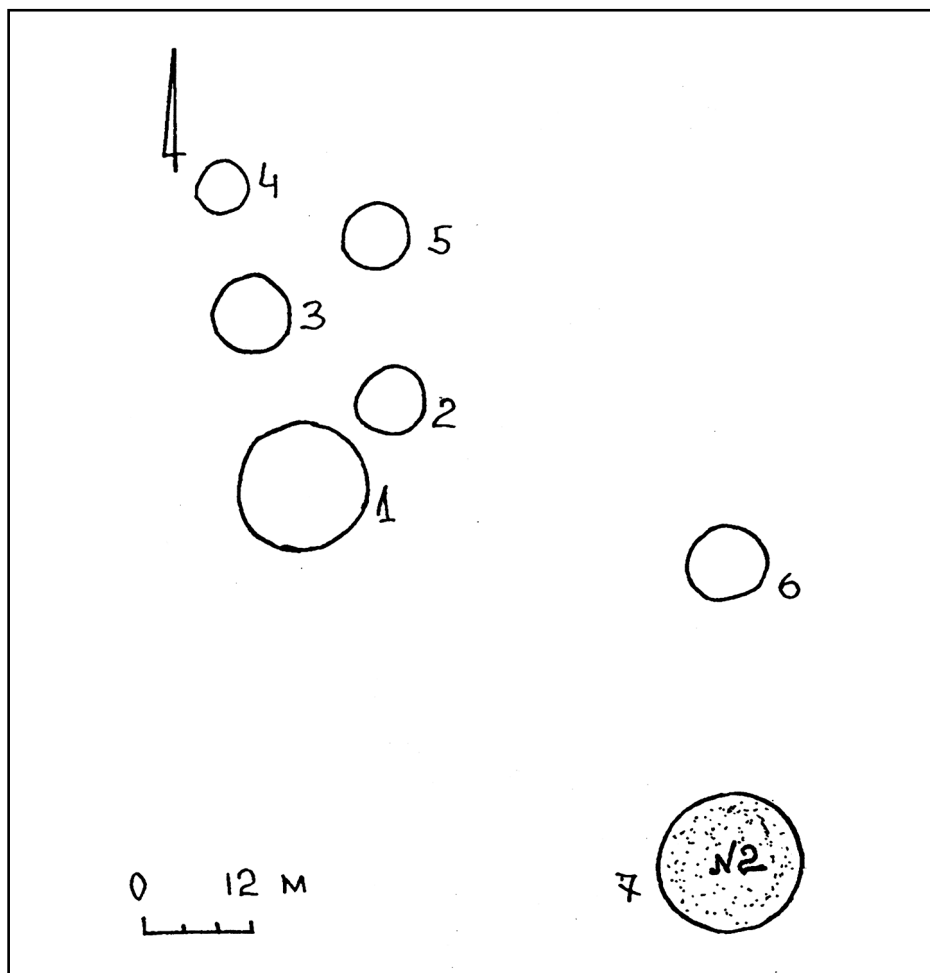

Рис. 127. Давній Галич. Курганний могильник в ур. Діброва. План

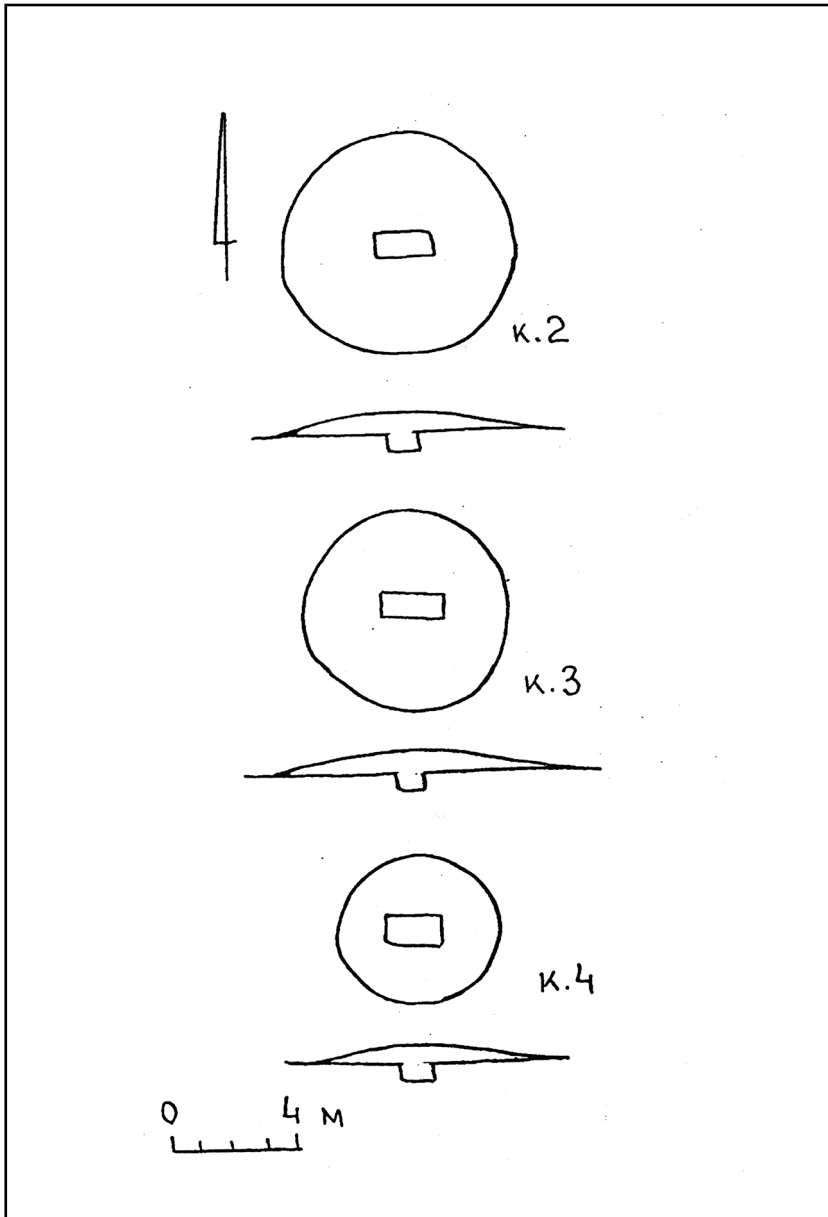

Рис. 128. Давній Галич.
Курганний могильник в ур. Діброва. Кургани 2, 3 і 4

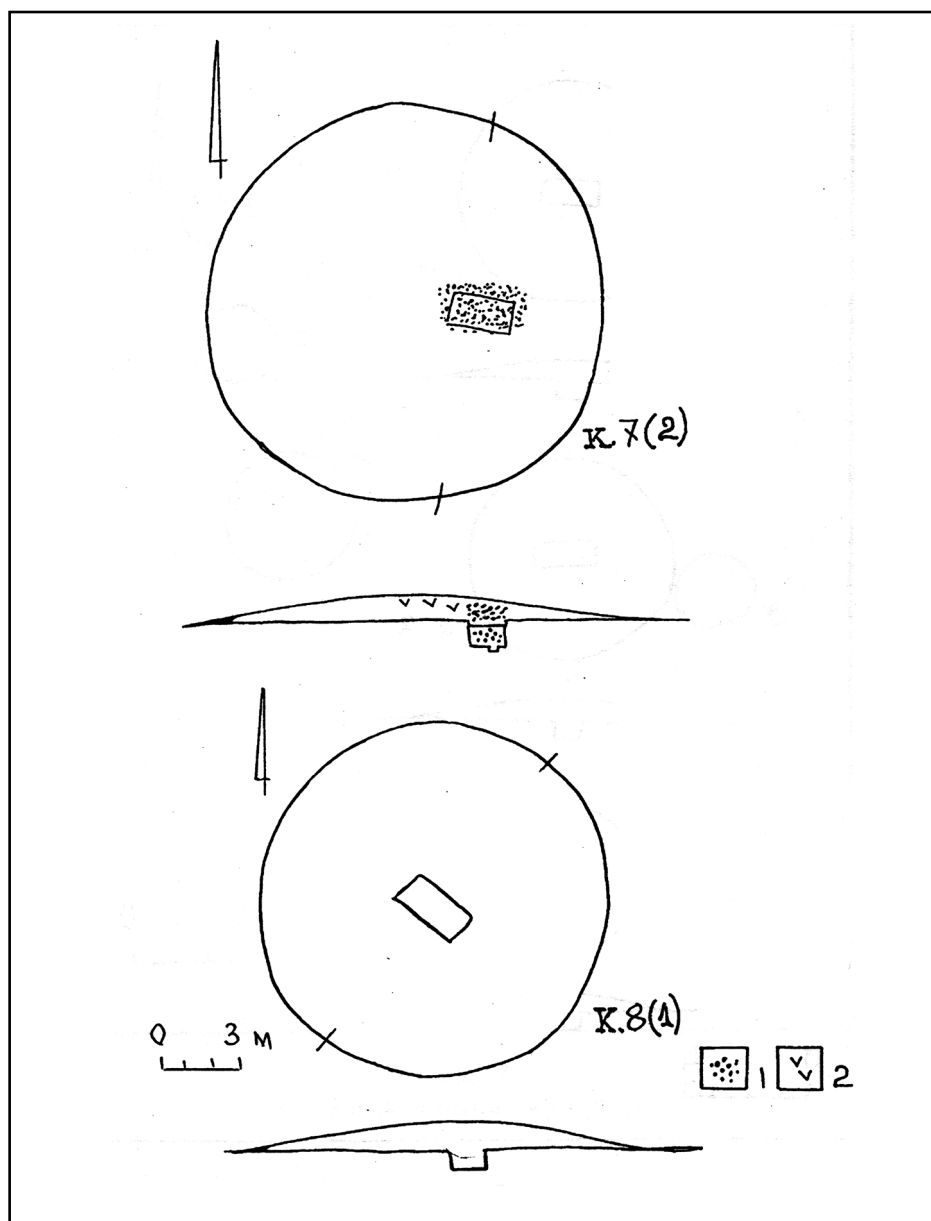
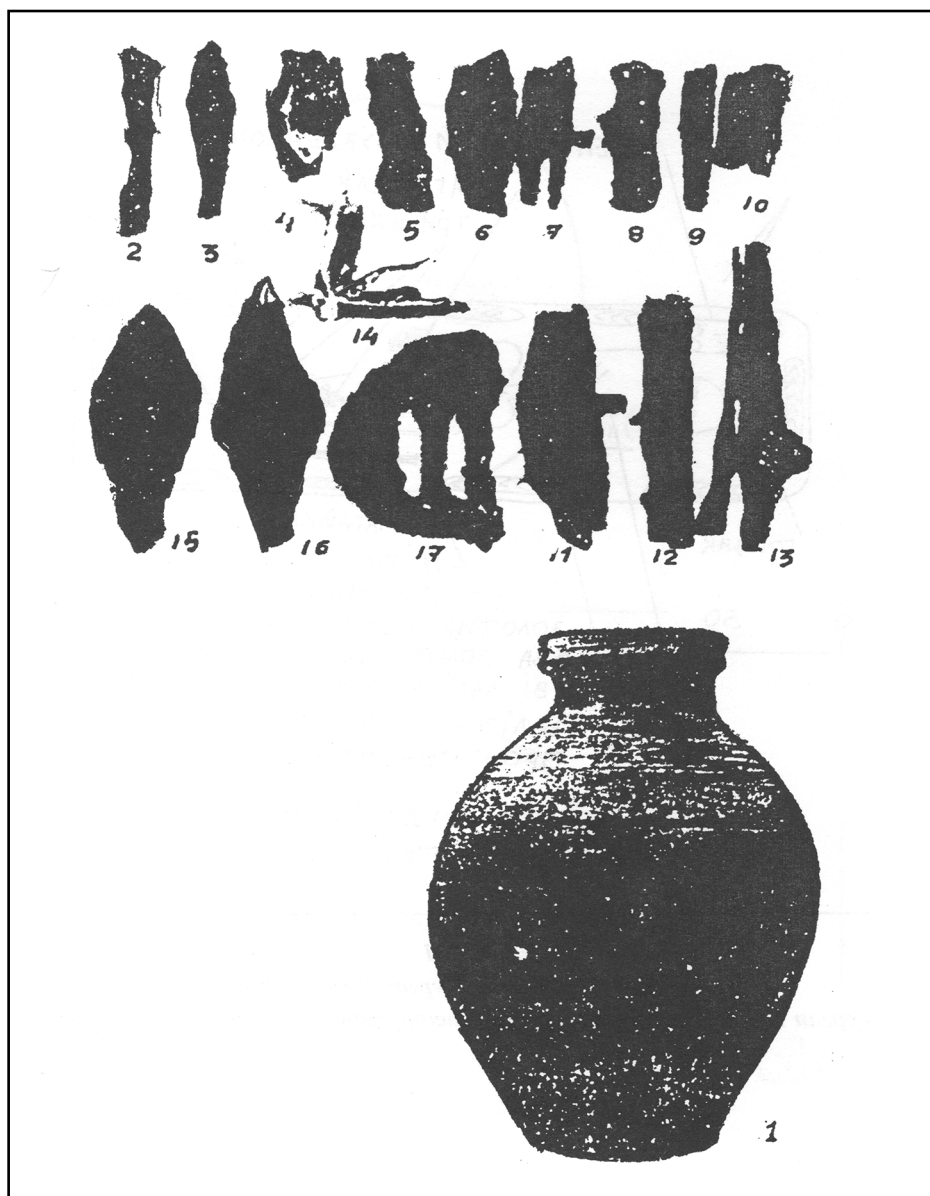

Рис. 129. Давній Галич. Курганний могильник в ур. Діброва. Кургани 7 і 8 (за Я. Пастернаком), в ур. Біля Рогачки. 1 – каміння; 2 – вуглики

Рис. 130. Давній Галич. Курганний могильник в ур. Діброва.
 Курган 8 (курган 1 за Я. Пастернаком), в ур. Біля Рогачки.
 Реконструкція

*Рис. 131. Давній Галич. Курганний могильник в ур. Діброва.
Курган 8 (курган 1 за Я. Пастернаком), в ур. Біля Рогачки.
Поховальний інвентар*

*Рис. 132. Давній Галич. Курганний могильник в ур. Діброва.
Курган 8 (курган 1 за Я. Пастернаком), в ур. Біля Рогачки.
Поховальний інвентар*

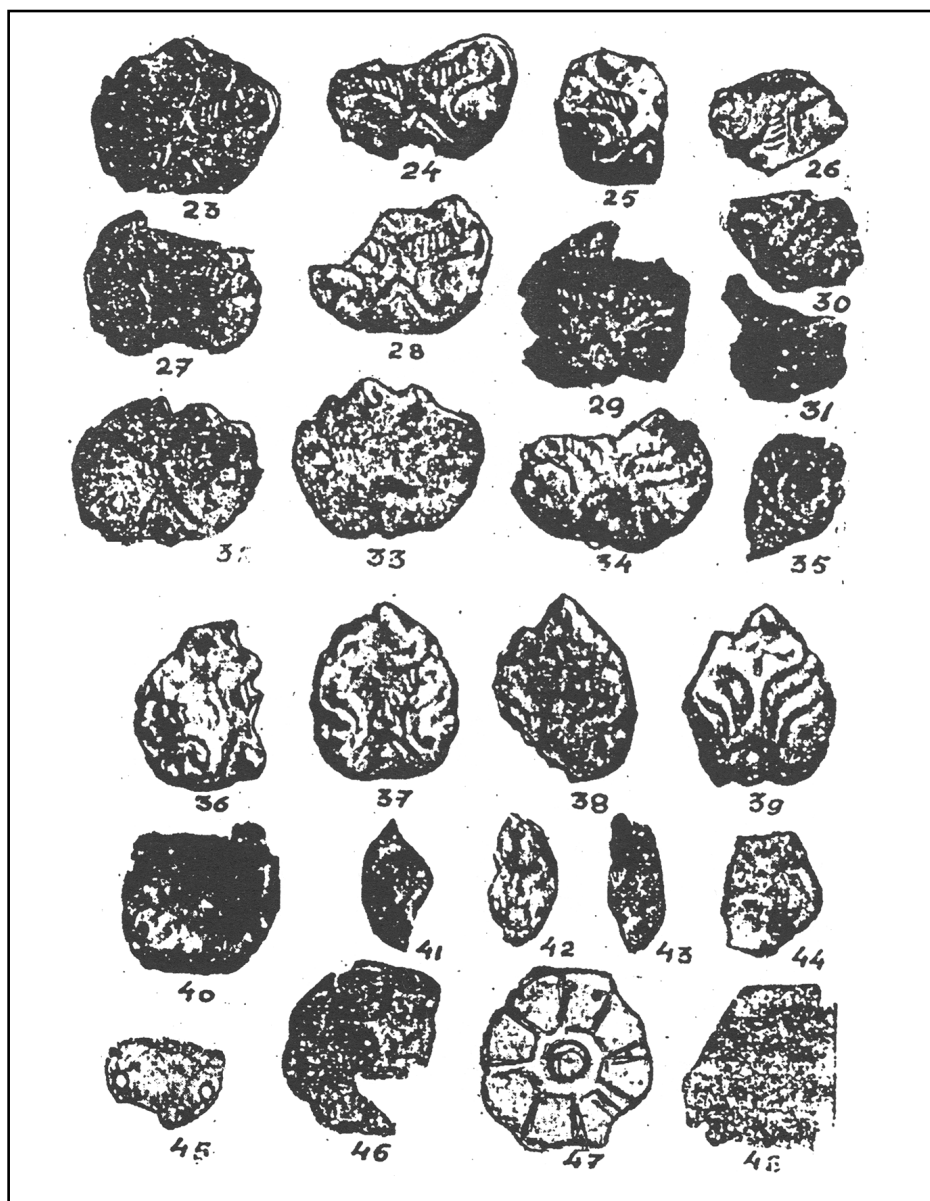
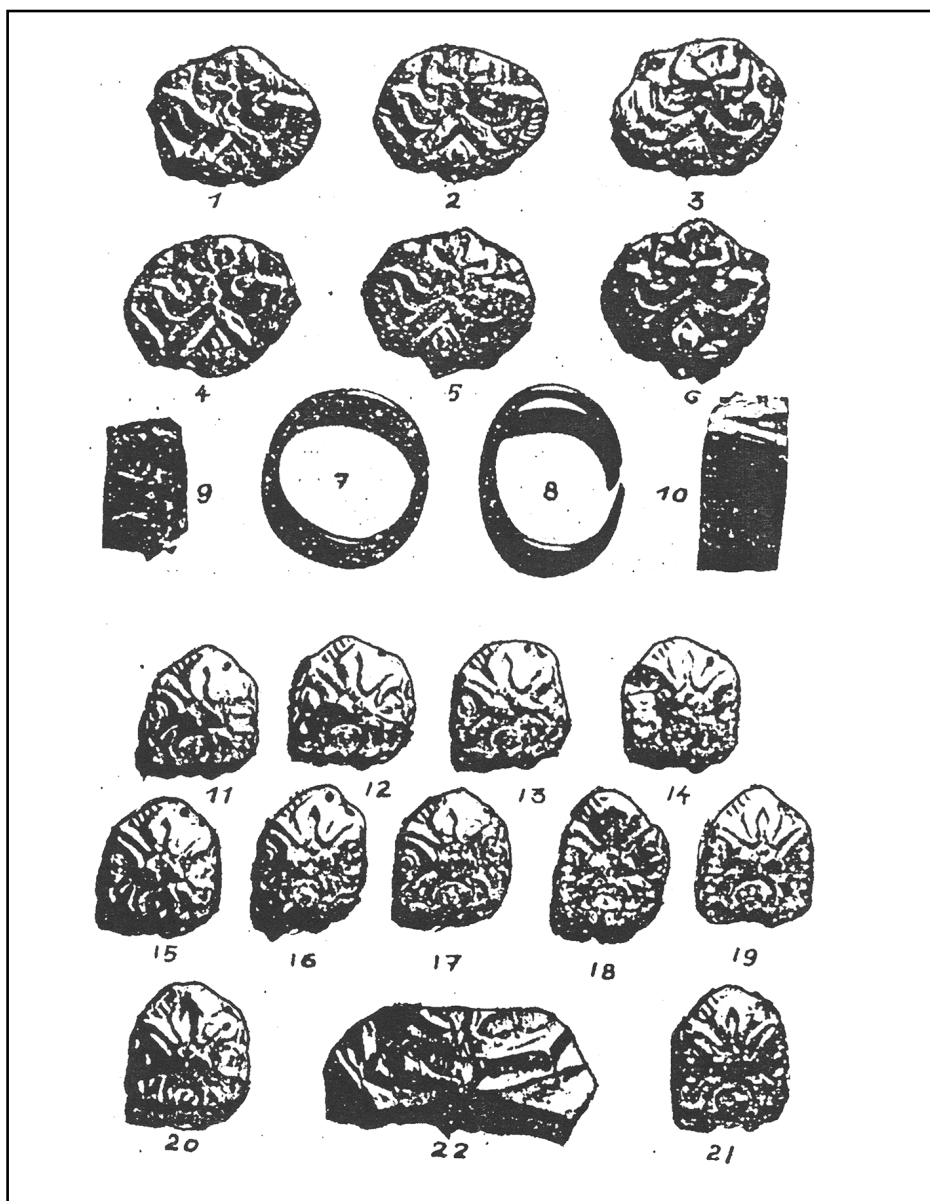
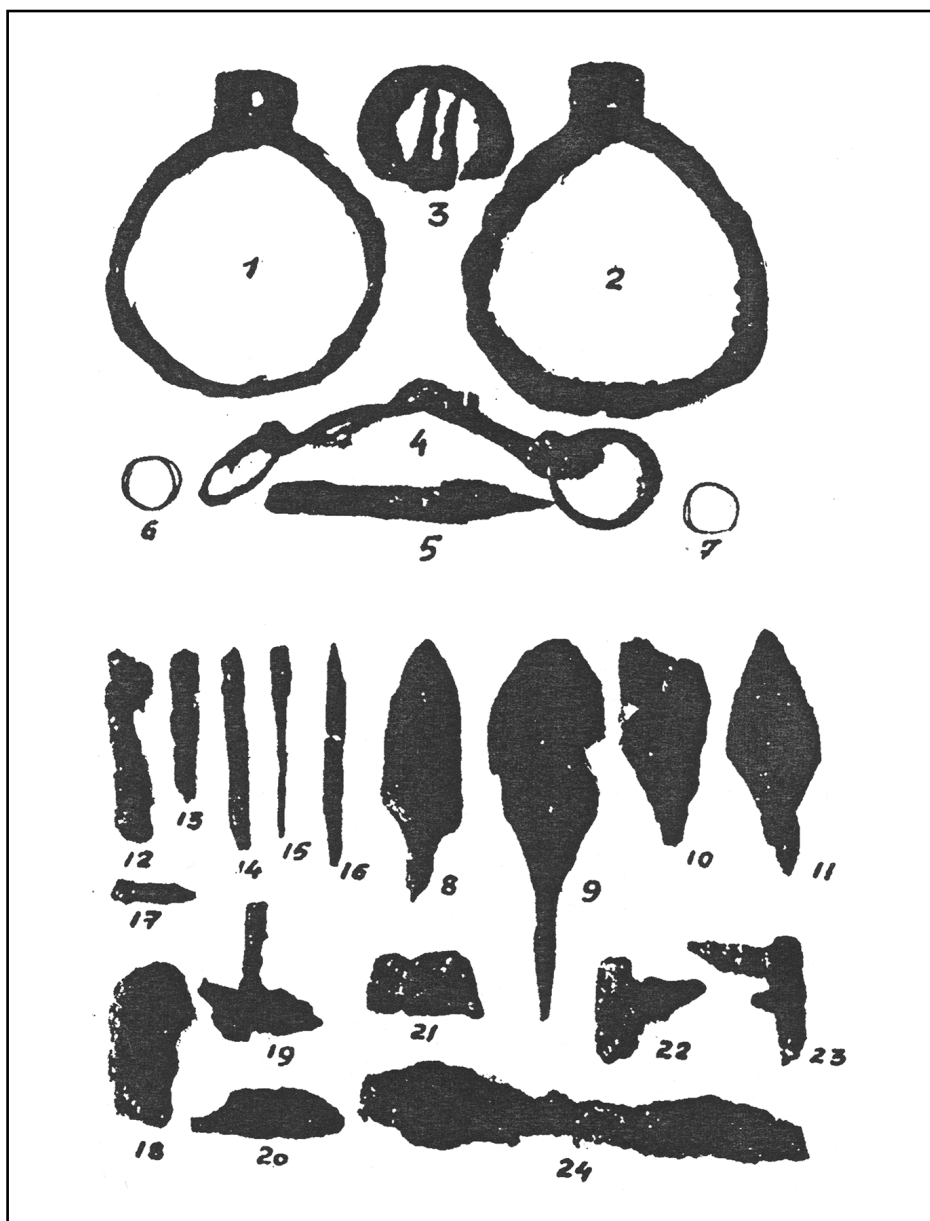

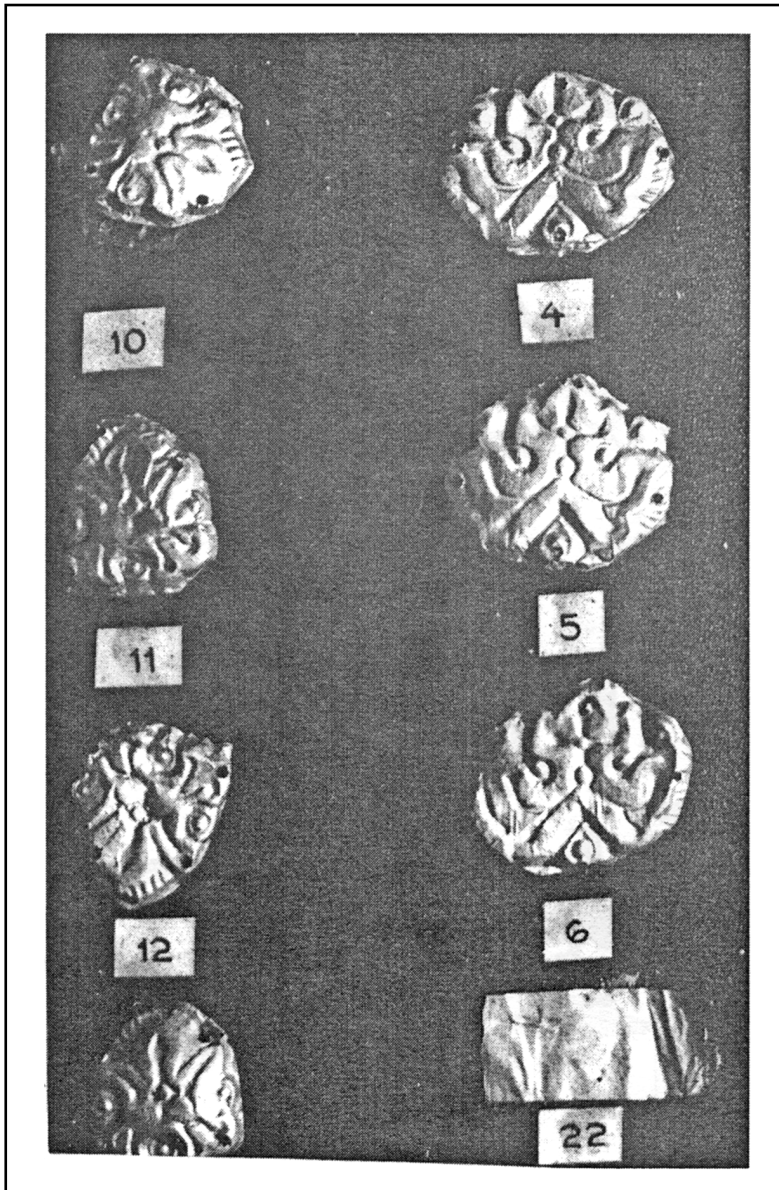
Рис. 133. Давній Галич. Курганний могильник в ур. Діброва.
 Курган 8 (курган 1 за Я. Пастернаком), в ур. Біля Рогачки.
 Поховальний інвентар

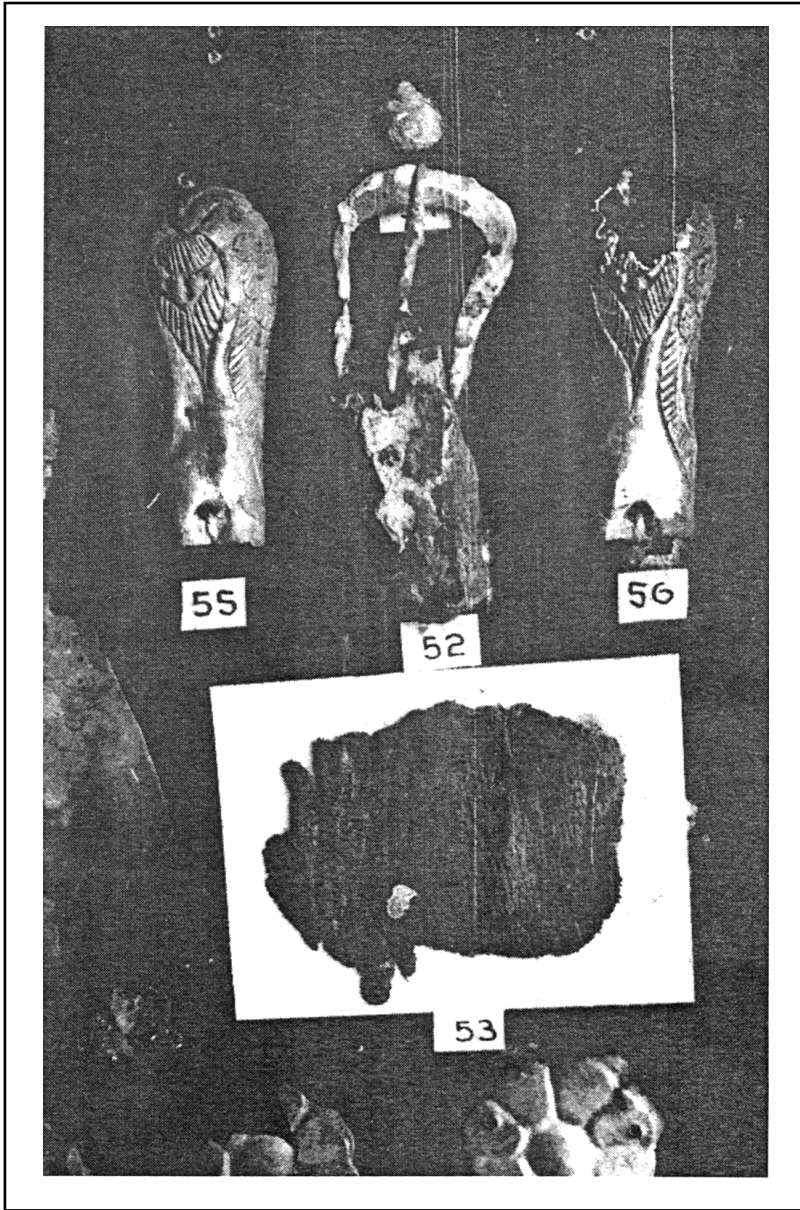
*Рис. 134. Давній Галич. Курганний могильник в ур. Діброва.
 Курган 8 (курган 1 за Я. Пастернаком), в ур. Біля Рогачки.
 Поховальний інвентар*

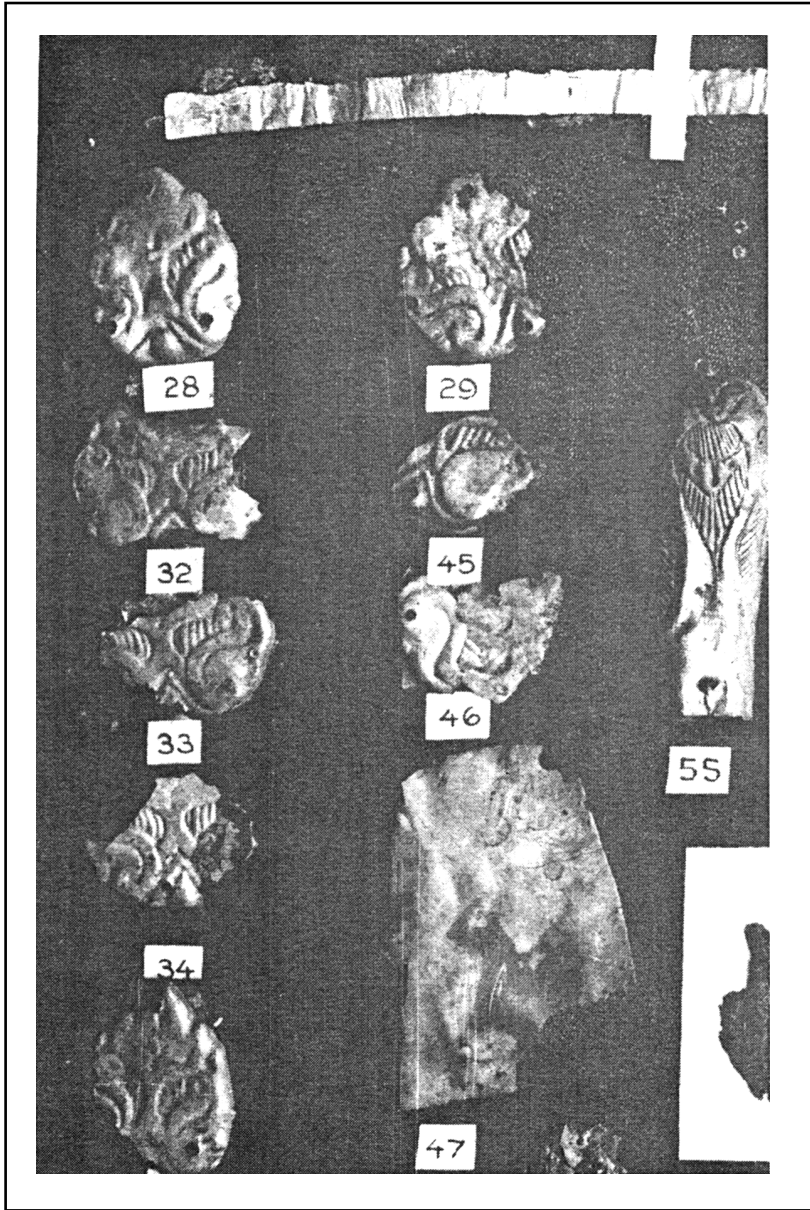
*Рис. 136. Давній Галич. Курганний могильник в ур. Діброва.
Курган 7 (курган 2 за Я. Пастернаком). Поховальний інвентар*

*Рис. 137. Давній Галич. Курганний могильник в ур. Діброва.
Курган 8 (курган 1 за Я. Пастернаком).
Поховальний інвентар. Фото знахідок*

*Рис. 138. Давній Галич. Курганний могильник в ур. Діброва.
Курган 8 (курган 1 за Я. Пастернаком).
Поховальний інвентар. Фото знахідок*

*Рис. 139. Давній Галич. Курганний могильник в ур. Діброва.
Курган 8 (курган 1 за Я. Пастернаком).
Поховальний інвентар. Фото знахідок*

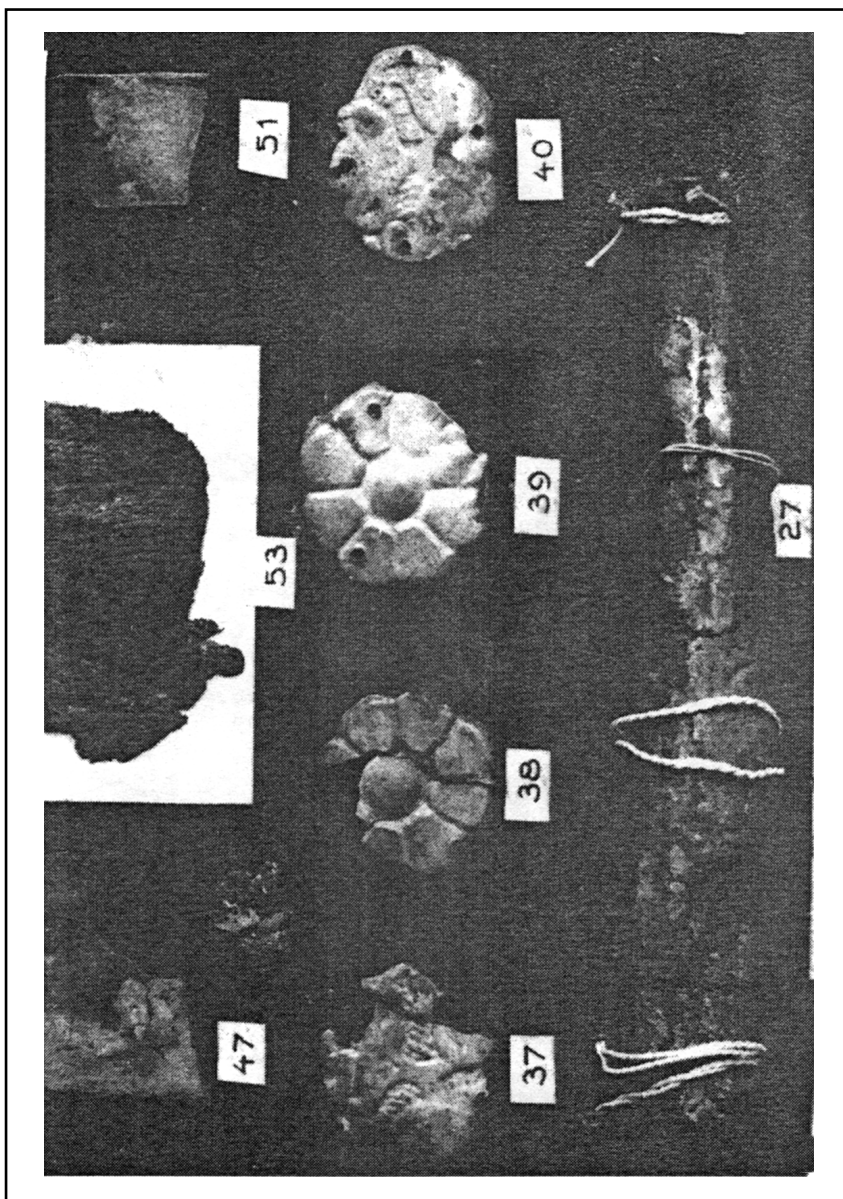
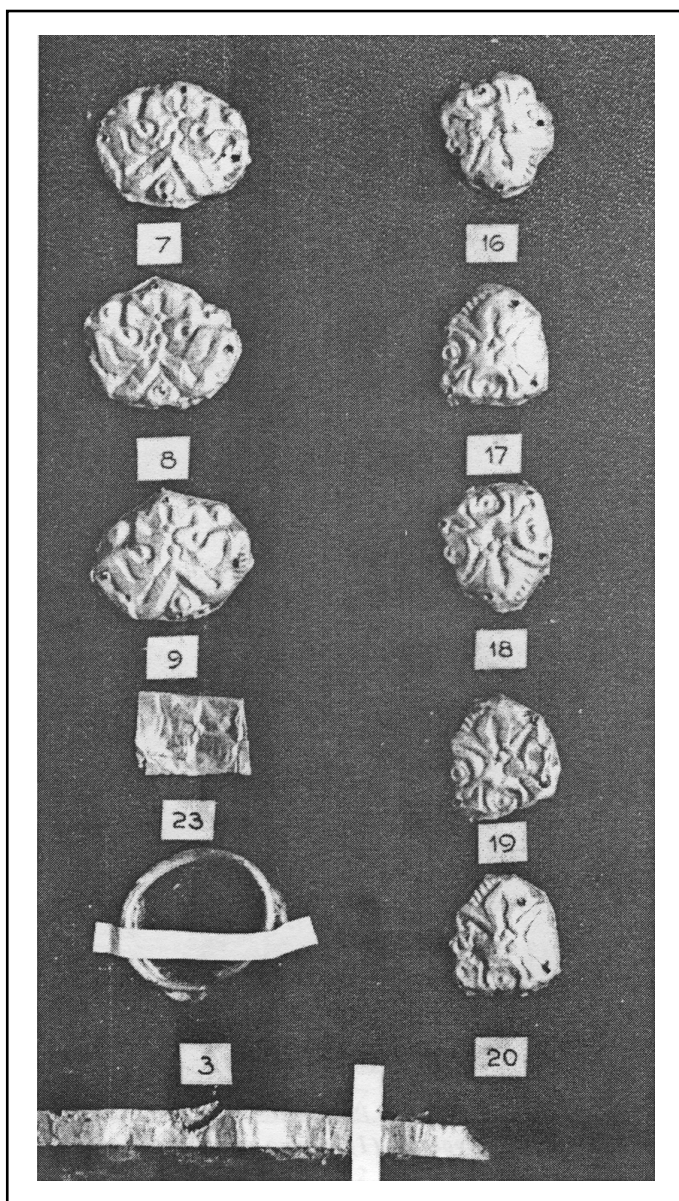
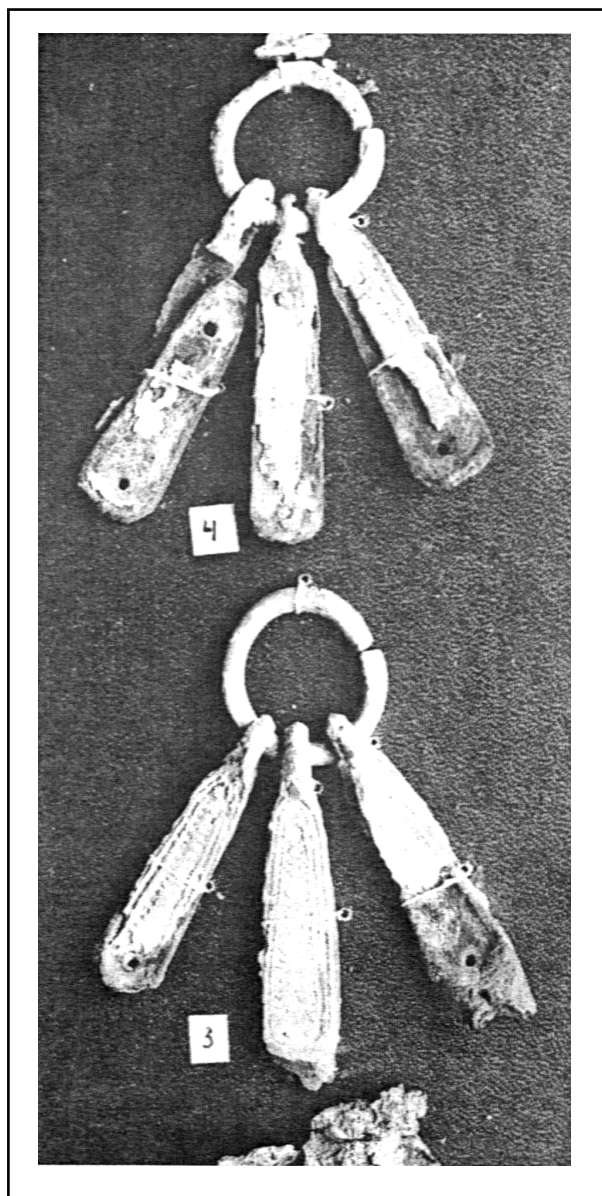

Рис. 140. Давній Галич. Курганний могильник в ур. Діброва. Курган 8 (курган 1 за Я. Пастернаком). Поховальний інвентар. Фото знахідок

*Рис. 141. Давній Галич. Курганний могильник в ур. Діброва.
Курган 8 (курган 1 за Я. Пастернаком).
Поховальний інвентар. Фото знахідок*

*Рис. 142. Давній Галич. Курганний могильник в ур. Діброва.
Курган 8 (курган 1 за Я. Пастернаком).
Поховальний інвентар. Фото знахідок*

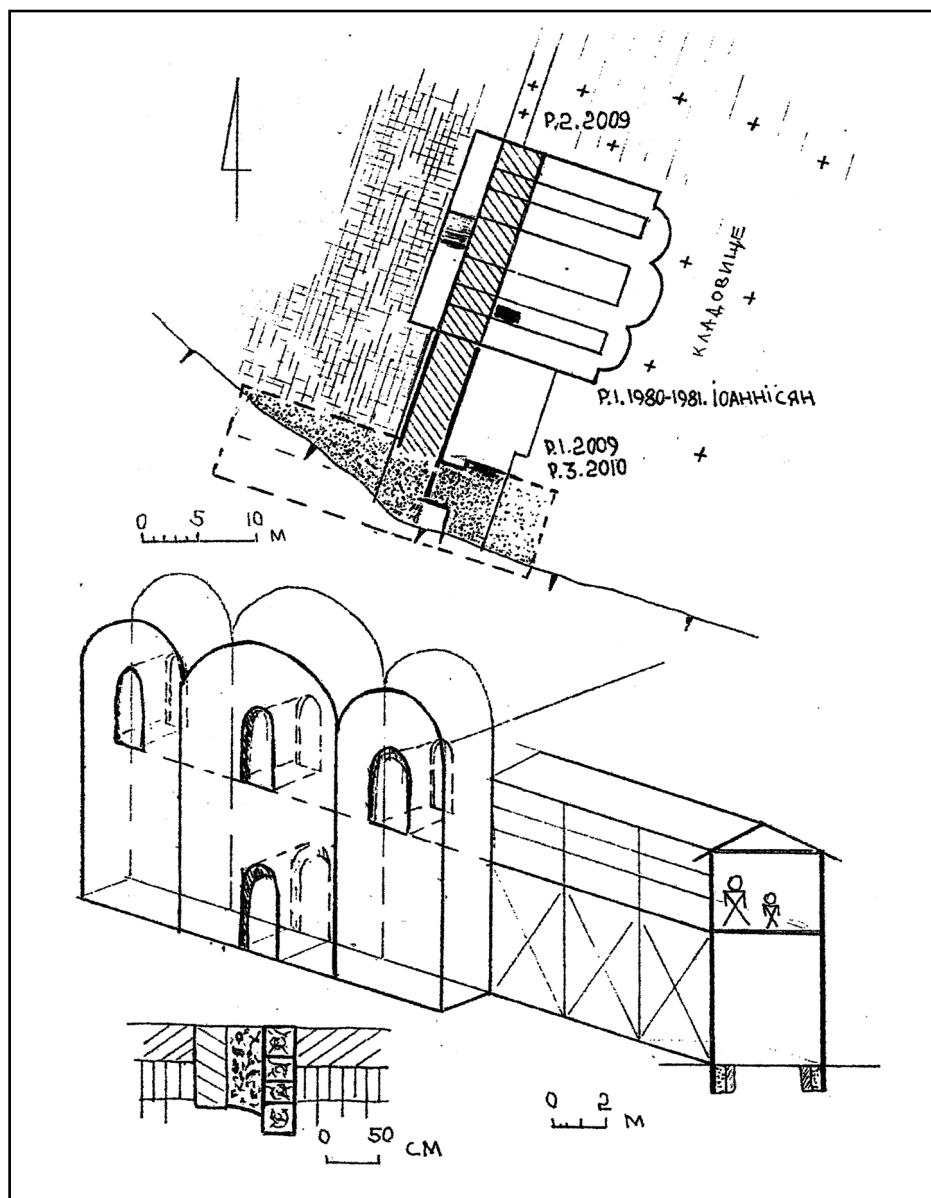

Рис. 143. Давній Галич.
 Спаське городище (ур. Карпиця-Цегольня, Шевченкове).
 Палацовий комплекс з літописними переходами до церкви Спаса

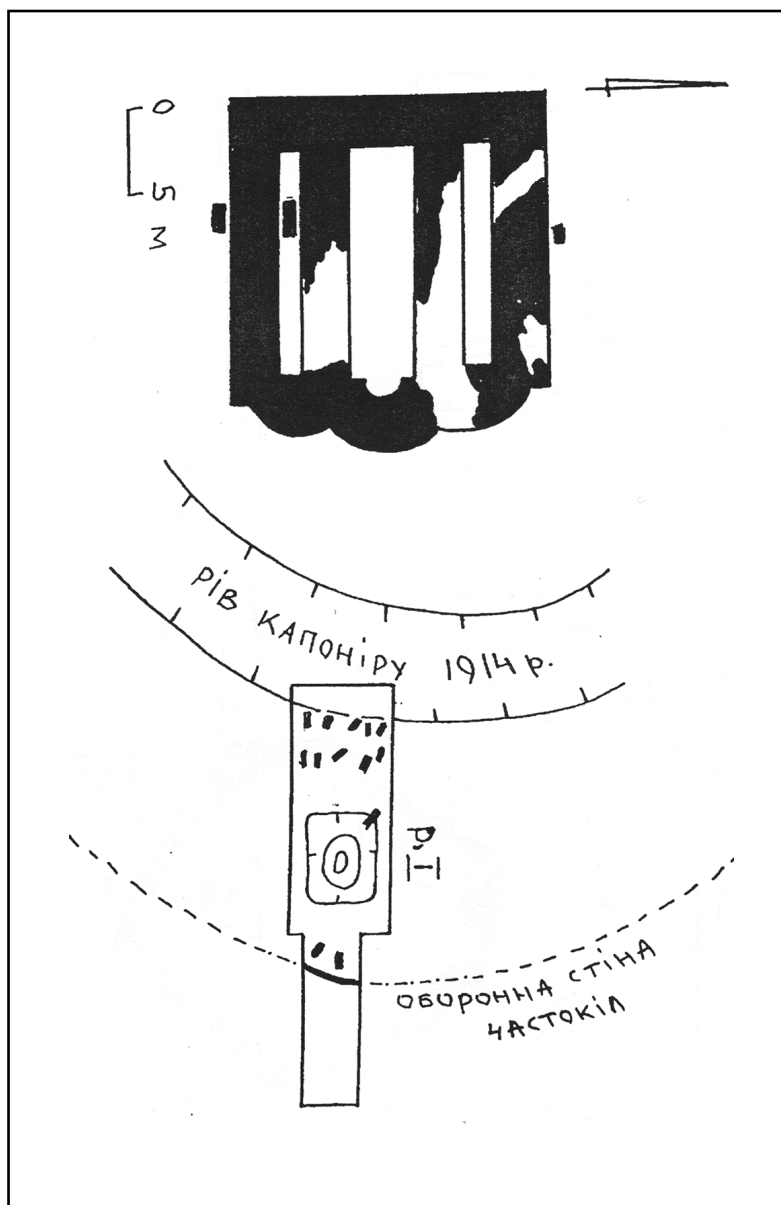

Рис. 144. Давній Галич.
 Спаське городище (ур. Карпиця-Цегольня, Шевченкове).
 Церковний комплекс. Кладовище

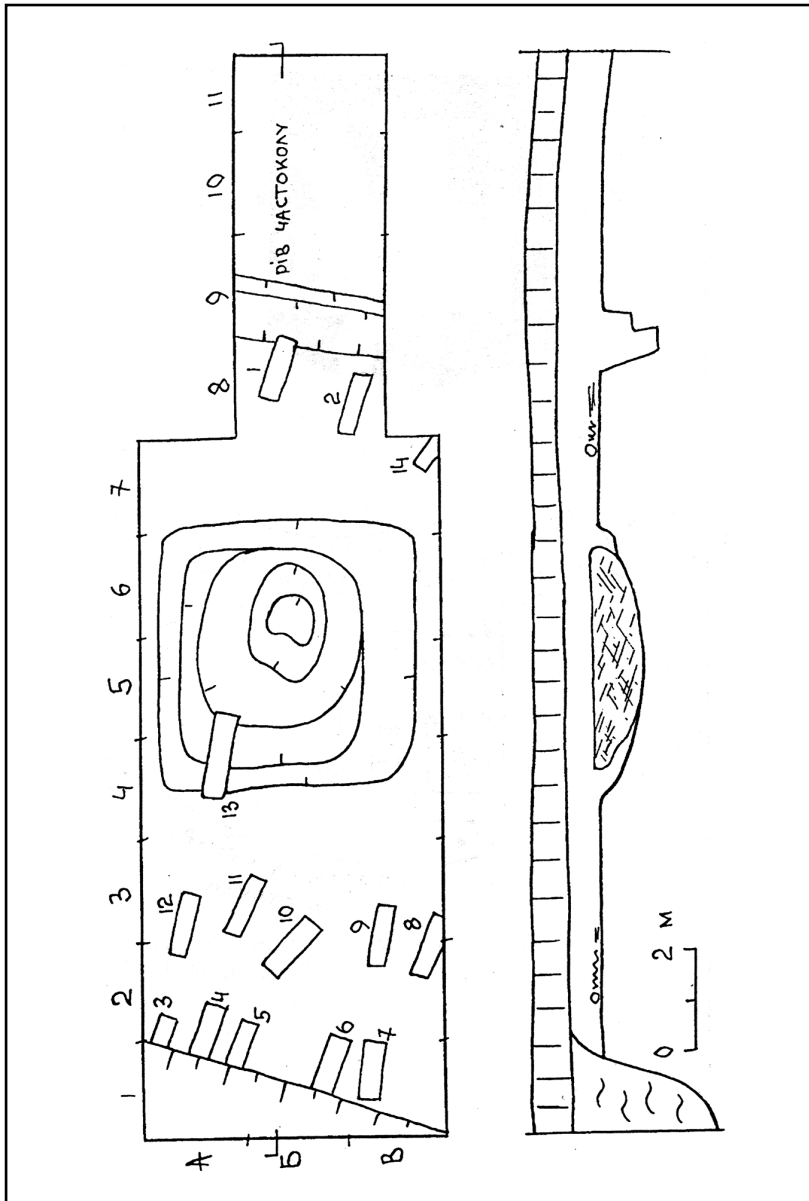

Рис. 145. Давній Галич.
 Спаське городище (ур. Карпиця-Цегольня, Шевченкове).
 Церковний комплекс. Кладовище біля східного частоколу

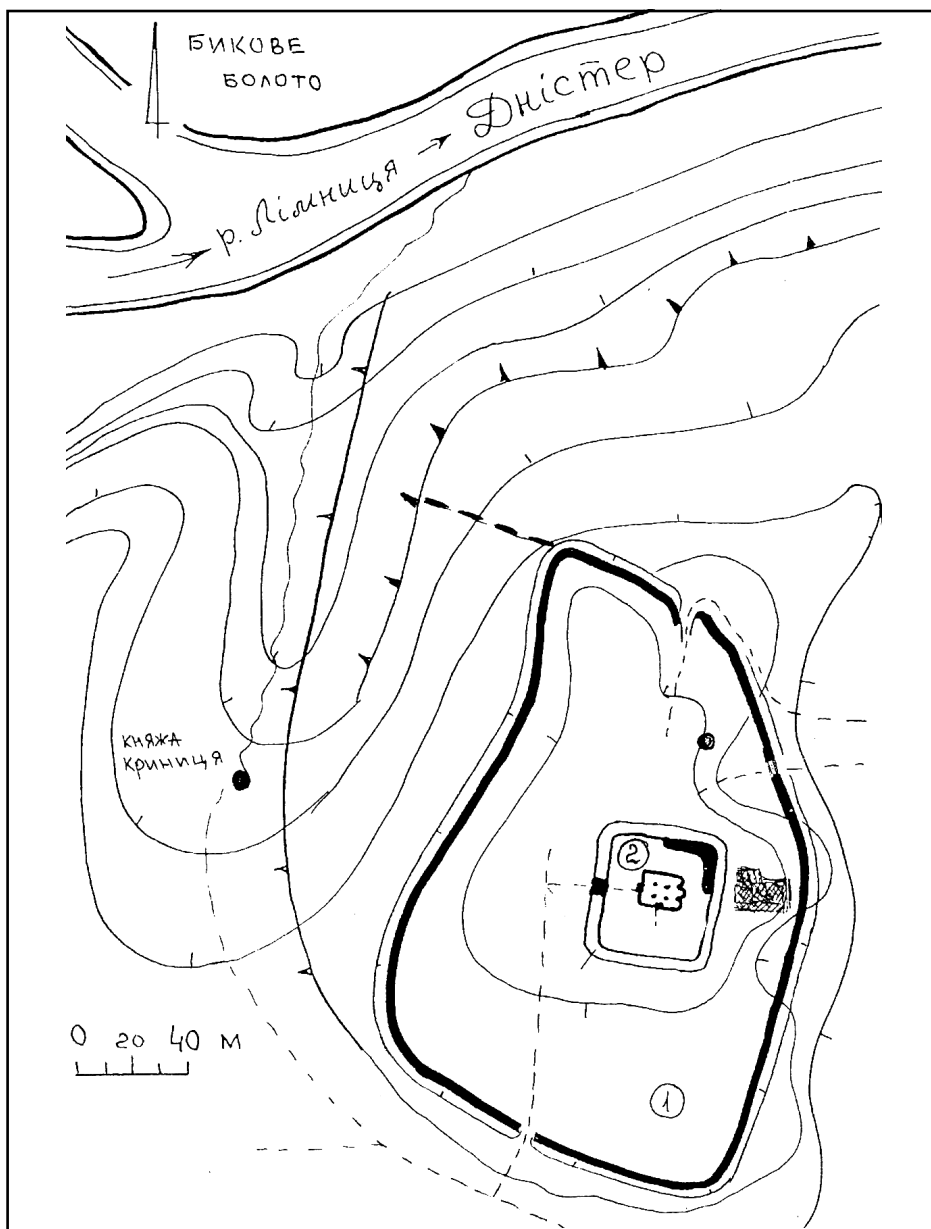
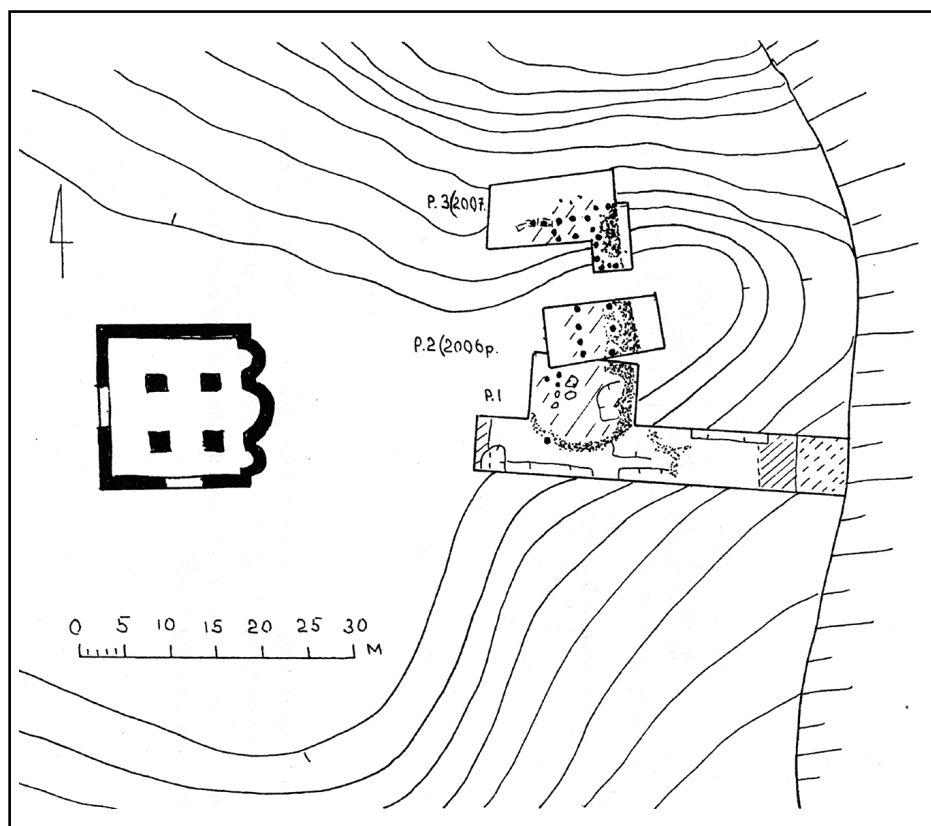

Рис. 146. Давній Галич. Пантелеймонівське городище (Шевченкове).
 1 – княздвір Романовичів; 2 – францисканський монастир

*Рис. 147. Давній Галич. Пантелеймонівське городище (Шевченкове).
Розкоп 1, 2, 3. План*

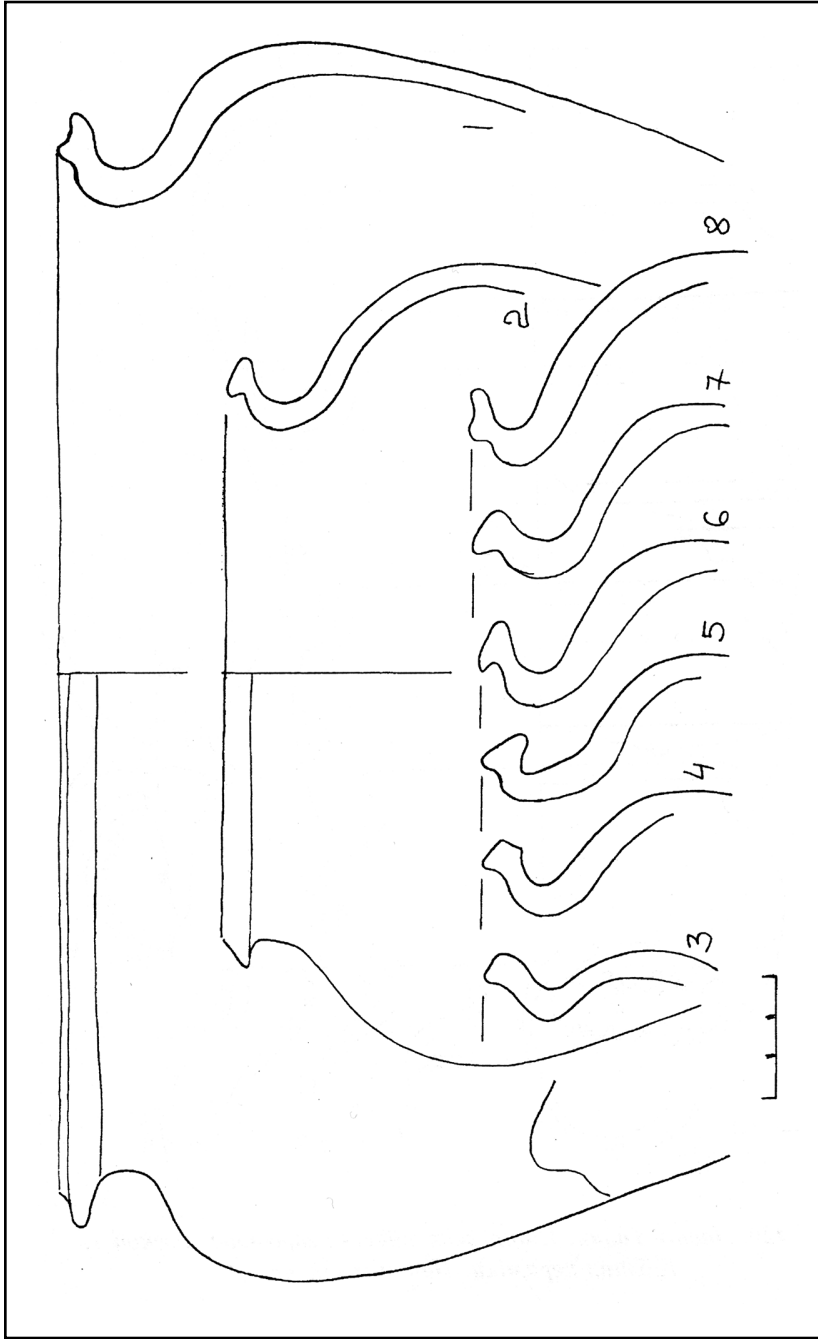

Рис. 148. Давній Галич, Пантелеймонівське городище (Шевченкове). Розкоп 1.
Таблиця кераміки. Над вимосткою кам'яною

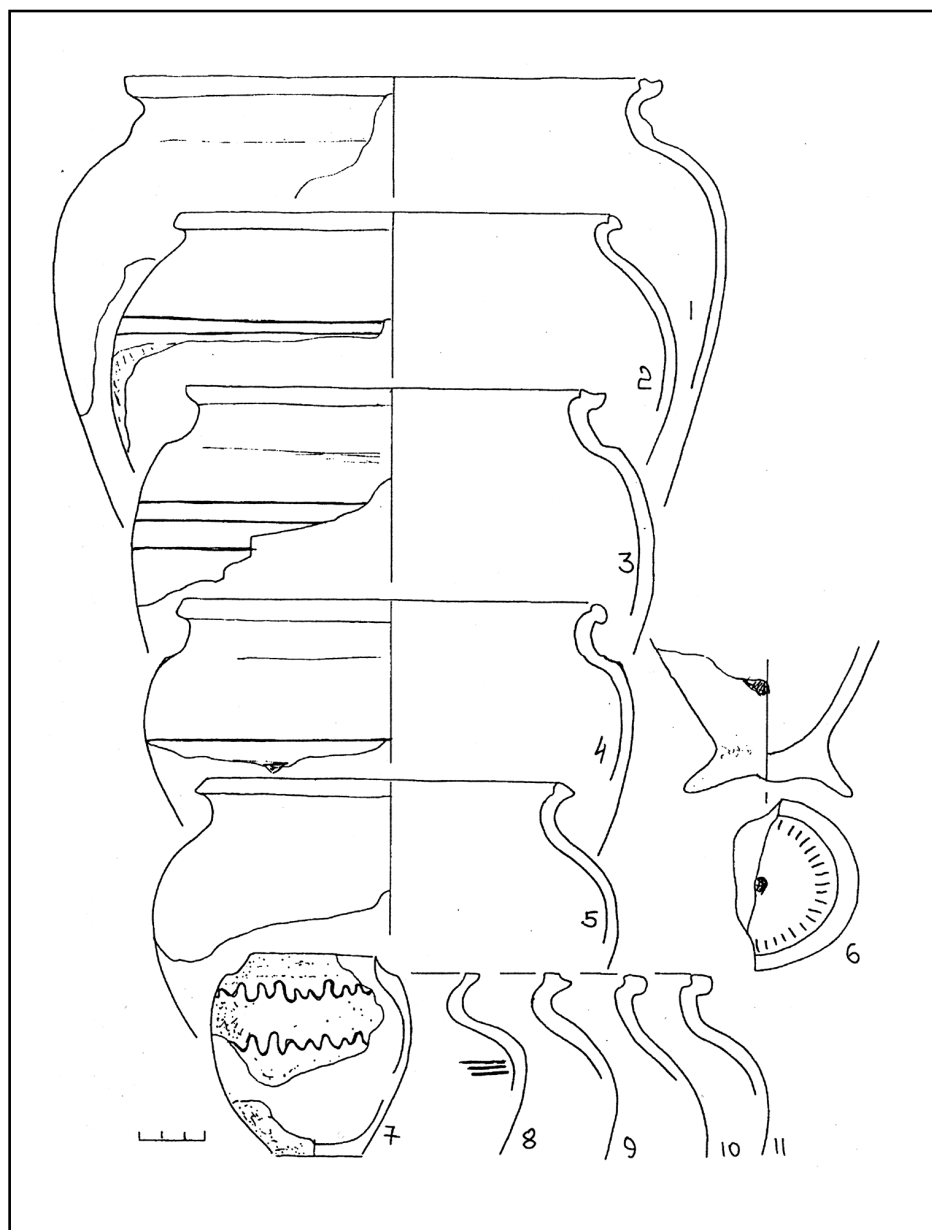
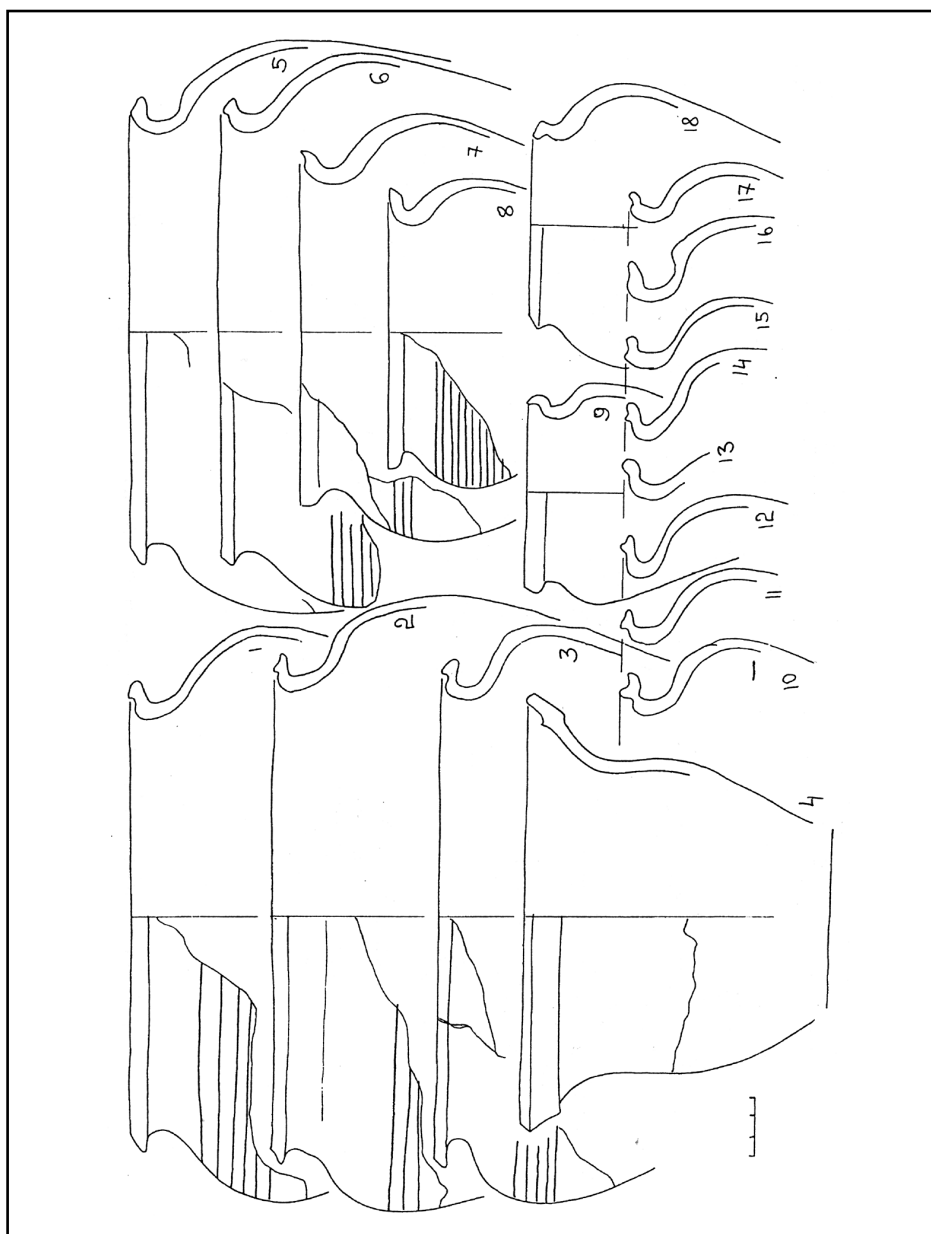

Рис. 149. Давній Галич. Пантелеймонівське городище (Шевченкове).
Розкоп 1. Таблиця кераміки. Над вимосткою кам'яною

*Рис. 150. Давній Галич. Пантелеймонівське городище (Шевченкове).
Розкоп 1. Таблиця кераміки. Яма для сміття*

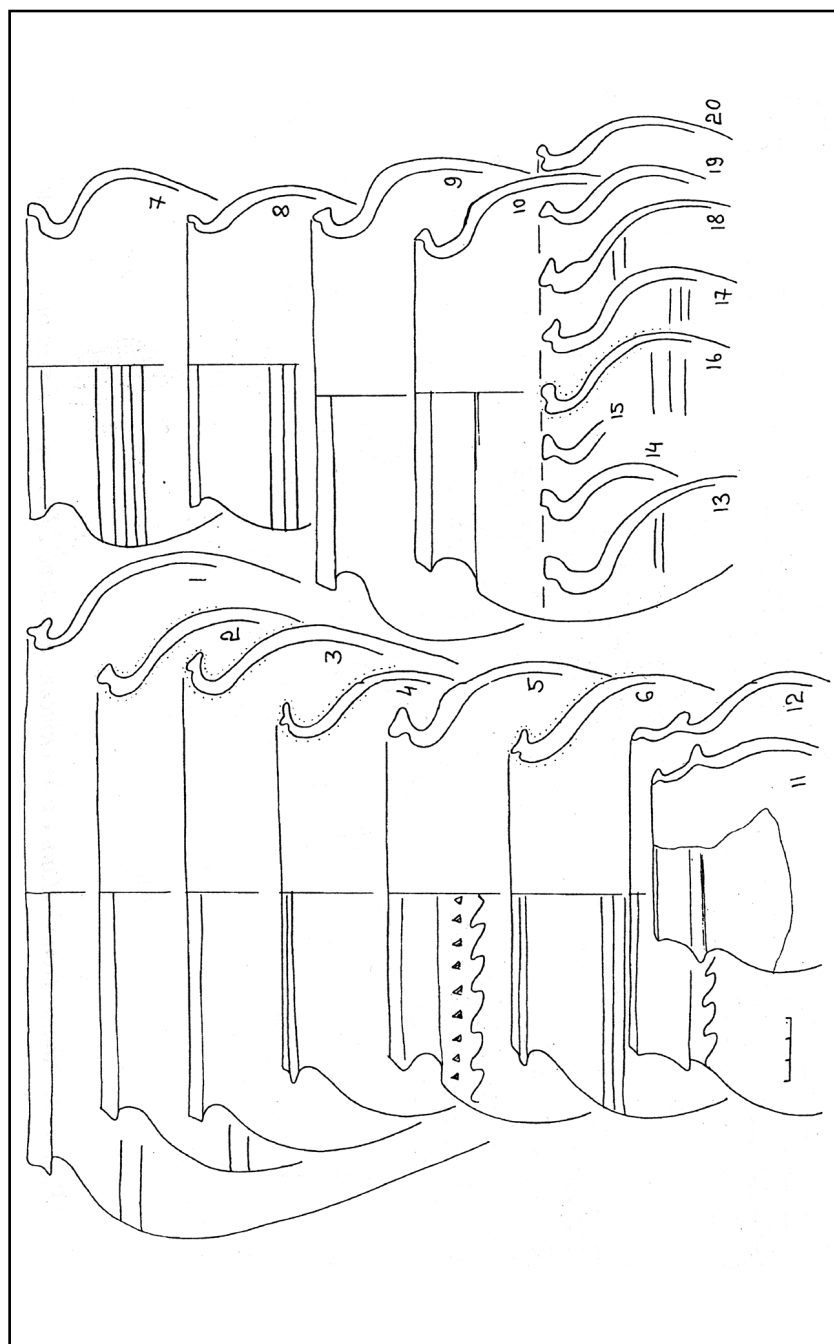
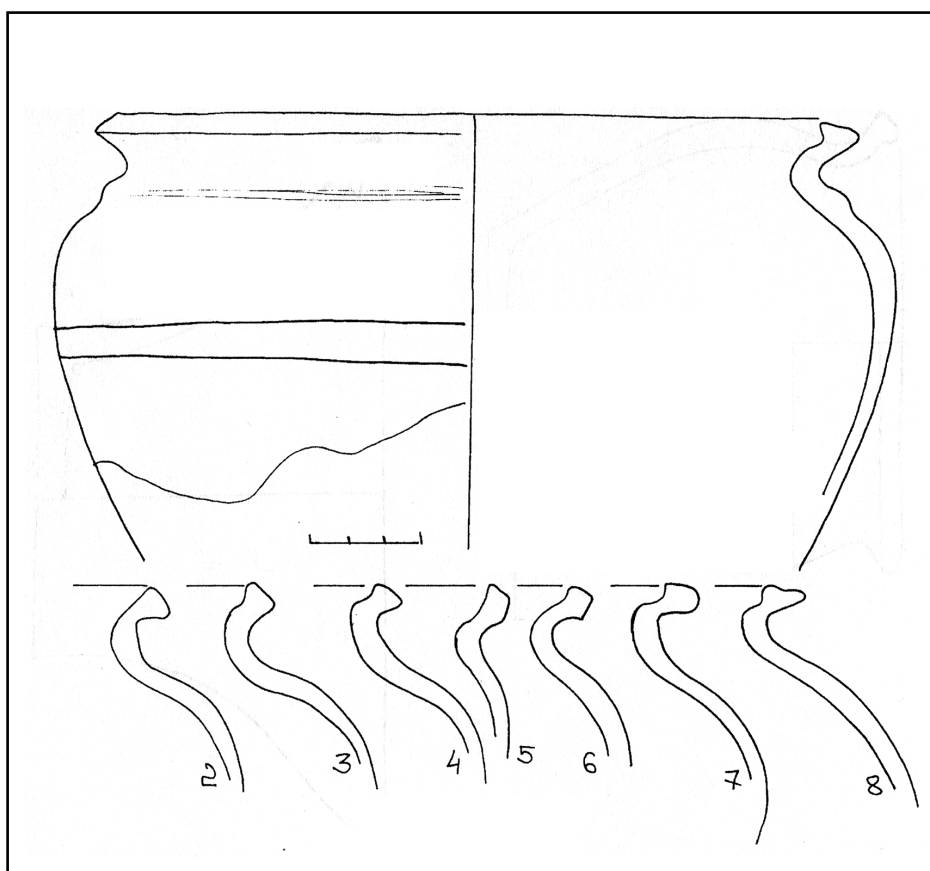

Рис. 151. Давній Галич. Пантелеймонівське городище (Шевченкове). Розкоп 1.
Таблиця кераміки. Яма для сміття

*Рис. 152. Давній Галич. Пантелеймонівське городище (Шевченкове).
Розкоп 1. Таблиця кераміки. Під вимосткою*

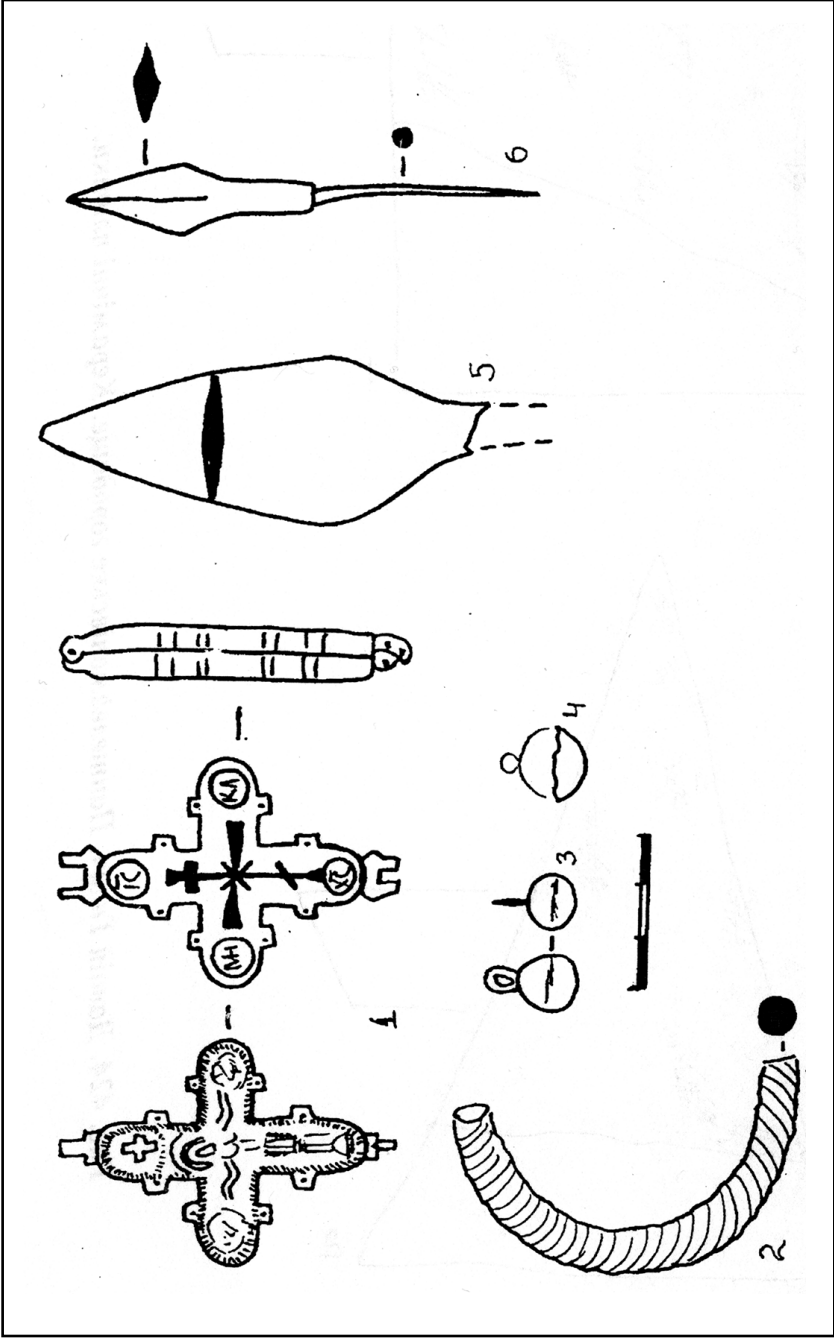

Рис. 153. Давній Галич. Пантелеймонівське городище (Шевченкове). Розкоп 1. Таблиця знахідок.
 1 — хрестик-енколпійон; 2 — скляний браслет; 3, 4 — гудзики; 5, 6 — залізни стріли

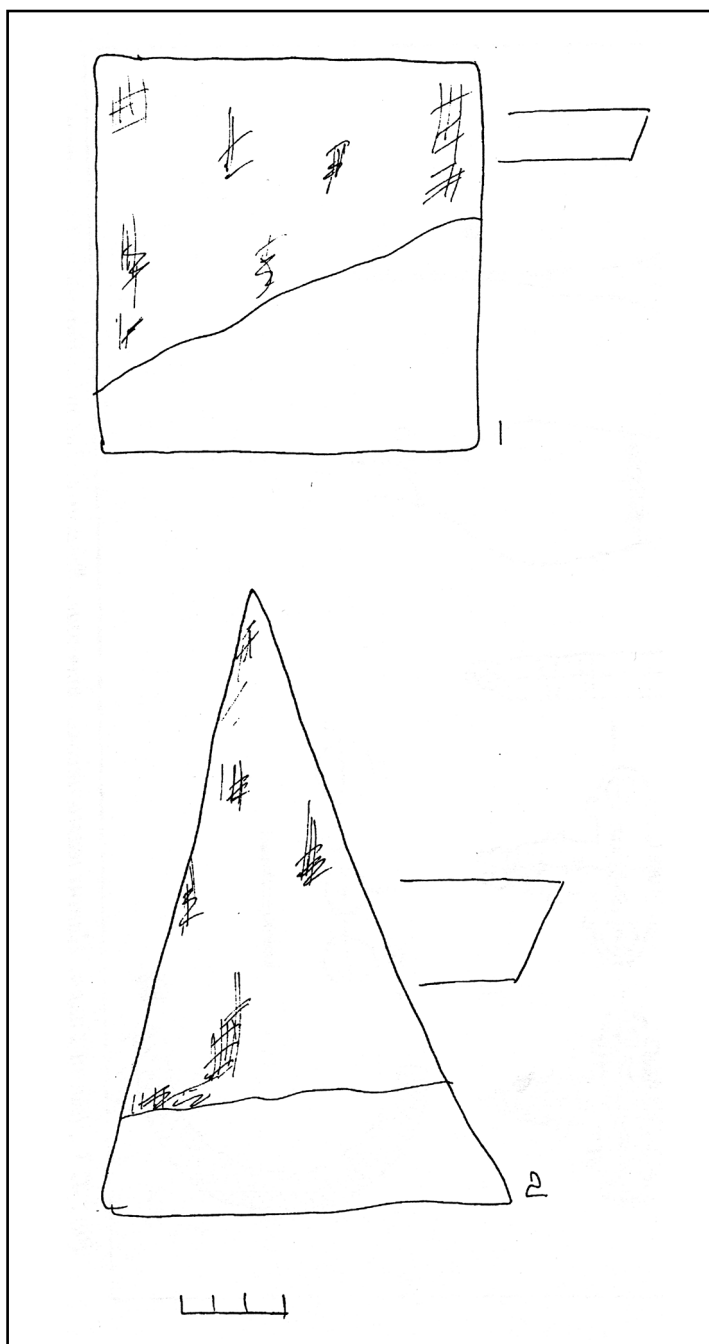

Рис. 154. Давній Галич. Пантелеймонівське городище (Шевченкове). Керамічні плитки від підлоги

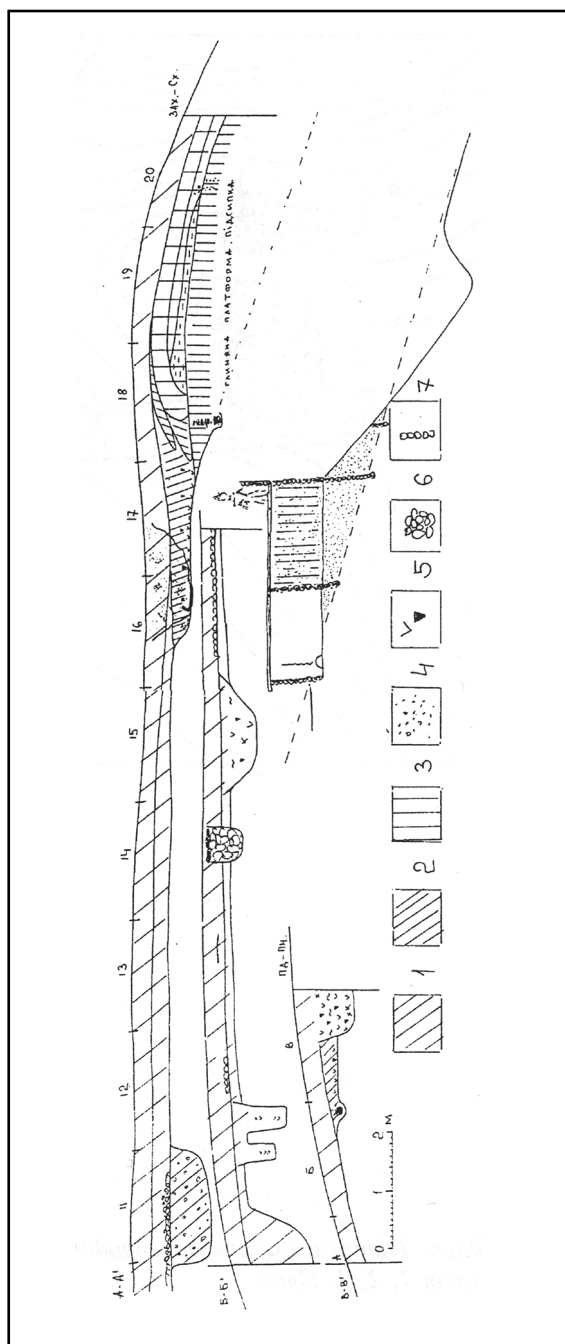

Рис. 155. Давній Галич. Пантелеймонівське городище (Шевченкове). Східна оборонна стіна. Стратиграфія. Реконструкція. 1 — чорна; 2 — культурний шар; 3 — жовто-сіра ущільнена; 4 — глиняна платформа, підсіпка; 5 — цегла, цеглинка; 6 — камінь; 7 — дерев'яні конструкції

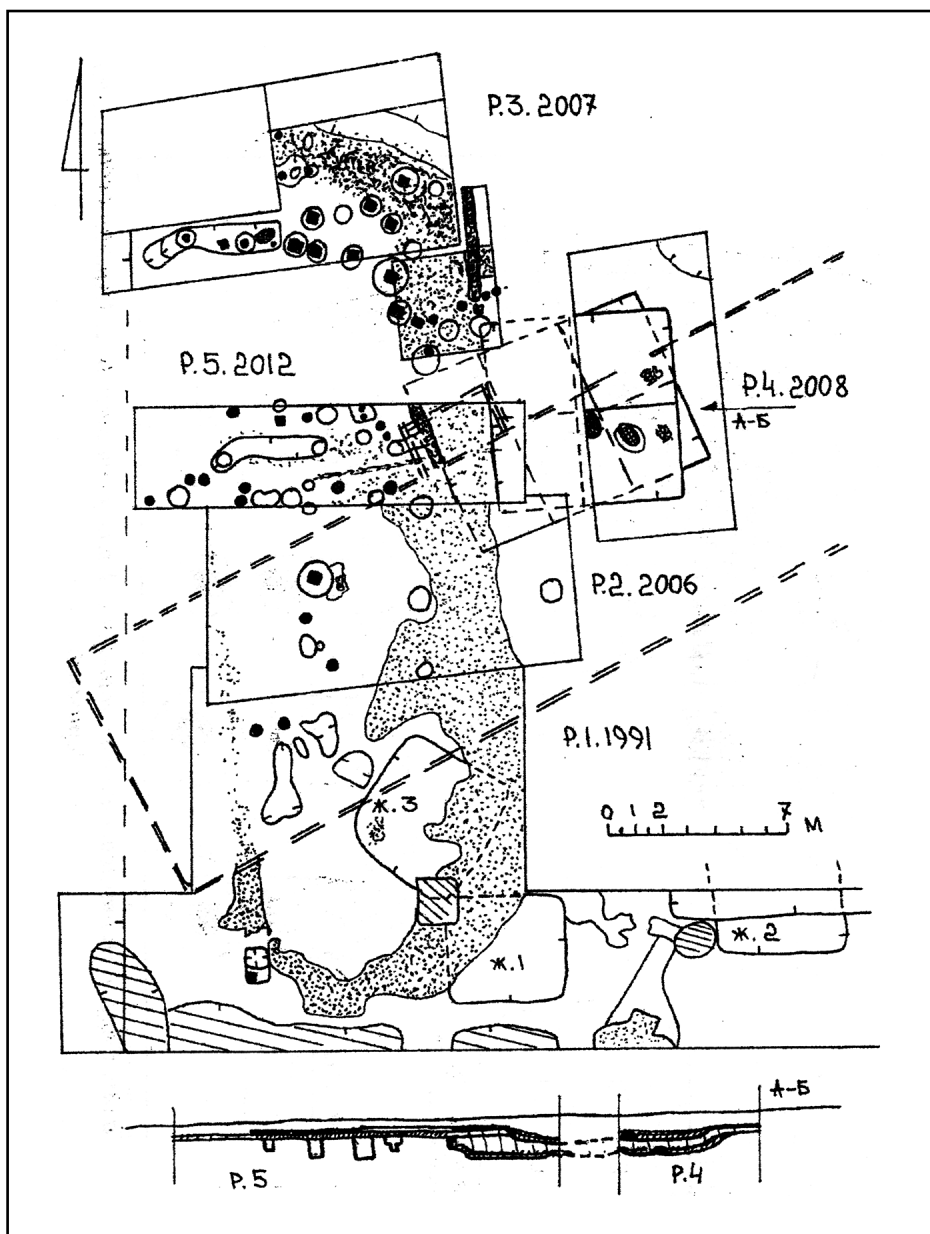

Рис. 156. Давній Галич. Округа. Пантелеймонівське городище (Шевченкове). Палацовий комплекс княздвору Романовичів. План

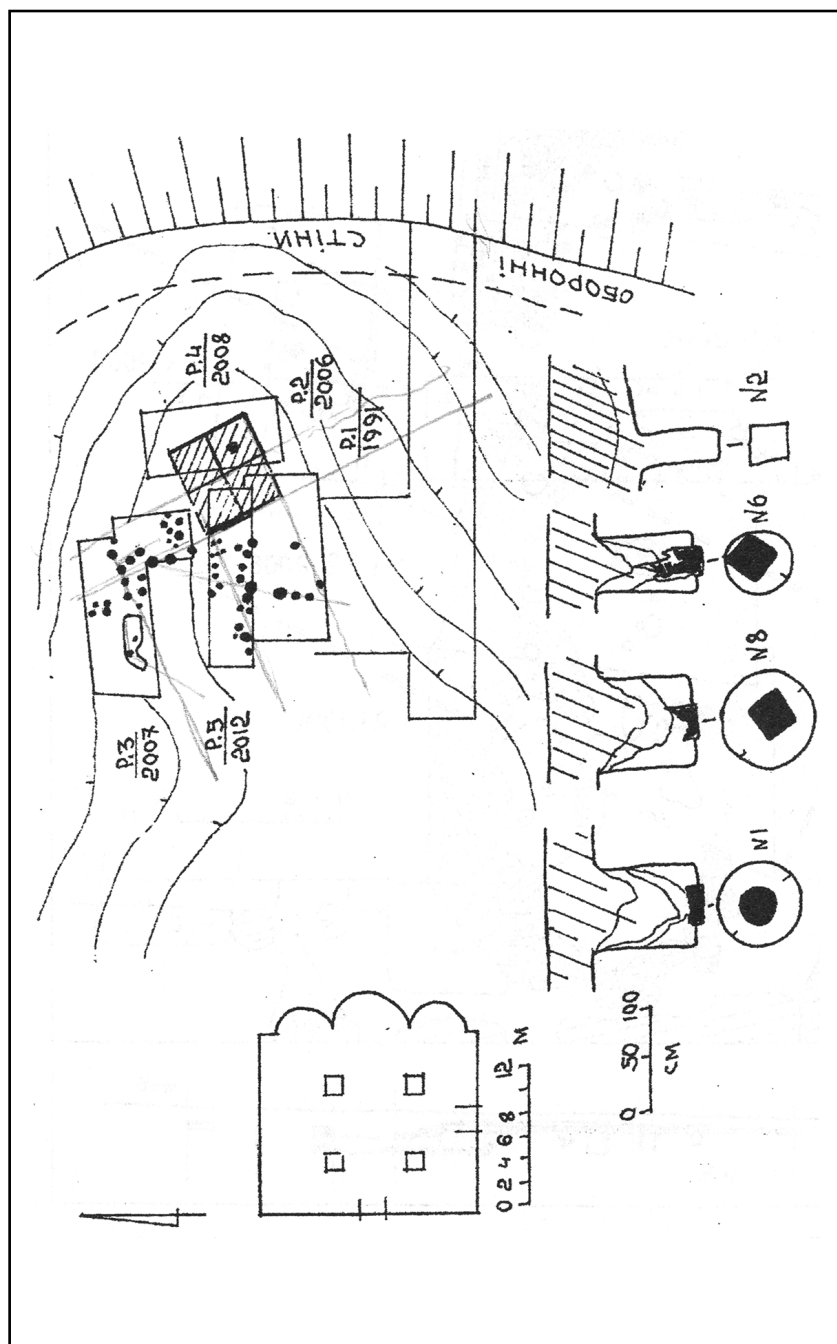

Рис. 157. Давній Галич. Пантелеймонівське городище (Шевченкове).
Палацовий комплекс князів Рومانовичів. Перший будівельний горизонт

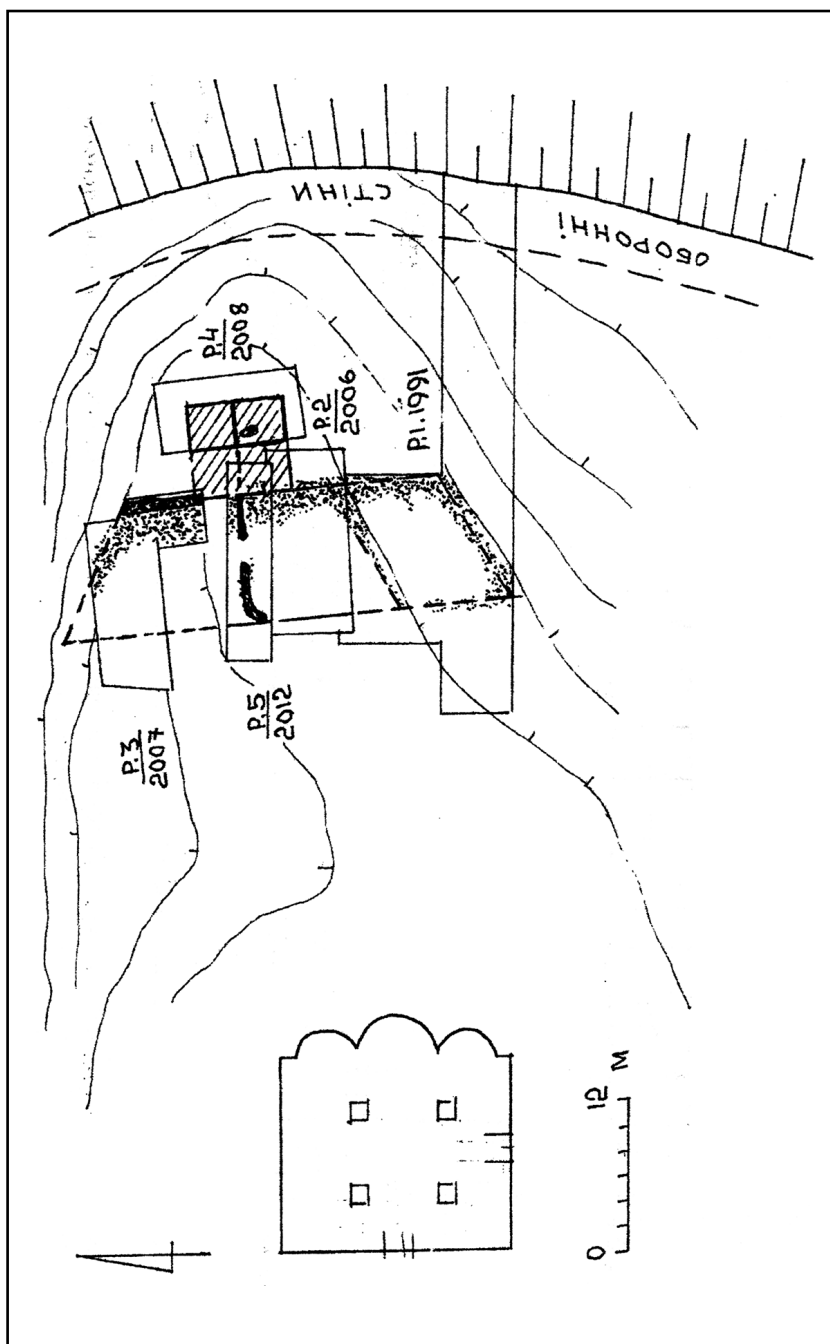

Рис. 158. Давній Галич. Пантелеймонівське городище. Палацовий комплекс.
Другий будівельний горизонт

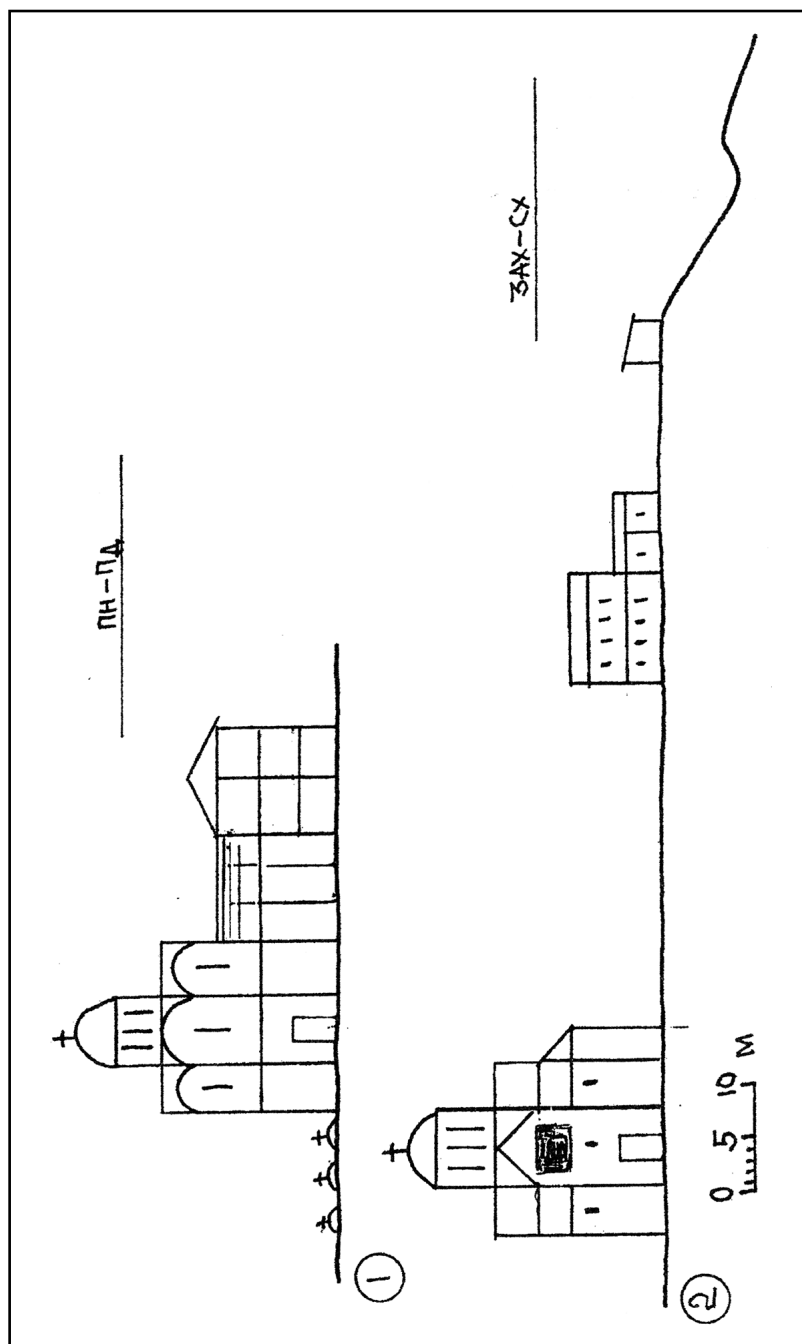

Рис. 159. Давній Галич. Княжі двори на Залуквівській височині.
 1. Палацовий комплекс на Спаському городищі Володимирка Володаревича.
 2. Палацовий комплекс на Пантелеймонівському городищі Романовичів

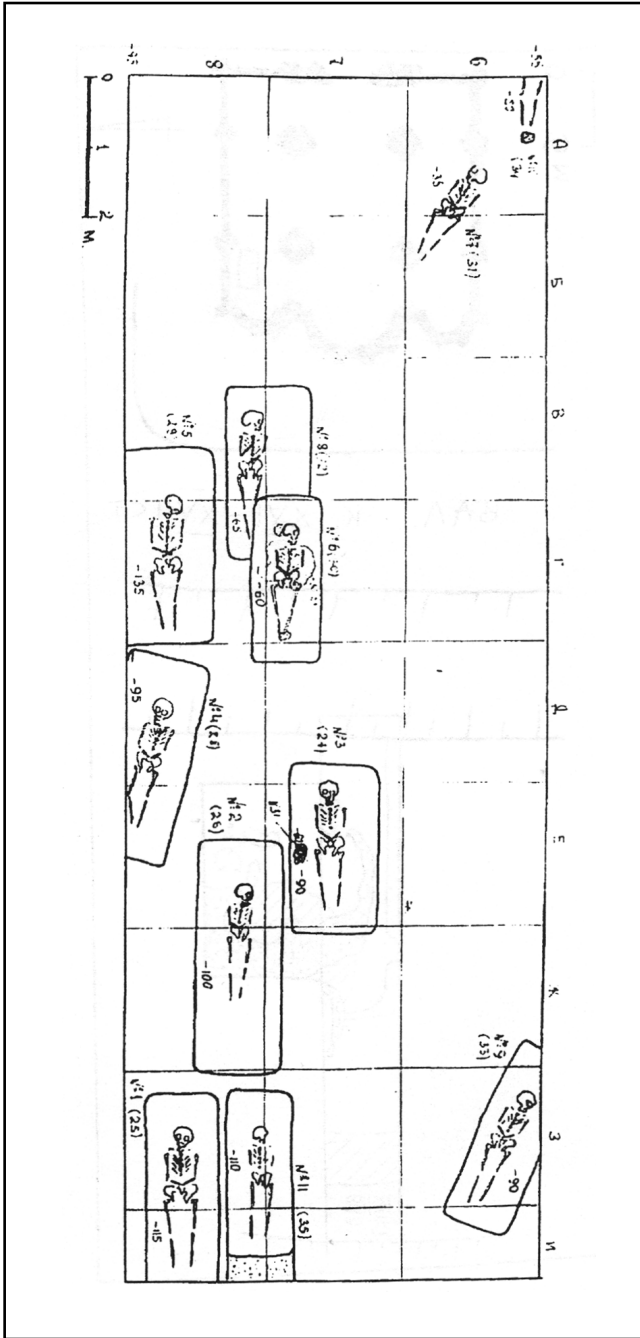

Рис. 160. Давній Галич. Церковний комплекс (ур. Мнішський Сад, Гробиська, Залужва). Розкоп 1

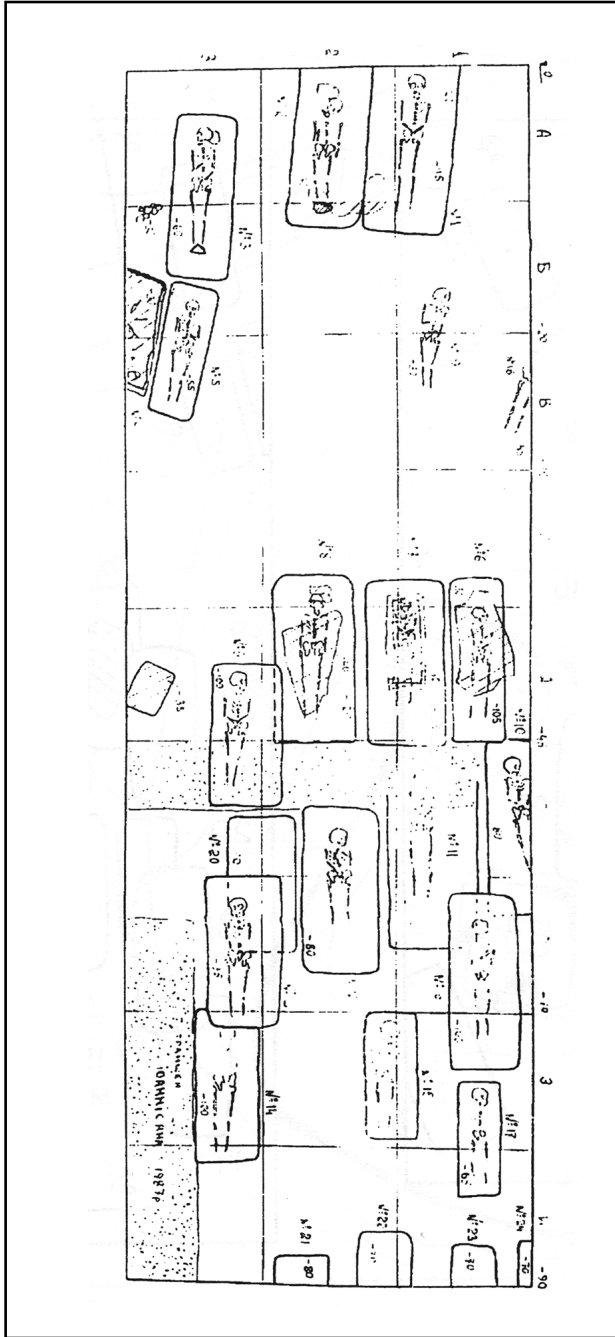

Рис. 161. Давній Галич. Церковний комплекс (ур. Мнішський Сад, Гробиська, Залуква). Розкол 2

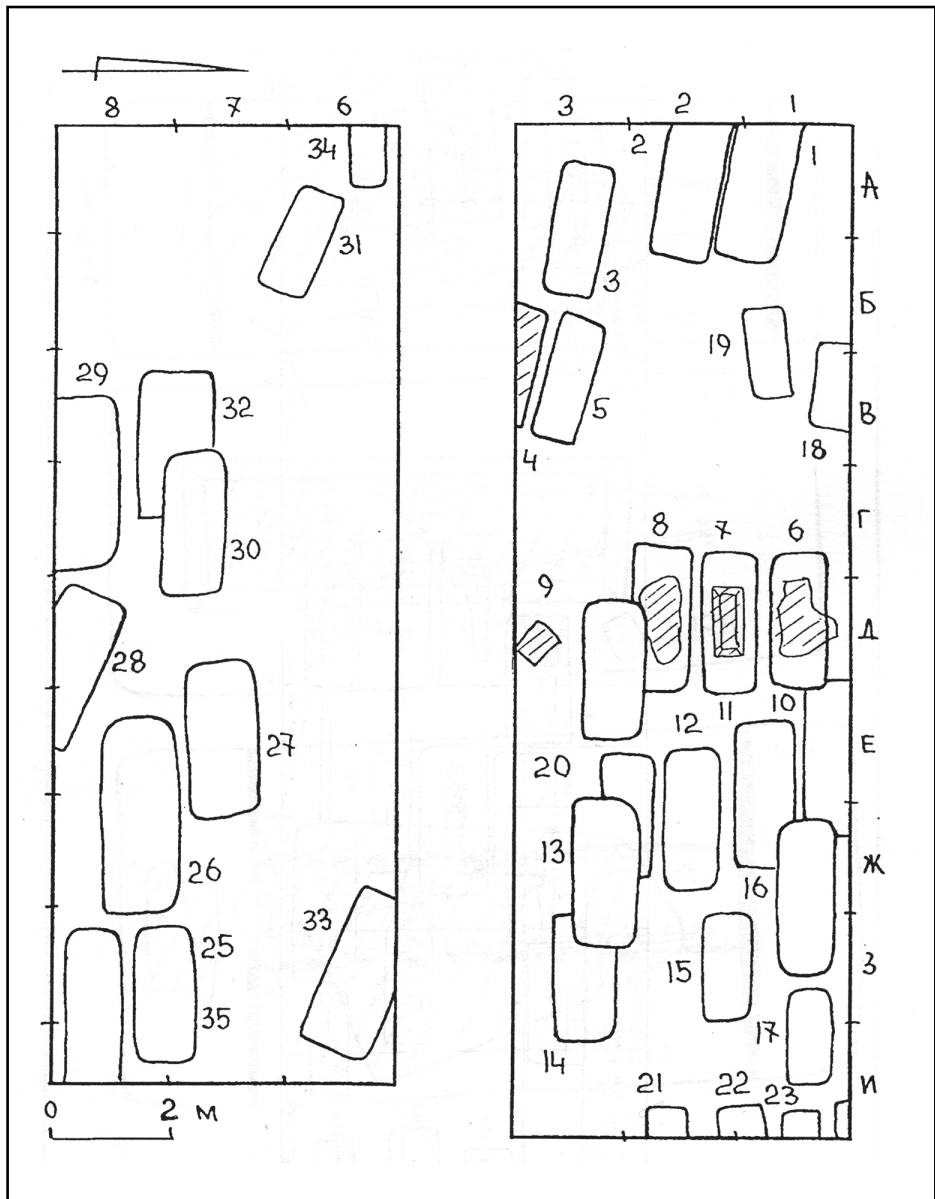

Рис. 162. Давній Галич.
Церковний комплекс (ур. Мнішський Сад, Гробиська, Залуква).
Розкопи 1, 2

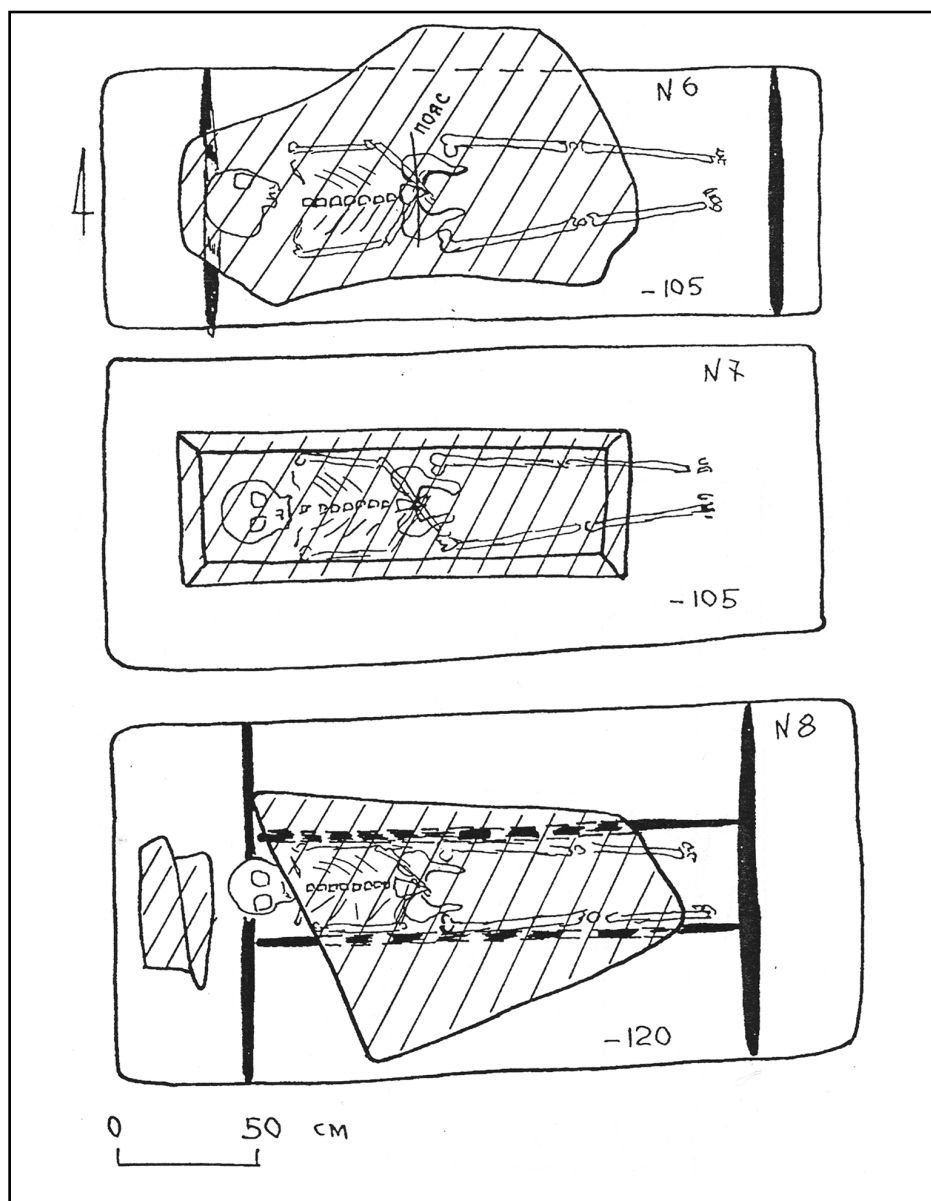

Рис. 163. Давній Галич.
 Церковний комплекс (ур. Мнішський Сад, Гробиська, Залуква).
 Підплитові поховання № 6, 7, 8. План

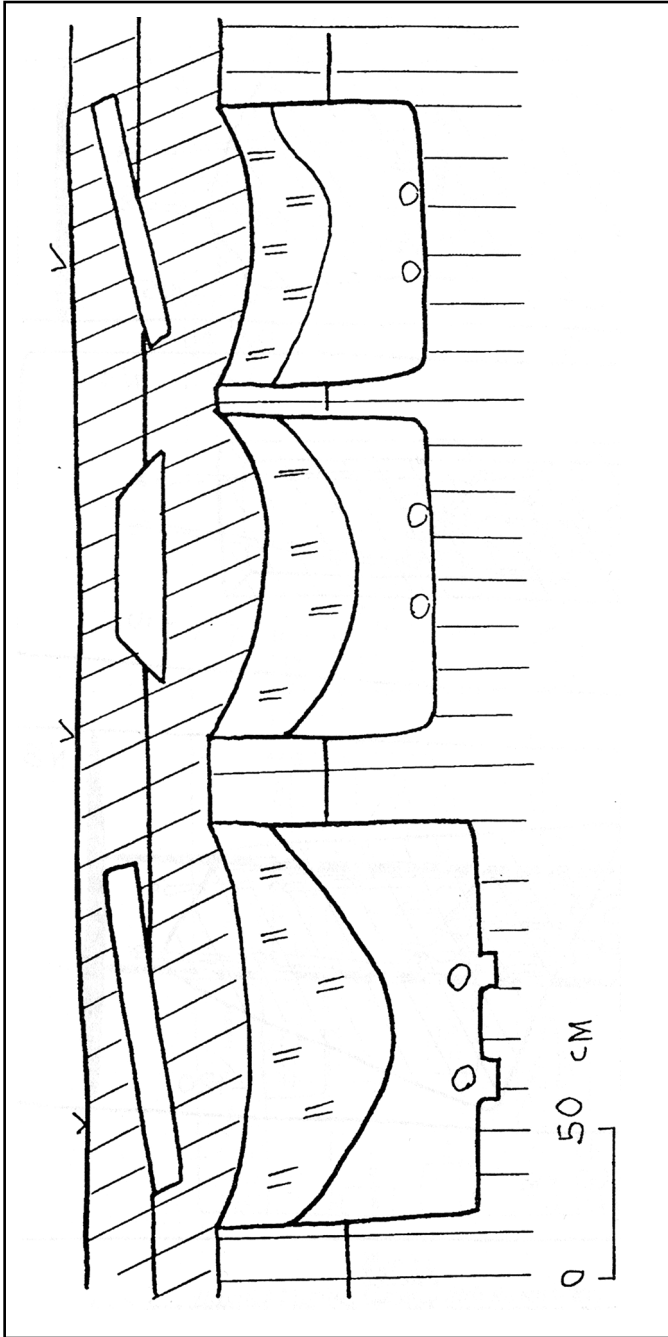

Рис. 164. Давній Галич. Церковний комплекс (ур. Мнішський Сад, Гробиська, Залуква). Кладовище.
Підплатові поховання № 6, 7, 8. Стратиграфія

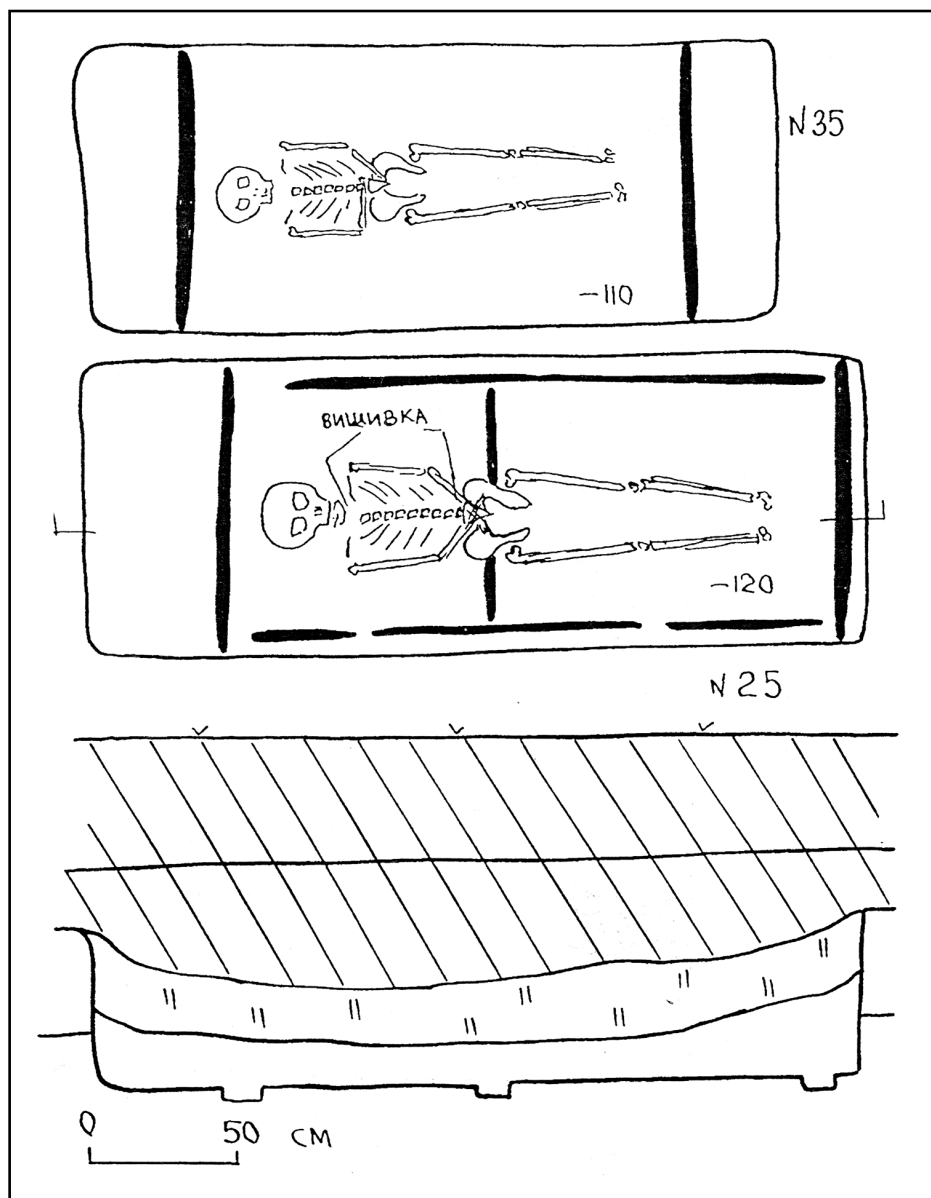

Рис. 165. Давній Галич.
 Церковний комплекс (ур. Мнішський Сад, Гробиська, Залуква).
 Кладовище. Поховання № 35, 25. План. Стратиграфія

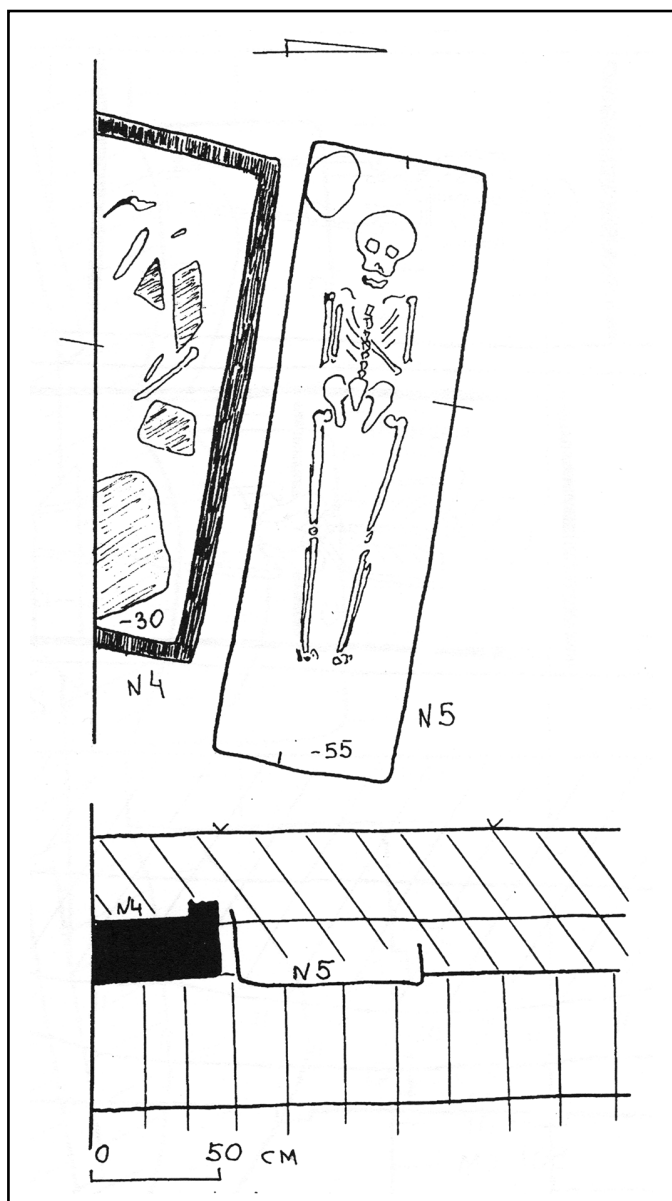

Рис. 166. Давній Галич.
 Церковний комплекс (ур. Мнішський Сад, Гробиська, Залуква).
 Кладовище. Поховання № 4 (в кам'яному саркофазі) та № 5

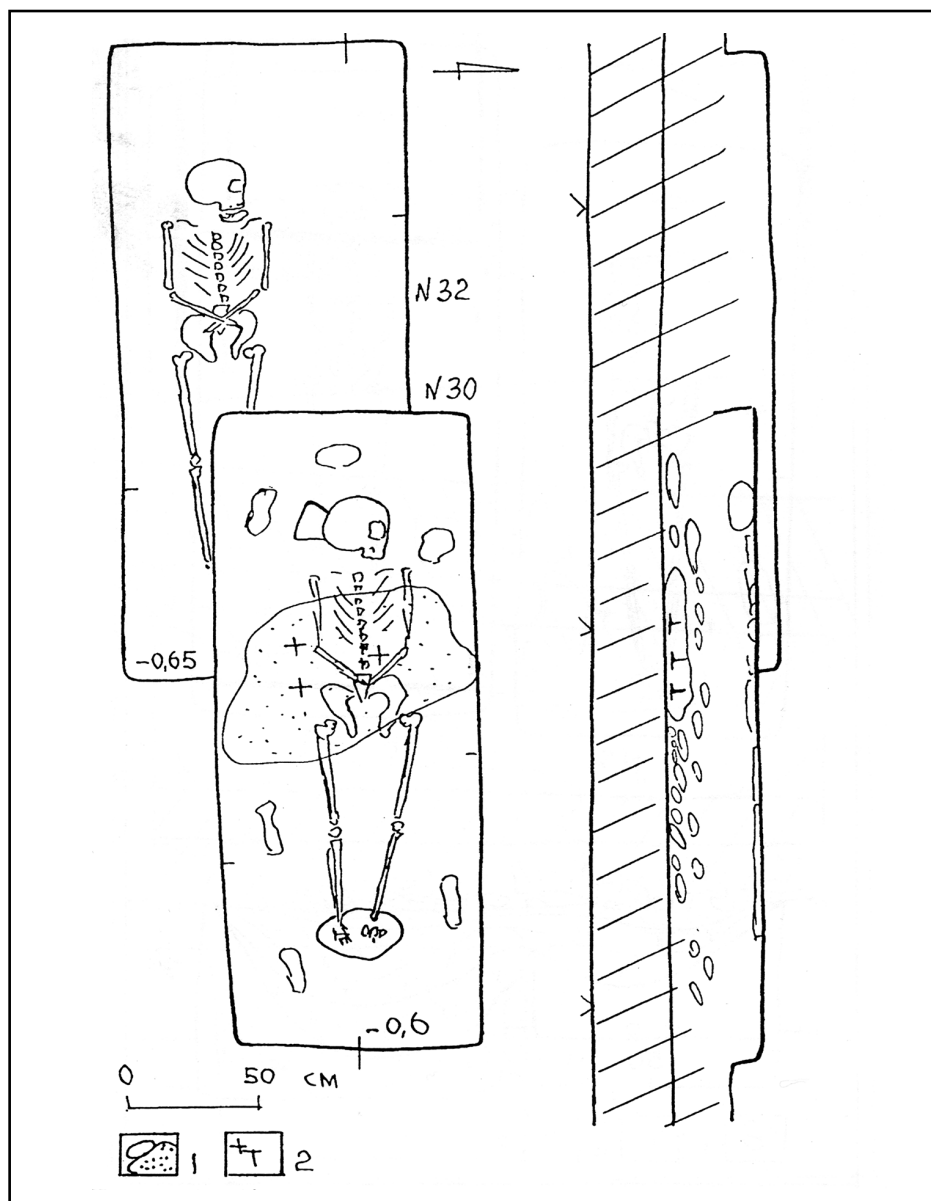

Рис. 167. Давній Галич.
 Церковний комплекс (ур. Мнішський Сад, Гробиська, Залуква).
 Кладовище. Поховання № 32, 30. 1 – кам'яна вимостка; 2 – цвяхи

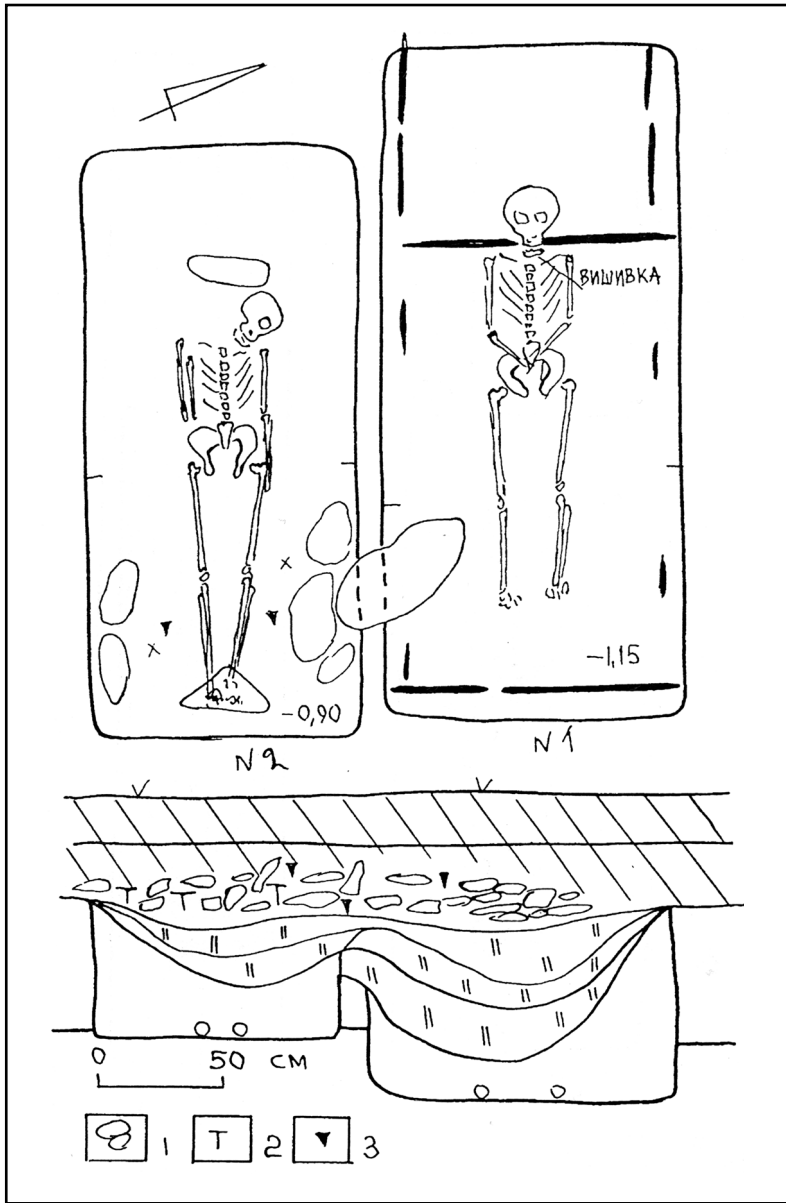

Рис. 168. Давній Галич.
 Церковний комплекс (ур. Мнішський Сад, Гробиська, Залуква).
 Кладовище. Поховання № 1, 2

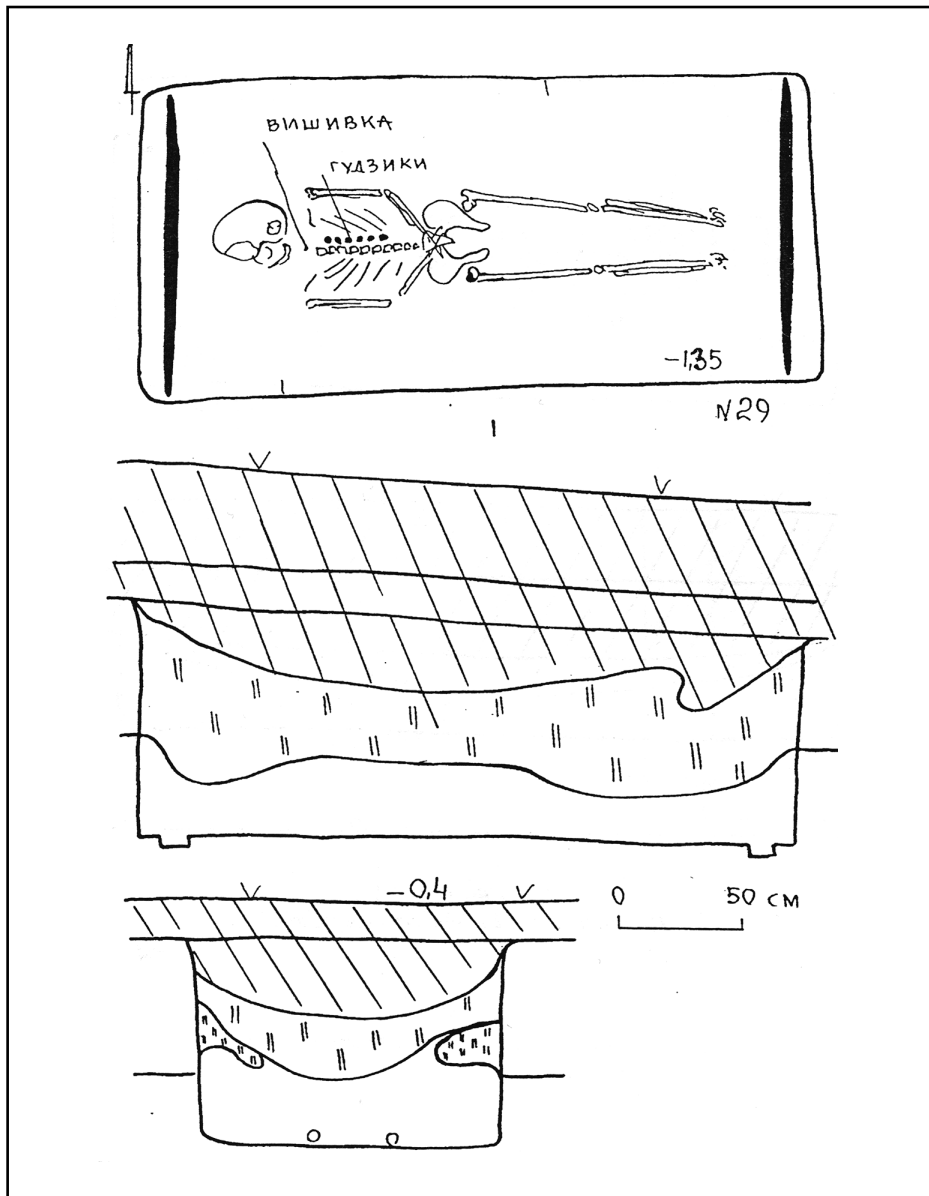

Рис. 169. Давній Галич.
 Церковний комплекс (ур. Мнішський Сад, Гробиська, Залуква).
 Кладовище. Поховання № 29. План. Стратиграфія

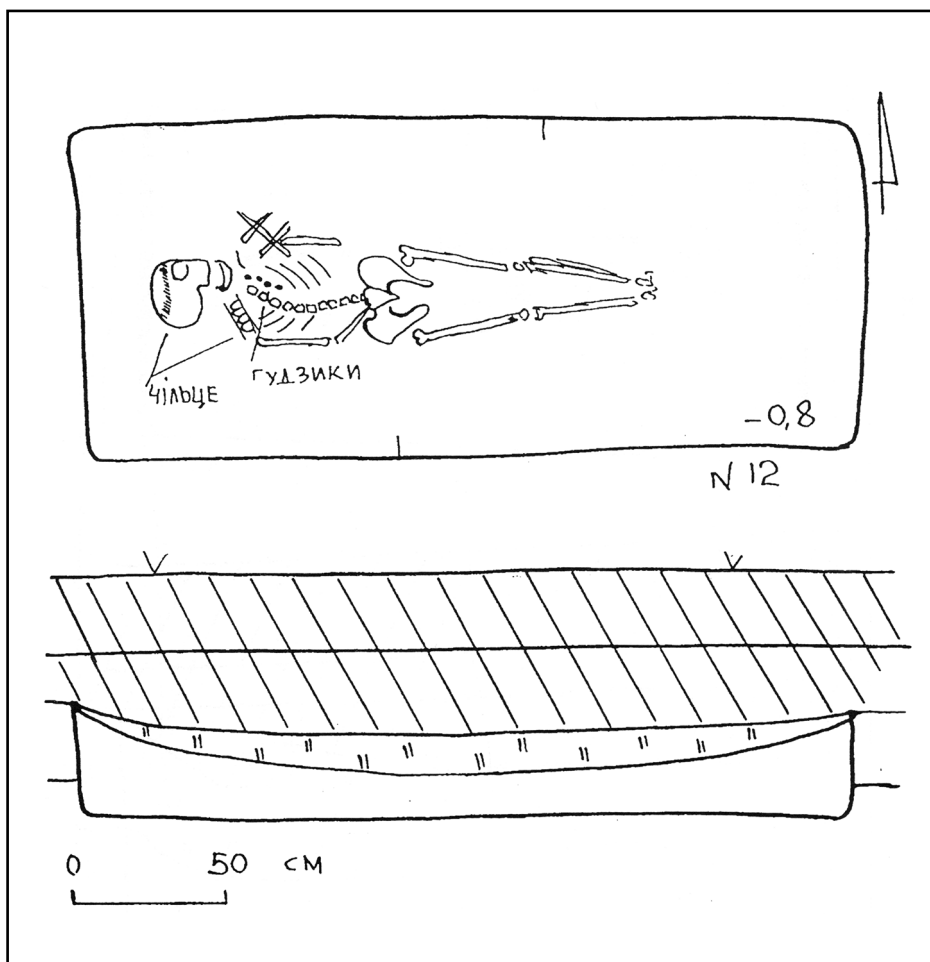

Рис. 170. Давній Галич.
 Церковний комплекс (ур. Мнішський Сад, Гробиська, Залуква).
 Кладовище. Поховання № 12

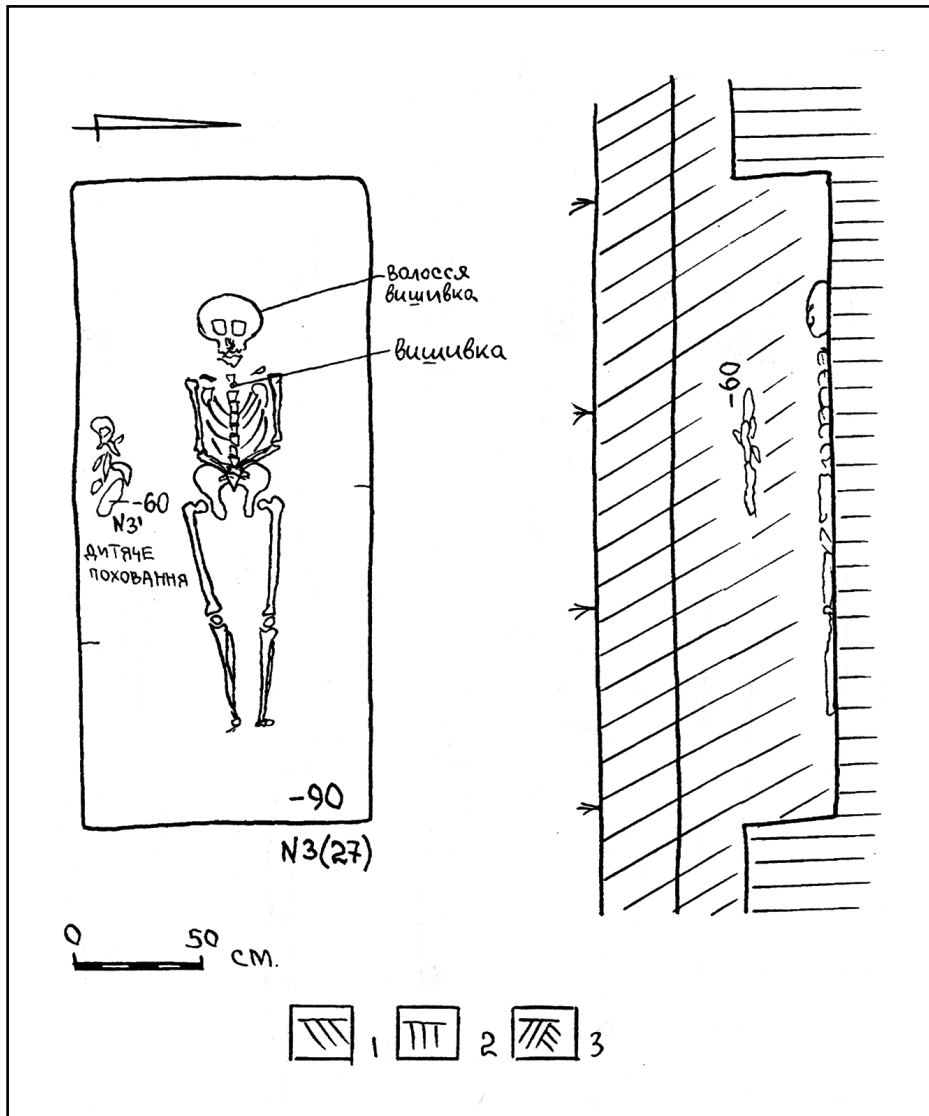

Рис. 171. Давній Галич.
Церковний комплекс (ур. Мнішський Сад, Гробиська, Залуква).
Кладовище. Поховання № 3 (27)

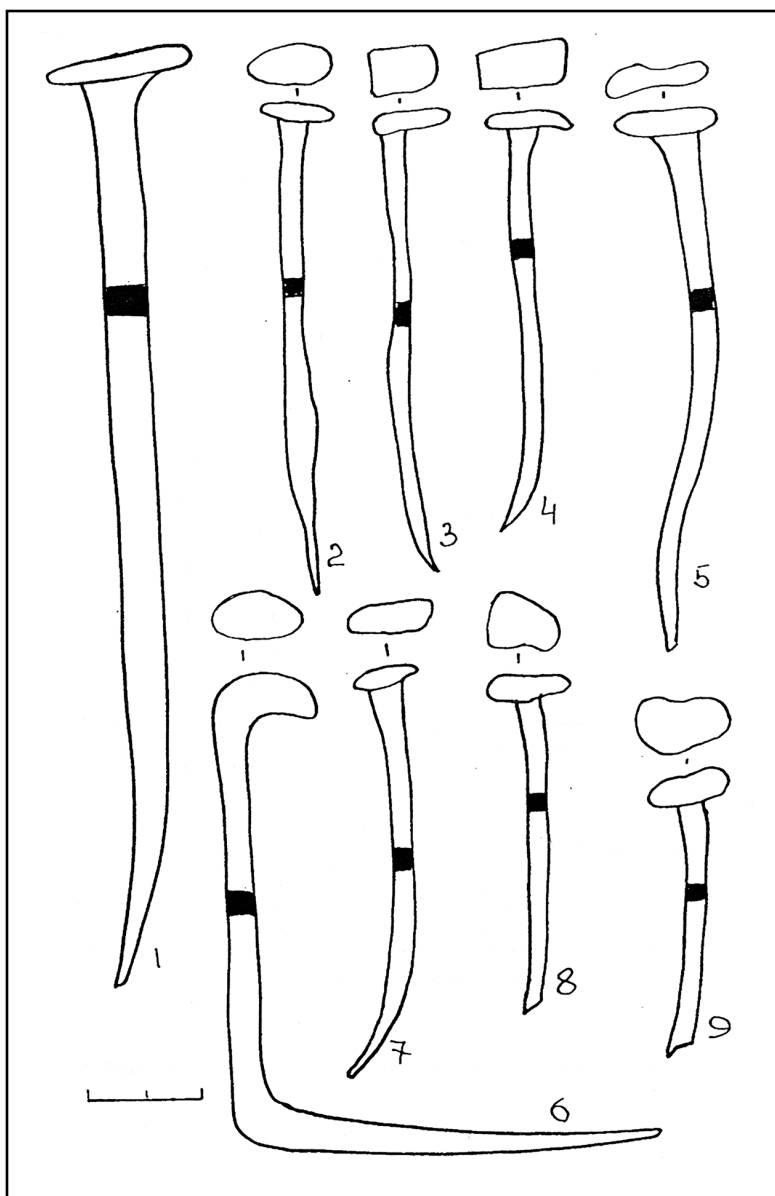

Рис. 172. Давній Галич.
Церковний комплекс (ур. Мнішський Сад, Гробиська, Залуква).
Кладовище. Залізні цвяхи з поховань

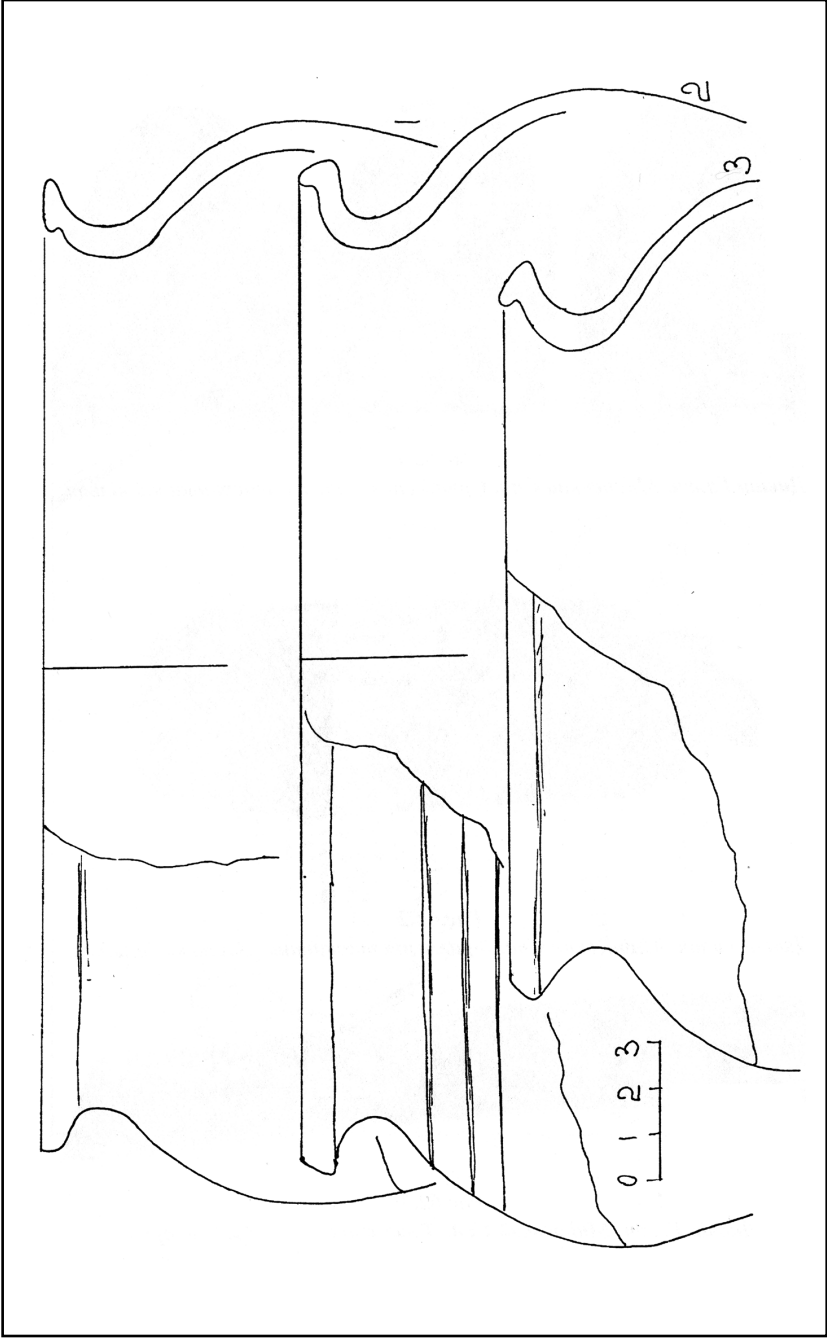
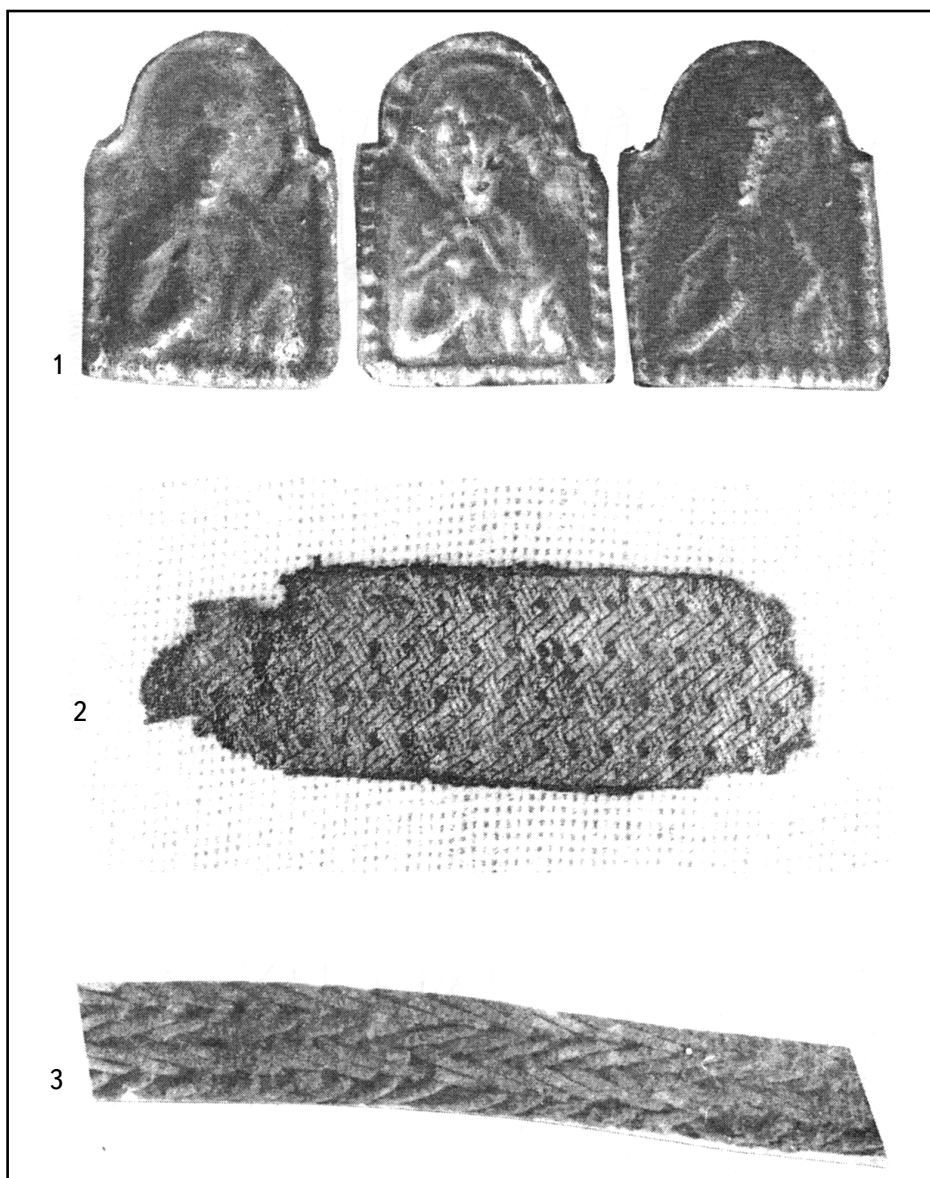

Рис. 173. Давній Галич. Церковний комплекс (ур. Мнішський Сад, Гробиська, Залуква). Кладовище.
Кераміка з поховань

*Рис. 174. Давній Галич.
Церковний комплекс (ур. Мнішський Сад, Гробиська, Залуква).
Кладовище. 1 – срібні позолочені пластинки від чільця;
2 – фрагмент тканини; 3 – фрагмент пояса*

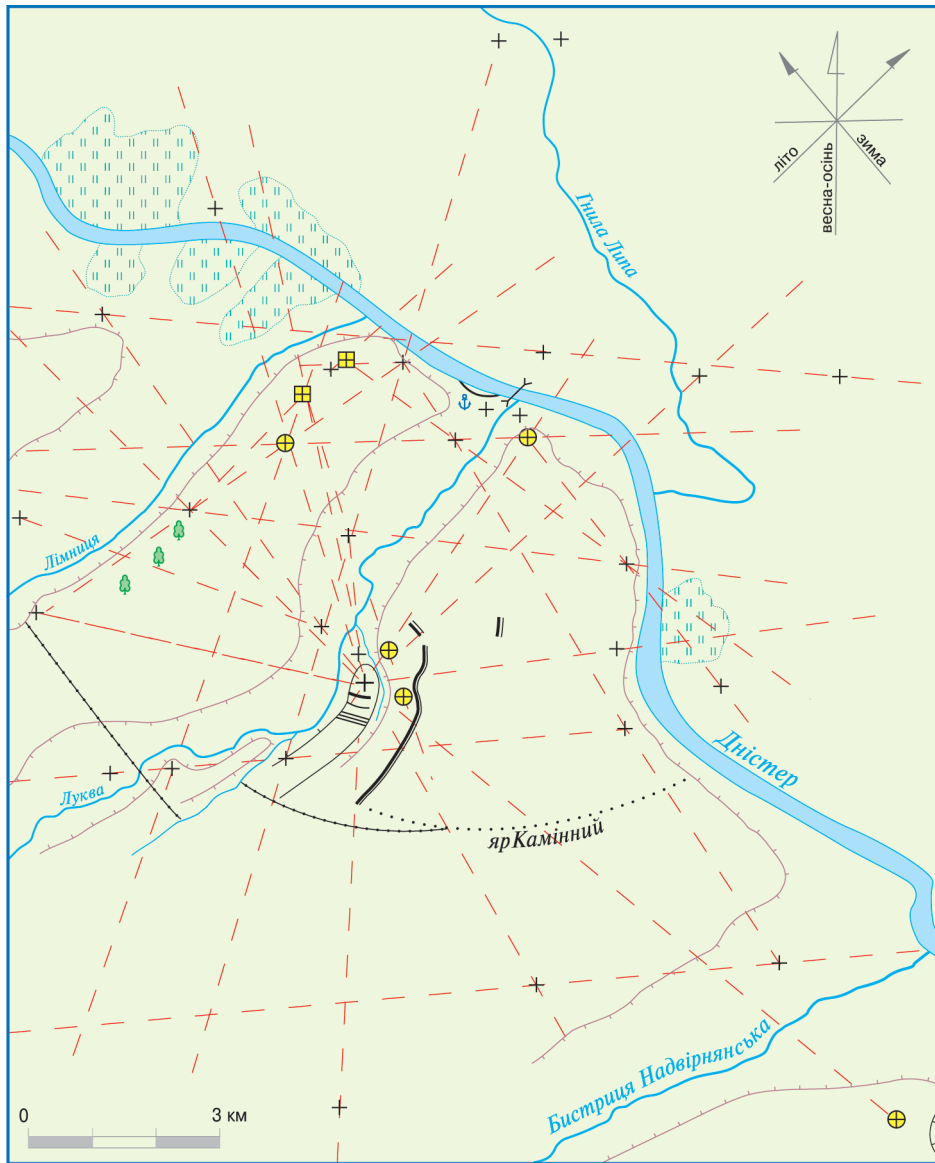
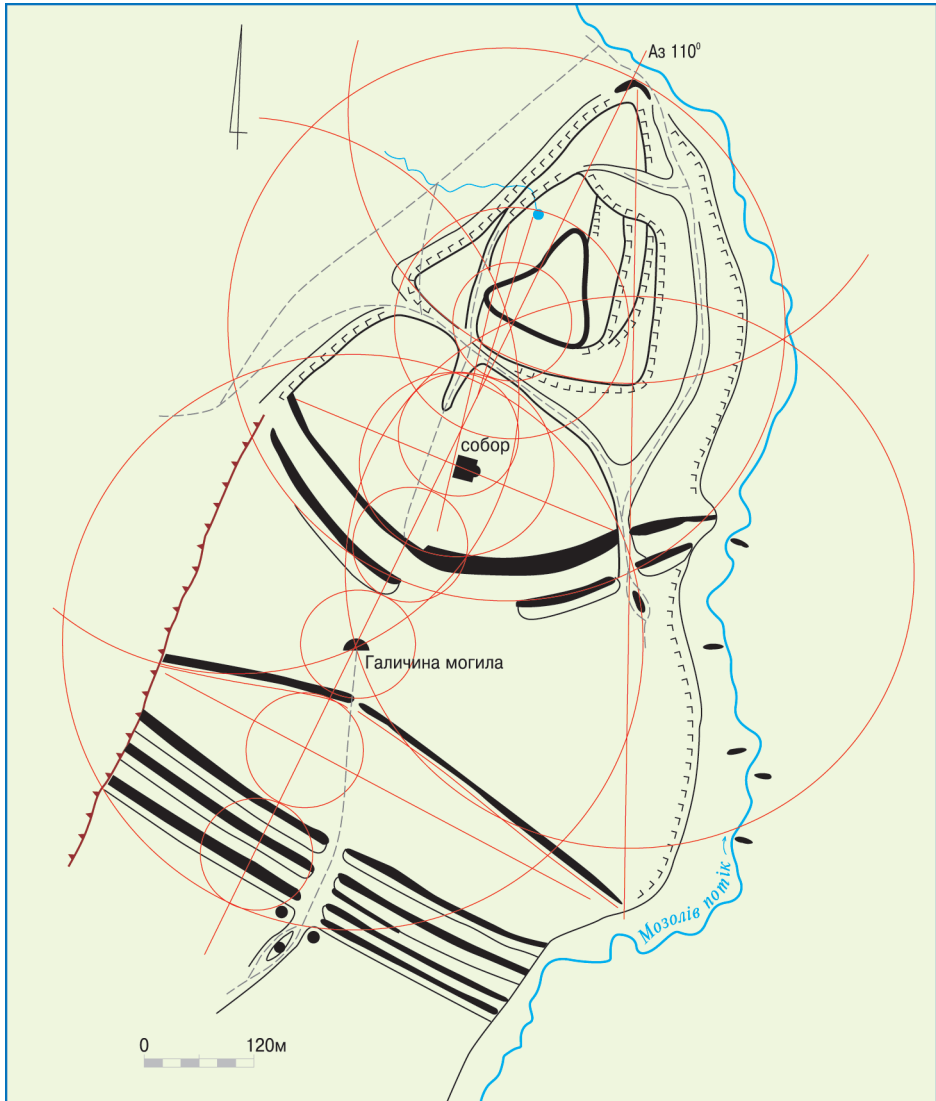

Рис. 175. Давній Галич. Церковні комплекси в системі лінійних, радіальних зв'язків духовного простору

*Рис. 176. Давній Галич. Крилоське городище.
Планіграфічна система побудови*

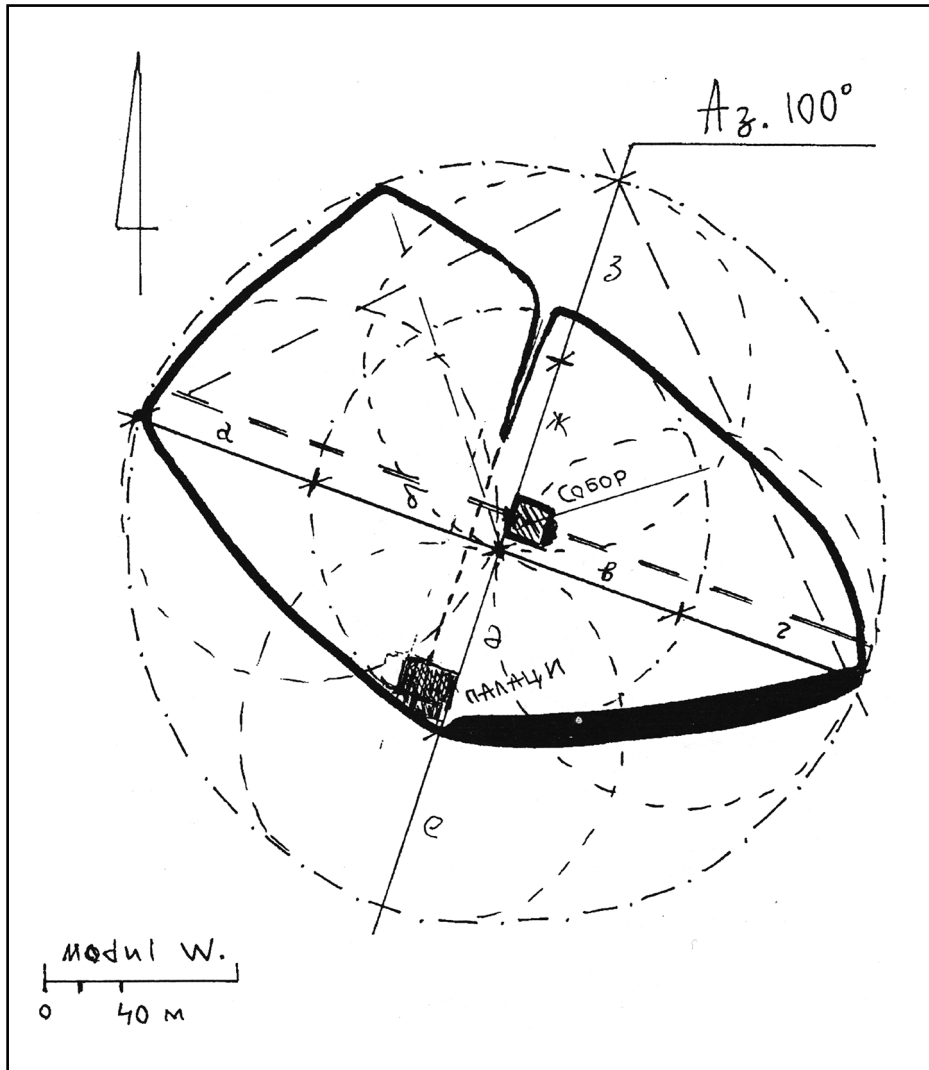
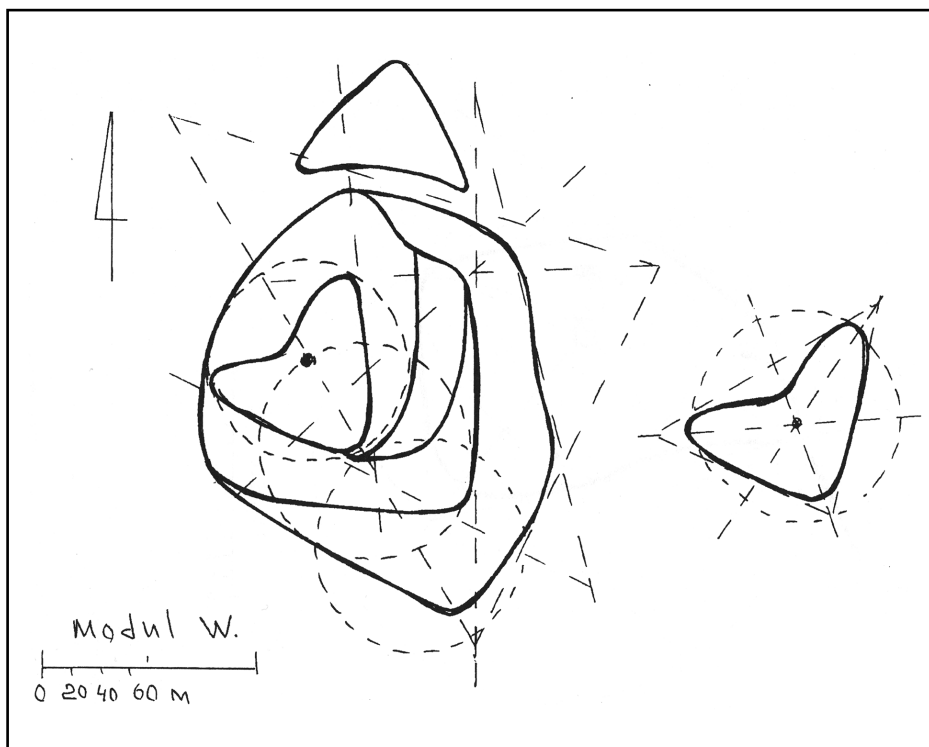
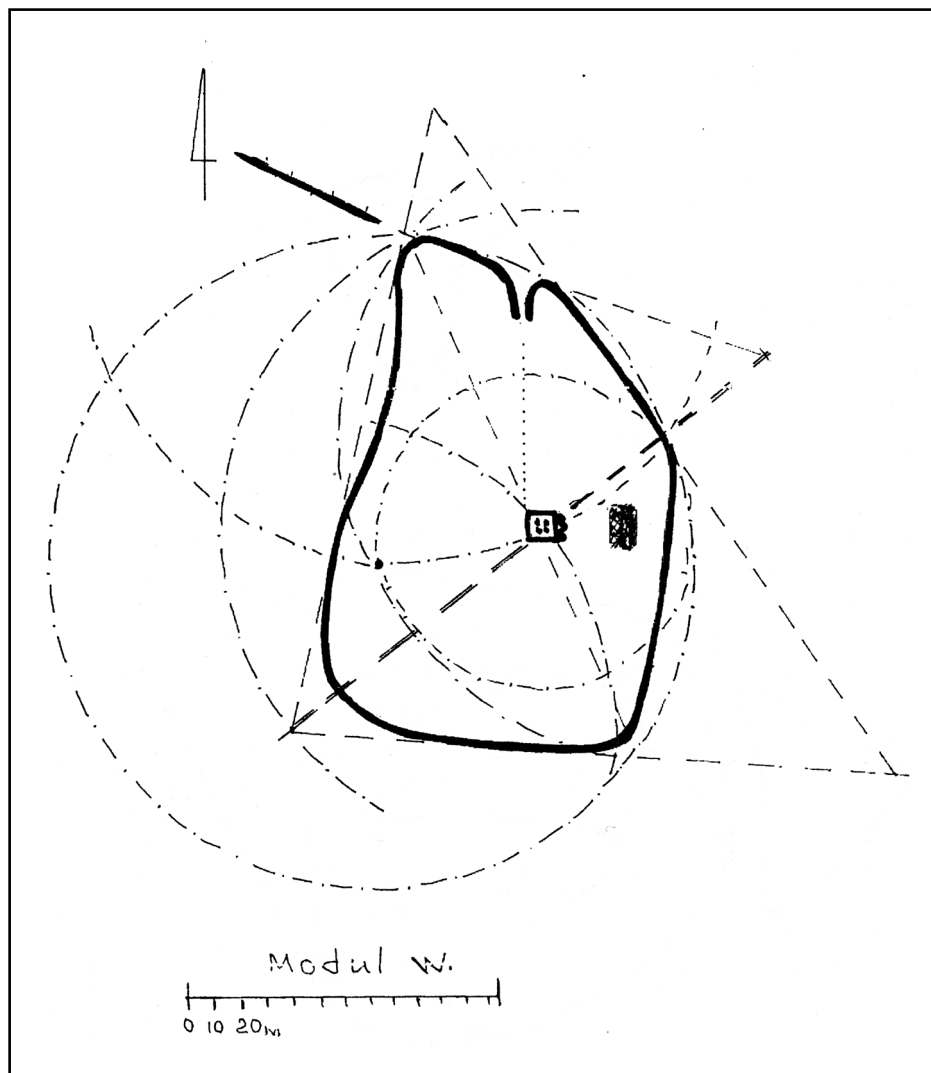

Рис. 177. Давній Галич. Крилоське городище. Дитинець.
 Планіграфічна система побудови

*Рис. 178. Давній Галич. Крилоське городище.
Святилище і монастирський комплекс (ур. Золотий Тік).
Планіграфічна система побудови*

*Рис. 179. Давній Галич. Пантелеймонівське городище.
Планіграфічна система побудови*

Іменний вказівник

А

Алмош, вождь 53
Аль Масуді, географ 39
Ангелович Антон, митрополит 162, 167
Андронік, імператор 87
Анна, княгиня Романова 94–97
Анна Мстиславівна, княжна 99
Анонім, арабський автор 58
Андрій, герцог 36, 100–104
Андрій II, король 36, 91, 94–100, 102–103, 105
Андрій Юрійович, *Боголюбський*, князь 88
Антоній, архієпископ 154
Антоній, єпископ, митрополит 154
Антоній, митрополит 162
Антонович Володимир 7
Арбузовичі, рід 103
Арпади, династія 36, 43–44, 92, 94, 99, 102–106, 153, 169
Артемій, єпископ 105, 107, 153
Атанасій I, патріарх 153
Ауліх Вітольд 3, 13, 15, 68–69, 126–127, 131–133, 149, 153, 156, 164, 168, 373

Б

Байдар, воєначальник 106
Балабан Арсеній, єпископ 156
Балабан Гедеон, єпископ 156–158, 160
Баран Володимир 15–16, 60, 68, 118, 168, 369, 373–375
Бату, хан 105–106, 108
Бела I, король 77
Бела III, король 36, 91, 94
Бела IV, король 102–103, 105, 108
Бернард, архієпископ 154
Бож, вождь 30
Болеслав Кучерявий, князь 83
Болеслава Святославівна, княжна 89
Боняк, половецький князь 79

Борис, князь 82
Борис, цар 39
Борис-Михайло, цар 42
Будимир Мілан 36
Бурєбіста, цар 27
Бурі, воєначальник 106
Бурундай, темник 108

В

Василь, святий 161, 163
Василь II Болгаробойця, імператор 79
Василько Володимирович, князь 90
Василько Романович, князь 95–97, 103–105, 108–109
Василько Ростиславович, князь 18, 36, 45–46, 77–81, 170
Венедикт, комес 96
Вінітарій, вождь 30
Владислав Опольський, князь 154–155
Владислав II Ягайло, король 155
Войнаровський Віктор 14, 68, 118
Войтович Леонтій 76
Володар Ростиславович, князь 36, 45–46, 77–78, 80, 83, 170
Володимир Андрійович, князь 87
Володимир Володимирович, князь 90–91
Володимир Давидович, князь 82
Володимир Ігорович, князь 96–97
Володимир Мстиславович, князь 88
Володимир-Расате, цар 42
Володимир Рюрикович, князь 104
Володимир Святославович, князь, святий 7, 44–45, 74, 170
Володимир Ярославович, князь 88–92, 116
Володимирко Володаревич, князь 4, 18, 46, 60, 80–85, 87, 93, 109, 111–115, 118, 121–122, 124, 139, 149, 153, 170, 374
Володислав I, король 36, 77
Володислав Вигнанець, князь 82

Володислав Кормильчич, боярин 97–98
 Володислав Юрійович, боярин 107
Волощук Мирослав 76
 Всеволод Всеволодович, князь 96, 98
 Всеволод Мстиславович, князь 91, 93
 Всеволод Ольгович, князь 81–83
 Всеволод Святославович, *Чермний*, князь 96
 Всеволод Юрійович, *Велике Гніздо*, князь 90, 92
 Всеволод Ярославович, князь 55, 77–78
 Вуга, вождь 36
Вуянко Марія 17
 Вячеслав Володимирович, князь 81–82

Г

Габсбурги, династія 36, 172
 Гавриїл, єпископ 153–154
 Гальський Станіслав, воєвода 157
Гарасевич Михайло 162
 Германаріх, вождь 30
 Геродот, історик 26, 39
 Гліб Всеволодович, князь 82
 Гліб Зеремійович, боярин 104
 Гліб Юрійович, боярин 88
 Гіпатія, філософ 140
Головко Олександр 76
Гончаров Володимир 3, 11, 132, 137, 148, 168
Горнова Ельжбета 161
 Григорій VII, папа 77
 Григорій XI, папа 154
 Григорій Василькович, князь 46, 80–81
 Григорій Васильович, двірський 105, 107
Грушевський Михайло 5–6, 64, 152
Гуццляк Олег 63

Г

Гейза II, король 82–84
Гудзяк Борис 152

Д

Давид Ігорович, князь 78–79
 Давид Ростиславович, князь 90
 Данило Романович, князь, король 4, 95–109, 142–143, 146–147, 155, 165, 171, 374–375
 Данилович Іван, воєвода 157
Дашкевич Микола 76, 152
 Дем'ян, тисяцький 102
 Держикрай Володиславович, боярин 101
 Децебал, цар 27

Джебе, воєначальник 101
 Джеджора Олена 14, 132, 148
 Длугош Ян, хроніст 8, 52
 Дмитро, тисяцький 106
 Доброслав Суддич, боярин 103, 107
Довженок Володимир 11, 168
Дрогомирецький Петро 63

Е

Емерик, король 94

Є

Єфросинія, черниця, див. Ольга Юріївна, княгиня
 Єфросинія Ярославівна, княжна 90, 92

Ж

Желиборський Арсеній, єпископ 165
 Жирослав, боярин 101

З

Замойський Ян, архієпископ 157
Земенський Теодор 8, 60
Зубрицький Денис 76

І

Іван, святий 7, 91, 110, 137
 Іван Василькович, князь 18, 46, 80–83, 93, 109, 114, 137, 151, 170
 Іван Ростиславович, *Берладник*, князь 86–87, 91
 Іван Хреститель, пророк 39
 Івор Молибожич, боярин 107
 Ігор Ольгович, князь 82
 Ігор Рюрикович, князь 42–43, 54, 62
 Ігор Святославович, князь 90, 92, 95
 Ігор Ярославович, князь 77
 Ігоровичі, рід 95–97, 117
 Ізяслав Володимирович, князь 105, 108
 Ізяслав Давидович, князь 86–87
 Ізяслав Мстиславович, князь 80–86, 143
 Ізяслав Ярославович, князь 77, 79
 Іларіон, єпископ 132
 Ілля, пророк 136, 167
 Інгвар Ярославович, князь 90, 94
 Інокентій III, папа 98
 Інокентій IV, папа 108
 Іоанн I Цимісій, імператор 43
 Іоанн XIV Каліка, патріарх 153
Іоаннісан Олег 12, 15, 110–111, 113–114, 136–137, 150–151, 168
 Іраклій, імператор 34–36

Ірина Володарівна, княжна 87
Ісаак II Ангел, імператор 94
Ісаевич Ярослав 76
Ісидор I, патріарх 154

Й

Йордан, хроніст 30–31, 48, 53, 169
Йосиф II, цісар 20, 167, 172

К

Кадан, воєначальник 106
Казимир III, король 153–154
Казимир Справедливий, князь 90, 92
Каргер Михайло 11–12, 69, 127, 132, 136, 162, 168
Капінос Войцех, архітектор 160
Карл Великий, імператор 38, 41
Кий, вождь 64
Кипріан, митрополит 155
Кирило, архієпископ 140
Кирило, печатник 107
Клавдій Птолемей, географ 31, 53
Климент VIII, папа 156
Клук, вождь 36
Коваль Ігор 14
Козьма, єпископ 113, 132, 153
Коломан, герцог, король Галичини 36, 98–100
Коломан, король Угорщини 79
Конрад, мазовецький князь 102
Копистинський Михайло, єпископ 157
Корассіні Франсуа, архітектор 165
Кормильчичі, рід 95
Корчинський Орест 58
Косендцис, вождь 36
Костянтин, посадник 108
Костянтин VII Багрянородний, імператор 34, 36, 40
Костянтин Сірославич, боярин 88
Котян, половецький князь 100, 103–105
Кочкін Ігор 17
Котляр Микола 76, 152
Крак, вождь 62
Крип'якевич Іван 13–14, 76, 152, 373
Крум, цар 38
Кугутяк Микола 375
Кучера Михайло 17, 374

Л

Лаврецький Лев, священник 7–8, 12, 110–111, 113–115, 135–136, 140, 149–150, 153, 163–164, 168

Лазар Домажирич, боярин 100, 107
Ланка, княгиня 36, 77
Лев Данилович, князь 108
Левицький Михайло, митрополит 6, 167
Левицький Олександр, священник 162
Лешек Білий, князь 93–96, 98–101
Литвинович Спиридон, митрополит 167
Ловел, вождь 36
Лукомський Юрій 13–14, 68, 109, 117–118, 121–123, 135, 137, 140, 147–149, 151, 153, 163, 168
Любарт Гедимінович, князь 153
Любомирський Станіслав, воєвода 157
Людовік I, король 154–155

М

Маврикій, історик 38
Макарій, митрополит 155
Макарій Тучапський, єпископ 155
Максим, митрополит 153
Мануїл Комнін, імператор 87
Маргарита-Марія, імператриця 94
Марія Мстиславівна, княжна 100
Марія Терезія, імператриця 36
Матвій з Егера, архієпископ 154
Мельничук Олег 17, 120, 136, 149, 153, 161, 168
Менандр, історик 37
Миколай, воєвода 92
Миколай, святий 7
Миколай Тромба, архієпископ 154
Мирослав, воєвода 103
Митуса, співець 107
Михайлина Любомир 58
Михайло Всеволодович, князь 105–108
Михайло Юрійович, князь 88
Могила Петро, архимандрит 160
Мог, вельможа 95
Моймировичі, рід, династія 41–42
Мономаховичі, рід 88, 106
Моця Олександр 141, 374
Мстислав Ізяславович, князь 86–88
Мстислав Мстиславович, князь 92, 99–102
Мстислав Ярославович, *Німий*, князь 62, 96–98
Мудрий Софрон 152
Мухло, вождь 36

Н

Настя Чагрівна, княгиня 88–90, 140–142
Нифонт, єпископ 153–154
Ногай, темник 106

О

Одін, божество 64
 Олег, *Вищий*, князь 42, 62
 Олег Святославович, князь 77
 Олег Ярославович, князь 88–90, 140
 Олександр Всеволодович, князь 96, 98, 103–104
 Олена, княгиня, див. Анна, княгиня Романова
 Ольга Юрїївна, княгиня 84, 88–89
 Ольговичі, рід, династія 87, 94–96
 Омуртаг, цар 39
Оприск Василь 14, 151
 Осталовський Іоанн, єпископ 156–157

П

Павлів Дмитро 60
 Пантелеймон, святий 6, 8, 11, 19, 82–83, 93, 95, 111, 142–144, 146–147, 155, 166, 171, 375
Паславський Іван 152
Пастернак Ярослав 3, 7, 9, 11–12, 60, 115–120, 132, 135–136, 140–141, 156, 161–165, 168
Пашуто Владімір 76
Пеленський Йосип 3, 8, 60, 115, 132, 152–153, 163–164, 168
 Перун, божество 64
Петегирч Володимир 14, 60, 148
Петрик Андрій 14
Петрик Василь 14, 117–118, 121–124, 163
 Петро Бориславич, посол 85
Петрушевич Антін 3, 6, 11, 168
 Платон, філософ 63
 Порохницький Ян, архієпископ 157
 Потоцький Андрій, староста 165
 Прихильний Амврозій, архітектор 160
 Прокопій, історик 38
Пушик Степан 147
 Пясти, рід, династія 44, 94, 99, 106, 169

Р

Раппопорт Павло 12, 69–70, 131, 168
 Римлянин Павло, архітектор 160
 Рогоза Михайло, митрополит 157–158
 Роман Данилович, князь 108
 Роман Ігорович, князь 96–97
 Роман Мстиславович, князь 4, 19, 80, 90–96, 98, 105, 142–143, 146, 155, 165, 171, 374–375
 Роман Ростиславович, князь 88
Романець Василь 375
 Романовичі, рід, династія 80, 93, 95, 99, 104–108, 147, 153–155, 172

Ростислав Володаревич, князь 46, 80
 Ростислав Володимирович, князь 36, 77, 170
 Ростислав Іванович, князь 91, 137
 Ростислав Михайлович, князь 105–108
 Ростислав Мстиславович, смоленський князь 82, 86–88
 Ростислав Мстиславович, київський князь 106
 Ростиславовичі, рід, династія 46, 55, 75, 77–81, 86, 88, 92–93, 96–97, 117, 147, 153
Русанова Ірина 369–370
 Рюрик Ростиславович, овруцький і київський князь 90–91, 94–95
 Рюрик Ростиславович, перемишльський князь 36, 45, 78, 80, 170
 Рюриковичі, рід, династія, держава 4, 42–45, 54, 63, 74, 77–78, 110, 132, 169, 171

С

Саломея, королева 98
 Само, володар 34–36
 Сас-Куїловський Юліан, митрополит 167
 Свістильницький Єремія, єпископ 165
 Святополк, *Окаянний*, князь 62
 Святополк Ізяславович, князь 78–80
 Святополк Юрійович, князь 90
 Святослав Володимирович, князь 62
 Святослав Всеволодович, князь 89, 91
 Святослав Ігорович, київський князь 43, 54
 Святослав Ігорович, перемишльський князь 96–97
 Святослав Ольгович, князь 82, 87
 Святослав Ростиславович, князь 82
 Святослав Ярославович, князь 77
 Сембратович Йосип, митрополит 167
 Сигізмунд, король 157
Синиця Олександр 15
 Симеон, цар 39, 43
 Скородинський Микола, єпископ 167
Скочиляс Ігор 152
 Сліпий Йосип, митрополит 167
Смірнова Галина 369–370
 Соліковський Ян Димитрій, архієпископ 157
 Станіслав, святий 6, 111, 155, 166
Старчук Іван 119
Стахів Матвій 152
 Стефан, святий 84
 Стефанік Василь, новеліст, письменник 16–17, 20, 168, 370, 374
 Субедей, воєначальник 101, 106
 Судислав, боярин 9, 97, 100–104, 147, 151

Т

Теогност, митрополит 154
 Теодор, єпископ 132
 Теодор, митрополит 153–154
Тимошук Борис 58, 369–370
 Тисаровський Єремія, екзарх 158, 160
Ткачук Тарас 17, 168
Томенчук Богдан 3–4, 63, 68, 70, 118, 153, 156, 168, 369, 373–374
 Туга, вождь 36

У

Угедей, каан 106

Ф

Федора Романівна, княжна 91
 Філіп, боярин 97
 Філіп IV, цар 26
Филипчук Михайло 17, 56, 58, 60
 Філотей Коккін, патріарх 154
 Франко Іван, письменник, поет 6, 10
 Франц I, цісар 6
 Фрідріх I Барбаросса, імператор 92

Х

Хмельницький Богдан, гетьман 157
Хмільєвський Ярослав 9
 Хорват, вождь 36
 Християн, архієпископ 154

Ч

Чачковський Лев 9, 11, 168
Чоловський Олександр 6–9, 11, 115, 139, 153, 163–164, 168
Чуйко Олег 152

Ш

Шараневич Ісидор 3, 6–8, 11, 76, 110, 113, 115, 139, 153, 163, 168
 Шевченко Тарас, поет, художник 7–8, 15, 59
 Шептицький Андрей, митрополит 164, 167
 Шептицький Атаназій, єпископ 166
 Шептицький Варлаам, єпископ 166
 Шептицький Лев, єпископ 166
Шеретюк Руслана 152
 Шумлянський Йосип, єпископ 165–166

Ю

Юрій Володимирович, *Долгорукий*, князь 84, 86, 88
 Юрій Домажирич, боярин 101

Юрій I Львович, князь, король 153

Юрій II Болеслав Тройденович, князь, король 153

Я

Ягеллони, династія 155, 172
 Ядвіґа, королева 155
 Якуб Стрепа, архієпископ 154
 Ян із Ряшева, архієпископ 154
 Ян Казимир, король 10
 Ян III Собеський, король 8
 Ярополк Ізяславович, князь 55, 77–78
 Ярослав Володимирович, *Остомисл*, князь 4, 19, 84–90, 92–94, 96, 99, 115, 117–118, 122, 124, 126, 129, 140, 171–172, 375
 Ярослав Володимирович, *Мудрий*, князь 45, 77
 Ярослав Ізяславович, князь 80, 89
 Ярославовичі, рід 77
 Яхимович Григорій, митрополит 167

Л

Lanca, ducissa Rutenorum nomine, див. Ланка, княгиня

Географічний вказівник

А

Аварський каганат 33–35, 38
Австрія (Австро-Угорщина), Габсбурзька
20, 167, 172
Адріатичне море 36–37, 42
Азія, Мала 34, 50
Алчедар, укріплення 43
Альпи, Східні 30, 33, 37
Ауха, річка 29

Б

Базар, урочище 131
Бакота, місто 107
Балкани, Західні, Північні, Східні 23, 25,
30, 32–35, 37–38, 42
Балкано-Карпатська зона 23
Балтійське море 37, 170
Балтійсько-Чорноморський вододіл 54
Баня Родна, місто 103, 106
Белз, місто 96, 101
Белзька земля 103
Белуська вододільна рівнина 22
Берестя, місто 96, 99
Бикове болото 87
Биковен, див. Буківна, село
Бистриця, річка 21, 47–48, 50
Бистрицька улоговина 31, 47
Білгород, місто 87
Більшівці (Бовшів, Большев), село 85, 110
Благовіщення, село 156, 172
Бобрка, річка 98
Богемія 35
Бойківщина 55, 88
Болгарія, держава, царство (Перше) 38–44,
55, 57, 79, 169
Болохів, місто 108
Борсуків Діл, місцевість 103, 106
Буг, Західний, річка 28, 54, 170
Буго-Серетський вододіл 58
Буда, місто 50

Бузьк, місто 84, 98, 104
Буківна, село 15, 98, 371
Буковина 21, 55, 57–58, 155, 371
Бурштин, місто 16
Бухарест, місто 4

В

Варта, річка 37
Варшава, місто 172
Василів, місто 15, 103, 114, 161, 370
Велебіт, гірське пасмо 37
Великохорватське князівство 17, 44–45, 54,
56–60, 64, 73–74, 80–81, 169–170
Венедська затока 39
Верецький перевал 42, 106
Верещин, місто 99
Верховина, місто 39
Вивози, урочище 68–69
Вигошів, місто 84
Вили, урочище 72
Вишківський перевал 47, 50, 106
Вишнопольне, урочище 10
Вібантаварій, місто 31
Вікторів, село 7
Вікторівський пагорб, плато 48, 51
Вікторівський потік 48
Вірменія 143
Вісла (Вістула), річка 28, 30–31, 37, 42, 170
Владич, урочище 72
Владімір-на-Клязьмі, місто 89
Владіміро-Суздальська земля 110, 118
Влтава, річка 35
Вознесіння, урочище 375
Войнилівська височина 50
Волинь, волость, земля 24, 28–29, 37,
44–45, 55, 74, 76–77, 79–81, 83, 90, 93, 95–
96, 100, 103, 105–108, 152–153, 170–171
Володимир, місто 14, 19, 44, 50, 52–53,
74, 77, 79–80, 91, 93, 95–96, 99–100, 103–
104, 106, 108, 146, 171

Володимирська волость, Володимирія 36,
77, 172
Володимирська єпархія 154, 158
Ворона, річка 47
Воротиська, урочище 72, 135
Воротище, урочище 131–132, 138
Воскресенське, урочище 7, 15, 135, 138

Г

Галиця-Монастир, городище 370
Галицька Брама-Бринь, урочище 73
Галицька Брама-Сокіл, урочище 73
Галицька волость (Галичина), земля (Мала), князівство, королівство, повіт, староство 5, 9, 18–22, 36, 40, 44–46, 53–55, 57, 64, 76, 80, 83–84, 86, 90, 92–93, 95–99, 101, 103–109, 114, 120, 155–158, 161, 163, 166–167, 169–172
Галицька греко-католицька митрополія 162
Галицька єпархія 154
Галицька митрополія 154–155, 162, 167, 171
Галицька Україна 91
Галицьке городище, гора, замок 18, 46, 48–50, 52–54, 65, 72, 81–83, 93, 102, 109, 147, 150–152, 169–171
Галицький дитинець 13
Галицько-Львівська єпархія 157–158, 160, 165
Галицько-Львівсько-Кам'янецька єпархія 156, 166
Галицько-Теребовлянське князівство 18
Галич, місто 3–22, 31, 36, 40, 44, 46–54, 56, 62, 64–65, 69, 72–73, 76, 80–83, 85–110, 113–114, 120, 124, 128, 132, 134, 137, 139, 142, 145–147, 149–158, 161–163, 165–172, 372, 374–375
Галичина Могила, локація 8, 10, 16, 56, 59–66, 69, 71, 73, 97, 114–115, 132, 134, 169–170, 374
Гелідія 29
Гіперборея 36
Глинне, урочище 75, 135, 138
Гнила Липа, річка 371
Гнійниця, місто 84
Гологори, місцевість 79
Гора-Монастир, урочище 138
Городець, місто 107
Городище, урочище 73
Городок, місто 101, 106, 150
Городок, урочище 150
Городок на Черемоші, городище 15, 370
Готія 28
Греція 33, 36

Гречище, урочище 72, 138
Гробиська, хутір 150
Губин, місто 107
Гунище, урочище 10, 72, 135, 138
Гуцульщина 24, 55

Г

Галтіс, місто 53, 169
Гедзанка, урочище 71

Д

Дакія, провінція 27–31
Далмація 33–37, 91
Данилів, місто 106, 108
Данубій, див. Дунай, Верхній, Нижній
Дем'янів, село 16
Деревин, місто 107
Дерелуй, річка 370
Динари, гірський масив 33, 37
Діброва, ліс, урочище 7, 10, 140–141, 374
Дніпро (Данапр), річка 23, 31, 40, 94, 101
Дністер (Данастр), річка 5–7, 9–11, 15, 18–20, 22, 28, 30–31, 42, 46–53, 64–65, 72–73, 79, 81–83, 87, 93, 98–104, 109, 114, 138, 142, 147, 150–151, 154–155, 161, 165, 170–172, 370–371
Дністро-Дунайське межиріччя 29, 32
Дністро-Лімницька височина 109, 170
Дністро-Луквівська височина 48–49, 51
Дністро-Луквівське межиріччя 72
Дністро-Лукво-Лімницька височина 48–49
Дністро-Пруто-Сіретське межиріччя 26
Дністро-Прутське межиріччя 57
Драва, річка 33, 35, 37
Дравське межиріччя 35
Дукельський перевал, Дукля 103
Дунаєць, див. Підгородівський-Четверки, потік
Дунай, Верхній, Нижній 27–28, 30, 32–35, 37, 42–44, 50, 79, 83, 103, 170
Дунайський лімес 33

Е

Екімауци, укріплення 43
Ерактон, місто 31
Естергом, місто 50

Є

Європа, Західна, Південна, Південно-Східна, Північна, Східна, Центральна, Центральньо-Східна 23–26, 28, 30–31, 39–40, 42, 47–48, 50, 62, 76, 100, 106, 149

З

Завихост, місто 95
 Закарпаття 39
 Залуква, село 7, 20, 168
 Залуквівська височина 7, 17, 19
 Замкова гора, див. Крилоська гора, городище, плато, фортеця
 Збараж, місто 98
 Звенигород, місто 46, 59, 78, 80–83, 96–97, 100–101, 105
 Звенигородська волость, земля, князівство 21, 36, 45, 59, 77, 81, 109, 170
 Золотий Тік, урочище 8, 10–13, 15, 18–19, 68, 128, 132–133, 153–154, 156, 160, 171–172

І

Івано-Франківськ, місто 13, 15–17, 60, 168
 Івано-Франківська область, Івано-Франківщина 3, 21, 375
 Іква, річка 103
 Іллірія (Іллірик) 32, 36
 Істр, див. Дунай, Верхній, Нижній

К

Каліус, місто 100
 Калка, річка 101
 Камінний Вивіз, урочище 109
 Камінний, яр 48–49, 72, 139
 Караїмське городище 50
 Карапчівське городище 371
 Карпати, Буковинські, Західні, Східні, Українські, гірський масив 21–24, 30, 33, 37, 39–40, 47, 56, 91, 94, 103, 106, 375
 Карпато-Дунайський регіон 37, 51
 Карпатська ландшафтна зона 22
 Карпатське підгір'я 109
 Карпатський регіон 41–42, 48, 51, 54
 Карпиця (Карпиця-Цегольня), урочище 7, 12, 15
 Карпів Гай, урочище 7, 12, 15
 Карродун, місто 31, 53, 169
 Качків, урочище 10–13, 15–16, 65, 134, 164
 Києво-Галицька митрополія 167
 Києворуська держава 18, 42
 Київ, місто 4, 7, 13, 17, 47, 50, 53, 55, 62, 64, 77, 83–84, 86–89, 93–96, 106, 110, 169, 171
 Київська земля 79, 94–95, 104
 Київська митрополія 155, 158
 Кирилівка, урочище 13, 15, 140
 Княжа Криниця, урочище 142

Кобуд, місто 107
 Козинський потік 49
 Колодяжин, місто 106
 Комів, місто 99
 Константинополь, місто 32, 34, 42, 84, 87
 Константинопольська патріархія 153
 Коростень, місто 62
 Краків, місто 8, 62, 64, 90, 96, 98, 106, 172
 Кременець, місто 106
 Крем'янець, місто 101, 108
 Кривавий брід, місцевість 100
 Крилос, село 4–9, 11, 13, 16–17, 20, 116, 120, 156–158, 163, 165–168
 Крилоська гора, городище, плато, фортеця 4–5, 8, 10–14, 16–19, 23, 26, 44, 46, 48–49, 51–53, 56, 58–61, 64–66, 68–75, 81–83, 93, 96–97, 99, 102, 113–116, 119, 124, 128–129, 131–138, 140, 147–148, 152–155, 169–172, 176, 374–375
 Кудин, місто 107
 Купа, річка 37
 Куропатники, село 16
 Кучелмін (Кучелмін), місто 86, 99, 370

Л

Ладога, місто 62
 Лазарівський потік 49
 Ленінград, місто 11–13, 15, 362
 Лиса Гора, урочище 72
 Литва 105
 Лімниця, річка 5–7, 10, 21, 48–50, 73, 82, 85, 93, 109, 139–140, 142, 171
 Лімницько-Бистрицька височина, див. Прилуквинська височина
 Луг, річка 98
 Луква, річка 5–7, 9–11, 13, 18–19, 21, 48–50, 65–66, 70, 72–73, 137, 139, 147–149
 Луквиця, річка 48
 Луквицько-Луквівське межиріччя 48
 Лукво-Лімницьке плато 140
 Луцьк, місто 89, 96, 106–108
 Луцька єпархія 154, 158
 Луцька земля 89
 Любачів, місто 99
 Львів, місто 6–8, 10, 13–14, 17, 108, 121, 155–158, 160, 165–168, 171
 Львівщина, Львівська область 3, 375

М

Маєтоній, місто 31
 Мазовецька земля 107
 Македонська держава 26

Малопольща 35, 110
 Меджибіж, місто 108
 Мезія, провінція 34
 Микулин, місто 95
 Мнішський Сад, урочище 15, 150–151
 Могила княжни Чорної, локація 62
 Мозолевий Потік 9–10, 66, 69–70, 74, 135, 137, 148
 Моклеків, місто 98
 Молдова 29
 Молодівська городище 370
 Морава, річка 30, 35, 37, 42
 Моравія, Велика 35, 41–42, 55, 169
 Москва, місто 17, 154
 Мурафинський потік 49
 Мураванка, урочище 12, 50
 Мурсіанське озеро 31, 48
 Мухі, село 106

Н

Над Бідуном, урочище 7
 Над Борщевом, урочище 7
 Насташина могила 141
 Нейзідлер, озеро 37
 Неліпче, село 111
 Непоротово городище 99
 Нижньодунайська низовина 106
 Німецька брама, ворота, локація 8, 120, 131–132
 Німчицький перевал, див. Черемошський перевал
 Нітра, місто 98
 Новгород, місто 99
 Новістун, місто 31, 53, 169

О

Оболонь, місцевість 87
 Овруч, місто 62
 Одра, річка 37
 Олешків, городище 15, 371
 Олештя, місто 99
 Олт, річка 30
 Онут, річка 21, 99
 Опілля 55
 Осова, урочище 71
 Острів, урочище 149

П

Паннонія, Саво-Дравська 30, 33–36, 42, 53
 Паннонська низовина 106

Пантелеймонівське городище, двір, палацовий комплекс 4, 17, 49, 93, 95, 142, 146–147, 154–155, 165, 374–375
 Парафіяльний сад, урочище 12
 Перемиль, місто 96, 103
 Перемишль, місто 50, 78, 80–81, 84, 97, 99, 101, 103, 105, 108
 Перемишльська волость, земля, князівство 21–22, 36, 45–46, 55, 59, 77–78, 80, 99–100, 103, 105, 108–109, 170
 Перемишльська єпархія 154
 Переяслав, місто 106
 Переяславець, місто 43
 Печ, місто 117
 Пешт, місто 50
 Під Грещичем, урочище 72
 Під Дібровою, урочище 7
 Під Лисою Горою, урочище 72
 Підгір'я, галицьке 84
 Підгороддя (Галич), село, урочище 148, 156, 172
 Підгороддя (Рогатин), урочище 15, 371
 Підгородівський-Четверки, потік 49
 Під'юрівське, урочище 136
 Пінська єпархія 157
 Піп Іван (Поливан), див. Чорногора, Чорна гора
 Пітрицьке городище, фортеця 6, 52, 169
 Пітрич, село 4
 Плита, урочище 10
 Плісеськ, місто 91, 104, 170
 Плісеське городище, некрополь, центр 54, 58, 74, 78
 Побужжя, Південне 28, 32, 108
 Побережжя, село 12, 50, 111
 Повісляння, Нижнє 23, 28
 Погарище, урочище 131
 Погориння 101, 104
 Пограніце, село 98
 Поділ, урочище 94
 Поділля, Західне 24, 26, 28, 37, 57, 79
 Подільська височина 50
 Подніпров'я 28, 37
 Подністровська ландшафтна зона 22
 Подністров'я, Верхнє, Лівобережнє, Нижнє, Правобережнє, Середнє 16, 18, 21, 24, 26–33, 35, 37, 40–45, 47, 51, 53, 56–57, 59, 73, 75, 79, 169
 Подунав'я, Верхнє, Карпатське, Нижнє, Середнє 23–27, 30, 32, 35, 38, 48
 Покутсько-Бойківське підгір'я 18, 55, 169
 Покуття, Велике 21, 88
 Полігон, урочище 113–114, 139

Полісся, Прип'ятське 27
 Полоцька єпархія 158
 Польща, королівство 19, 54–55, 62, 77–79, 153–155, 169, 172
 Помари, місто 369
 Пониззя 102, 106–107
 Понтійське море, див. Чорне море
 Поросся 100
 Потисся, Верхнє 24, 27, 30, 106
 Потиська низовина 32
 Прага, місто 10
 Прикарпатська ландшафтна зона 22
 Прикарпаття, Галицьке, Галицько-Буковинське, Західне, Південне, Північне, Покутсько-Буковинське, Східне 3, 15–16, 18, 21–33, 35, 38–48, 51, 56–59, 73, 75, 79–80, 87, 106, 169–170, 371, 375
 Прилуквинська височина 47–48, 50
 Прилуки, місто 83
 Прокалів Сад, урочище 7, 12, 15, 72, 136, 167
 Прут, річка 15, 21, 39, 42, 48, 103, 106, 170, 371

Р

Раба, річка 37
 Ревнянське городище 58
 Рим (Римська імперія, Східна), місто 27–30, 33–34, 36, 38, 43, 57
 Рієкська затока 37
 Річ Посполита 4, 20, 36, 157, 167, 172
 Рогатин, місто 15, 371
 Родна, див. Баня Родна, місто
 Рожне поле 79
 Ромейська імперія 32–33, 43–44, 87, 94
 Росія 11, 62
 Рудь, укріплення 43
 Румунія 29
 Русь, давня, держава, королівство 11–12, 43, 45, 54, 58, 63, 74, 77–79, 87, 89, 98, 101, 108, 154–155, 169, 171
 Руська платформа 21
 Руські ворота, див. Верецький перевал
 Рута, річка 58
 Рюген, острів 39

С

Сава, Верхня, річка 33, 35, 37
 Сад, урочище 118
 Само, держава 34–36
 Сандомир, місто 62, 90
 Санкт-Петербург, див. Ленінград, місто

Свіча, річка 21
 Серет, Карпатський, річка 21, 28, 30, 33, 42, 54, 82, 86, 95, 170
 Сирія 99
 Сівка, річка 21
 Скандинавія 62
 Скансен, урочище 72
 Скитик, урочище 375
 Скіфія 30
 Сколе, місто 62
 Сокирянка, річка 21
 Сокільський потік 49
 Спаське городище, пагорб 4, 17–18, 49, 51, 82, 85, 93, 110, 113, 121, 139, 153, 170, 374–375
 Спішський замок 98
 Степ, Великий 29, 101, 147
 Стир, річка 103
 Стіжок, місто 108
 Стільське городище 58–59
 Стінки, урочище 10
 Стовп'є, місто 99
 Стрийсько-Свічська улоговина 22
 Судети 35, 37
 Сурж, річка 21
 Сучавське плато 22
 Східнокарпатська, зона, регіон 22–30, 37–38, 48
 Східноєвропейська платформа, див. Руська платформа
 Сян, річка 84
 Сянок, місто 95

Т

Татарівський перевал, див. Яблуницький перевал
 Терebіж, урочище 150
 Терebовля, місто 78, 80, 98, 101, 110
 Терebовлянська волость, земля, князівство 18, 21–22, 36, 45–46, 55, 59, 77, 79–81, 109, 170
 Тернопілля 3
 Тиса (Тізія), Чорна, Біла, річка 29–30, 33, 39, 41, 48
 Тисмениця, місто 82
 Тихомль, місто 84, 96, 101
 Тір, див. Дністер (Данастр), річка
 Тлумач (Товмач), місто 99
 Тлумач, річка 21
 Торунський перевал, див. Вишківський перевал
 Торчев, село 104
 Торчеськ, місто 89, 100, 102, 105

Трансильванія 23–24, 102, 106
Турівська єпархія 154
Туркове, урочище 10

У

Убіч, урочище 72
Углериська, урочище 72
Угольники, село 102
Угорське королівство, Угорщина, Угри
42–44, 54–55, 77, 91–92, 96–100, 102–103,
105–109, 117, 154, 169
Угровеськ, місто 99
Удеч, місто 87
Ужгород, місто 369
Україна 5, 16, 29–30, 60, 91, 168, 369, 371,
373–375
Уренгой, місто 369
Ушиця, село, річка 86

Ф

Флютавзій, див. Олт, річка
Фракія 32
Франкська держава, імперія 35, 38, 41

Х

Холм, місто 14, 19, 103, 106, 108–109, 171
Холмська єпархія 154, 158
Хорватія, Біла, Далматинська 33, 35–36, 58,
91
Хортиця, острів 101
Хотин, місто 99
Хотинська височина 22, 58, 99, 103

Ц

Царинка, урочище 11, 13, 137, 148
Цвинтариська, урочище 7, 12, 15, 150
Церквиська, урочище 7, 11, 13, 149

Ч

Червен, місто 96
Червенська земля 103
Черемош, Білий, Чорний, річка 15, 39,
106, 370
Черемошський перевал 40, 103, 106
Чернівці, місто 3, 15
Чернівецька область 21, 375
Чернігів, місто 62, 89, 106
Чернігівська земля 104
Чеська низовина 32, 35, 37
Четверки, урочище 148–149
Чехія 54
Чорна Могила, локація 62

Чорне море 31, 50
Чорний Ділок, урочище 375
Чорний ліс 47
Чорногора, Чорна гора 39–40
Чорноморський вододіл 54
Чортовець, річка 21

Ш

Шайо, річка 106
Шевченкове, село 4, 20, 147, 168
Шевчуки, урочище 69, 133, 135
Штепанівка, Штепанівське городище, урочище
18, 74–75
Шумськ, місто 84, 104

Щ

Щекавиця, гора 62
Щовб, городище 371

Ю

Юрівське, урочище 10, 135, 138

Я

Яблонка, перевал 106
Яблуницький перевал 33, 40, 106
Ярослав, місто 103, 108

М

Maros Lacus, див. Мурсіанське озеро

S

Silva pieczyngarum 31, 47

ПРО АВТОРА

ТОМЕНЧУК Богдан Петрович (нар. 3 вересня 1950) — археолог, фахівець у галузі давньоруської археології. Сфера наукових досліджень — городища (міста, замки, монастирі) і їх фортифікація та забудова, дерев'яна культова і світська архітектура, некрополі, проблеми архітектурно-просторового розташування археологічних об'єктів, транс'європейські шляхи, етноархеологія.

Закінчив історичний факультет Чернівецького державного університету (1976). Спеціалізувався з археології. Щорічно проходив стажування в археологічних експедиціях університету (керівник — Борис Тимощук) та інших наукових установ (керівники — Володимир Баран, Ірина Русанова). Зокрема брав участь у роботі археологічних експедицій Інституту археології УРСР (із 2001 р. — Інститут археології Національної Академії наук України) в зоні побудови газопроводу Уренгой — Помари — Ужгород та Дністровського водосховища. Особливо плідною стала багаторічна співпраця із Західноукраїнською археологічною експедицією Ленінградського Державного Ермітажу (керівник — Галина Смірнова). Набутий досвід дав можливість після закінчення університету самостійно керувати

археологічними експедиціями (за рекомендаціями Б. Тимощука, Г. Смірної, І. Русанової) спершу Чернівецького (1976–1980), а потім Івано-Франківського обласних краєзнавчих музеїв (1980–2000), де працював науковим співробітником, а потім завідувачем відділу археології.

Свого роду атестаційними дослідженнями слід вважати розкопки Молодіївського городища на річці Дереглуй (1976), котрі стали підставою для рекомендації подальших студій та оформлення Відкритого листа. Під час робіт виявлено фортифікації та відкрито два великих житлово-господарських комплекси. Далі на території Чернівецької області проводив археологічні дослідження городищ літописних міст Василева на Дністрі (1977–1978, 1985, 1996), Кучелмина (1978) і Городка на Черемоші (1979), вивчав їхню фортифікацію та забудову. Так, на території першого (городище Замчище) досліджено основу дерев'яної церкви в системі оборонних стін, поховання (12), в'їздову вежу і дорогу до неї. На другому (городище Галиця-Монастир) досліджував систему оборони і печерний монастир. На

Зліва направо сидять: Євген Козимка, Зеновій Соколовський, Вітольд Ауліх, Олександра Синиця, Григорій Логвин, Другий ряд: нн., Олег Лукомський, Василь Фіголь, Василь Фащук, Юрій Лукомський, Богдан Томенчук, Богдан Галабала, Микола Павлюк, Іван Могитич. Червень 1984 рік, Крилос

сусідньому городищі (урочище Щовб) також вивчав його фортифікацію. На третьому (Карапчівське городище) досліджував його складну систему оборони та забудови. Водночас досліджено сім жител. Загалом на території Буковини було обстежено понад 40 городищ.

У 1980 р. працював лаборантом, а упродовж 2002–2008 рр. науковим співробітником Інституту археології Національної Академії наук України (за сумісництвом). Із 1998 р. почав працювати викладачем художньо-графічного, філософського та історичного факультетів Прикарпатського університету імені Василя Стефаника (із 2021 р. – Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника). Із 2006 р. – доцент кафедри етнології та археології факультету історії і політології (із 2018 р. – факультет історії, політології і міжнародних відносин) цього ж університету, яку очолює з 2014 р.

На території Галицького Прикарпаття проведено археологічні обстеження більш ніж 50 городищ, зокрема – Олешків на Пруті (1981–1984), Буківна на Дністрі (1987–1991) і Рогатина (Підгороддя) на Гнилій Липі (1982–

*Учасники конференції «Галичу – 1100 років».
Зліва направо: Ярослав Штиркало, Тетяна Буженко, Анна Кравець,
Богдан Томенчук, Марія Вуянко, Дарія Козловська,
м. Івано-Франківськ, 13 липня 1995 р.*

1986). На першому виявлено і розкопано фундаменти великої (\varnothing 20 м) дерев'яної церкви-ротонди (усипальниця, 23 поховання) і 110 захоронень біля неї. На другому досліджувалися дерев'яна посадська церква та 72 поховання біля неї, а крім того — 12 жител XII—XIII ст., 22 житла VIII—IX ст., вісім жител часів фракійського гальштату і три житла трипільської епохи. На третьому досліджено велику дохристиянську культову споруду (требище), простежено систему фортифікації і в'їзду.

1989 р. розпочато багаторічні (тривали до 2020 р.) дослідження городищ давнього Галича. Спочатку в складі археологічної експедиції Львівського

інституту суспільних наук Академії наук УРСР (із 1993 р. – Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України) та Івано-Франківського краєзнавчого музею (керівник – Вітольд Ауліх). Роботи велися на правах окремого «периферійного загону», а з 1991 р. у складі Галицької слов'яно-руської археологічної експедиції Інституту археології УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею (керівник – В. Баран) як окремий давньоруський загін. Із 1996 р. експедицію було підпорядковано новоствореному Національному заповіднику «*Давній Галич*», де Б. Томенчук став першим завідувачем сектора археології (за сумісництвом). 2000 р. було створено Галицьку археологічну експедицію Прикарпатського

університету імені Василя Стефаника (керівник – Б. Томенчук), яка продовжувала співпрацю із Національним заповідником «*Давній Галич*» та Івано-Франківським краєзнавчим музеєм.

Першим напрямком досліджень стали некрополі давнього Галича, які були основною частиною першої дисертаційної роботи, захищеної 1998 р. в Інституті археології (керівник – Олександр Моця). Зокрема було проведено археологічні розкопки на 12 церковних комплексах давнього Галича, досліджено понад 250 поховань. Найбільш цікавими були ініційовані Б. Томенчуком охоронні розкопки літописної Галичиної Могили (1990–1992), кураторство яких забезпечував В. Баран. В кургані виявлено символічне поховання (дружинне, варязьке другої половини X ст.) у човні з багатим поховальним інвентарем (позолочений круглий щит, скрамасакс, три бойові сокири, три стріли тощо). Крім того, було проведено охоронні археологічні дослідження на території двох курганних могильників (урочища Діброва та Глинне-Воротиська).

Другою метою досліджень були оборонні споруди городищ давнього Галича, зокрема, Крилоського (дитинець міста), Спаського (княжий двір Володимирка Володаревича) і Пантелеймонівського (княжий двір Романа Мстиславовича і Данила Романовича). Найскладнішою як за планіграфією, так і за внутрішньою структурою (до шести будівельних горизонтів від часу фракійського гальштату до пізнього середньовіччя) була фортифікація Крилоського городища (консультант-куратор – Михайло Кучера, Інститут археології НАН України). Крім того, навколо городища існувала потужна зовнішня система оборони з так званих Довгих валів.

Третім напрямом досліджень стала забудова городищ давнього Галича. Зокрема, на Крилоському городищі було виявлено і досліджено два великих дерев'яних палацових комплекси. Один у межах міського замку (Південний палацовий комплекс, чотири будівельні горизонти XII–XVII ст.), інший – на княжому дворі Ярослава Володимирковича (Західний палацовий комплекс XII–XIII ст.). Загалом на території Крилоського городища досліджено десять жител давньоруського часу (X–XII ст.) і п'ять пізньосередньовічних будівель (консультант-куратор – В. Баран).

У межах княжого двору Володимирка Володаревича досліджено окремий великий дерев'яний палацовий комплекс з літописним переходом до церкви Спаса (2009–2010). Ще один дерев'яний палацовий комплекс (два будівельні горизонти) досліджено і на княжому дворі Романа Мстиславовича і Данила Романовича біля церкви Св. Пантелеймона (1991, 2005–2007). На території Пітрицького монастирського комплексу досліджено невелику дерев'яну церкву-усипальницю (десять поховань) та 66 захоронень біля неї (1988–1989). Останні у цьому місці дослідження 2015 р. підсумували багатолітнє вивчення давнього Галича.

Упродовж 2005–2021 рр. працював у складі комплексної Карпатської історико-археологічної експедиції науково-навчального Інституту історії, етнології і археології Карпат Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (керівник – Микола Кугутяк) з вивчення скельно-печерних культових об'єктів на території Івано-Франківської, Чернівецької та Львівської областей. Окремою темою обстежень були пізньосередньовічні замки та монастирі Прикарпаття. До археологічного вивчення окремих монастирських комплексів було залучено Прикарпатську археологічну експедицію охоронної служби Інституту археології НАН України (Івано-Франківське відділення, керівник – Василь Романець). Зокрема, охоронні археологічні дослідження здійснювалися в межах Манявського Хресто-Воздвиженського (2010–2014) і Гошівського Преображення Господнього (2016–2020) монастирів. На території першого вивчалася система фортифікації та забудова. Охоронні розкопки проведено на місці виявлення фундаментів двох невеликих монастирських дерев'яних церков (Свято-Вознесенської в урочищі Вознесіння і Свято-Преображенської в урочищі Скитик). У межах другого монастирського комплексу охоронними розкопками виявлено фундаменти ще двох невеликих дерев'яних церков (Пресвятої Неподільної Трійці та Преображення Господнього в урочищі Чорний Ділок).

Богдан Томенчук – автор понад 150 наукових праць.

Монографії

1. Буківна — літописний Биковен на Дністрі. Другий археологічний шар VIII—XI ст. Матеріали розкопок 1987—1992 рр. Івано-Франківськ, 2001. 56 с. (у співавторстві з Михайлом Филипчуком).
2. Археологія Івано-Франківська (Станиславова). Матеріали охоронних досліджень (1998—2001 рр.). Івано-Франківськ, 2002. 160 с. (у співавторстві з Марією Вуянко).
3. Олешківська ротонда. Археологія дерев'яних храмів Галицької землі XII—XIII ст. Івано-Франківськ, 2005. 167 с.
4. Археологія некрополів Галича і Галицької землі. Одержавлення. Християнізація. Івано-Франківськ, 2006. 328 с.
5. Археологія городищ Галицької землі. Галицько-Буковинське Прикарпаття. Матеріали досліджень 1976—2006 рр. Івано-Франківськ, 2008. 695 с.
6. Старожитності Гуцульщини. Джерела з етнічної історії населення Українських Карпат. Городища, замки, осередки солевидобутку, давні транскарпатські шляхи. Львів, 2011. Т. 2. 272 с. (у співавторстві з Мирославом Волощуком, Ігорем Кочкіним, Миколою Кугутяком, Петром Сіреджуком).
7. Галич і Мала Галицька земля XII—XIII ст. Історична топографія городищ. Івано-Франківськ, 2016. 595 с.
8. Давній Галич. Київ, 2017. 132 с. (у співавторстві з Володимиром Бараном та Юрієм Фігурним).

ЗМІСТ

Від редакції	3
Вступ	5
Передісторія Малої Галицької землі — Галицько-Буковинського Прикарпаття як округи давнього Галича	21
Археологія долітописного Галича як політико-релігійного центру Великохорватського князівства	47
Історія та археологія літописного Галича — столиці Галицької землі і Галицько-Волинської держави	76
Археологія пізньосередньовічного Галича як «церковного міста» і релігійного центру Галичини	152
Висновки	168
Бібліографія	173
Додатки	179
Іменний вказівник	358
Географічний вказівник	363
Про автора	369

Богдан ТОМЕНЧУК

Археологія давнього Галича

Редактор *Галина Пославська*
Верстка *Стефанії Шеремети*
Коректура *Лідії Левицької*
Мапи *Леоніда Криницького*

Підписано до друку 13.12.2022 р. Формат 70x100/32.
Гарнітура «TextBook».

Видавництво «Лілея-НВ»
А/С 250, вул. Незалежності, 18/2,
м. Івано-Франківськ, 76018
e-mail: lileyanv@gmail.com
Свідоцтво ІФ №8 від 28.12.2000 р.